

T.C.

EGE ÜNİVERSİTESİ

Sosyal Bilimleri Enstitüsü

**GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ SOSYO-EKONOMİK
KÖKLERİ**

Doktora Tezi

İbrahim Doğukan DOKUR

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2022

T.C.
EGE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

**GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ SOSYO-EKONOMİK
KÖKLERİ**

Doktora Tezi

İbrahim Doğukan DOKUR

Tez Danışmanı: Prof. Dr. A. Osman KARATAY

Türk Tarihi Anabilim Dalı

İZMİR

2022

ETİK KURALLARA UYGUNLUK BEYANI

Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğüne sunduğum “**Göçebe Savaşçılığının Sosyo-Ekonomik Kökleri**” adlı doktora tezinin tarafımdan bilimsel, ahlak, ve normlara uygun bir şekilde hazırlandığını, tezimde yararlandığım kaynakları bibliografyada ve dipnotlarda gösterdiğimi onurumla doğrularım.

İbrahim Doğukan Dokur

ÖN SÖZ

Avrasya bozkırlarında göçebe hayat sürmüş olan kavimler diğer yaşam tarzlarına nazaran farklılar göstermiştir. Bu farklılıkların arasında toplumsal yapı, siyasi hayat, askeri düşünce ve dini inanışlar dikkat çekmektedir. Bunların içinde ise araştırmacıların en çok dikkatini çeken göçebelerin askeri yapılarıdır. Neredeyse kusursuza yakın ordu yapılarının altında yatan sebep hep onların çok iyi savaşçılar olduğu ile bağdaştırılmaya çalışılmıştır. Göçebe savaşçılığının nelere dayandığını bulmaya çalışırken karşımıza pek çok soru çıkmaktadır. Bunların bazıları şunlardır: Göçebeler bu kadar iyi savaşmayı nasıl öğrendiler? Sadece savaşmayı iyi bilerek savaşlar kazanılabilir mi? Savaşmayı iyi bilmek orduları güçlü kılan tek etmen mi? Ordunun savaşçılardan oluşması mı daha iyidir yoksa askerlerden mi? "Göçebe Savaşçılığının Sosyal ve Ekonomik Kökenleri" adlı tezimizde biz bu soruların cevaplarını göçebelerin sosyal ve ekonomik faaliyetlerinde aradık.

Çalışmamıza alanımız olan Avrasya'nın sınırları bugün Avrasya olarak tarif edilen bölgeden farklı olduğu için tarihçiler için nereyi ifade ettiğini belirtmek önemlidir. Coğrafyanın yapısı yaşam tarzını belirlediğinden dolayı daha erken dönemlerden günümüze kadar Avrasya'nın nasıl bir iklim ve yeryüzü şekillerine sahip olduğunu anlattık. Avrasya bozkırlarına hâkim olan göçebeliğin ne olup ne olmadığını objektif bir şekilde anlatmak, onların nasıl bu kadar iyi savaşçılar olduklarını aydınlatmada en önemli noktadır. Bu yüzden ilk önce göçebe yaşamın ne olduğu daha sonra ise kaynakların aktardıklarından yola çıkarak göçebelerin ne olup ne olmadığına dair bilgiler verdik.

Savaşçılığın ne olduğunu anlamak ve onu ortaya çıkaranın ne olduğunu anlamak ve anlatmak için savaşın felsefesiyle devam ettik. Bu nedenle ilk olarak şiddetin antropolojik evriminden bahsettik. Şiddetin ne olduğu ve savaşla bağlantısının ne derece olduğundan bahsettikten sonra farklı milletlerden araştırmacıların savaş denilince ne düşündüğünü ve onu nasıl tanımladıklarını aktardık. Elde ettiğimiz veriler ışığında da daha önce detaylı çalışmaların yapılmadığı bozkırın savaş sanatının temel özelliklerinin neler olduğunu dile getirdik.

Daha sonra toplumsal yapının göçebe savaşçılığı üzerine etkilerinden bahsettik. Bunun için ilk önce toplumun çekirdeğini oluşturan aile yapısı hakkında farklı

kaynaklardan bilgiler verdik. Eski Türk toplumunun anaerkil mi yoksa ataerkil mi olduğuyla ilgili tartışmalara dair kendi fikirlerimizi aktardık. Daha sonra bozkıra özel tabirler olan urugların ve boyların nasıl ortaya çıktığını özellikle bu kümelenmelerin bozkır savaşçılığından ne kadar etkilendiğinden bahsettik. Boyların birleşmesi ile ortaya çıkan budunlar bozkırda devletleşmenin başladığına işaret etmektedir. Bu yüzden bozkırda devletleşmenin savaşçılığa ne gibi etkileri olduğunun cevaplarını toplumsal yapı bölümünde aktardık. Aynı zamanda istisnasız her toplumda gördüğümüz kölelik kurumunun bozkır savaşçılığına ne gibi etkileri olduğunu dile getirdik. Böylelikle göçebe savaşçılığının sosyal kanadı tamamlanmış oldu. Göçebe savaşçılığında bir diğer etkin kolu olan iktisadi faaliyetler ile çalışmamıza devam ettik. Bunların her birini geniş bir edebiyat taraması ile ayrıntılı şekilde ve bol örnekler ile anlattık. Her bir iktisadi faaliyeti anlattıktan sonra bozkır savaşçılığına bir etkisi olup olmadığının tartışmasını ayrı bir başlık altında yapmaya çalıştık. Daha sonra savaşçılığın sonuçları olan sistem ve stratejileri ordu yapılanmalarından kuşatmalara kadar detaylı bir şekilde inceledik.

Bu çalışma, göçebelerin savaşmayı neden çok iyi bildiğini sosyal ve ekonomik kökenlere dayandırmaktadır. Zira tarihi dönem ne olursa olsun kimse savaşmaktan haz almaz. İnsanlar zorunda kaldıkları için savaşmışlardır. Durum Avrasya göçebeleri içinde çok farklı değildir.

İbrahim Doğukan DOKUR
İZMİR / 2022

ÖZET

"Her Türk Asker Doğar." Türkiye'de yaşayıp bu deyişi duymayan insan yoktur. Çoğu zaman göğsümüzü kabartan bu cümle Avrasya bozkırlarında göçebe yaşam süren Türkler için çok doğrudur. Fakat günümüzde hâlâ geçerliliğini koruyup korumadığı tartışmaya açıktır. Çetin coğrafi koşullar onları mükemmel savaşçılar olmaya zorlamıştır. Bu çetin şartlar ise bozkırın dayattığı sosyal ve iktisadi şekillerdir. Avrasya'nın zorlayıcı ikliminin yanı sıra yeryüzü şekilleri ve fazla nüfus besleyemeyen iktisadi yapısı farklı meslek gruplarının ortaya çıkmasına müsaade etmemiştir. Bu nedenle bozkırda yaşayan insanlar aynı anda asker, tüccar, çiftçi, balıkçı ve çoban olmak zorunda kalmışlardır.

Her mesleği öğrenmek zorunda olan bozkırlılara barbar demeyi çok seven batı dünyasının eski yazarları aslında onlara karşı savaş meydanlarında çoğu zaman mağlup oldukları için onlara bu şekilde adlandırmayı tercih etmişlerdir. Zira medeni olmayan bu insanlar nasıl olurda onlar gibi medeni hayat süren insanlara üstünlük sağlayabilirler? Savaş meydanlarında nasıl bu kadar başarılı olabilirler? Kuşkusuz bu sorunun tek bir cevabı yoktur. Eğer bu soruya cevap aramamız gerekiyorsa bakmamız gereken şeylerden biri kullandıkları silahlardır. Bir diğeri ise savaş sanatlarıdır. Fakat silahta stratejide iyi savaşan askerler olmadan uygulanamayacağı için kendi başlarına yeterli değildir.

O yüzden bozkır savaşçılığının bu sorulara tek cevap olmadığını söyleyebiliriz. Lakin temeline koymakta bir problem görmemekteyiz. Bu savaşçılığın kaynağında ise en basit tabirle zor geçim şartları yatmaktadır. Savaşçı olarak yetişen insanlardan oluşan bir toplumda iyi savaşmayanların yer ve söz sahibi olması mümkün değildir. Hayvancılığın bir numaralı geçim kaynağı olduğu bozkırlarda sınırlı sayıdaki hayvanları korumak, meraları ele geçirmek ya da elde tutmak içinde savaşmayı çok iyi bilmek gerekmektedir. Doğal afetlerin yaşandığı yıllarda geçim sağlamak için yerleşik komşulara dosthane olmayan ziyaretlerde bulunmak yine savaşçılığın bir getirisi olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sosyal ve iktisadi sebeplerin temelini oluşturduğu bozkır savaşçılığı çok uzun yıllar boyunca kendini geliştirmeye devam etmiştir. Bu gelişim din değişimi ya da

büyük göçler sonrasında bile durmamış ve bozkırlıların her dönemde tarih sahnesinde bulunmalarına vesile olmuştur.

ABSTRACT

"Every Turk is born a soldier." There is not a single person who has grown up in Turkey who has not heard this phrase. This sentence that fills our heart with pride is valid for Turks that lived a nomadic life in Eurasia as well. But whether or not it is valid today is a matter that is open to debate. Harsh geographical conditions forced them into becoming excellent fighters. These harsh conditions were social and economic structures imposed by the steppe. Apart from the difficult climate of Eurasia, geographical features and the economic structure that was insufficient in providing conditions to feed large populations prevented the emergence of different professional groups. And so the people of the steppes were forced into becoming soldiers, traders, farmers, fishermen, and shepherds simultaneously.

The ancient writers of the western world who liked to call the people of the steppes, who had to learn all trades, barbarians, chose to name them as such because they were defeated by them on many occasions on the field of battle. For how was it possible for these people to be superior to those who lived civilised lives? How could they be so successful in battle? There is no doubt more than one answer to these question. In seeking an answer, one of the factors that must be considered is the weapons that they used. Another is the art of war. But neither weapons nor strategy are sufficient without capable soldiers to use them.

Thus, it could be said that the warrior ways of the steppes are not the only answer. It can, however, be placed at the centre of the explanation. The source of this martialism is constrained livelihood conditions, to put it simply. It is not possible for those unskilled at fighting to be prominent in people that are raised as warriors. Protecting livestock, capturing pastures and defending them requires force of arms on the steppe where husbandry is the primary means of livelihood. Hostile visits to settled neighbours in years of natural disasters for subsistence is also another result phenomenon made possible by martialism.

The bellicosity of the steppe that was brought about by social and economic reasons continue to develop for a great many years. This advancement did not falter even through religious conversion

İÇİNDEKİLER

ÖN SÖZ	I
ÖZET	IV
ABSTRACT	VI
İÇİNDEKİLER	VII
KISALTMALAR	IX
GİRİŞ	1
I. AVRASYA: TOPRAK, İNSAN VE TOPLUM	3
1. Avrasya Neresidir?	3
1.1. Avrasya'nın Sınırlarına Dair Görüşler	4
1.2. Avrasya Bozkır Sahasının Coğrafi Yapısı ve İklim Şartları	5
2. Göçebe Yaşam Tarzı	6
2.1. Göçebeliliğin Tanımı Üzerine	6
2.2. Göçebe Kimdir?	16
2.3. Göçebe Kimliği Hakkında Olumsuz Yaklaşımlar	19
II. SAVAŞ KAVRAMI VE BOZKIR İNSANININ SAVAŞA BAKIŞ AÇISI	26
1. Savaş Kavramı ve İnsanın Rolü	26
1.1. Savaşa Dair Tanımlar ve Fikirler	33
2. Bozkır Ordularında Savaş Sanatı Kavramı	39
2.1. Bozkır Savaş Sanatının Temel Nitelikleri	41
III. GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ KÖKENLERİ	49
1. Bozkırda Sosyal Yapı	49
1.1. Aile Yapısı	49
1.1.2. Bozkır ve Kölelik	65
1.2. Aile Üstü Örgütlenme Kalıpları	81
1.3. Bozkır Sosyal Yapısının Savaşçılığa Etkileri	97
2. Bozkırda Devlet Örgütlenmesi	102
2.1. Kızıl Elma Ülküsünün Erken Dönem Tezahürleri ve Göçebe Savaşçılığına Etkileri	105
2.2. Bozkır Devlet Teşkilatlanmasının Göçebe Savaşçılığına Etkileri	107
3. Bozkırda İktisadi Yapı	108
3.1. Tarım	111
3.1.1. Bozkır Tarımı ve Eski Türklerde Tarıma Dair Veriler	111
3.1.2. Tarımın Göçebe Savaşçılığa Etkileri	121
3.2. Hayvancılık	124
3.2.1. Üretim Modeli Olarak Hayvancılık ve Göçebelerin Dışa Bağımlı Ekonomik Modelinin Gözden Geçirilmesi	133
3.2.2. Hayvancılığın Göçebe Savaşçılığa Etkileri	136
3.3. Avcılık	138
3.3.1. Ticari ve Mesleki Açından Avcılığın Değerlendirilmesi ve Bozkır Ekonomisine Katkısı	140

3.3.2. Avcılığın Askeri Açıdan Değerlendirilmesi ve Göçebe Savaşçılığına Etkileri	144
3.4. Ticaret	148
3.4.1. Ticaretin Bozkır İnsanı İçin Önemi.....	149
3.4.2. Komşu Devletlerle Yapılan Ticaret.....	151
3.4.3. Ticaretin Göçebe Savaşçılığına Etkileri	154
3.5. Yağma Seferleri.....	159
3.5.1. Bozkırda Yağma Seferlerinin Zorunluluğu	160
3.5.2. Yağma seferlerinin Göçebe Savaşçılığına Etkileri	161
3.6. Bozkırda İnanç	165
3.7. Bozkır İnançının Göçebe Savaşçılığına Etkileri.....	168
3.8. Yaşam Tarzı ve Meslek Arasında Askerlik.....	171
IV. GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ ASKERİ SİSTEM VE STRATEJİLERİ	181
1.Orduların Toplanması	181
1.1. Askerler ve Etnik Yapı	181
1.2. Yerleşik Dünya İle İttifaklar.....	202
2. Sürat ve İntikal Kavramının Değerlendirilmesi.....	212
3. Savaş Seçenekleri.....	215
3.1. Psikolojik Yıpratma.....	215
3.2 Baskın ve Pusu	219
3.3. Meydan Savaşı Stratejileri.....	224
3.4. Kuşatmalar	232
4. AMAÇ NOKTASINDA SAVAŞIN SONU.....	246
4.1. Siyasi Hedefler ve Antlaşmalar	246
SONUÇ	252
KAYNAKÇA.....	256
TEŞEKKÜR.....	273
ÖZGEÇMİŞ	275

KISALTMALAR

Bkz:	Bakınız
Çev:	Çeviren
DTCF:	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
Ed:	Editör
ESOGÜ:	Eskişehir Osman Gazi Üniversitesi
Haz:	Hazırlayan
MÖ:	Milattan Önce
MS:	Milattan Sonra
PAÜ:	Pamukkale Üniversitesi
TDV:	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK:	Türk Tarih Kurumu
Vd:	Ve diğerleri
YY:	Yüzyıl
KG:	Kilogram

GİRİŞ

Tarih boyunca Avrasya bozkırları denildiği zaman akla ilk gelen unsur her zaman savaş olmuştur. Bozkırlılara dair en eski kayıtlara baktığımızda bu insanlar daha çocuk yaşlarında biniciliği ve silah kullanmayı öğrendiklerini görüyoruz. Bozkırlılar hayatta kalma becerilerini geliştirmek için küçük yaşta bu eğitimleri almaya başlamışlardır. Bu becerilerini ilk olarak avlarda sergilemeleri yine hayatta kalma güdüsüyle alakalıdır. Zira hayvancılık bozkırın temel geçim kaynağıdır fakat sürekli kendi hayvanı ile et ihtiyacını karşılayamayacağı için avlanmak zorundadır. Geçim kaygısının en büyük sıkıntı olduğu Avrasya bozkırlarında bu insanlar kimi zaman uçan kuşları avlayarak karınlarını doyurmak zorunda kalmıştır. Günümüzde çok zor olan bu durum o zamanın bozkır şartlarında ortalama bir bozkırlının hayatta kalmak için yapmak zorunda olduğu bir şeydir.

Sadece avcılık üzerinden verdiğimiz örnekte bile Avrasya bozkırlarında hayatta kalabilmek için eğitimin küçük yaşlarda başlamasının yanı sıra ciddi olması gerektiğini de görebiliyoruz. Bu insanların oluşturdukları ordular kuşkusuz ki savaş meydanlarında daha avantajlıdır. Fakat bu avantaj tek başına yeterli değildir. Çünkü savaşlar avlara ya da hayvan beslemeye benzemez. Disiplinin yanı sıra organizasyonun çok iyi olması gerekir. Bu nedenle savaşları kazanmak için sadece silah kullanmak ve savaşma eğitimi almak yetmez. Bozkır ordularını diğer ordulardan ayıran en önemli özellik budur. Savaşçı insanlar kişisel duygulara kapılmadan toplumun bir parçası olduklarının bilinci içerisinde hareket etmektedirler.

Bozkırlıların bu şekilde hareket etmesinde şüphesiz göçebe yaşam tarzının payı vardır. Bu hareketli yaşam tarzının aslında tam tersi şekilde tepki vermesi beklenir. Özgürlüğüne düşkün ve hareket halinde olan insanların çok fazla söz dinlememesi ve birlik içinde hareket etmesi tutarsız gelebilir. Fakat bu şekilde davranmaları yine hayatta kalma becerilerini artırmak ile alakalıdır. Zira bozkır hayatı tek başına yaşam için uygun değildir. Zira herkesin çocukluktan itibaren savaşmayı öğrendiği bir coğrafyada kendinize müttefikler bulmazsanız hayvanlarınıza mera da bulamazsınız, yağmaya çıkacak askerde bulamazsınız.

İyi silah kullanan, uzun yıllar savaş eğitimi alan ve organizasyon yeteneğine sahip askerlerden oluşan bozkır orduları için bozkır dışındaki düşman sayısının da pek önemi kalmamıştır. Avrasya'nın fazla insan sevmeyen yapısı bunun bir diğer etkenidir. Sayıca üstün ordulara karşı çok kolay zaferler kazanmışlardır. Yerleşiklerin nüfusça kalabalık devletlerine karşı geliştirdikleri savaş sanatı sayesinde en az kayıpla en fazla hasarı vermeyi becerebilmişlerdir. Burada özellikle Türk, Moğol, Kitan, Tung Hu ya da Yue-ci gibi özel kavim adlarını zikredemeyiz. Zira bu bozkıra özel bir durumdur. Aynı coğrafya içinde maddi manevi alışveriş sürekli olması dolayısıyla kimin neyi bulduğunu kesin ve net bir şekilde söyleyemeyiz. Fakat yazımızın başında da ifade ettiğimiz gibi bozkır denildiği zaman akla ilk önce savaş gelir.

Savaşçı atalara sahip olmak herkes için gurur vericidir. Bugün medeniyete vurgu yapan pek çok millet konu savaşa geldiği zaman hemen tarihteki başarılarını göstermeye çalışır. Fakat savaşlar çoğu zaman yönetenlerin verdiği kararlardır ve yönetilenlerin bu konuda ne düşündüğüne dair çok fazla detaya girilmez. Bu tez bozkırda yönetilenlerin savaşçılıklarının altında yatan iki temel sebebi, toplumsal ve ekonomik nedenleri açıklamaya çalışmaktadır. Zira zorlu yaşam koşulları altında başka sebeplerden dolayı savaşçı yetişmez. Akdeniz havzasının rahat yaşam süren halklarının felsefe ile ilgilenmesi buna örnek teşkil eder. Eğer rahat yaşam savaşma arzusunu tetikleseydi bugün bozkır savaşçılığını değil Akdeniz ya da Ege savaşçılığını konuşuyor olurduk.

I. AVRASYA: TOPRAK, İNSAN VE TOPLUM

1. Avrasya Neresidir?

Avrupa kıtasına bakıldığı zaman Asya kıtasının uzayan kolunu görülmektedir. Avrupa, Asya kıtasının batıdaki bir yarımadası ya da bir kolu misali devam etmektedir. Bu coğrafyayı belirtmek için Avrasya kelimesi kullanılmaktadır. Avrasya, Avrupa'nın kısaltması olan "Avr" ve "Asya" kıtasının birleşmesinden ortaya çıkan bir kelimedir. Literatüre Prusyalı kâşif ve doğa bilimci Alexander von Humboldt tarafından sokulmuştur.¹ Daha sonra Viyanalı jeolog Eduard Suess tarafından milyonlarca yıl önce dünyadaki bir kara parçasını işaret etmiştir. L'Avrasya ve Gondvana bu kara parçaları iken aralarından geçen Tetis Denizi onları ikiye ayırır.²

Avrasya'nın nereleri kapsadığı ve hangi devletleri içine aldığı günümüzde hâlâ tartışılmaktadır. Biz fiziki coğrafyacıların ve siyasetçilerin verdiği tanımlardan sıyrılarak tarihçi gözüyle sınır tayin etmeliyiz. Avrasya denildiği zaman tarihçilerin aklına gelen bölgenin kabaca sınırlarını vermek istersek; doğuda Mançurya'dan başlar, batıda Macaristan ovasına kadar gelir ve Avusturya Alplerinin eteklerinde durur. Kuzeydeki doğal orman sınırı kuzey sınırını belirler çünkü buranın üzerindeki topraklara hâkim iklim şartları insan yaşamına elverişli olmadığı için nüfus seyrekleşmeye başlar. Güney sınırını ayıran ilk coğrafi şekil Kafkasya silsilesidir. Bu sıradağlar kuzeyi ve güneyi net bir şekilde kestiği için ayırdığı topraklarda farklı bir jeokültür ve jeopolitik görülür. İran, güney doğusuna doğru gidildikçe Afganistanın dağlık bölgesi, Hindistan, Hindikuş, Pamir ve Tanrı Dağları sınırı çizerken bunların hemen altında Türkiye büyüklüğünde bir çöl olan Takla-Makan çölü bulunur.³ Tarihçiler için Avrasya'yı ifade eden coğrafyanın sınırlarını yeryüzü şekillerinin çizdiği açıktır. Zira Avrasya'nın harekete dayanan yaşam tarzı uzun soluklu yerleşik yapılanmalara izin vermediği için sınırlarının devletler tarafından çizilmesine imkân olmamıştır.

¹ Adem Özder "Avrasya Kavramı ve Önemi", **Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)**, Cilt: 2, 2013, s. 1.

² Göksel Ömer İşyar, **Avrasya ve Avrasyacılık**, Dora Yayınları, Bursa, 2018, s. 1.

³ https://www.youtube.com/watch?v=icR3_YnRsRc, Erişim Tarihi: 15.08.2021.

1.1. Avrasya'nın Sınırlarına Dair Görüşler

Avrasya'da yaşayan topluluklar devlet kuracak düzeye geldikleri zaman Avrasya'nın da tarihi şekillenmeye ve sınırları çizilmeye başlamıştır. Avrasya'nın tanımı ve sınırlarının çizilmesi meselesi günümüzde hâlâ tartışma konusudur. Politik ve ekonomik çıkarlarını ön safta tutan devletler bu bağlamda kimi zaman topraklarını Avrasya'ya dâhil etmek isterken kimi zamanda kendini bu bölgenin dışında tutmak istemişlerdir. Çünkü Avrasya dünya hâkimiyetinin merkezidir.⁴ Avrupa'yı Asya'nın uzayan kolu ve yarımadası olduğunu kabul etmek istemeyen ve kendini "Barbar Asya" dan ayırmak isteyen Avrupa'nın bu tutumu meseleyi işin içinden daha da çıkılmaz bir hale getirmektedir. Bu bağlamda İsveçli Philip Johan von Strahlenberg, Ural Dağlarını Asya ve Avrupa'yı birbirinden ayıran bir sınır olduğunu dile getirmiştir.⁵ Tarihin erken dönemlerinden günümüze kadar geçen süre boyunca güçlü devletler kendilerine göre bir Avrasya tanımı yapmışlardır. Bunun yanı sıra bölgeyi fiilen ya da dolaylı olarak ele geçirmeyi planlamışlardır. Bu ortam göz önüne alındığı zaman Avrasya'nın doğru, sağlıklı ve kesin bir tanımını yapmak ve sınırlarını çizmek bugüne kadar pek mümkün olmamıştır.

Yakın döneme geldiğimiz zaman Avrasya'nın sınırlarının ne kadar hızlı değiştiğini daha kolay açık görmekteyiz. 19. yy da denizlere hâkim olmayı başaran devletler dünya hakimiyetine sahipken daha sonra demiryollarının gelişmesiyle 20. yy da bu durum kara hâkimiyetine dönüşmüştür. Jeopolitisyen Halford Mackinder ortaya attığı teoriye göre dünya adası Asya, Avrupa ve Afrika'dan oluşur ve merkezi Volga ve Uralların arasındaki bölgedir. Bu teorinin temeli şuna dayanmaktadır: Doğu Avrupa'ya sahip olan ülkeler dünyanın kalbine sahip olurlar ve dünyayı kontrol ederler. 1919 yılında Mackinder'ın Avrasya'sı Baltıklar ve Avrupa'dan başlayarak, Karadeniz üzerinden Moğolistan'a kadar giderken 1943'de Romanya'dan Bering Boğazına kadar genişletmiştir.⁶

Tarih boyunca Avrasya her daim arzulanan topraklar olmuştur. Önemli ticaret yollarının bu bölgeden geçmesi, insan hayatına elverişli toprakların (tarım ve hayvancılık gibi) bu bölgede oluşu ve erken dönemin dünya algısından Avrasya'nın

⁴ Özder, s. 66.

⁵ İşyar, s. 1.

⁶ İşyar, s. 2.

dünyanın merkezini işaret etmesi bunun sebepleri arasındadır. Avrasya bölgesi tarihin her döneminde farklı dilden ve dinden insanları barındırmış ve bu insanların mücadelelerine şahitlik etmiştir. Bu büyük bölge aynı zamanda farklı kültür, din, sosyal, ekonomik ve askeri yapıların ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.

1.2. Avrasya Bozkır Sahasının Coğrafi Yapısı ve İklim Şartları

İnsanoğlunun fiziki ve manevi yapısı, üzerinde yaşadığı toprak tarafından şekillendirilmiştir. Dünya üzerinde her neresi olursa olsun durum bu şekildedir. Bir insan başka bir bölgeye göç ettiğinde üzerinden iki üç kuşak geçtikten sonra yeni geldiği yörenin insanına tip ve yaşayış tarzı olarak benzemeye başlar. Bu durum Avrasya bozkırlarında yaşayan insanlar için de aynı şekilde ilerlemiştir. Onların göç hareketleri çoğu zaman Avrasya bozkırlarının demografik yapısını değiştirmiştir. Coğrafya yapısı ve iklimi bununla ilgili ipuçları verir. Carpini'nin Moğolistan seyahatnamesinde verdiği bilgiler bu açıdan önemlidir:

"Ülkenin bir kısmı tam olarak dağlık, bir kısmı da düzdür. Hemen hemen her yerde çakıl taşlarıyla karışık olan zemin, genellikle kumludur [çok azı da killidir]. Ülkenin bazı bölgeleri aynı genişlikte ormanlık olmasına rağmen, bazı bölgeler tamamen ağaçsızdır.

... bu ülkenin yüzde biri bile bitek değildir ve nehirlerden gelen sularla sulanmadığı takdirde ürün vermez. Burası su yönünden fakir olup dere ve nehirler fazla değildir. Bu nedenle bölgede çok az köy vardır ve Kara-Korum dışında hemen hemen başka şehir yoktur.

... Ülkenin iklimi belirgin bir şekilde değişkendir (her yerde özelliği göstermez), çünkü genel olarak diğer bölgeler şiddetli sıcak geçerken, burada yazın ortasında birdenbire birçok insanın ölümüne sebep olan şimşek, yıldırım ve gök gürültüsü meydana gelir. Yılın aynı mevsiminde çok miktarda kar yağar, ayrıca ülkede (yazın) gayet güçlü ve soğuk fırtınalar olur. Burada yazın ani ve şiddetli sıcaklıklarını, aynı şiddette soğuklar takip

*eder. Kışın bazı kesimlerde gayet yoğun kar yağmasına mukabil, bazı bölgelerde çok az kar yağar."*⁷

Taafe, Avrasya'nın beş genel coğrafi özelliğine dikkat çeker. Bunlar sırasıyla şunlardır. "*Büyüklüğü, denizyollarından uzaklığının hareket ve iklim üstündeki etkileri; ırmaklarının sorunları; coğrafi çeşitliliği ve tekdüzeliği; toprağın yayın/yüzeysel tahlil tarımı bakımından sınırlı yeteneği.*"⁸

Bozkır kuşağını oluşturan bölgenin en önemli özelliği otlak alanların ve kırların bulunmasıdır. Aralıksız ot örtüsü Avrasya'nın bozkır kuşağının en tipik özelliğidir. Otlak alanlarının çokluğu ve tarıma elverişsiz ve verimsiz (çernozyom) topraklarının çokluğu bölge göçebelerinin daha önce de belirttiğimiz gibi tarımdan çok hayvancılığa yönlendirmiştir. Bölgede karasal iklim hâkimdir. Yazları hafif ılık, kışları soğuk ve kuru geçer.⁹ Avrasya bozkırlarında hava sıcaklığı ocak ayında ortalama -23 ile -12 dereceye kadar düşer. Macaristan ovalarına doğru hava daha ılımanlaşırken Mançurya'ya doğru ise hava sıcaklıkları ocak ayında ortalama sıcaklık -27 derecedir.¹⁰ Dağların yükseltisi doğudan batıya doğru düşmektedir. Ortalama yükselti 1200-1400 metre arasındadır.¹¹

2. Göçebe Yaşam Tarzı

2.1. Göçebeliğin Tanımı Üzerine

Coğrafya tarihin erken dönemlerinde üzerinde yaşayan insanların hayatlarını nasıl sürdüreceklerine dair en önemli karar mekanizması olmuştur. Günümüze geldikçe doğayı kontrol altına almayı başaran insanoğlu, teknolojik ilerlemeler sayesinde, coğrafyanın insan yaşamındaki belirleyici rolünün büyük bir kısmını ortadan kaldırmayı başarmıştır. İnsanoğlunun yaşam tarzlarını avcı-toplayıcılık, yerleşik yaşam ve göçebelik şeklinde üç ana başlık altında toplayabilir ve bu ana başlıkların altını daha özellikli ve etmen rollerle doldurabiliriz.¹²

⁷ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2015. ss. 35 - 37.

⁸ Robert N. Taafe, "Coğrafi Ortam", **Erken İç Asya Tarihi**, 6. Basım, (ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012. s. 33.

⁹ Sinor, s. 51.

¹⁰ Sinor, s. 52.

¹¹ Sinor, s. 40.

¹² Örneklendirmemiz gerekirse avcılık-toplayıcılık başlığının altına bir alt başlık olarak leşçiliği de ekleyebiliriz. Zira en eski insan kültürlerini ve yaşam tarzları arasında leşçiliğinde bulunduğunu söylemek

Kavimlerin neden göç ettiğine dair farklı iddialar mevcuttur. Üren, Avrasya'nın demografik şeklini kimi zaman kökten değiştiren bu göç hareketlerini keşif duygusu ve bozkırlıların fetih istekleriyle ilişkilendirmiştir.¹³ Khazanov ise göçebelerin keşfetmek gibi bir heveslerinin olmadığını, daha ziyade dış dünyadan nasıl istifade edeceklerini düşündüklerini söylemektedir.¹⁴

Farklı coğrafyaların ortaya çıkardığı yaşam standartlarını ve tarzlarını anlamak, bölgede yaşayan kavimlerin toplumsal yapısını analiz edebilmede temel teşkil etmektedir. Unutmamak gerekir ki göçebeliğin tanımını yapmak Avrasya'da yaşayan insanların göç hareketlerini tanımlamak için yeterli değildir. Toplumsal yaşam, askeri hayat, iktisadi yapı ve inançların hepsi ayrı ayrı ele alınmalıdır. Bu nedenle Avrasya'nın eski kavimlerinin tarih ve toplumsal yapılarını anlamak için ilk önce Avrasya bozkırlarındaki göçebeliğin nasıl bir göçebelik olduğunu anlamalı, bu yaşam tarzı içerisindeki sosyal ve kültürel birikimi ortaya çıkarmalıyız. Ancak o zaman günümüzün Türk toplumsal yapısına temel teşkil eden eski Türklerin toplumsal yapısını hakkıyla anlatabilir ve açıklayabiliriz.¹⁵ Tezimizin bu bölümünde çalışma alanımız olan Avrasya göçebeliğinin tanımını yapmaktan ziyade nasıl bir tanımlı olmalı sorusuna cevaplar arayacağız.

Coğrafya – insan ilişkisi çerçevesinden baktığımız zaman, Avrasya bozkırlarında yaşamış olan kavimlerin payına düşen, göçebelik (pastoralizm) olarak adlandırılan yaşam tarzıdır. Aslında göçebelik çok geniş bir üst başlıktır ve hayatta kalmak için hareket halinde bulunan kavimlerin hepsini göçebe şeklinde adlandırmak ya da çingeneleri, denizci göçbeleri, gezgin bahçe tarımcılarını veya gezgin işçileri göçebe olarak adlandırmak¹⁶ eski ve hâlâ devam eden bir hatadır. Bu yüzden göçebeliğin doğru ya da “doğruya en yakın” tanımı ilk ve en önemli adımdır. Göçebeliğin de çok özellikli şekilleri vardır. Kısmi olarak tarımla uğraşan göçbelerin (agro-pastoralizm) yanı sıra

gerekir. Peter Bogucki, **İnsan Toplumunun Kökenleri**, çev. Cumhur Atay, Kalkedon Yayınevi, İstanbul, 2013, s. 70.

¹³ Umut Üren, **Avrasya'nın Bozkır Halkları, Alanlar ve Aslar**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 2019, s. 49.

¹⁴ Anatoly M. Khazanov, **Göçebe ve Dış Dünya**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015, s. 83.

¹⁵ Bu konuda bkz. İbrahim Doğukan Dokur, "Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme," **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi**, Sayı: 6/4, 2017, s. 2811 - 2824.

¹⁶ Khazanov, s. 94.

tamamen yerleşik olup hayvan sürüleriyle mevsimlik göç hareketi gerçekleştiren göçebe gruplar da bulunmaktadır.¹⁷

İbn Haldun, “*Bilmek gerekir ki, toplumların ahvalinde görülen farklılık, sadece onların geçim yollarının farklı oluşundan ileri gelmektedir*” demektedir.¹⁸ Geçim yolları ve yaşam tarzları ne kadar farklı olursa olsun, kavimlerin buluştukları ortak payda aynıdır: Hayatta kalmak için besin elde etmek. Fakat kimi yaşam tarzları besin üretirken, kimileri doğada bulunan hazır besinleri toplayarak hayatta kalır. Bu açıdan baktığımız zaman avcı – toplayıcıların hareketleri ile pastoralistlerin (göçebelerin) hareket algısının buluştuğu çok fazla ortak nokta bulunmamaktadır. Avcı-toplayıcılar besin toplamaya odaklıyken, pastoralistler besin üretimi yapmaktadır.¹⁹ Avcı-toplayıcıların göç hareketleri teşkilatlı ve düzenli değildir. Çünkü genellikle ormanlık bölgede yaşayan bu insanlar bu tarzda bir göç hareketini yapabilecek teknik donanımına sahip değildirler. Daha sonra göçebelerle başlayan etkileşim neticesinde avcı-toplayıcıların iktisadi faaliyetleri ve yaşam tarzları değişmiş, göçebelik ve hayvancılıkla uğraşmaya başlamışlardır.²⁰ İnsanoğlu doğası gereği elindekinden daha kötüsüne yönelmeyeceğinden, göçebe yaşam tarzının avcı-toplayıcılıktan daha fazlasını vaat ettiğini söylemek yanlış olmayacaktır.

Latince “*pastor*” kelimesinden türetilmiş olan pastoralizm kelimesi Türkçe literatürde yaylacılık, çobanlık, göçebe-hayvancılık, konargöçer gibi farklı anlamlara işaret etmektedir.²¹ TDK'ye göre göçebeliliğin tanımı şu şekildedir: “*Yaşamak için gerekli koşulları bulmak amacıyla hayvanları ve diğer araçları ile birlikte sürekli yer değiştiren, yerleşik olmayan (kimse ya da topluluk), göçer, göçkünü.*”²² Akademik açıdan göçebeliliğin tam anlamıyla tanımı hâlâ yapılamamıştır. Farklı ekollerden yetişen araştırmacılar göçebeliliğin tanımını kendi bakış açılarından yapmaktadırlar. Örneklendirmek gerekirse daha önce bahsettiğimiz avcı-toplayıcı yaşam tarzının göçebelik ile eş değer tutan araştırmacılar vardır. Bu durumun yanlış olduğunu

¹⁷ Kudret Emiroğlu - Suavi Aydın, **Antropoloji sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2019, s. 679.

¹⁸ İbn Haldun, **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, 6. Basım, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016, s. 323.

¹⁹ Khazanov, s. 93.

²⁰ B. Y. Vladimirtsov, **Moğolların İktimai Teşkilatı**, çev. Abdulkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995, s. 58.

²¹ Emiroğlu - Aydın, “**Pastoralizm**”, s. 678.

²² **Türkçe Sözlük**, haz. Şükrü Halûk Akalın... vd, 11. Basım, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011, s. 955.

savunanların dayanak noktası ise avcı-toplayıcıların göçebe hayat sürecektir teknolojik donanımına sahip olmamasıdır. Buradan hareketle onların göç hareketlerinin belli bir alan içinde (avcı-toplayıcılar genellikle ormanlık alanlarda yaşarlar) olduğunu ve göçebeliğin bundan çok daha geniş alanlarda yapıldığını ileri sürerler. Farklı yaşam tarzları ele alındığında, iki grup arasındaki en belirgin ayrım iktisadi yöndendir. Avcı-toplayıcılar doğadaki hazır besini topladıklarından dolayı bir üretim ekonomisi ortaya koymazlar. Avrasya'daki hayvancılığın bir üretim ekonomisi olduğunu ayrı bir başlık altında inceleyeceğiz.

Göçebeler ile avcı-toplayıcıları aynı kefeye koymak bir yana, pastoral iktisadın besin üretim şeması bile kendi içinde farklı etmenleri barındırmaktadır. Coğrafi dağılım, sürülerin tertibi, göç mesafeleri, göç yönü, göç sıklığı, barınma çeşitleri, yerleşiklik derecesi, yerleşikliğin karakteristik özellikleri, tarımın iktisadi sistem içerisindeki yeri gibi etmenler bu sınıflandırmayı oluşturur.²³ Avcı-toplayıcılık ile göçebeliği aynı kefeye koymaya çalışanların iddialarından dolayı göçebeliğin besin üretim ekonomisi olmasından ziyade dışa bağımlı asalak bir yaşam tarzı olduğunu iddia eden yanlış ve bilim dışı görüşleri ilerleyen bölümlerde irdedeleyeceğiz. Bu bölümün başında bahsettiğimiz gibi çok farklı dinamikleri barındıran coğrafya, farklı göçebelik tarzlarını ortaya çıkarmıştır. Yakın Doğu, Ortadoğu, Afrika, Avrasya ve İç Asya'da yaşayan kavimlerin göçebelik tarzları birbirinden farklıdır lakin genel olarak hepsi yer değişimi esaslı bir hayat sürerler.²⁴ Günümüzde göçebelerin yoğun olarak yaşadıkları bölgeler şu şekildedir: Kuzey Afrika, Orta Doğu, Akdeniz çevresi, Asya stepleri ve Sahra-altı Afrikası.²⁵ Kuşkusuz ki bu coğrafyaların hayvan varlığı ve bitki varlığı göçebe yaşam için biçilmiş kaftandır.

Avrasya'nın üzerinde yaşayan insanları göçebe hayata mecbur etmesi, göçebeliğe bir güzelleme değildir. Kaldı ki hiçbir yaşam tarzı diğerinden üstün değildir ve hepsi kendi yaşam alanlarında doğal şekilde ortaya çıkmıştır. Bu büyük coğrafyada yaşayan insanların hepsinin göçebe olduğunu düşünmek yanlış ve peşin bir yargıdır. Golden, Avrasya bozkırlarında yaşayan yerleşik toplumların büyük ölçüde Doğu

²³ Khazanov, s. 97.

²⁴ Saydığımız bölgelerin tamamen göçebeliğe teslim olduğunu söylemek yanlış bir algıya yol açacaktır. Zira bu bölgelerde yaşam tarzlarının avcı - toplayıcılık ve yerleşik yaşam tarzına geçtiği dönemler de mutlaka olmuştur. Göçebeliği bunların üstüne ve sonrasına koymamız gerekir.

²⁵ Emiroğlu - Aydın, "Pastoralizm", s. 679.

Avrupa ormanlarına ve orman-bozkır bölgesinde yaşadığını söyler. Göçebeler ise bunların güneyin yer alırlar.²⁶

Khazanov, pastoral göçebeliğin iktisadi esaslarını şu şekilde sıralar:²⁷

1. *İktisadi faaliyetin ağırlıklı alanının pastrolizm olması,*
2. *İlkel karakteri (hayvanların bakımının yıl boyunca açık mera sisteminde yapılması ve ahır sisteminin kullanılmaması),²⁸*
3. *Pastoral iktisadi yapının gerekliliklerine uygun olarak belirli bir otlak bölgesi içerisinde veya belirli otlak bölgeleri arasında dönemsel olarak yer değiştirmelerin gerçekleşmesi,*
4. *Topluluğun tamamının veya büyük bir çoğunluğunun hayvanlarla beraber göç etmesi (Hayvanların çobanlar tarafından güdülerek yeni ortaklara götürüldüğü ve topluluğun küçük bir bölümünün hayvanlarla beraber göç ettiği topluluklar bu sınıfa girmez.)²⁹*
5. *Üretimin hedefinin topluluğun geçimini sağlamak olması.(Günümüz kapitalist sistemindeki et ve süt hayvancılığında olduğu gibi, pazar için üretim söz konusu değildir.)³⁰*

Agro-pastoral göçebeler yani yarı göçebe pastrolizm, hayvancılığın yanında coğrafyanın müsaade ettiği kadarı ile tarım yaparak üretimi ve verimi artıran iktisadi modeldir. İnsanların kimi zaman yıl boyu, kimi zaman yılın belli zamanlarında hayvanları ile göç ettiği bu sistemde, tarım yan geçim kaynağı olarak karşımıza çıkar.³¹

Kavimlerin yaşam tarzlarını avcı-toplayıcılık sonrasında göçebelik ve nihayetinde yerleşik yaşam kronolojisine oturtmaya çalışan antropolojik tez yanlıştır. Doğadaki hazır besinin toplanması sonucu ortaya çıkan avcı-toplayıcılık tartışmasız ilk sırada gelir fakat daha sonra göçebelik değil yerleşik yaşam gelmektedir. Sıralamanın bu şekliyle yanlış yapılmasının altında yatan sebep daha önce de dile getirdiğimiz ve

²⁶ Peter B. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, 2. Basım, Karam, Çorum, 2006, s.1.

²⁷ Khazanov, ss. 94 - 95.

²⁸ Khazanov burada ahır olmamasını vurgularken yerleşik yaşama geçilmediğini dile getiriyor.

²⁹ Bu madde tam olarak Avrasya göçebeliğini anlatıyor diyebiliriz. Sınıf ayrımının olmadığı Avrasya kavimlerinde herkes çoban olduğundan, hayvanların bakımı ve göçler kavim olarak yapılmaktadır.

³⁰ Göçebelerin, özellikle yerleşiklerle hayvan ticareti yaptığını biliyoruz. Yetiştirilen hayvanlarında sınır bölgelerindeki ticaret şehirlerinden takas ediliyordu. Bu durum yetiştirilen hayvanların geçim sağlama noktasında sadece etlerinden ve sütlerinden faydalanılmadığını gösteriyor.

³¹ Khazanov, s. 99.

açıkladığımız gibi avcı-toplayıcılar ile göçebelerin yaptıkları göç hareketlerinin aynı olduğunun düşünülmesidir.

Bu farkın yanı sıra Avrasya'da göçebe yaşama geçmek belli başlı teknolojik ve sosyal ilerlemeler sonrasında mümkün olmuştur. Keçenin bulunması ve kullanılması göçebeliğin ortaya çıkmasında ve yaşam tarzı olarak devam etmesinde kilit rol oynar. Göçebe, keçe olmadan hayatta kalamaz. Keçe göçebelerin en iyi kumaşdır ve daha önce olmasa da Neolitik dönemde koyunların evcilleştirilmesinden bu yana neredeyse göçebelerin kullanımındadır.³²

İskitlerin keçe kullanımına ve yaşam tarzlarına dair şu Aeschylus şunları aktarır:

*Ve Saka göçebelerine varacaksın
Pürüzsüzce ilerleyen at arabalarının üzerindeki
Hasır evlerde yaşayanlar, kuşandıkları
uzağa atabilen yayları olanlar. Onlara yaklaşmayın
Dalgaların gürültülü mırıltılarla çarptığı kıyıların
Etrafından dolaşın, o diyarı geçin.
Sol tarafta demir döven
Chalybes halkı yaşar. Onlara dikkat edin,
Çünkü onlar vahşidir ve misafirperver değildir.
Ve kızgın ve güçlü nehre ulaşacaksınız,
Adının hakkını verir. En yüksek tepelerin
En yükseği olan Caucasos'a varana kadar
Bunu yayan geçmeye çalışmayın,
Geçmesi güçtür. Yüksek zirvelerden nehir gücünü döktüğü yere kadar.
Ve yıldızlara yakın
Bu zirveleri geçmeniz gerek, güneye doğru
İlerlemelisiniz, evleri bir gün Thermodon'un kıyısında olacak olan
Erkeklerden nefret eden Amazonları bulacaksınız.³³*

³² Michael Gervers, Wayne A. Schlepp, "Felt and "Tent Carts" in The Secret History of the Mongols," *Journal of the Royal Asiatic Society*, Third Series, Vol 7, No.1, 1997, pp. 93 - 116.

³³ *The Tragedies of Aeschylus*, çev. E.H. Plumptre, Strahan & Co. Publishers, Londra, 1868, s. 151.

Shih-chi'den alıntılan Nicola Di Cosmo'da keçe kullanımına dair şu bilgiler geçer: *...Tersine, kuzeybatıda kıyafetleri keçe ve kürkten yapılmış, yay ve ok kullanan halklar yaşıyordu. Burası onların bölgesiydi* ³⁴.

Moğolların Gizli Tarihi gibi geç dönem kaynaklarında göçebelerin kullandığı tekstil ürünlerinden detaylı şekilde bahsedilirken keçe kullanımına çok fazla değinilmez. Bu durumun farklı sebepleri vardır. Çadırların uzun zamandır keçeden yapılması ve bunun kullanımının hayati önem taşıması bunlardan bazılarıdır. Bu durum günümüzde yazılan tarihi bir çalışmada buzdolabı ya da çamaşır makinelerinin neyden yapıldığının tekrar tekrar anlatılmasına benzetilebilir.

Erken dönem bozkırlıların hayatlarına dair güzel örneklerden birini Han Shu'da görmekteyiz. Mo-tu sonrası Hun ülkesine elçi olarak giden Chung-hang Yüen'in aktardığı bilgilerden bozkırın toplumsal ve iktisadi yapısını anlatırken tekrar faydalanacağız:

*"Hsiung-nu'larda baba-oğul aynı çadırda yatıp kalkarlar. Baba ölünce üvey anneleri ile kardeşlerden biri ölünce diğerleri onun eşleri ile evlenirler. [Bunlar] başlık ve kuşak kullanmazlar, saray adetleri bilmezler. Hsiung-nu'lar adetlerine göre, besledikleri hayvanın etini yer, onun sütünü içer, derisini giyer. Hayvanlarını otlatmak ve onlara su içirmek için zaman zaman yer değiştirirler. Bundan dolayı onlar olağanüstü durumlarda binicilik ve okçuluk taliminde bulunurlar, normal zamanlarında ise halk mutludur ve keyfine bakar. Devlet idaresi ile ilgili yasaları basittir ve kolay uygulanabilir. Hükümdar ile halk arasında basit ve uzun sürebilen [bir] ilişki vardır. Ülkenin yönetimi tek bir vücut gibidir."*³⁵

Göçebeliğin ne olup ne olmadığına dair tartışmalar günümüzde hâlâ devam etmektedir. Göçebeliğe dair en kapsamlı eseri kaleme almış Khazanov bu sıkıntılı duruma işaret etmektedir. Göçebe kavramı farklı araştırmacılar için farklı anlamlar ifade ettiğini söylerken, uzun süredir farklı iki eğilimi ifade etmek için de kullanıldığını dile getirmektedir. Khazanov'un bahsettiği iki farklı tanımlama eğilimi şu şekildedir: Bir

³⁴ Nicola Di Cosmo, **Ancient China and Its Enemies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003, s. 304.

³⁵ Ayşe Onat, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun, **Han Hanedanı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monogorafisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 18.

grup araştırmacı göçebelerin kendilerine özgün iktisadi sistemleri olduğunu kabul etmeyip, göz ardı ederek veya ayrı şekilde ele alarak onları gezgin bir yaşam tarzına sahip insanlar olduklarını dile getiriyorlar. Diğer bir grup araştırmacı ise tanımlamalarındaki iktisadi faaliyeti sadece tarım ile sınırlandırıyorlar. Bu tanımlamaya göre tarım ile uğraşmayan, uğraşsa bile belli sınırlar içerisinde uğraşan bu insanlara gezgin pastoralistler diyorlar.³⁶

Bir başka araştırmacı Sahlins ise pastrolizmin karma tarım yapılan halinin İç Asya'ya yayanların M.Ö 1500 – 1000 yılları arasında atlı çobanlar olduğunu dile getirir fakat verdiği tarih için kuşkuludur.³⁷ Ona göre pastoral göçebelik temelinde orman tarımının yani avcı-toplayıcılığın ekolojik olarak karşısındadır. Bu tanımlamasıyla aslında göçbeliği, avcı-toplayıcılığın devamı olarak nitelendiren görüşe de karşı çıkmaktadır.³⁸ Göçebe tanımının yapılmasının yanı sıra göçebe pastrolistlerin tanımındaki sıkıntılı durumu Sahlins çok güzel bir şekilde açıklarken muhayyel göçebelik tanımlarını da karşı çıkmaktadır. Göçebe pastoralistler, sayısız hayvanın bakımına ve onların hareketliliğine ayak uydurmak zorunda olan çobanlardır. Sahlins'e göre bu zor ve sıkıntılı durum, onların tarımla olan münasebetini en aza çekmesi anlamına gelmektedir. Göçbeliğin tanımını iktisadi açıdan ele alan Divitçioğlu şu tanımlamayı yapar:

“Çöl, bozkır ve dağ gibi, çokluk çorak bölgelerde otçul sürülerin ye ve verilmiş ekosisteme göre örgütlenip, kendi yeniden-üretimleri için doğayı hayvansal ürünler (et, süt, kan, kıl, deri, boynuz vs) ile hizmetler (binek, koşum, yüklet) aracıyla edinen toplumlar, göçebe-çobandır. (ya da göçebe hayvancıdır.)”³⁹

Avrasya bozkırlarının tarıma elverişli arazilerinin azlığını göz önüne aldığımız zaman, şema da belirginleşmeye başlıyor. Kuzey Arabistan'da develer, Sibirya'da ren geyikleri, Güneybatı Afrika'da sığırlar etrafında tek havyan üzerinden ilerleyen pastoral yaşamı göz önüne aldığımızda, Avrasya bozkırlarında atlar, sığırlar, koyunlar, develer ve keçiler gibi geniş bir hayvan çeşitliliği karşımıza çıkmaktadır. Dolayısıyla tek

³⁶ Khazanov, s. 93.

³⁷ Sahlins, Pastoral Göçbelik, s. 1.

³⁸ Sahlins, Pastoral Göçbelik, s. 1.

³⁹ Sencer Divitçioğlu, **Orta Asya Türk İmparatorluğu**, Alfa Tarih, İstanbul, 2016, s. 228.

hayvan tipinde, tarımla uğraşmanın daha kolay ve elverişli olduğu kanaatinde bulunabiliriz.⁴⁰ Besin kaynaklarının sınırlı ve zor ulaşıldığı Avrasya bozkırlarında geniş bir hayvan yelpazesine sahip olan çobanların enerjilerini oldukça verimli kullanmak gibi zorunluluklarının olduğunu da unutmamamız gerekir. Karınlarını doyurduktan sonra elde ettikleri enerjiyi doğru kullanamadıkları durumlar Avrasya göçebelere için zor şartlar doğurabilir. Enerji sağladıkları hayvanları götördükleri meranın kuru olması, başka bir boyun ya da boy birliğinin onlardan önce verimli merayı işgal etmesi gibi farklı felaket senaryoları her zaman bir köşede beklemektedir. İşleri olabildiğince planlı programlı yapmak zorunda olduklarını göz önünde bulundurmazsak ve kısıtlı enerjilerini doğru kullanmadıkları durumlarda başlarına gelecek felaketleri göz önüne almazsak, göçebelerin tarım yapmayı bilmediğini söyleyenlerin kurdukları bu gerçek dışı cümlelere inanmamız da kaçınılmaz olur.

Maalesef yerleşik yaşama dair yapılan gereksiz övgülerin benzerlerini göçebe yaşam için de görmekteyiz. Tezimizde göçebeliliğe dair gerçek dışı bilgilere itirazlar geliştirirken aynı zamanda yersiz övgülerle onu yüceltmeyeceğiz. Bu durum tezimizin inandırıcılığını düşüreceği gibi, bilimsel olmaktan da uzaklaştırır. Emin olduğumuz nokta, göçebelik istenilen bir yaşam tarzı değildir ve hiçbir iktisadi sistem gibi tek başına hayatta kalamaz. Yerleşik dünya ile sürekli etkileşim halindedir ve bu etkileşim onların göçebe olarak kalmalarına vesile olan olgulardan biridir.

Göçebeler yerleşiklere ne kadar bağlıysa, yerleşikler de göçebelere o kadar bağlıdır. Bunu sadece iktisat çerçevesinde aramak hatalıdır ve vaziyeti tam olarak kavramamıza engel olur. Şunu açıkça belirtmek gerekir ki ticaret yerleşik-göçebe ilişkilerinde önemli bir noktayı teşkil eder.⁴¹ Fakat ticaret dışı ilişkiler olan kültürel ve askeri alandaki alışverişlerin ne kadar önemli olduğunu yine Hun-Çin döneminde görmekteyiz.

Çin ordusu ilk zamanlarda asillerin savaş arabalarından oluşmaktaydı. Daha sonra buna köylülerin oluşturduğu piyade birlikler eklendi. Fakat dışarıdaki düşmanlarına yani bozkırlılara karşı ordu sistemlerinin yeterli olmadığını anlamış olacaklar ki, onlardan biniciliği öğrenmişlerdir. Atların çektiğini savaş arabalarını

⁴⁰ Sahlins, Pastoral Göçebelik, ss. 2 - 3.

⁴¹ Bozkır konargöçerlerinin ticareti ne şekilde ve nasıl yaptığını dair ayrıntılı bilgileri konu bütünlüğünü korumak amacıyla ticaret bölümünde vereceğiz.

kullanan Çin'in biniciliği bilmediği düşünülemez ancak atı binicilik seviyesinde savaş alanında kullanmayı bozkırlılardan öğrendiler. Hunlar ile Çin arasındaki çekişmenin sonucunda yaşananlar, yerleşiklerin hayatta kalmak için bozkırlılardan bir şeyler öğrendiklerine örnektir. Han Hanedanlığı döneminde Çin, Hunlara karşı zafer kazanmak için radikal bir adım atmışlardır. Mo-tu'nun ölümünden sonra tahta çıkan oğlu Lao-Shang'ı esir almak için Çin harekete geçti. Fakat muvaffak olamadılar. Piyadelerden oluşan ordularını değiştirerek süvari modeline geçmeleriyle birlikte Hunları daha kuzeye püskürtmeyi başardılar. Süvari modeline geçmeleri aynı zamanda onların giyimlerine de etki etti. Uzun etekleri atın üstünde işe yaramaz hale geldi ve bunun sonucunda kuzeyden yani bozkırlılardan pantolonu alıp kullanmaya başladılar.⁴² Hun döneminde Çinlilerin atı genellikle ulaşım ve gösteriş amaçlı kullandığı düşüncesi yanlıştır.⁴³ Yerleşiklerin ordularında göçebe tarzda yaptıkları reformların pek çok örneğini İbrahim Kafesoğlu *Türk Milli Kültürü* adlı eserinde örneklendirmektedir.⁴⁴

Göçebelerin, ticarete zengin bir yelpazeye sahip olmamaları yerleşiklerin hayatta kalmak için onlarla iletişime geçmek zorunda olmadığı anlamına gelmez. Zira bozkırda bulunan malların çeşitliliği de yabana atılacak türden değildir.⁴⁵ Hun-Çin örneğinde olduğu gibi göçebelerin biniciliğini kendilerine entegre etmeleri onların tarih sahnesinden silinmesine engel olmuştur.

Bu tartışmaların yanı sıra bu yaşam tarzını benimsemek zorunda kalmış olan kavimlerin iç dinamiklerine dair hâlâ cevaplanmayı bekleyen pek çok soru vardır. Lakin daha önce de söylediğimiz gibi şu bir gerçektir ki göçebelik istenilen bir yaşam tarzı değildir. Göçebelik, yerleşik yaşam ya da avcı-toplayıcılık gibi zorunlu bir yaşam tarzıdır. Bu üçü arasındaki ayrımı çok dikkatli yapmakta fayda vardır, zira birbirlerine kıyasla üstünlük ya da ilkelik gibi yanlış çıkarımlar ve tezler geliştirilebilir.

⁴² Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 52.

⁴³ Murat Öztürk, *Asya Hunlarında İktisadi Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2013, s. 65.

⁴⁴ İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, 26. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005, ss. 277 – 280.

⁴⁵ Bozkırın en değerli ticaret kalemi olan At hakkında detaylı bilgileri ilerleyen bölümlerde vereceğiz.

2.2. Göçebe Kimdir?

Göçebelerin ilk tanımını yapmayan çalışanlar onları korunakları surları ya da kentleri arkasında gören yerleşikler tarafından yapılmaya çalışılmıştır. Kendi yaşam alanları dışında farklı bir yaşam tarzını benimsemiş bu insanlara karşı yaptıkları tanımlar ve yakıştırmalar kuşkusuz ki çoğu zaman düşmanca olmuştur. Ecsedy, bu tanımlamaların ekseninin “savaşçı, agresif, hırsız ve barışa uzak” şeklinde olduğunu dile getirmiştir.⁴⁶ Göçebeliğin ortaya çıkardığı insan tipinin incelenmesi uzun ve meşakkatli bir çalışmadır ve burada bir bölüme sığdırmak çok zordur. Göçebelerin, savaş öncesi, sırası ve sonrası, iktisadi hayatları, sosyal hayatları ve siyasi hayatları çok farklı açılardan ele alınarak incelenmelidir. Bu bölümde genel hatlarıyla göçebe olmanın temel gerekliliklerine değineceğiz. Aynı zamanda onların hayat tarzlarına dair doğru bilinen bazı yanlışların üzerinde duracağız.

Coğrafyaya endeksli yaşam tarzlarındaki çeşitlilikler, farklı insan tiplerini ortaya çıkardığı gibi farklı kültürel miraslara da sebep olmuştur. Çalışma alanımıza yakın olan Çin'in coğrafi yapısını incelediğimizde yeryüzü şekillerinin ülkenin doğal sınırlarını oluşturduğu görülecektir. Bu sınırlar dışarıdan gelecek olan tehditlere karşı savunma hattı oluşturmaktadır. Vaziyet Çin'in rahat bir hayat sürmesini sağlamıştır. Çin'in jeokültürünü büyük derecede etkileyen bu durum aynı oranda bozkırda da etkili olmuştur. Geçilmesi zor olan bu sınırlar bozkırlıların dışarıya yönelmesine çoğu zaman engel teşkil etmiştir. Fakat dışarıdan gelenlerin bozkırın içlerine doğru ilerlemesine daha büyük engel teşkil etmiştir. Bu nedenle bozkırlıların jeokültürel öğeleri, kendi içlerinde çok fazla alışveriş dayandığını ve dışarıdan çok fazla etkilenmeden meydana geldiğini söyleyebiliriz.

Avrasya bozkırlarında yaşayanlar tehditlere açık olan bu coğrafyada hayatta kalma çabası içerisindeydiler. Bu hayatta kalma çabası sadece savaş tehdidi değildir. Biraz sonra kaynaklardan farklı örnekler ile göstermeye çalışacağımız sert iklim ve coğrafi koşullar altında iktisadi faaliyetlerin en önemlisi olan hayvancılığı devam ettirme çabası da bu zorluklardan biridir. Dolayısıyla Avrasya bozkırlarında hayatlarını devam ettiren kavimlerin hayat tarzları ve iktisadi faaliyetleri farklı, Akdeniz

⁴⁶ Ildikó Ecsedy, “Nomads in History and Historical Research”, *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, Vol. 35, No. 2/3 (1981), s. 204

havzasında yaşayan insanlarınki farklıdır ve bunları karşılaştırma çabaları, beyhude bir çaba olarak görülmektedir. Zira farklı coğrafyalar, farklı kültürel miraslar ortaya koyarak, kendi çaplarında medeniyet tarihine izler bırakmıştır. Birini övmeye çalışırken diğerini yermeye çalışmak tutarsızlıktan ileriye gitmez.

Agro-pastrolizmi, Khazanov'un adlandırması ile *Yarı Göçebe Pastoralizmi*, Türkiye terminolojisinde de konar-göçer olarak adlandırıldığını düşündüğümüz “göçebelik” isimlendirmesi aynı zamanda çalışma alanımız olan Avrasya bozkırlarının yaşam tarzının adıdır. Yılın büyük bir bölümünde, düzenli bir şekilde, hayvanlar için otlak alanlarına göç edilmesi bu tipin en karakteristik özelliğidir. Hayvancılığın yanında tarım ikincil uğraş olarak karşımıza çıkar.⁴⁷

Göçebeliğin tanımına ve bu insanların kim olduğuna dair tartışmalar sadece günümüzde değil eski dönemlerde de varlığını korumuştur. Yerleşiklerin göçebelerle ilk temasından sonra artık göçebelerin kim olduklarına dair cevaplar aranmış ve onların egzotik ve özgür yaşamları yerleşiklerin ilgisini çekmiştir. Antik Çağ ve Orta Çağ'da göçebelerin nasıl insanlar olduğuna dair gözlemler yapılmış ve farklı tanımlar ortaya atılmıştır. Araştırmacılar konunun uzmanları olmadıkları için yaptıkları tanımlamalar ve tasvirler çoğunlukla eksik, kusurlu ve yanlı kalmıştır. Göçebeler her ne kadar istenmeyen topluluklar olarak zuhur etse de, her zaman dünya düzeninin daimi bir parçası olmuşlardır.⁴⁸ Teknoloji çağında bile sıkıntılı olan bu tanım, eski çağlarda bir kavram olarak ele alınmaktan öte, göçebeliğin ve göçebelerin yerleşiklerin zihninde oluşturdukları tasvir çoğu zaman onları görmeden ve kulaktan dolma bilgilerle yapılmıştır. Burada parantez açıp kaynaklardaki sıkıntılı duruma işaret etmek gerekir.

Burada karşımıza çıkan ilk örneklerden biri Ammianus'un⁴⁹ *Res Gestae* adlı eserinde yaptığı Hun tasviridir. Antakya'da doğmuş bir Grek olan Ammianus

⁴⁷ Khazanov, s. 99.

⁴⁸ Khazanov, s. 84.

⁴⁹ Genç yaşında (354-63 yılları arasında) Roma ordusunda muhafız subayı olarak görev yapmıştır.⁴⁹ Ammianus “Libri Rerum Gestarum” kısaca “Res Gestae” isimli otuz bir ciltlik dev bir Roma tarihini Grek olmasına rağmen Latince kaleme almış dönemin önemli entelektüellerindendir.⁴⁹ Eserin tamamı maalesef günümüze ulaşamamıştır. 353 yılından sonraki olayların işlendiği 18 eser günümüze ulaşmıştır. Tacitus, Herodotos, Strabon, Xenophon, Josephus ve Karrhai'li Magnus gibi antik çağın önemli yazarlarının eserlerinden, resmi belgelerden ve kendi gözlemlerinden yararlanarak eserini kaleme almıştır. Ammianus'un Res Gestae'yi yazma amaçlarından biri de hayranı olduğu Tacitus'a erişme çabası olmuştur. Eserinde Herodotos'un etkisi de oldukça çoktur. Avrupa önlerinde görünmeye başlayan Hsiung-nu'lar⁴⁹ hakkında ilk bilgilerin son kitapta verilmesi bakımından kıymetli bir eserdir. Hunların

Marcellinus tahmini olarak 322-400 yılları arasında yaşamış, imparator Julianus ile birlikte Pers seferine katılmış ve izlenimlerini aktarmıştır. Ammianus, Hunların yaşam tarzı ile ilgili şunları söyler:

"Eski kayıtlardan çok azını bildiğimiz kadarıyla Hunlar, Azak denizinin ilerisinde yaşarlar ve anormal derecede vahşidirler. Şekilleri ne kadar biçimsiz olsa da, onlar insandırılar, yaşam biçimleri oldukça serttir, ne ateşe nede pişmiş yemeğe ihtiyaç duyarlar, yabani bitkilerin kökleri ve herhangi bir hayvanın yarı çiğ etini yerler ve bu etleri bacakları ile atlarının sırtları arasına biraz ısınması için koyarlar. Binalara asla sığınmazlar, aksine gündelik kullanılan alanlardan uzak yerlere ayrılan mezarlar gibi bunlardan kaçınırlar. Sazdan çatısı olan bir kulübe bile yoktur. Ancak dağların ve ormanların arasında serbest dolaşarak beşikten itibaren soğuk, açlık ve susuzlukla başa çıkmayı öğrenirler. Yuvalarından uzaktayken şart olmadığı sürece bir eve girmezler, çünkü bir çatının altında güvende olmadıklarını düşünürler. Pamuklu keten veya dikilmiş tarla farelerinin derilerini giyerler. İçeride ve dışarıda aynı elbiseleri giyerler. Boyunlarını bir ceketten geçirdiklerinden sonra yıpranıp paçavra olana kadar ve üzerlerinden parçalanana kadar çıkarmaz veya değiştirmezlerdi. Başlarını yuvarlak başlıklarla kapatırlar ve kıllı bacaklarını keçi derisi ile korurlardı; ayakkabıları bir ayakkabı kalıbı üzerine kurulu değildir ve bu durum serbestçe yürümelerini engeller. Bu yüzden ayakta savaşıma adapte değiller ve resmen dayanıklı ama doğrusu çirkin olan atlarına yapışıklar. Atların üzerlerine kadın oturduğunda oturup sıradan işlerini yaparlar. O milletin her bir üyesi, gece gündüz, atlarının üzerinde alışveriş yapar, yer ve içer ve hayvanın ince boynunun üzerinde birçok rüya görebilecek kadar derin uykulara dalar.⁵⁰

Avrasya bozkırlarında yaşayan Hunlar hakkında Ammianus'un yaptığı betimlemeleri irdelemeden inanmanın ötesinde doğru bilgi olarak kabul edenler, göçebe

Alanları hakimiyetleri altına alarak Don Nehri üzerinden Avrupa içlerine ulaşmasına, Gotları mağlup etmelerine, kültürlerine adetlerine ve sosyal yaşamlarına dair birçok enteresan bilgi ihtiva etmektedir. Fakat verdiği bilgilerin doğruluğu hakkında tartışmalar olduğunu söylemek gerekir. Çünkü Ammianus Hunları hiç görmemiştir. Hunlara dair verdiği bilgiler raporlardan alıntıdır.

⁵⁰ **Ammianus Marcellinus**, çev. John C. Rolfe, Harvard University Press, Londra, 1986, ss. 381-382.

yaşama olumsuz anlam yüklemeye çalışmalarının yanı sıra bir yaşam tarzını diğerinden üstün tutma eğiliminde olan araştırmacılarıdır.⁵¹ Hunlara dair bilgi aldığımız bir diğer eser Got tarihçi Jordanes'e aittir.⁵² Jordanes de sadece Hunlar nezdinde değil, diğer göçebe boylar hakkında da Ammianus ekseninde bilgiler vermeye devam eder.

Göçebeler her şeyden önce her insan gibi coğrafyanın ona dayattığı yaşam tarzını yaşamak zorunda kalanlardır. İktisadi sistemi onun tüketmeye değil üretmeye zorlar. Göçebe olmak bir tercih meselesinden öte mecburiyettir. Hayvancılık temel geçim kaynağıdır. Bunun yanında tarımla, avcılıkla ve ticaretle ilgilenirler. Bunların hiçbirini yapamadığı zaman komşularına dostane olmayan ziyaretler yaparak yağma seferlerine yönelirler. Aralarındaki problemleri ilk olarak sözlü hukukları olan töre ile çözmeye çalışırlar. Asla kana susamış, insana benzemeyen ve savaştan başka hiçbir şeyden anlamayan insanlar değildirler.⁵³

2.3. Göçebe Kimliği Hakkında Olumsuz Yaklaşımlar

Batının kendinden olmayanı ötekileştirmesi en eski zamanlardan beri devam etmekte olan bir algıdır ve yine aynı zihniyet “medeniyet” kavramını yerleşik yaşam ve mülkiyet anlayışıyla bağdaştırmaktadır.⁵⁴ Bu düşünce sadece batıda değil bozkırın doğusunda da kendini göstermiştir. Konfüçyüs'ten ciddi manada etkilenen Çinliler kendilerine benzer bir yaşam tarzına sahip olmayan barbarların “göçebe” olduklarını ifade etmişlerdir.⁵⁵ Dolayısıyla yerleşik yaşam sürmeyen toplumlar vahşi ve barbar

⁵¹ Göçebelerin ne olmadığını anlatan bu yazıları bir sonraki bölümde irdelleyeceğiz.

⁵² VI. yüzyılda iki tarihi eser kaleme almıştır. *De Summa Temporum vel Origine Actibusque Romanorum* diğeri ise *Romanorum Getica*'dır. *Getica* Got tarihinin şekillenmesinde önemli bir rol oynamıştır. İskandinavya'da Gotların ortaya çıkışı, Karadeniz'e göçleri, Vizigot ve Ostrogotların ortaya çıkışı gibi pek çok bilgiyi *Getica*'dan öğrenmekteyiz.⁵² 551 yılında yazdığı eseri Hunlara ait olduğu iddia ettiği menşe efsanesinden başlayarak, onların tasvirleri, Gotlarla mücadeleleri, Avrupa içlerine ilerlemeleri Atilla ve onun savaşları, ölümü ve oğulları hakkında malumatlar vermesi açısından değerlidir. Jordanes'in Hunlara dair anlattıkları, her ikisi de kayıp olan Priskos'un eseri ile 6. yüzyılın başlarında yazılan Cassiodorus'un *Got Tarihi*'ne dayanmaktadır. Jordanes'in dayandığı kaynakların mevcut olmaması, onun verdiği bilgileri mukayese etme imkânı vermemektedir. Ayrıca Hunların ağır şekilde mağlup ederek yurtlarından ettikleri Got kavminden olması ve tenasüp içinde bir Hristiyan olması, onun anlattıklarına şüpheyile bakılmasına sebep olmuştur. Jordanes eserinde Ammianus gibi Hunlara karşı adeta bir canavar gözüyle bakmış ve onları ötekileştirmiştir. Hunların şeytani ruhlardan geldiğine inandığını belirtir. Bu konuyla ilgili bkz: **The Gothic History of Jordanes**, haz. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, Londra, 1915, s. 86.

⁵³ Osman Karatay, "Göçebe toplumu ve Türklük," **Turan**, Sayı 15, 2011, s. 4 - 6.

⁵⁴ Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 5.

⁵⁵ Khazanov, s. 76.

olarak nitelendirilir. Daha önce bahsettiğimiz gibi, geniş bir coğrafyada yeryüzü şekillerinin doğal sınırları oluşturduğu Çin yabancı kavimler hakkında detaylı kayıtlar tutma şansı bulmuşlardır. Bu durum bize Çin'in dünyayı nasıl gördüğünü anlatmaktadır.⁵⁶ Kırilen, Çin kaynaklarında geçen “Yi”, “Di”, “Rong” ve “Hu” kelimelerinin Batı literatürüne çevirilerde yabancıları, daha çok barbar ve aşalığı ifadeleri karşılamak için kullanıldığını dile getirmektedir. Fakat bu durumun doğru olmadığından bahsetmektedir.⁵⁷

Barbar algısı doğu ve batıda çok fazla farklılık göstermemektedir. Medeni bir yaşam sürmek için gerekli olanlar şeyler ev, toprak ve mülk sahipliğidir.⁵⁸ Platon'a şehir ve toplum hayatının nasıl olması gerektiği sorulduğunda, tarihin başlangıcından, kendi zamanına kadar olan dilimi yorumlarken medeni olmayan yaşamlar hakkında düşündüklerini şu şekilde aktarır:

“İlk zamanların belgeleri yok elimizde ama genel bir sel felaketinin her şeyi silip süpürdüğünü tasavvur edersek, o zamanları kafamızda canlandırabiliriz. Selden, tepelere kaçan az sayıda kişi ve hayvan kurtulabilmiştir. Bütün uygarlık ürünleri yok olmuştur. Bu kimseler tepelerde bir çobanlık hayatına başlarlar. Zanaatları, mülkleri yoktur. Az sayıda vahşi aile grupları halinde yaşarlar. Selle demir, bakır vb. ile zanaatlar yok olduğundan, silahlar, dolayısıyla iç çatışma ve savaşlarda yoktur. Nüfus azlığından, yalnızlıktan dolayı insanlar birbirleriyle dost geçinirler. Mülkiyet de olmadığı için, mülk tartışmaları yoktur. Tabiat ürünleri kendilerine yettiği için fakir değildirler. Ama zanaatlar ve altın, gümüş de olmadığından zengin de değildirler. Zenginlik ve fakirlik olmayınca şiddet, kıskançlık ve rekabet de yoktur aralarında. Bu yüzden insanlar iyi insanlardı. Bu yüzden yazılı kanunlara gerek yoktu. Hayatlarını geleneksel hukuk düzenliyordu. Bir sülale idaresi, “patriarşi” düzeni vardı. Aileleri en yaşlı erkekler yönetiyordu.”⁵⁹

⁵⁶ Gürhan Kırilen, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015, s. 15.

⁵⁷ Kırilen, s. 17.

⁵⁸ Aristoteles, **Ekonomi**, çev. Furkan Akderin, Say Yayınları, İstanbul, 2016, s. 23.

⁵⁹ Alaeddin Şenel, **Eski Yunanda Siyasal Düşünüş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1968, s. 212.

Platon'un göçebe ve avcı-toplayıcı yaşama dair yaptığı sosyolojik tarih denemesi ne yazık ki pek çok açıdan eksik ve yanıltıcıdır. Yaşadığı coğrafya çerçevesinde kurduğu göçebe yaşam dinamikleri tutarlı ve kabul edilebilirdir. Aslında Platon'un burada yaptığı kendi dünyasından göçebeliği tasavvur etmekten daha öteye gitmez. O, yaşadığı coğrafyada insanlar nasıl göçebe hayat sürer sorusunun cevabını vermiştir. Ortada muhayyel bir göçebelik tanımı vardır. Bu tasarlanmış, hayal edilmiş, nasıl olur ya da göçebelik nasıl olmalıdır sorusunun cevabıdır ve Avrasya göçebeliği ile alakası çok azdır. Farklı coğrafyaları bilmediğinden olsa gerek bütün göçebeler için böyle genel yargılar ortaya koymuştur. Göçebelerin zanaat ile uğraşmadığını söylemesinin altında yatan sebep bozkırın kuyumcuları olarak bilinen İskitlerin maddi kültürünü tanımamasından kaynaklıdır ve büyük bir gerçekliği çöpe atmaya eş değerdir. Silahın, savaşın ve iç çatışmaların olmadığı iddiasını neye dayandırabiliriz yargısını açıklamak oldukça zordur. Zira savaş kavramı göçebelerin tarihinde büyük yer tuttuğu gibi yerleşik-göçebe çekişmeleri onun döneminde de vardı. Eğer zenginliğin kıstası altın ve gümüş gibi değerli madenler ve onların kullanımı ise günümüzün arkeolojik verileri, Platon'un bu düşüncelerini haksız çıkarmaktadır.

Platon'un tarım hayatıyla gelen medeniyet düşüncesi, Aristoteles'in medeni yaşam için ev, toprak ve mülk gerekliliği açısından birbirine benzer. Aristoteles'e göre bahsettiği gereklilikler yaşam tarzını medeni yapmakla kalmaz. Devletlerin yerleşik yaşam ile birlikte ortaya çıktığını iddia eder. Aristoteles bilerek ya da bilmeyerek, yerleşik yaşama haddinden fazla anlam yüklemiş ve yüceltmıştır. Tarımla uğraşmanın erkekleri savaşa hazırlarken aynı zamanda erkekliklerini de zinde tutacağını dile getirmiştir. Tarımla kazanılan paranın en dürüst para kazanma yöntemi olduğundan bahsetmiştir. Bu iddiasını dayandırdığı nokta ise tarımla uğraşanların başkalarının hakkını yemediği savıdır.⁶⁰ Bu önerme özelden genele gittiğimizde problemli gibi görünmese de tarihin en büyük sömürgeci imparatorluklarının yerleşikler tarafından kurulduğunu bilmekteyiz. Platon ve Aristoteles arasında en belirgin fark ise şudur: Platon göçebeliğin ne olduğunu kendi dünyası sınırlarında tanımlamıştır. Bir tarafı övmek ya da diğer tarafı yüceltmek gibi bir amacı olmadığı ortadadır. Aristoteles ise yerleşik hayatı överken aslında diğer yaşam tarzlarının medeni olmadığını,

⁶⁰ Aristoteles, s. 23.

kazandıklarını ise aslında başkalarının hakkını gasp etmek suretiyle elde ettiklerini alt metinde anlatmaya çalışmıştır. Onun burada anlatmaya çalıştığı aslında yerleşik yaşam dışındaki yaşam tarzlarının kötü ve uygunsuz olduğudur. Yerleşik olmayanların devletlerinin bile olmayacağı söylemi büyük bir muamma olarak karşımızda duruyor. Demek ki Aristoteles'e göre göçebelerin toplumsal örgütlenmelerinin en üst noktasını temsil eden yapılar devlet değildir. Ya da Aristoteles hiçbir göçebe devlete şahit olmamıştır.

Göçebeliğe yapılan bu yakıştırmalar doğu ve batı menşeli kaynakların ötesinde kutsal kitaplardaki anlatılara kadar uzanmaktadır. Göçebeler her zaman yoldan çıkmışları hizaya getirmek için gönderilirler. Göçebeler zalim ve vahşi insanlardır. Tanrı, insanlığı cezalandırmak ve onları hizaya sokmak için göçebeleri göndermiştir.⁶¹ Bu yüzdendir ki Atilla "Tanrının kırbağı" lakabını almış ve yoldan çıkmış Romalıların üzerine Tanrı'nın gazabı olarak gönderilmiştir. Göçebe - yerleşik ilişkileri çoğu zaman dostane eksende olmadığı için göçebeler hakkında verilen bilgilerin de çoğu zaman çarpıtılmış olduğunu görüyoruz. Fakat durum sadece bundan mı ibaret? Kaynaklardan sadece birkaç örneğini verdiğimiz göçebelere dair betimlemelerin bu kadar kötü olması, sadece savaşların kaybedilmesiyle mi ilgili? Olay örgülerinin sonucu neden göçebelerin vahşi, yerleşiklerin ise medeni olduğu şeklinde tezahür ediyor?

Şu bir gerçektir ki hiç kimse ailesi ile birlikte oradan oraya savrulup yarınına dair endişe duyarak yaşamak istemez. İnsanoğlu kendi güvenli alanını oluşturup orada huzur içinde kaygı duymadan yaşamak ister. Bunun insanoğlunun yaşadığı dönem ile bir alakası yoktur. Durum bunun aksine olsaydı insanlık ateşi ilk bulduğu zaman onu hayatını kaliteli hale getirmekten ziyade düşmanlarına karşı bir silah olarak kullanmayı seçerdi. Eğer ki bu temel gerçek ile yola çıkarsak, göçebelerin ne olmadığını anlamamız oldukça kolaylaşır.

Kaynaklar incelendiği zaman göçebeleri görmemiş, tanımamış ve en azından kendi topraklarında nasıl hayat sürdüklerini bilmeden yazanlar ile bunun tam tersini deneyimlemiş olanlar arasında göçebelere dair daha objektif bir yaklaşım olduğu ortaya çıkmaktadır. Bu durumun en erken örneklerinden birini Herodotos'un *Tarih*'inde

⁶¹ Khazanov, s. 77.

görmekteyiz. İskitlerin yaşam tarzları ve adetlerinden bahsederken onlar için kötü sıfatlar kullanmamıştır:

"Dareios'un saldırdığı Pontos bölgesinde İskitlerden başka aklı başında bir halk yoktur. Hepsi de geri yerlerdi. Hatta burada Anakharsis'ten başka da dürüst bir adama rastlanmamaktayız. Öte yandan İskitlere de bir konu dışında çok da fazla güvenmemek gereklidir. Ancak İskitlere saldıran bir insanın onların elinden kurtulması imkânsızdır. Kendileri istemedikleri halde hiç kimse onlara saldıramaz. Çünkü kaleleri, kentleri falan yoktur. Ok atarak savaşır ve atları vardır. Göçebe bir yaşam sürerler. Tarım yerine hayvancılık yaparlar. Evlerini arabalarında taşırlar. Bu şekil yaşayan bir halkı yenmek kolay bir şey midir?"

"Böyle yaşayabilmelerinin bir nedeni de ülkenin coğrafi yapısının buna uygunluk göstermesidir. Ülke, iyi sulanan bir ovadır. Nehirlerin sayısı da Mısır'daki Nil'in kanallarından pek aşağı kalmaz."⁶²

Avrasya'nın erken ve batı sahasındaki bu örnekte olduğu gibi doğuda kalan kadim Türk boylarına dair benzer açıklamalar bulabiliriz. Hsiung-nu⁶³'lara sığınan Chong-hang Yüe isimli Çin elçisi Han hanedanlığı dönemindeki göçebelige dair kıymetli bilgiler verir:

"Hsiung-nu'lar, adetlerine göre, besledikleri hayvanların etini yer, sütünü içer, derisini giyer, hayvanlarını otlanır, su içerken mevsimlere göre yer değiştirirler. Bundan dolayı onlar olağanüstü durumlarda binicilik ve okçuluk taliminde bulunurlar, normal zamanlarda ise halk mutludur ve keyfine bakar. Devlet idaresi ile ilgili yasaları basittir ve kolay uygulanabilir. Hükümdar ve halk arasında basit ve uzun sürebilen bir ilişki vardır. Ülkenin yönetimi tek bir vücut gibidir."⁶⁴

Göçebe yerleşik karşılaştırmalarında objektif bakış açısını koruyabilmiş nadir yazarlardan biri olan İbn-i Haldun, *Mukaddime*'de göçebe tanımını ve yerleşiklerle aralarındaki farkları şu şekilde aktarır:

⁶² Herodotos, **Tarih**, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007, s. 316 -317.

⁶³ Çin kaynaklarında Hiung-nu ya da Hsiung-nu adıyla geçen bugün Avrupa Hunlarının ataları olduğu düşünülen Proto-Türk kavim. Hsiung-nu'ların kökenlerine dair farklı iddialar vardır. Biz tezimiz geri kalanında Hunlar diyeceğiz.

⁶⁴ Onat vd., s. 7.

*"Maişetlerini davar ve sığır gibi (arazide güdülen ve) yayılan hayvanlardan sağlayanlar ise ekseriya göçebedir. Bunlar, hayvanlarını sulak ve otlak yerlerde gütmek için dolaşır dururlar. Durmadan yer (yayla ve mera) değiştirmek bunların haline daha elverişlidir. Bunlara "şaviye" (koyunlular) adı verilir. Davar ve sığıra bakan, demektir. Bunlar elverişli otlakların bulunmaması sebebiyle sahralara fazla girmezler. Bunlar, Berberler, Türkler, Türklerin kardeşileri olan Türkmenler ve Slavlardır."*⁶⁵

*"Hadarîler, çeşit çeşit zevklerle, refahın getirdiği adetlerle (menfaatlarına) yönelmekle, dünyevi arzuları üzerinde ısrarla durmakla sık sık karşılaştıkları, birçok kötü ve çirkin huy ile nefşlerini kirlenmiştir. Söz konusu durum kendilerinde hâsıl olduğu nispette, hayır ve fazilet yol ve vasıtalarında uzaklaşmışlardır."*⁶⁶

*"Her ne kadar bedeviler de tıpkı onlar gibi dünyaya (ve maddi menfaatlara) yönelmişlerse de, onların bu tutumları sadece zaruri ihtiyaç maddelerine inhisar etmekte, refah nevinden olan maddelerle ilgili bulunmamakta, haz, zevk (ve arzularla) ve bunların sebep ve saikleri ile alakalı olmamaktadır. Yani haderilere nisbetle bedevilerde vücuda gelen kötülük yapma temayülü ve fena huylar çok daha azdır."*⁶⁷

Göçebeleri yakından görme şansını yakalamış olan yazarların eserlerinde göçebeler kendi hayat tarzlarının gerekliliklerini uygulayan sıradan insanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Göçebe yaşam tarzı anlaşıldığında onların yaptığı yağma seferlerinin arkasında aslında ticaret şehirlerinin kapanmasını, kurak geçen mevsimlerin ya da hastalıktan kırılmış, telef olmuş hayvan sürülerinin etkisini görebiliriz. Nitekim çok uzun bir süre boyunca Çin'in kuzey sınırında savaş mı yoksa barış mı olacağını belirleyen en önemli etmen ticarettir.⁶⁸

Göçebelere dair olumsuz anlatımlar olmasının altında yatan yegâne sebep onları ötekileştirme çabasıdır. Bu ötekileştirme nedeni ise onların bu dünyaya ait olmadığını

⁶⁵ İbn Haldun, s. 325.

⁶⁶ İbn Haldun, s. 327.

⁶⁷ İbn Haldun, s. 327.

⁶⁸ Sechin Jagchid, Van Jay Symons, **Peace, War, and Trade Along The Great Wall**, Indiana University Press, Amerika, 1989, s. 1.

ispat etme niyeti ve yerleşikliği dünyanın merkezine koyarak onu diğer yaşam tarzlarından önde tutma isteği olarak gözükmektedir.

Bu açıdan Ammianus örneğinden yola çıkarak vahşi ve öteki Hun algısından biraz bahsetmek yerinde olacaktır. Hunlar, Avrupa önlerinde görülmeye başladıklarında Roma ordusunda paralı askerlik yapıyorlardı ve Romalıların istila odaklı seferlerinde onlara belli bir ücret karşılığında hizmet veriyorlardı. Avrasya'nın göçebe kavimleri için paralı askerlik olgusu çok yabancı değildir. Hayatlarını devam ettirmek için pek çok defa başka kavimlerin, özellikle yerleşik kavimlerin ordularında paralı askerlik yapmak durumunda kalmışlardı. Paralı askerlik mevzusunu ilerleyen bölümlerde ayrıntılı bir şekilde ele alacağız. Konumuza dönersek, Ammianus'u, savaşçılıklarını ve vahşiliklerini zaman zaman kullandıkları Hunlar hakkında böylesine insan dışı betimlemeler yapmaya iten durum onları "ötekileştirme" çabasıdır. Yani merkezi taşradan ayırma isteğidir. Ammianus'un betimlemelerine baktığımız zaman göçebeleri ötekileştirme çabası sadece savaşçılıkları üzerinden ilerlememiştir. Yeme, içme, giyinme, barınma, ibadet ve tipolojiye kadar hiçbir alanda Hunları bu dünyaya ait görmemiş ve onları ötekileştirmiştir. Böylelikle onların yaşam tarzını yerleşiklerden ayırmıştır.⁶⁹ Tabi bu durum sadece göçebeler ile alakalı değildir. Roma'ya zarar veren herkes Ammianus'un gözünde barbardır ve ötekidir. Onların dilini konuşmayanlar ve onlar gibi yaşamayanlar barbar olarak nitelendirilir.

Kaynakların abarttığı göçebelerin barbar, yerleşiklerin medeni oluşu tezinin yanlış olduğunu öne sürenlerden biri olan Karatay, Anadolu'nun 1070 yılından önce ve sonrasına atıf yaparak göçebe köklere sahip Oğuz boylarından gelen Selçukluların kurduğu yüksek medeniyete işaret eder. Oğuz öncesi yerleşik yaşamın hâkim olduğu Anadolu'daki köhne görüntünün göçebeler ile birlikte ortadan kalktığını dile getirirken onların torunları tarafından kurulan medeniyetin ise binlerce yıl sürdüğünden ve büyük izler bıraktığından bahseder.⁷⁰

⁶⁹ Turhan Kaçar, "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü," **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005, s. 84 - 90

⁷⁰ Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük," ss. 1 – 2.

II. SAVAŞ KAVRAMI VE BOZKIR İNSANININ SAVAŞA BAKIŞ AÇISI

1. Savaş Kavramı ve İnsanın Rolü

Tarihin en karanlık dönemlerinden günümüze kadar, insanoğlu her zaman savaşımıştır. İlkel toplumların⁷¹ savaşlarında ilk aşamada doğal silahlar ön plana çıkarken daha sonra yapay silahların ortaya çıkmasıyla savaşların yıkıcı etkisinin daha da arttığına şahit oluyoruz. Erken dönemin savaşına ve onun yarattığı savaşıya dair inceleme yapmak istediğimizde karşımıza çıkan temel sorun bu savaşçıların artık hayatta olmamasıdır. Arkeolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan silah ve zırh gibi malzemelerin incelenmesi sonucunda dönemin savaş ve savaşçılığının hangi eksenlerde ilerlediğine dair fikir üretebiliyoruz.

Savaş evrensel bir kavramdır ve insanoğlu dünya üzerinde nereye giderse gitsin peşini bırakmamıştır. İnsanoğlunun hayatta kalmak için savaşması gerekmektedir. İnsanoğlunun başlangıçtan, günümüze kadar geliştiği ve değiştiği dönemde verdiği üç önemli savaş ön plana çıkmaktadır. Hayatta kalabilmek için ilk olarak insanlık doğaya karşı savaşmak zorunda kalmıştır.

İnsanoğlu dünyaya çıplak ve savunmasız olarak geldi. Doğaya karşı tabir yerindeyse bir sıfır gerideydi. Bu durumu değiştirmek için ellerini ve beynini kullanmaktan başka hiçbir çaresi yoktur. Doğada onu bekleyen bir ziyafet ya da hayatlarını kolaylaştıracak bir ortam yoktu. Beslenmek ve barınmak için doğaya yöneldiklerinde Davie'nin tabiriyle "Pinti bir Üvey Anne"⁷² olan doğa ananın onlara bir şeyler sunmaktan daha çok almaya meyilli olduğunu fark ettiler. Yaşayabilmek için bunun yollarını bulmaları gerekiyordu.⁷³ İlk avcılık olarak tezahür eden doğa ile

⁷¹ İlkel toplumdan kastımız en basit haliyle merkezi bir siyasi örgütlenmenin olmadığı topluluklardır. Aynı zamanda bu siyasal boşluk egemen bir gücün olmadığına işaret eder. İlkel toplumdan tam olarak anlaşılması gereken şey devletsiz, bünyelerinde politik bir organın bulunmadığı toplumlardır. Clastres toplumları sınıflandırmadı ki ilk adamı onların devlet sahibi olup olmadığına bakarak yapmaktadır. Detaylı bilgi için bkz. Pierre Clastres, **Vahşi Savaşının Mutsuzluğu**, çev. Alev Türker, Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 105. Clastres'in bu şekilde düşünmesinin altında yatan sebep olarak büyük ihtimalle Aristoteles ve Platon'dan beri bu şekilde gelen medenileşmek için devlet olması gerektiği düşüncesidir. Siyasi örgütlenmenin eksikliğinde yaşayan ilkel toplumlarına savaş ve savaşçılığın etkisini ilerleyen bölümlerde farklı antropologların fikirlerini irdeleyerek değineceğiz.

⁷² Maurice R. Davie, **The Evolution of War a Study of Its Role In Early Societies**, Dover Publications, New York, 2003, s. 9.

⁷³ Davie, s. 79.

insanoğlu arasındaki savaşta daha verimli av arazileri isteği Neolitik devrim ile toprak elde etme ya da işgal etme şeklinde başka boyuta taşındı. Antropolojik ve etnolojik verileri göz önüne aldığımız zaman karşımıza çıkan tablo bize şunu gösteriyor: Hayatta kalmak için beslenmek zorunda kalan ilkel toplulukların toprak elde etme isteklerinin altında yatan temel sebep şan, şöhrat, geniş topraklara hükmetmek ve tesir alanını artırmak değildi. Onların asıl amacı artan nüfusu besleyebilecek verimli arazilere sahip olma kaygısıydı.

İnsanoğlunun verdiği ikinci savaş ise kendi cinsine karşı savaş olarak karşımıza çıkıyor. Savaş denildiğinde akla ilk meydan muharebeleri, kuşatma savaşları ve yakın döneme geldiğimizde soğuk savaş şeklinde adlandırılan ekonomik ve psikolojik çekişmeler gelmektedir. Üçüncü önemli savaş olarak ise insanoğlunun kendiyi verdiği savaşı koyabiliriz. Gündelik hayatta sergilenen içgüdüsel ya da öğrenilmiş davranışların çoğu aslında hayatta kalmak içindir.

İlkel toplulukların yiyecek ihtiyacını karşılamak için av aletleri yapmasının yanı sıra verimli toprakların etrafını çevirerek tarımla uğraşması hayatta kalma çabasına örnek teşkil eder. Günümüze geldiğimizde ise yiyecek, barınma ve kıyafet gibi ihtiyaçları karşılamak için para kazanmak, sosyal ve psikolojik olarak kendini iyi hissetmek için arkadaş edinmek ve sosyal aktivitelere katılmak örnekleri verilebilir. Dolayısıyla savaş kavramında insanın rolünü incelemeye başlarken ilk önce insanın kendi içinde ve etrafında verdiği savaşı ele almamız ve bilmemiz gerekmektedir.

Bir araştırmaya göre M. Ö. 1496 yılından M. S. 1861 yılına kadar geçen 3357 yıl boyunca insanoğlu 3130 yıl savaşmış, 286 yıl ise barış dönemi yaşamıştır. Her 13 yıl savaşa 1 yıl barış dönemi tekabül etmiş ve son üç yüzyılda sadece Avrupa’da 286 savaş olmuştur.⁷⁴ Dolayısıyla “savaş” insanoğlunun hayatı boyunca hiçbir zaman peşini bırakmamıştır. Medeniyetlerin gelişmesi, nüfusun artması ve teknolojinin hızlı şekilde ilerlemesi gibi pek çok farklı sebepten ötürü savaşın yıkıcılığı ve yok ediciliği artmıştır.

İnsanın verdiği savaşları incelemeye başlamadan önce savaşın kökenine yani “şiddet” kavramına açıklık getirmemiz gerekiyor. Şiddet kavramının ne olduğunu, tanımını ve tarihsel seyrini incelerken, farklı sosyal bilimlerin yaklaşım biçimlerini ve tanımlarını göz önünde bulundurarak çalışma yapmamız bu noktada önem arz eder.

⁷⁴ Davie, s. 9.

Onun tanımını, insan hayatında hangi dönemlerinde ortaya çıkıp yükseldiğini ve insanoğlunu şiddete iten etmenleri doğru bakış açısıyla incelediğimiz zaman savaş kavramını ve insanın rolünü daha sağlıklı bir biçimde kavrayabiliriz.

Tarihi dönemlerde şiddetin veya şiddetin tarihinin ne olduğuna dair düşünürlerin ortaya attığı savlarda önce insanoğlu varlığına bir anlam yükleme çabasına girmiştir. Bu anlam yükleme çabası kuşkusuz karnını doyurduğu, vahşi doğaya ve kendinden olmayanlara karşı kendini güvende hissettiğinde yani hayatta kalmak için gerekli olan ortamı sağladığı zaman ortaya çıkmıştır. Bu rahat ortam ve ruh hali kendi zihnine şu soruları yöneltmiştir: Nereden geldik ve bu düzen içerisindeki amacımız nedir? Bireysel bahislere çok fazla girmeden insanların önce küçük topluluklar daha sonra toplum halinde yaşadığı dönemlere dair yapılan çalışmaları incelediğimizde bu en eski ve erken soruların şiddetle olan bağı ilgi çekicidir. Zira insanın yukarıda bahsettiğimiz “rahat ortama” ulaşabilmesinin yolu şiddetten geçmektedir. Davie’den aktaran Clastres birkaç istisna dışında (Kuzey Kanada yerlileri ve Eskimoların atalarının yaşadıkları coğrafya) bütün ilkel toplumlarda şiddet olgusunun var olduğunu ve hayatlarının büyük bir bölümüne nüfuz ettiğini belirtmektedir.⁷⁵

Yeryüzündeki varlığından haberdar olan ve bunu sorgulamaya başlayan insanoğlu bu noktaya gelmeden önce şiddetini önce tabiata sonra hemcinslerine yönelterek hayatta kalma mücadelesi vermiştir. Hayatta kalma isteği içgüdüsel bir hareket değildir.⁷⁶ Zira içgüdüsel hareketlerin büyük bir çoğunluğu omurilikten gelen komutlarla yapılan refleksif hareketlerdir. Bir sokak köpeği, koşarak üstümüze geldiği zaman düşünmeden ve aniden kaçmaya başlamamız içgüdüsel bir refleksdir. Dolayısıyla çoğu zaman kullanılan hayatta kalma içgüdüsü tabiri yanlıştır. Hayatta kalmak güdüsel bir harekettir ve güdüler temel ihtiyaçların karşılanması için ortaya çıkan motivasyonların bir sonucudur. Dolayısıyla hayatta kalma güdüsünün motivasyonlarından biri de besin elde etmektir. Temel ihtiyacın karşılanması açısından

⁷⁵ Pierre Clastres, **Şiddetin Arkeolojisi İlkel Toplumlarda Savaş**, çev. Sarp Tuna, Nora Yayınevi, İstanbul, 2017, s. 10.

⁷⁶ Darwin *Türlerin Kökeni* adlı eserinde içgüdünün tanımını yapmaktan kaçır. Kül rengi guguğu göç etmeye ve yumurtalarını başka kuşların yuvalarına bırakmaya iten şeyin içgüdü olduğunu dile getirerek deneyimleyerek yapılması gereken bir şeyin denemeden yapılması durumunun içgüdünün tanımına en yakın şey olabileceğini söyler. Ayrıntılı bilgi için bkz. Charles Darwin, **Türlerin Kökeni**, 2. Basım, çev. Öner Ünal, Onur Yayınları, Ankara, 1970, s. 118.

insanoğlunun doğada bulunan hazır besini elde etmek için iki yolu vardır. Toplayıcılık ve hayvanlara yönelteceği şiddetin sonucunda ortaya çıkan avcılıktır. Bu olay dizisinin sonucunda ise şiddetin tarihi insanlık tarihi kadar eski bir hal almıştır.⁷⁷ Bu önermeler şiddetin ortaya çıkmasında bir görüşü dile getirmektir. İnsanoğlu şiddetini ilk olarak doğaya yöneltti önermesi onun arkasından gelen başka bir soruya işaret ediyor: Doğaya yöneltilecek şiddet hayatta kalma güdüsünün bir sonucudur fakat avcılık sonucunda ortaya çıkan şiddet, savaş kavramının ve savaşçılığın ortaya çıkmasında ne kadar etkin bir rol oynamıştır? Bu sorunun cevabını vermeden önce şiddetin tanımını yapmamız gerekiyor. Ardından bu tanımdan yola çıkarak, şiddetin doğmasına neden olan etmenleri, şiddetin ortaya çıkması için gerekli olan şartları ve ortamı değerlendirmeye çalışacağız.

Etimolojik olarak şiddet kelimesi dilimize Arapçadan girmiştir. Peklik, sertlik ve sıkılık anlamları vardır⁷⁸. Yunanca “βία” kelimesi bedensel güç ve kullanımı ve kullanan anlamına geliyor. Latince “vis” kelimesi güç, erk, şiddet, bedensel gücü simgelerken bu kelimedenden türeyen “violare” şiddet kullanarak hareket etmek anlamına gelmektedir. Kelime Fransızcaya violence şeklinde geçmiş ve İngilizce’ye de birebir aynı şekilde aktarılmıştır.⁷⁹

Savaşların ortaya çıkmasında en temel hareket şiddettir. Şiddetin nasıl, nerede ve hangi şartlar altında ortaya çıktığını bulmak ve bunu anlamlandırmak sadece tarihçilerin yapabileceği bir şey değildir. Dolayısıyla şiddet pek çok ilim dalını ilgilendirdiğinden kapsamlı ve net tanımlar yapmak güçtür. Zira her ilim dalı kendi açısından şiddeti yorumlayarak bir tanım ortaya koymaktadır.⁸⁰ Michoud, şiddetin tanımına çağdaş Fransızcadaki karşılıklarını vererek başlar.⁸¹ Bu tanımlardan yola çıkarak şiddetin huzur karşısı olduğunu, onu bozduğunu ve tartışmaya açtığını dile getirir. Bu şiddetin nasıl bir ortamda hangi şekilde ortaya çıktığıyla ilişkilidir. İnsanların huzur içinde yaşadığı

⁷⁷ Erkan Göksu, **Kutadgu Bilig’e Göre Türk Savaş Sanatı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 15.

⁷⁸ Yücel Dursun, "Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir?" **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı 12, Ankara, 2011, s. 3.

⁷⁹ Artun Ünsal, "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", 9. Basım, **Cogito**, Sayı 6-7, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, ss. 30 – 31.

⁸⁰ Aynı durum göçebeliğin tanımı içinde geçerlidir. Bu tarz genel ve birden fazla ilim dalını ilgilendiren kavramların kesin ve genel geçer tanımlamalarını yapmak ne yazık ki zordur.

⁸¹ Bir kişiye güç veya baskı uygulayarak isteği dışında bir şey yapmak veya yaptırmak; Şiddet uygulama eylemi; Duyguları kabaca ifade edilmesine doğal eğilimi; Bir şeyin karşı konulamaz gücü; Bir eylemin hoyrat yapısı olarak tanımlanmaktadır. Yves Michoud, **Şiddet**, çev. Cem Muhtaroglu, İletişim Yayınları, s. 5.

ortamda ortaya çıkan şiddet mutlak ki istenmeyen bir durumdur. Fakat düzensizliğin ve adaletsizliğin hâkim olduğu ortamları yaratanlara karşı uygulanacak şiddet ise huzurun sağlanmasında önemli rol oynayacaktır. Latince *si vis pasem para bellum* yani barışı isteyen savaşı göze almalıdır sözü bu konu hakkında en yerinde söylemlerden biridir.

Michoud, güç belirli ölçüleri aştığı veya bir düzeni bozduğu zaman da şiddet olarak algılanır tanımını dile getiriyor.⁸² Farklı araştırmacıların şiddet tanımını aktaran Michoud⁸³ sonunda şiddet eşittir saldırganlık önermesine varıyor. Daha sonra kendi şiddet tanımı ise şu şekilde yapıyor:

*"Bir karşılıklı ilişkiler ortamında taraflardan biri veya birkaçı doğrudan veya dolaylı, toplum veya dağınık olarak, diğerlerinin bir veya birkaçının bedensel bütünlüğüne veya törel bütünlüğüne veya mallarına veya simgesel ve sembolik ve kültürel değerlerine, oranı ne olursa olsun zarar verecek şekilde davranırsa orada şiddet vardır."*⁸⁴

Şiddetin salt bir tanımının olmadığı ve sosyal bilimlerin farklı perspektifleriyle değerlendirildiğinde yanında diğer kavramları getirdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Kuvvet ve güç anlamının yanı sıra bu iki kavramın uygulanması sonucunda ortaya çıkan çığneme, ihlal etme ve bozma şiddetin sonuçlarıdır.⁸⁵ Dewey'den aktaran Dursun kuvvetin üç kavranışından bahseder: Güç ya da enerji, zorlayıcı kuvvet ve şiddet. Hedeflere ve amaçlara ulaşmaya yarayan mekanizma güç ya da enerjidir. Şiddet ise bu güç ve kuvvetin yanlış kullanılmasıdır. Gücün amaçları gerçekleştirmenin yerine bozması ve parçalaması durumunda şiddetin ortaya çıktığını belirtir.⁸⁶ Ünsal, insana fiziksel ya da ruhsal zarar veren her edimi şiddet olarak değerlendirir.⁸⁷

Şiddeti sadece bireyler arasında ya da insan-hayvan ekseninde incelemek yanlıştır. Zira kitlesel olarak şiddetin görüldüğü durumlar da bulunmaktadır. Yönettiği insanları ezen sömürgeci ve kapitalist sistemin uyguladığı şiddetin tedavisini yine

⁸² Michoud, s. 6.

⁸³ Sosyolog H. L. Nieburg'a göre şiddet: Kişileri veya malları yaralamaya ya da yok etmeye yönelik doğrudan veya dolaylı eylemdir. H.D Graham ve T. R. Gurr ise dar anlamıyla şiddetin insanı yaralamaya, mala zarar vermeye yönelik bir davranış olduğunu söyler. Michoud, s. 8.

⁸⁴ Michoud, s. 9.

⁸⁵ Dursun, s. 4.

⁸⁶ Dursun, s. 5.

⁸⁷ Ünsal, s. 30

şiddette arayan Marksist sistem kitlesel şiddete örnek teşkil ederken, aynı zamanda şiddetin şiddeti doğurmasını sorunsalına kapı açar.⁸⁸

Zaman, toplum, coğrafya ve kutsal inançlar gibi birçok farklı temelinin bulunması, şiddetin tanımının ortak bir payda da buluşmasına engel teşkil etmektedir. M.Ö. Avrasya bozkırlarında yaşamış Türklerin şiddet algısı ile Osmanlı İmparatorluğu döneminde yaşamış olan Türklerin şiddet algısı birbirinden farklıdır. Farklı dönemlerde ve farklı coğrafyalarda yaşamış bir milletin şiddet algısı bile farklıyken başka bir milleti işin içine kattığımızda ortaya farklı tanımlamalar çıkacaktır. Anglo-Sakson perspektifinden bakarak şiddet üzerine bir şema oturtan David Riches tanık ve aktör perspektifi ortaya koymaktadır.⁸⁹

Göçebeliğin tanımı araştırmacılar tarafından hâlâ nasıl tam manasıyla yapılamadıysa, şiddetin tanımı da yapılamamıştır. Bunun sebebi ise şiddet sevilmeyen, istenmeyen ve her dönem de çağ dışı bir hareket olarak kabul edilmiş ve bundan dolayı etnologlar çalışmalarını yaparken konu şiddete geldiğinde her zaman cümlelerini törpülemişler ve onu belli başlı kalıplara oturtmak sureti ile en aza indirgenmeye çalışmışlardır.⁹⁰ En aza çekme çabası şiddeti kurallara bağlamış, kimi zaman törenselleştirmiş, çoğu zaman mecbur bırakılmış ve büyük ölçüde denetlenilmiş olarak anlatılarak, çalışılan ilkel toplumun en kadim dönemlerinden bile şiddetten uzak durduğuna işaret edilmeye çalışılmıştır.⁹¹ Bu kaygının kökeninde yatan sebep ise çalışılan toplumun vahşi, barbar ya da şiddet meraklısı bir toplumdaki ziyade, medeni bir toplum olduğuna işaret etme kaygısıdır. Bu yanı sıra düşmanın en temel sebebi ise doğru bir tarih formasyonu almadan tarih çalışmalarına girilmesidir. Zira bilimsel çalışmalarda objektif olma sorumluluğu, özellikle tarih çalışmalarında çok daha zor olduğu için önemli bir belirleyicidir. Bu objektiflikten ödün verildiği zaman ortaya bu gibi durumlar çıkmaktadır.

Davie istisnalar dışında hiçbir ilkel toplumun şiddetten yoksun olmadığını, üretim biçimleri, teknik-ekonomik sistemleri veya ekolojik çevreleri ne olursa olsun hepsinin, silahlı çatışmada taraf olmuş her topluluğun kendi varlığını doğrudan harekete

⁸⁸ Ünsal, s. 30-31.

⁸⁹ **Antropolojik Açından Şiddet**, haz. David Riches, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1989, ss. 13 – 15.

⁹⁰ Clastres, Şiddetin Arkeolojisi, s. 5.

⁹¹ Clastres, Şiddetin Arkeolojisi, s. 5.

geçirerek savaşa dönüşen şiddeti tanıdığı ve reddetmediğini söylemektedir. Dolayısıyla şiddetin ortaya çıkardığı savaşın olmadığı bir ilkel toplumu düşünmek imkânsız hale geliyor.⁹²

Şiddet ile savaşın bağdaştığı nokta ile ilgili şunları söyleyebiliriz. İnsanların avcı- toplayıcı yaşam sürdükleri dönemlerde yaşayabilecekleri belli arazileri ele geçirmek için ve besin elde edebilmek için şiddetlerini yönelttikleri doğadan bazı kazanımlar elde etmişlerdir. Bunların arasında barınak, besin ve güvenlik başı çeker. Doğada her hayvanın hayatta kalabilmesi için belli başlı evrimsel özellikleri vardır. Çitalar avını yakalamak ya da tehlike anında kaçmak için hızlı koşmaları ile nam salmış hayvanlardır. Kurtlar avlarını hızlıca öldürmek ve kendilerini diğer yırtıcılardan korumak için keskin pençelere ve dişlere sahiptir. Lakin insan doğuştan bu tarz donanımlara sahip olmadığı için Alt paleolitik devirde ürettiği basit el baltasından, günümüzde ürettiği balistik füzeye kadar hepsini düşmanlarına karşı kendini korumak yahut üstünlük kurmak için yapmıştır. Bu silahlar önce avlanmada yani doğaya karşı sonra düşmanlarına yani insanlara karşı korunmada ona yoldaşlık etmiştir.⁹³

Zor şartlar altında belli bir bölgeyi ele geçirdikten sonra düşmanlara karşı bu bölgeyi koruyabilmesini sağlayan şey avlarda uyguladığı şiddet, silah kullanımı ve bazı hayatta kalma pratiklerinin önceden deneyimlemiş olmasıdır. Bu nedenle şiddetin çıkış noktası ve hayatta kalma için gerekliliğini yerine getiren insanoğlu bunları insanın insanla savaşında kullanarak bölgesini koruma altına alma çabasına girmiştir.

Şiddetin sadece savaş ile bağlantısı yoktur ve onun dinsel, törensel, iktisadi ve içtimai pek çok farklı kolu antropologlar tarafından incelenmektedir. Bu kısa girizgâhta biz şiddeti her yönüyle anlatmaktansa onun savaşların ortaya çıkmasındaki temel işlevine işaret etmek istedik. Khazanov'un dile getirdiğini Clastres'de gündeme getirmiştir: İlkel toplumların öncelikli geçim kaynağı olan avcı-toplayıcılık bir üretim ekonomisi değil, geçim ekonomisidir.⁹⁴ Avcı-toplayıcı yaşamda hayatta kalmak ve geçinmek için şiddet doğaya yöneltilmiş ve böylelikle avlanan hayvanlardan faydalanılarak hayatta kalınmıştır. Bozkır toplumlarında avların savaş hazırlığı ve savaş olmayan dönemlerde bir ön prova olarak kullanıldığını düşünürsek savaş ve şiddetin

⁹² Clastres, Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu, s. 176.

⁹³ Emiroğlu - Aydın, "Askerlik", ss. 71 - 72.

⁹⁴ Clastres, Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu, s. 128.

bozkırda birbirine ne kadar yakın olduğunu görebiliriz. Dünya genelinde ise şunu söyleyebiliriz: Savaş insanlık tarihi kadar geriye gidiyorsa, şiddetin kökenini biraz daha geriye götürmek gerekmektedir.

1.1. Savaşa Dair Tanımlar ve Fikirler

Savaşların sadece insanlar arasında olmadığını, ilk başta insanın doğaya karşı savaştığını düşünürsek, toplumsal ve sosyal hayatı tarihin en erken çağlarından beri ne denli etkilediğini görebiliriz. İnsanın doğayla savaşı ya da insanın insanla savaşı, hayatta kalmanın en önemli şartlarından biri olması, savaşın insan ruhuna ne denli işlendiğini de delil teşkil eder. İnsanın doğaya karşı savaşının bugün mızraklar ve yaylar ile devam etmemesi artık olmadığı anlamına gelmez. İnsanın doğa ile olan mücadelesi sadece şekil değiştirmiştir. Artık mızraklar ve yaylar yerine teknolojinin ilerlemesi sonucunda farklı silahlar ile doğaya karşı mücadele etmeye ve hayatta kalmaya devam ediyoruz. Savaşmak fiili insan ruhuna o kadar işlemiştir ki, bizler artık mücadele etmek ya da uğraşmak gibi fiillerin yerine sadece savaşmayı kullanmaktayız. Hastalıklarla savaşmak, kötülöklere karşı savaşmak, düşmanla savaşmak, kendimizle savaşmak, açıkla savaşmak ya da yoksullukla savaşmak Özer'in aklına ilk gelenlerdir.⁹⁵

İlkel zamanlarda savaşların fiziksel şekli günümüzde değişmiştir. Artık devletler birbirleriyle fiziksel olarak mücadele etmektense psikolojik, ekonomik ve siber şekillerde savaşmayı tercih ediyorlar. Şekil değişmiş olsa bile savaş savaştır ve günümüzde halâ geçerliliğini korumaktadır. Burada dikkat etmemiz gereken husus ise şudur: İnsanın doğaya yönelttiği şiddet, savaş kavramının ortaya çıkmasında çok önceden yapılmış provalarını teşkil etmektir ama temelini oluşturmaz. Çünkü doğaya yönetilen şiddetin temelinde geçim kaygısı ve hayatta kalma güdüsü bulunmaktadır. Fakat insanlar savaştıktan sonra birbirlerini yemiyor ya da ilkel toplumlarda olduğu gibi karınlarını doyurmak için savaşmıyorlardı. O yüzden Clastres'in de dediği gibi *"Savaş saf bir saldırı ve saldırganlık davranışıdır; tam da bu yüzden savaş ve avlanmayı*

⁹⁵ Yusuf Özer, "Savaşın Değişen Karakteri: Teori ve Uygulamada Hibrit Savaş", **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, 2018, s. 31.

*birbirine indirgeyemeyiz. Çünkü savaş gerçekten avlanmanın "eşi" olsaydı eğer; savaşın ufku genellenmiş yamyamlık olurdu."*⁹⁶

Durumun böyle olmadığına dair verebileceğimiz en iyi örnek görgü tanıklarının şahit olduğu ve üzerinde çalışabileceğimiz ilk savaş olan M.Ö. 1479 yılında Mısır hükümdarı III. Thutmose ile bugünkü Suriye'de bulunan şehir devletlerinin ortak güçleri arasında geçmiş Megiddo Savaşıdır.⁹⁷ Şüphesiz insanoğlu bu savaştan önce birbirinin kanını barınak, yiyecek bulma ya da nedenini bugün hiç bilemeyeceğimiz sebeplerden ötürü defalarca döktü. Fakat bu savaş sonunda kazanan taraf kaybeden tarafa av muamelesi yapmadı ve yamyamlık gerçekleşmedi.

Alpar'ın hesabıyla bugüne kadar dünya üzerinde 110 milyar civarında insanın yaşadığı düşünülmektedir. Bu da 100 milyardan fazla insanın öldüğü anlamına gelir. Dünyadaki ölümlerin yüzde 10 savaşlar sonucunda olduğunu göz önüne alırsak bugüne kadar 10 milyardan fazla insan savaşlar yüzünden ölmüştür.⁹⁸ Savaşın tanımı TDK'da şu şekilde geçer: *"Devletlerin diplomatik ilişkilerini keserek giriştikleri silahlı mücadele."*⁹⁹ Tabi bu tanım günümüzün modern fiziki savaşının tanımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Savaşın tanımını her bilim dalı farklı şekillerde yapmaktadır. Antropolojik açıdan savaş insanlığın gelişim safhâlarında farklı tanımlar ve farklı pratikler barındırmaktadır. Antropoloji için savaş Paleolitik dönemde farklı şeyler ifade etmez ama yapılış tarzı ve nedeni olarak farklılıklar içerir. Aynı şey tarım devrimi ve sanayi devrimi sonrası için de geçerlidir. İnsan hayatının değişmesi ve gelişmesinde çok önemli roller oynayan bu devrimler savaşın artık ne için ya da nasıl yapılacağını belirlediği için savaş kavramı ve anlamını değiştirmese bile dinamiklerini etkilemiştir.

Savaş bu kadar eski ve insanla iç içe bir kavramken haliyle onun ne olduğu ve nasıl olması gerektiğine dair askerler, filozoflar ve devlet adamları yorumlarda ve tanımlamalarda bulunmuşlardır. Bu kısa bölümde bunların hepsine dair örnekleri vermemiz mümkün değildir. Savaşın ne olduğuna ve nasıl yapılması gerektiğine dair yazılan eserler günümüz ordularına yön verdiği gibi, günümüz insanın iş hayatında ve

⁹⁶ Clastres, Şiddetin Arkeolojisi, s. 15.

⁹⁷ Harold Hayden Nelson, **Battle of Megiddo**, The University of Chicago Libraries, Chicago, 1913, s. 1

⁹⁸ Güray Alpar, **Uluslararası İlişkilerde Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi**, Palet Yayınları, Konya, 2015, s. 43.

⁹⁹ **TDK Sözlük**, "Savaş", s. 2043.

özel yaşamında nasıl hareket etmesi gerektiğine dair ipuçları da vermektedir.¹⁰⁰

Bunların başında şüphesiz Sun-Tzu gelir. Sun Tzu'ya göre savaş şudur:

*"Savaş sanatı bir devlet için yaşamsal öneme sahiptir. Ölüm - kalım meselesidir. Güvelliğe kavuşmasının yahut yok olmanın yoludur. Bu nedenle ihmal edilmesi kesinlikle düşünülemez. Savaş Sanatı, savaş koşullarının değerlendirilmesinde mutlak göz önüne alınması zorunlu beş önemli faktörün etkisi altındadır. Bu faktörler, uyum faktörü, hava faktörü, arazi faktörü, liderlik ve disiplin faktörüdür."*¹⁰¹

Sun-Tzu'nun saydığı faktörlere baktığımız zaman hepsinin bozkır orduları tarafından başarılı şekilde uygulandığını görmekteyiz. Arazi ve hava koşullarına göre stratejinin belirlenmesi, karizmatik liderlerin hem hükümdar hem komutan olması ve ordu mensuplarının savaşmayı iyi bilen askerler olması bozkır ordularının temelini teşkil eder. Sun-Tzu'nun savaşa nasıl yaklaşılması gerektiğine dair eseri ile bozkırda yaşayan Türklerin savaşa nasıl yaklaştığı ve nasıl olması gerektiğine dair düşünceleri pek çok noktadan paralellik göstermektedir. Bu açıdan Orhon Yazıtları ile Savaş Sanatını karşılaştıran Demirbilek savaş hileleri ve komutanların görevleri açısından pek çok benzerliğe dikkat çekmiştir.¹⁰² Bu durum kuşkusuz ki hayatta kalma dinamikleri ile bağlantılıdır. İlerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz gibi kavimlerin hayatta kalabilmesi için sadece iktisadi değil aynı zamanda sosyal olarak da birbirleriyle alışverişe girmesi zorunludur. Bu noktada Türklerde Çinlilerde birbirlerinin savaşa yüklediği anlamı ve nasıl savaşmayı sevdiğini bilmektedir.

Konuyu bu açıdan ele alırsak iyi bir ordunun ortaya çıkmasında yaşam tarzının çok belirleyici olmadığını görmekteyiz. Yani yerleşik olmanın ya da göçebe olmanın ordunun başarılı olmasıyla çok fazla alakası yoktur. Bu daha çok nasıl savaşılacağını ve savaşların kazanılmasına etki eden unsurların özelden genele nasıl işletildiği ile alakalıdır.

Sun-Tzu'nun eserinde savaşları yüceltmek ya da kahramanlıkları ön plana çıkarmak gibi gaye yoktur. O daha çok savaşmadan gelen galibiyetlerin en iyisi

¹⁰⁰ Zira insanoğlu sabah gözünü açıp akşam gözünü kapatana kadar farkında olmasa bile tek bir şeyin savaşını verir: Hayatta Kalmak.

¹⁰¹ Sun-Tzu, **Savaş Sanatı**, 4. Basım, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2008, s. 43.

¹⁰² Salih Demirbilek, "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", **Journal of Old Turkic Studies**, Cilt: 2/1, 2018, s. 25 – 28.

olduğunu söyler. Kan akıtmadan ve para harcamadan kazanılan savaşların en makbul savaşlar olduğunu söyler:

"Savaş Sanatı'nın en pratik kavramı, düşman ülkesini tümüyle, zarara uğratmadan ele geçirme fikridir. Yakıp yıkmanın kimseye faydası olmaz. Aynı şekilde, bir orduyu da tümüyle ele geçirmenin nimetleri sınırsızdır."

Sun-Tzu ilerleyen bölümlerde anlatacağı gibi ordu kurmanın ve savaşa gitmenin arka planda çok büyük ekonomik zorluklar doğurduğunu bildiği için savaşın en kolay ve en kısa şekilde sonlandırılması gerektiğini dile getirmektedir. Bozkır savaşçılığını incelediğimiz bu tezde, Sun-Tzu'yu iyi değerlendirilmesi elzemdir. Nitekim Etkilendiği felsefi akımların yanında Çin'i en çok meşgul eden kuzeyli bozkır kavimleri karşısında Çin'de "savaş" kavramı ve içeriğinin nasıl bir serüvene girdiğini ve yapısını bize aktarır.

Savaşlar uzadıkça aslında hiçbir tarafın kazanmadığını sadece geride orduya erzak sağlamaya çalışan sivillerin ekonomik zorluklarla boğuştuğuna dikkat çeker. Sun-Tzu'nun Taoist felsefeden etkilendiği için böyle bir savaş sanatı ürünü ortaya koyduğunu araştırmacılar dile getirmiştir.¹⁰³ Freedman, Sun-Tzu'nun savaş felsefesinin kandırmaca üzerine formüle edilmiş olduğuna dikkat çeker. Güçlü iken güçsüz görünmek, yakinken uzak görünmek ve aktifken pasif görünmek Taoist felsefenin kandırmaca sanatı olduğunu dile getirir.¹⁰⁴

Savaşa dair bir başka eser olarak karşımıza Napolyon'un ordusunda görev almış Carl Von Clausewith'in yazdığı *Savaş Üzerine* adlı hacimli kitabı çıkar. Ona göre savaş düşmanı irademize kabule zorlamak için kuvvet uyguladığımız çok genişletilmiş bir düellodan başka bir şey değildir.¹⁰⁵ Sun Tzu'yu okuyup okumadığını bilmediğiniz Clausewith onun düşüncelerine ters düşen açıklamalar yapmaktadır. Clausewith'e göre:

"İnsancıl kimseler fazla kan dökmeden düşmanı silahtan arındırmanın ya da yenmenin sanatkârane bir yolu olabileceğini ve harp sanatını eğiliminin de bu olduğunu kolayca hayal edebilirler. Ne kadar iyi

¹⁰³ Göksu, **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı**, s. 10, Lawrence Freedman, **Strateji**, 3. Basım, çev. Belkıs Çorakçı Dışbudak ve Taciser Belge, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017, s. 98.

¹⁰⁴ Freedman, s. 95.

¹⁰⁵ Carl Von Clausewith, **Savaş Üzerine**, çev. Selma Çorak, Doruk Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 29.

*izlenim bırakırsa bıraksın bu yanılğının ortadan kaldırılması zorunludur, çünkü harp gibi çok tehlikeli şeyde iyi niyetlilikten doğan yanılğalar, yanılğaların en kötüsüdür."*¹⁰⁶

Bu düşünceye göre az kan dökerek savaşmadan düşmanı yenmek iyi niyetlilik ve zayıflıktır. Çünkü savaşlar çok zorlu zamanlardır ve bu tarz hareketler zayıflık olarak nitelendirilebilir. Böylesine iyi niyet gösterileri hazırlıksız yakalanmaya sebebiyet verebilir.

Clausewith'in savaşların çıkma nedenlerine dair görüşleri ilgi çekicidir. İnsanları neye göre barbar neye göre medeni kategorisine koyduğunu bilmediğimiz Clausewith barbar ulusların duyguları ile hareket ettiklerini medeni ulusların ise akılları ile hareket ettiğini dile getirir.¹⁰⁷ Büyük ihtimalle barbarlardan kastı batı toplumlarının tarihin en erken dönemlerinden beri yaftaladığı göçebelerin ardıllarıdır ya da doğrudan onlardır.¹⁰⁸ Göçebelerin savaş sanatına baktığımız zaman yerleşiklere karşı duyguları yerine akıllarını kullandıklarını görmekteyiz. Bunun en basit örneğini Turan taktiğinde görebiliriz. Düşmanın duyguları ile hareket etmeye zorlayan bu strateji bozkır ordularının çoğunun meydan muharebesinden zaferle ayrılmasına sebep olmuştur. Konuyu bu açıdan ele aldığımızda ise barbar ve medeni kavramına coğrafya karar vermiş oluyor. Ayrıca savaşacakları zamanları özenle seçmeleri, iklimi her zaman ön plana koymaları ve kaybedecekleri savaşlara asla girmemeleri onların savaşlara ne kadar akılcı yaklaştıklarına delildir. Savaş sanatı denildiği zaman dünya literatüründe akla gelen ilk iki isim Sun-Tzu ve Clausewith'dir. Fakat onlardan başka savaşın ne olduğuna dair yazanlar olmuş ve onların fikirlerini kabul ettikleri noktalar ve eleştirdikleri noktalar olmuştur.

Savaş sanatının ne olduğuna dair yorumlarda bulunan bir diğer kişi ise *Prens* kitabının yazarı ünlü Floransalı düşünür Niccolò Machiavelli'dir. *Savaş Sanatı* adlı kitabında savaşın ne olduğundan orduların kaç yaş aralığında olması gerektiğine kadar pek çok detay hakkında bilgi verir. Savaş sanatını çok iyi bilmesine rağmen onunla ilgili söylediği olumsuz şeyler dikkate değerdir:

¹⁰⁶ Clausewith, s. 30

¹⁰⁷ Clausewith, s. 31.

¹⁰⁸ Muhtemelen Napolyon söz konusu olduğu için yalnızca göçebe değil şark toplumlarına karşı geliştirilmiş bir söylemdir.

*"Savaş bir sanat olduğu sürece insanların onurlu bir şekilde yaşamaları mümkün olamaz ve onu bir sanatmış gibi kullandığı sürece ne bir cumhuriyetten ne de bir krallıktan söz edilebilir."*¹⁰⁹

Antropolojik açıdan savaşa yaklaşan ve onun erken toplumlarda ne gibi işlevleri olduğunu yazan Davie, ortaya çıkış sürecinden günümüze kadar geçirdiği evrimi detaylı şekilde anlatır. Savaşın olduğu ve olmadığı bölgeler hakkında yerleşik ve göçebeler arasındaki çekişmeyi anlatması ise ilgi çekicidir. Bunu Güney Afrika'da göçebe yaşayan Zulu'ların yerleşikler ile olan çekişmesinden ve onlara hükmetmesi örneği üzerinden verir.¹¹⁰

Savaş konusunda tarım toplumlarının yayılmacı yapısının en güzel örneğini Antik Mısır'ın yaptıkları üzerinden görmekteyiz.¹¹¹ Resimlerden ve kabartmalardan izledikleri yayılmacı politikayı gösteren Antik Mısır üzerinden ise varabileceğimiz sonuç şudur: Savaşın olduğu ve savaşın çıkmasını isteyen taraf yaşam tarzı bakımından yerleşiklerdir. Avcı-toplayıcılık ya da hayvancılık ile uğraşan insanların savaş çıkarmak ya da toprak elde etmek gibi dertleri bulunmaz çünkü onların yaşam tarzları daha özgürdür ve toprağa bağlılığı daha azdır.

Savaşın ne olduğuna dair çalışmalarda bulunan bir diğer araştırmacı Keegan'dır. Kitabına Clausewith'in *"Savaş, politikanın devamını sağlayan bir araç değildir"* fikrini eleştirerek başlayan Keegan'a göre savaş: *"İnsanoğlu kadar yaşlıdır; savaş ve kişiliğin mantıksal amaçları erittiği, duyguların, gururun ön plana çıktığı içgüdülerin yönetime el koyduğu, insan yüreğinin en gizli noktalarına nüfuz eden"* bir olgudur.¹¹² Keegan'a Aristoteles'den gelen "İnsan politik bir hayvandır" önermesini devam ettiren Clausewith'in söyleyemediği şey aslında insanların avlanma ve öldürme için zekâsını kullandıkları¹¹³ gerçeğidir.¹¹⁴

¹⁰⁹ Niccoló Machiavelli, **Savaş Sanatı**, çev. A. Berna Hasan, Özne Yayınları, İstanbul, 1999, s. 88.

¹¹⁰ Davie, s. 10.

¹¹¹ Davie, s. 59.

¹¹² John Keegan, **Savaş Sanatı Tarihi**, çev. Füsün Doruker, Sabah Yayınları, İstanbul, 1995, s. 1.

¹¹³ Keegan, s. 2.

¹¹⁴ İnsanların avlanmak ve öldürmek için zekâsını kullanma noktasına işaret eden en iyi örnek *Head Hunting* denilen yani kafa kesme, kafa toplamanın tarihte görülmesi meselesidir. Bu noktada baktığımız zaman insanların savaşlarda sadece savunma ya da saldırma için değil, tarihsel süreçte başka amaçlar içinde savaştıkları görülmektedir. Bölgesini korumak isteyen bir kişi rakibini etkisiz hale getirdikten sonra neden onun kafasını kopartıp yanında taşıma ya da bir yere götürme ihtiyacı hisseder? Davie bu

Savaşın insanoğlunun en eski uğraşlarından biri olduğunu düşünen bir diğer savaş tarihi araştırmacısı ise Martin van Creveld'dir. Creveld'e göre savaşın tarihinin yazıdan önceye dayanması, kökeni ile ilgili doğru bilgilere ulaşmanın zorluklarından biridir.¹¹⁵ Hangi bilim dalından olursa olsun araştırmacıların savaşa dair ortak görüşü değişmez: Savaş insanlık tarihi kadar eskidir. Hatta o kadar eskidir ki onu ortaya çıkaran motivasyonlar ve sebeplere dair sadece fikirler ortaya atılabilir. Kesin olarak bir şey söylemek imkânsızdır.

2. Bozkır Ordularında Savaş Sanatı Kavramı

Özellikle ülkemizde yazılan bozkırın savaş sanatının hangi ilkelere ve prensiplere dayandığına dair yapılan çalışmaların bir kısmı tartışmalıdır. Bu noktada karşımıza çıkan problemlerden biri de İslam etkisiyle değişen Bozkır ordularının savaş sanatının her zaman bu şekilde olduğunun dile getirilmesidir. İslam sonrası dönemde oluşan savaş sanatının İslam öncesi döneme konulmasında ne yazık ki araştırmacılar bir problem görmemektedir. Sosyal ve dini hayatta yaşanan büyük kültürel değişimleri orduları ve onların savaşma tarzlarını değiştirmeyeceğini düşünmek yanlıştır. Yağma seferleri sonrası malların nasıl bölüneceği meselesi bunun bir örneğidir. İslam öncesi dönemde yağma sonrası malların nasıl bölüşüleceğine dair detaylı bilgiler bulunmamaktadır. M.S. 767-777 yılları arasında Basra'da doğduğu tahmin edilen ve birçok risâlesi bulunan El-Cahiz *Menâkibu Cündi'l-Hilâfe ve Fezâilü'l-Etrak* adlı eserinde şunları söyler: *Athılar harp esnasında düşmanı öldürme işinde, fetihlerde, yağmada ganimet almada katmerli vazife gördükleri için Peygamber atlıya iki yayaya bir hisse vermiştir.*¹¹⁶

Konunun çalışılmasındaki en büyük engel bozkırlıların yazılı kültürünün en azından günümüze ulaşabilmiş kısmının çok az olması ile alakalıdır. Bozkırlıların nasıl savaştıklarına dair kendi anlatımları çok azdır. Elimizdeki yazılı eserlerin büyük çoğunluğunu kitabeler oluşturur. Fakat bu kitabeler daha çok kahramanlıkları, milli

soruya cevap olarak, dinsel, siyasi, intikam gibi insani duygular ile bağlantılı olduğunu dile getirmektedir. Bkz. Davie, ss. 131 - 146.

¹¹⁵ Martin Van Creveld, **The Art of War - War and Military Thought**, Cassel & Co, Londra, 2000, s. 14.

¹¹⁶ Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkûbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988, s. 55.

hafızayı ve gelecek nesillere nasihatlerin aktarıldığı metinler olmasıyla savaşa dair kapsamlı çalışmalar yapamamaktayız. Ayrıca farklı kavimlerin olaylara bakış açısı ve onu yazıya dökme şekli karakteristik olarak farklılıklar göstermektedir. Göçebelik bahsinde anlattığımız gibi bu bilgiler çoğunlukla kulaktan dolma veyahut çarpıtılmış bilgiler olabilmektedir. Bu nedenle komşularının yazdıklarına bakarak ortaya bir şema koymakta problemi çözmemektedir. Bu yüzden biz çok geniş dönemleri ve coğrafyaları tarayarak ortaya en azından örnek koyabiliriz.

Savaş sanatına dair bir şey yazmak isteyen araştırmacıların yaptıkları en büyük hatalardan birini Göksu şöyle dile getirir: *"Türk savaş sanatı üzerine çalışma yapan araştırmacıların bir kısmı da meseleyi sadece Türklerin savaşçılığı strateji ve taktikleri, kazandıkları zaferler, ordu teşkilatı, silah ve teçhizatları çerçevesinde ele almışlardır."*¹¹⁷ Göksu'nun işaret ettiği nokta savaş sanatı diye aktarılan bilgilerin sebep değil sonuç olduğudur. Türklerin ordu teşkilatı onların savaş sanatı değil savaşın onların nazarında ne olduğu, savaşa yükledikleri anlam ve savaşın nasıl olması gerektiğinin sonucu ortaya çıkan unsurdur. Silahları ve stratejileri için de aynı şeyleri söyleyebiliriz.¹¹⁸

Bozkırda yaşayan halkları tek tek isimlendirerek "Türklerin Savaş Sanatı" ya da "Moğolların Savaş Sanatı" gibi özel başlıklar koymak en azından erken dönemler için sıkıntılı bir yaklaşımdır. Bunun temelinde Avrasya'nın jeokültürel yapısı yatar. İnsanların hareketli ve birbirleri ile sürekli iletişim halinde olmalarından dolayı böyle net ayrımlar yapmak zordur. Bozkırda bir devlet kurulacağı zaman ilk önce içerideki problemler çözülür daha sonra dışarıya doğru hareket edilmeye başlanır. Mo-tu'nun Çin üzerine yürümeden önce Tung Hu ve Yüe-chi tehlikelerini ortadan kaldırması buna örnektir. Attila'nın Hun devleti üzerinde hâkimiyetini tam manasıyla kurduktan sonra Batı Roma'nın üzerine yürümesi yine buna örnektir. Böylelikle devletleşme sürecinde pek çok halk tek bir bayrak altına toplanır ve bu insanlar artık tek bir orduyu temsil eder. Kültürel alışveriş olduğu gibi askeri bilgilerde ortak bir payda da toplanmaya başlar. O yüzden hiç kimse Turan taktığının mucidi Türklerdir ya da Moğollardır

¹¹⁷ Göksu, **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı**, s. 57.

¹¹⁸ Bu açıdan Göksu'nun Kutadgu Bilig'den yola çıkarak yazdığı "Türk Savaş Sanatı" denemesi kıymetlidir.

diyemez. Ama onu en iyi şekilde Türkler kullanıyordu cümlesine de itiraz beklenemez. Zira kaynaklar ve dünya savaş tarihi bunun ispatı niteliğindedir.

2.1. Bozkır Savaş Sanatının Temel Nitelikleri

Bozkırda savaş sanatı kavramı ve nelere dayandığı tezin bir bölümünden ziyade ayrı bir doktora tezi olarak çalışılabilecek kadar teferruatlı ve derin bir konudur. O yüzden biz onun temel niteliklerine dair bazı genel bilgiler vermeye çalışacağız. Bunu yaparken de Avrasya jeokültürünün ve jeopolitiğinin etkisini göz ardı etmemeye özen göstereceğiz.

Savaş insanlık tarihi kadar eski olduğu için toplumların bunu nasıl icra ettiği araştırmacıların ilgisini çekmiş ve sonuç olarak pek çok farklı milletin savaş sanatı açıklanmaya çalışılmıştır. Biz bu araştırma eserlerin geç dönemlere geldiğimizde Roma, Yunan, Arap ya da İtalyan şekillerinde dallanmaya başladığını görmekteyiz. Bunun nedeni de bozkırdaki durum ile aynıdır. Erken dönemlerde muhtelif bir milletin savaş sanatı hakkında kesin konuşmak çok zordur. Çünkü milletlerin maddi ve manevi olarak birbirlerine olan ihtiyaçları bugünkünden çok daha fazladır. Bu nedenle çok büyük farklılıklar ve imza diyebileceğimiz hareketler olmadığı sürece özel başlıkları bir millete yüklemek mümkün değildir. Kavimlerin yaşadıkları coğrafyadan ve etrafındaki komşularından bu noktada öğrendikleri çok şey vardır. Dolayısıyla salt bir milletin savaş sanatı vardır ve bunu onlar kendileri üretmiştir demek zordur. Kendi içlerinden nüans farklılıkları vardır. Roma'nın ya da Bozkırın kendi üretimi olan taktikler ve ordu sistemlerinden bahsetmek mümkündür. Ama bunları sadece onlara yüklemek, mucitlerinin onlar olduğunu dile getirmek hatalı görünmektedir. Eğer böyle bir şey mümkün olsaydı. Sun-Tzu "Çin'in Savaş Sanatı" isimli bir eser ortaya koymaya çalışırdı.

Bozkır savaş sanatının ne olduğuna dair bir şeyler yazmak istiyorsak onların yaşam tarzlarından yola çıkmamız gerekmektedir. Yaşam tarzının ne olacağına coğrafya karar verdiği için coğrafyanın savaş sanatı üzerinde dolaylı olarak etkili olduğunu söylemek mümkündür. Farklı yaşam tarzlarını benimsemiş toplumların benzer savaşmasını bekleyemeyiz. Bu durum farklı savaş sanatlarının doğmasına sebebiyet vermiştir. Bu insanların nesnelere bakış açılarında bile farklılıklar varken savaşa bakış

açılarındaki farklılığın olması gayet normal bir durumdur. Dolayısıyla bozkır savaş sanatının kökeninde göçebe yaşam ve onun dayattığı iktisadi ve sosyal hayat yatmaktadır.

Göçebelik kısmında bahsettiğimiz gibi Avrasya'nın çok fazla insan besleyemeyen yapısı bozkırın savaş stratejisini belirleyen en önemli unsurdur. Kaynaklar bize pek çok savaşta bozkırlıların düşmanlarına nazaran sayı bakımından az olduklarını söylemektedir. Bu durum bozkırlıların kendilerine şu soruyu yöneltmelerine sebep olmuştur: Elimizdeki az miktardaki kaynağı savaş alanlarında nasıl verimli kullanabiliriz?

Bu problemin çözümünde ilk basamağı ordu yapısının düzenlenmesi oluşturmuştur. Eğer Avrasya'dan bahsetmiyor olsaydık ilk basamağı savaş eğitiminin alması gerektiğini söylerdik. Fakat çalıştığımız coğrafyada hayatta kalmanın ilk şartı savaşmayı iyi bilmek olduğu için bu gereklilik ilk başta kendi kendine gelişmiştir. Bu nedenle iş bozkırlıları yüksek disipline hâkim askerlere dönüştürmeye kalmaktadır. Bu yüzden Mo-tu savaş sırasında emir komuta zincirinin kusursuz şekilde çalışması için ilk önce askerlerini sert bir disipline girmeye zorladı.¹¹⁹ Daha sonra ise disipline ettiği askerlerini daha kolay yönetebilmek için ordu sisteminde değişikliğe gitti. Mo-tu askerlerini onluk sisteme göre ayırdı ve başlarına birer kumandan tayin etti. Böylelikle kendi verdiği emiri en aşağıdaki erlere bile sorunsuz şekilde iletiliyordu. Bu açıdan baktığımızda bozkırın savaş sanatının temel taşlarından birini savaşmayı iyi bilen yüksek disiplinli askerlerin oluşturduğunu görmekteyiz.

Savaşmayı iyi bilen disiplinli askerleri aynı özelliklere sahip hatta daha üst meziyetlere sahip olmayan komutanların yönetmesi imkânsızdır. Hiç kimse kendisinden daha aşağı özelliklere sahip olan biri tarafından emir almak, onun boyunduruğu altına girmek istemez. Hele bozkırın, insanı özgür ve bağımsız yetiştiren jeokültürü buna hiç müsaade etmez. Bu nedenle kumandanların kendilerini ispat etmeleri ya da etmiş olmaları beklenir. Bozkır devletlerinin hükümdarları aynı zamanda ordunun başkomutanları olduğu için yeterliliklerini bir noktaya kadar ispat etmişlerdir. Fakat bu yeterli değildir. Hâlâ yapılması gerekenler vardır. Bu noktada biz tahta geçmiş olan hükümdarların büyük bir hızla seferlere, özellikle yağma seferlerine çıktığını

¹¹⁹ Onat vd., s. 7.

görmekteyiz. Yağma seferlerine çıkmalarındaki amaç ise bir taş ile iki kuş vurmaktadır. Başarılı bir yağma seferinden sonra asker zenginleşiyor ve hükümdarın hükmünü tanımak zorunda kalıyordu. Hükümdarların aynı zamanda ordu komutanı olması sebebiyle bozkır savaş sanatında ne kadar önemli yer tuttuğunu Orhun abidelerinde görebiliriz:

*"Ondan sonra küçük kardeşi büyük kardeşi gibi kılınmamış olacak, oğlu babası gibi kılınmamış olacak. Bilgisiz kapan oturmuştur, kötü kağan oturmuştur. Buyruku da bilgisizmiş tabî, kötü imiş tabî. Beyleri milleti ahenksiz olduğu için, Çin milleti hilekâr ve sahtekâr olduğu için, aldatıcı olduğu için, küçük kardeş ve büyük kardeşi birbirine düşürdüğü için, bey ve milleti karşılıklı çekiştirdiği için, Türk milleti il yaptığı ilini elden çıkarmış, kağan yaptığı kağanını kaybedi vermiş."*¹²⁰

*"Öyle kazanılmış, düzene sokulmuş ilimiz, töremiz vardı. Türk, Oğuz beyleri, milleti, işitin: Üstte gök basmasa, altta yer delinmese, Türk milleti, ilini töreni kim boza bilecekti? Türk milleti, vaz geç, pişman ol! Disiplinsizliğinden dolayı, beslenmiş olan bilgili kağanınla, hür ve müstakil iyi iline karşı kendin hata ettin, kötü hâle soktun."*¹²¹

Bununla ilgili bir diğer örneği Göksu, Kutadgu Bilig'ten aktarır.¹²² Yusuf Has Hacib'e göre bir kumanda da bulunması gereken vasıflar şunlardır:

*Kumandan da şu birkaç şey bulunmalı ki
Başarılı olsun düzenlesin işini
Sözü tam doğru, kavli bütün olmalı
Büyükler yalancıysa halkı inanmaz
İkincisi cömert olup mal vermeli
Almaya alışanlar almadan durmaz
Üçüncüsü yürekli, gögsu pek olmalı
Düşmanı görünce yüreksiz hastalanır yatar
Dördüncü gereken hile bilmesi
Hile bilene aslan bie baş eğer
Sabırlı olmak gerek yarıp geçmek için düşmanı
Kararlı olmak gerek coşturmak için askeri*

¹²⁰ Muharrem Ergin, **Orhun Abideleri**, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003, s. 13 - 14.

¹²¹ Ergin, Orhun Abideleri, s. 17.

¹²² Göksu, Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı, s. 63.

*Bu erdemler olursa bir kumandan
Düşmanı vurur, onun adını yere serer*¹²³

Bu sebeple diyebiliriz ki bozkır savaş sanatının temellerini oluşturan bir diğer etmen kumandanların yeterlilikleridir. İyi askerler iyi kumandanlar tarafından yönetilirse ancak bozkır orduları savaşlarda muvaffak olabilir. Bu olay tamamen ordunun iç dinamikleri ile alakalıdır. İki tarafta birbirinin yeterliliklerini tartarak aslında ortaya istemsizce bir otokontrol mekanizması çıkartmıştır. Bu yüzden bozkırda hem devlet hem ordu yönetmek çok meşakkatli bir iştir. Bu noktada Tonyukuk abidesindeki askerliğe ve komutanlığa dair örnekler ilgi çekicidir:

Çin kağanı düşmanımız idi On Ok kağanı düşmanımız idi Fazla olarak Kırgızın kuvvetli kağanı düşmanımız oldu. O üç kağan akıl akıla verip Altun ormanı üstünde buluşalım demiş. Şöyle akıl akıla vermişler: Doğuda Türk kağanına karşı ordu sevk edelim. Ona karşı ordu sevk etmezsek, ne zaman bir şey olsa o bizi -kağanı kahraman imiş, müşaviri bilici imiş- ne zaman bir şey olsa öldürecektir. Her üçümüz buluşup ordu sev edelim tamamiyle yok edelim demiş. Türkiş kağanı şöyle demiş: Benim milletim ordadır demiş. Türk milleti yine karışıklık içindedir demiş. Oğuzu yine sıkıntıdadır demiş. ”¹²⁴

“Bu sözü işitip gece yine uyuyacağım gelmiyordu, gündüz yine oturacağım gelmiyordu. O zaman düşündüm. İlk olarak Kırgıza ordu sevk etsek iyi olur dedim. Kögmenin yolu bir imiş. Kapanmış diye işitip, bu yol ile yürürsek uygun olmayacak dedim. Kılavuz aradım. Çllü Az kavimden bir er buldum. İşittim: Az ülkesinin yolu Anı boyunca imiş, bir at yolu imiş, onunla gitmiş. Ona söyleyip, bir atlı gitmiş diye o yolla yürürsek mümkün olacak dedim. Düşündüm kağanıma arz ettim. Asker yürüttüm. ”¹²⁵

Ordu sayıları çoğu savaşta belirleyici rol üstlenmiştir. Sayı üstünlüğü fiziki mücadelelere girilmeden çok önce önemini göstermektedir. Her komutan kendi ordusunu düşmanınkinden daha kalabalık göstermek için farklı yöntemler

¹²³ Yusuf Has Hacıp, **Kutadgu Bilig**, 9. Basım, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 186.

¹²⁴ Ergin, Orhun Abideleri, s. 38.

¹²⁵ Ergin, Orhun Abideleri, s. 39.

kullanmıştır.¹²⁶ Bozkırlıların sayı dezavantajlarını avantaja dönüştürmek için izledikleri yollardan birisi de atın savaş meydanlarına getirilmesidir. Göçebe yaşam tarzının hareketli yapısı bozkır savaş sanatının merkezine de hareketi koymuştur. Belli aralıklar ile düzenli hareket eden insanların mevziler kazarak savaşmasını beklemek tutarsız olur. Bu hareketliliği avlarında ve göç hareketlerinde kullandıkları atı savaş meydanlarına getirerek sağlamışlardır. Bu nedenlidir ki bozkır ordularının büyük bir kısmı süvarilerden oluşur. Bu aynı zamanda ordularının kalabalık görünmesine de imkân vermiştir.

Konumuza dönersek atı savaş alanında kullanmak tek başına yeterli değildir. At her ne kadar hareket imkânı sağlasa da düşmana karşı tek başına üstünlük sağlayabilecek bir silah değildir. Şu ana kadar bozkırın savaş sanatının temel niteliklerini tekrar hatırlayalım. Savaşmayı iyi bilen askerler, en az askerleri kadar savaşmayı iyi bilen ve pek çok erdeme sahip olması gereken komutanlar ve göçebe yaşamın getirisi süvari birlikleri. Bunların hepsine baktığımız zaman hâlâ kalabalık ordulara karşı galibiyeti getirecek yeterlilik sağlanmamıştır. Bu noktada devreye yine avlarda kullandıkları uzun menzilli silahlar girmektedir. Yayın ve mızrağın devreye girmesi ile artık bozkırın savaş sanatı yavaş yavaş şekillenmeye başlamıştır. Kalabalığın arasına girmektense uzaktan savaşarak düşmanı alt etmek suretiyle düşmanın sayı avantajını ortadan kaldırmak bozkır savaş sanatının temelini oluşturur.

Uzaktan gelip, hareketli şekilde uzaktan savaşmaya uygun bir stratejinin bulunması gerekmektedir. Büyük çoğunluğu atın üstünde yay ve mızrakla hareketli şekilde savaşan orduların atları dörtlüyle düşman üstüne sürüp göğüs göğse çarpışmaları yaptıkları bütün hazırlıkların boşa gitmesine sebep olur.¹²⁷ Sayı azlığı hâlâ devam etmektedir. Bu eksikliği kapatmak için yapılan hamleler iyi taktiklerle güçlendirilmediği takdirde bir işe yaramayacaktır. Bu nedenle bozkır ordularını bu noktaya getiren durum onların stratejilerinin de bu durum etrafında şekillenmesine sebebiyet vermiştir. Uzun uzadıya savaşmak savaş sanatına dair fikri beyan edenler için olumsuz bir durumdur. Ordu kurmak ve sefere çıkmak maliyetli bir iştir ve savaşta geçen her gün devletin ekonomisine zarar vermektedir. Hele Avrasya gibi toprağın

¹²⁶ Bununla ilgili detaylı bilgileri "Psikolojik Yıpratmalar" bölümünde vereceğiz.

¹²⁷ Dokur, "Uzaktan Gelip Uzaktan Savaşanlar," s. 165.

insanına çok bir şey vaat etmediği coğrafyalarda ekonomik zarar iki katına çıkabilir. Bu yüzden olabildiğince hızlı bir şekilde düşman ya imha edilmediler ya da teslim olmaya zorlanmalıdır.

İşte bu noktada bozkır savaş sanatının taktik kanadını düşmana karşı pusu kurmak ve onu teslim olmaya zorlamak oluşturur. İleride örneklerini vereceğimiz bozkır savaş taktikleri bu durum etrafında şekillenmiştir. Zaten az olan insanlar savaş meydanlarında kaybedilirse bu bozkır devletleri için felaket anlamına gelir. Sahte geri çekilme yani Turan taktiği denildiği zaman akıllara her zaman Türkler gelmektedir. Turan taktiğinin ortaya çıkmasında iki nokta çok önemlidir. Bozkır savaş sanatının temel nitelikleri Turan taktiğinin kullanılabilmesinde kilit rol oynar. Turan taktiği çok kolay gibi görünse de aslında uygulama noktasında çok zordur. Geri çekilme her zaman riskli bir iştir. Sahte geri çekilme ise daha fazla riski barındırır. Sahte geri çekiliş yapılırken düşmanın buna gerçekten inanması gerekir. Ordudaki bütün askerlerin görevlerini çok iyi bilmeleri ve tamamen ona göre en doğru zamanda hareket etmeleri gerekir. O yüzden bu taktik sadece yüksek disipline sahip askerlerin bulunduğu ordular ile yapılabilir.¹²⁸

Savaş sanatı, sadece savaş öncesinde ve sırasında yapılanlar ile kısıtlanmamalıdır. Barış zamanında yapılanlar da savaş sanatına girer. Savaşın bir geçim kaynağı olduğu toplumlarda barış zamanlarında geçimin nasıl sağlanacağı bir muamma konusudur. Savaşı bir sanat olarak gören insanların barışın gelmemesi için ellerinden geleni yaparlar.¹²⁹ Savaş ile ganimet elde edip zenginleşenlerin barış dönemlerinde kendi insanlarına nasıl davranmaları gerektiğini Machiavelli şöyle anlatır:

"... çünkü karnını doyurmak zorunda olduğundan savaşlarda düşmanlarına nasıl davranıyorsa barış günlerinde de dostlarına aynı şekilde davranmaya başlar ve bu nedenle çok sayıda hırsızlık, şiddet olayları ve cinayet vuku bulur; barışın gelmesinin istenmemesi ve savaşın sürmesinin gerektiğine inanılması sebebiyle komutanlar kendilerini yönetenleri aldatmaya başlarlar ve barış geldiğinde ise bu insanlar maaşlarının ve yaşama haklarının ellerinden alınacağını düşündükleri için

¹²⁸ İbrahim Doğukan Dokur, "Uzaktan gelip Uzaktan Savaşanlar Turan Taktiğinin İktisadi Açıdan Değerlendirilmesi", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, 2017, s. 168- 169.

¹²⁹ Machiavelli, s. 88.

*izinsiz olarak istedikleri bir yere sancaklarını dikerek seçtikleri bu bölgeyi acımasızca yağmalamaya başlarlar."*¹³⁰

Bu açıklamalara göre Orta Çağ Avrupa'sında barış dönemlerinde askerler savaşların olmadığı zamanlarda ganimet alamadıkları için bu şekilde hareket ediyorlardı. Eğer durum böyle olmasaydı Machiavelli bunları aktarmaya ihtiyaç duymazdı. Dolayısıyla biz dönemin askerlerinin disiplinden yoksun olduğunu ve kanunların hırsızlığı ve yağmayı engellemede zayıf kaldığı sonucuna varıyoruz.

Peki, bozkırda durum nasıldı? Geçim derdi kuşkusuz daha zor olan Avrasya bozkırlarında insanlar barış zamanlarında yağmalara ve zulme devam ediyorlar mıydı? Bu durumla ilgili bir örneği bozkır tarihinin erken dönemlerinden Han Shu'da görüyoruz:

*"Yasalarına göre kılıcı kınından [bir] ch'ih (~ 23,1 cm) kadar çeken öldürülür, hırsızlık yapanın mallarına el konurdu. Suçu küçük olanların [kemikleri] kırılır, büyük suç işleyenler [ise] ölümle cezalandırılırdı. Hapiste kalma süresi on günü [bile] bulmaz, ülkede mahkûm [sayısı] birkaç kişiyi geçmezdi."*¹³¹

Erken dönemdeki mevcut durum Orta Çağ boyunca da varlığını muhafaza ettiğini bir başka örnek üzerinden de okuyabiliriz. Machiavelli'den bir asır önce Türk yurtlarına gitmiş olan İbn Battûta ise barış zamanı bozkırlıların nasıl davrandıklarına¹³² ve dair şunları anlatır:

*"Şunu da belirtmek gerekiyor; Türklerin hırsızlıklarla ilgili cezaları çok ağır. Hayvan sürüleri bekçisiz, çobansız otlayabilmekte. Yanında çalınmış bir hayvan bulunan, onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz adet bulup sahibine vermeye mecburdur! Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları alınır! Çocuğu da yoksa koyun boğazlanır gibi öldürülür."*¹³³

¹³⁰ Machiavelli, s. 88 - 89.

¹³¹ Onat vd., s. 8.

¹³² Aynı örneği genişletilmiş haliyle ileride bozkırın iktisadi yapısında hayvancılığın önemi bahsinde de vereceğiz.

¹³³ **İbn'i Battuta Seyahatnamesi**, 5. Basım, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016, s. 312.

Erken ve geç dönemlerden verdiğimiz iki örnekten yola çıkarak bozkırın savaş sanatında barış dönemlerinden nasıl hareket edildiğini gayet net bir şekilde görebiliyoruz. Savaş olmadığı zamanlarda huzurlu yaşamlarına geri dönen bozkırlılar Machiavelli'nin idealize ettiği askerler olarak karşımıza çıkıyor. Barış zamanlarında barışın korunması bozkırın en karakteristik özelliklerinden biridir. Hapishanelerin az olması, suçluların uzun süreler mahkûm edilmemesi ve cezaların sert ve anında tatbik edilmesi tamamen bozkırın göçebe yaşam tarzıyla alakalıdır. Savaşmayı çok iyi bilen bu insanların aslında tam tersi şekilde davranması beklenir. Fakat aksi şekilde davranmaları onların savaşmayı ne kadar iyi bilirlerse bilsinler savaşmayı sevmedikleri sonucunu da çıkartmaktadır. Bu yüzden bozkır savaş sanatını kana susamış vandallığa değil eldekilerin en verimli kullanımına dayandığını söyleyebiliriz.

Bozkır savaş sanatına dair daha yazılması gereken pek çok şey vardır. Örneğin göçebelerin nasıl kale kuşattıkları, lojistiği sağlarken ne gibi unsurları göz önüne aldıkları, ganimetleri nasıl paylaştıkları akla ilk gelenlerdir. Bunlar ile ilgili ilerleyen bölümlerde bilgiler vereceğiz. Fakat dediğimiz gibi bu konu parça parça başlıklar altında incelenemeyecek kadar karmaşık ve geniş bir konudur. Fakat temelleri ile ilgili toplayıcı cümleler şunlar olacaktır. Bozkır savaş sanatı uzaktan gelip uzaktan savaşmaya dayanırken stratejisinin temelini baskınlar ve pusular oluşturur. Bunların yapılabilmesi için üst düzey savaşçılara ve askerlere ihtiyaç vardır. Bu üst düzey orduları yine üst düzey komutanlar yönetmek zorundadır. Barış zamanında ise savaş çıkırtkanlığı yapmanın cezası ölümdür.

III. GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ KÖKENLERİ

1.Bozkırda Sosyal Yapı

1.1.Aile Yapısı

Aile, sadece bozkır sahasını ilgilendiren bir kurum olmadığı gibi yaşam tarzı ne kadar farklılaşırsa farklılaşsın, toplumun temelini oluşturmaktadır. Dolayısıyla geçmişten günümüze kadar aile ile ilgili farklı çalışmalar yapılmış ve geçirdiği evreler hakkında görüşler ortaya atılmıştır. Günümüzde yaygın olan tekeşli aile kavramı bir anda ortaya çıkmamış, Birtakım kültürel ve toplumsal süreçlerin sonucunda oluşmuştur. Birbirini takip eden aile biçimlerini Henry Morgan şu şekilde sıralar:

Kan Yakınları Ailesi: Bu aile biçimi grup içindeki öz ya da soysal kardeşler arasında yapılan evlenmelere dayanmaktaydı.

Punaluan Ailesi: Aynı grup içindeki öz ya da soysal kız kardeşlerin birbirlerinin kocaları ile evlenmesine dayanan aile biçimidir.

Syndyasmian ya da Çiftlendiri Aile: Bu aile biçiminde bir kadın ve bir erkek arasında evlilik söz konusudur. Ama ayrı bir evde birlikte yaşama söz konusu değildir. Evlilik tarafların bu işi istedikleri sürece devam etmekteydi.

Ataerkil Aile: Bir erkeğin birden daha çok kadınla evlenmesine dayanıyordu. Genellikle de kadınlar başkalarından tecrit ediliyor, sakınılıyordu.

*Tekeşli Aile: Başkalarından ayrı bir evde birlikte yaşayan bir kadın ile bir erkeğin evlenmesine dayanan aile biçimidir.*¹³⁴

Avrasya bozkırları farklı dilden, dinden ve milletten pek çok kavmi barındırdığı için etnografik ve etnolojik olarak geniş bir yelpaze görünümündedir. İnsan, üzerinde yaşadığı toprağa benzer. Bozkırın coğrafi yapısı, üzerinde barındırdığı insanların daha farklı hareket etmesine sebep olmaktadır. Dolayısıyla toplumsal yapı ve örgütlenmeler de kendine has özellikler göstermektedir. Dünyanın her yerinde aile, urug ve kabile seviyesinde örgütlenmeler mevcuttur ama bozkırın dinamikleri ve yaşam standartlarının farklılığı dolayısıyla gelişim ve değişim şeması çeşitlilik gösterir. Dolayısıyla bozkırın

¹³⁴ L. Henry Morgan, **Eski Toplum**, çev. Ünsal Oskay, İnkılap Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 538 – 539.

sosyo-ekonomik yapısı sonucu ortaya çıkan örgütlenme düzeni dünyanın farklı yerlerindeki kalıpların dışındadır ve değişiklikler gösterir.

Avrasya bozkırları ziraî verimlilik açısından çok bir şey vaat etmese de eski dünyadaki konumu itibariyle güçlü devletlerin ve imparatorlukların her zaman birinci önceliği olmasının yanı sıra arzulanan topraklar arasında olmuştur. Nitekim coğrafi keşifler öncesinde Avrasya, dünyanın merkezini işgal eder. Fiilen Avrasya bozkırlarını işgal etmek ya da bozkırlıları kontrol altına almak devletlerin kaderlerini belirlemede büyük rol oynamaktadır. Dolayısıyla Avrasya bozkırları hiçbir zaman huzurlu ve güvenli bir bölge değildir. Aksine hayatta kalma mücadelesinin en hat safhâlarda yaşandığı topraklardan biri olduğunu söylersek abartı olmayacaktır.

Bozkırlılara dair kaynakların azlığı, toplumsal yapılarına dair görüşlerin de çok fazla olmasına sebebiyet vermektedir. Bu çelişkili tanımlar içinde askeri demokrasi, kabile devleti, askeri ve köleci imparatorluk ve hem feodal veya ataerkil-feodal devlet bulunmaktadır.¹³⁵ Bozkırlıların sosyal yapısının temelini oluşturan aileyi incelemenin kıymeti bu noktada karşımıza çıkmaktadır. Aile yapısını tutarlı bir şekilde ele aldığımız zaman bozkırlıların kurdukları devletlerin yapı itibariyle nasıl olduklarının cevabını bulabiliriz. Çünkü aile yapısı, devletin çekirdeğini oluşturur ve aile içindeki sistem nasılsa devlet yönetiminde de benzer işleyişi görebiliriz. Bunun yanı sıra bugünkü göçebe ardıllarının kurdukları devletlerin, toplumsal ve sosyal hayatlarını daha iyi anlayıp çıkarımda bulunabiliriz. Göçebe bozkır devletlerinin durağan olmayan dinamik yapısı, çekirdeği teşkil eden aileden başlamaktadır.

Herodotos, Hipokrat ve Aeschylus gibi erken dönem kaynaklarında Doğu Avrupa bozkırlarında hâkim unsur olan İskit-Sarmat çağının yaşam tarzı ve toplumsal yapılarına dair bilgiler bulunmaktadır. Aile yapısına dair bilgiler ise çok doyurucu değildir. Herodotos, İskitlerin başkalarının gelenek göreneklerine karşı kapalı olduğunu ve kendilerinininkine aşırı bağlı olduğunu söyler.¹³⁶ İskit aile yapısının tek eşli mi çok eşli mi olduğu konusu tartışmaya açıktır.¹³⁷ Kimi araştırmacılar çok eşli olduğunu iddia etse

¹³⁵ Sergey Grigoryevič Klyashorniy, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, çev. Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuşu ve Erhan Aktaş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2018, s. 199.

¹³⁶ Herodotos, s. 328.

¹³⁷ *Levitarus* sistemine ileride değineceğiz.

de bunu yüzde yüz kanıtlayan bir delil yoktur.¹³⁸ Ayrıca anaerkil yahut ataerkil bir toplum oldukları konusu da tartışmalıdır.

Herodotos'un aktardığı bilgilere göre Hellenler, Thermodon savaşından sonra ellerine geçirdikleri Amazonları gemilere yüklemişler. Denizin ortasında Amazonlar Hellenleri alt ederek geminin kontrolünü ele geçirmişler ama gemi kullanımına hâkim olmadıkları için rüzgar onları nereye götürürse oraya gitmişler. Sonunda İskit toprakları olan Palus-Maiotus'a varmışlar gemilerden inip etraftaki atları görmüşler ve hemen İskit ülkesine akınlara başlamışlar. İskitler öldürdüklerinin genç adamlar değil de kadınlar olduklarını görünce bir daha onları savaşta öldürmeyeceklerini söylemişler ve aynı sayıda genç İskit erkeğini onlarla iletişim kurmakla görevlendirmişler. Amaçları Amazonlardan çocuk yapabilme arzusuymuş. Daha sonra bir kısım genç İskit'i onlarla iletişim kurmaları görevlendirmişler ve her geçen gün ordugahlarına yaklaşan bu İskit gençleri ile Amazonlar arasında bir bağ kurulmaya başlanmış.¹³⁹ En sonunda birbirlerinin dillerini anlamaya başladıklarında İskit erkekleri Amazonlara söylediklerini Herodotos şu şekilde aktarır:

Kısa bir süre sonra her iki tarafın ordugâhı birbirine yaklaştı ve birlikte yaşamaya başladılar. Herkes ilk seviştiği kadını karısı yapmıştı. Öncelikle kadınlar erkeklerin ne söylediğini anladılar. Ardından da erkekler kadınların dillerini çözdüler. Daha sonra İskit gençleri kadınlara şöyle dediler: “Bizim ailelerimi, mallarımız ve evlerimiz var. Biz de onlar gibi yaşayalım. Hem sizden başka kadınlarla da evlenmeyeceğiz. Fakat Amazonlar şöyle yanıt verdiler: Biz sizin evlerinizdeki kadınlar gibi yaşayamayız. O kadınlar bütün gün evde otururlar ve sadece üzerlerine düşen işleri yaparlar. Fakat biz onlarla anlaşılamayız. Fakat yine de bizlerle evlenmek ve bize iyi davranmak istiyorsanız babalarınızın yanına gidin, size ait olan şeyleri alıp gelin ve burada bizim yasalarımıza göre yaşayalım.”¹⁴⁰

Veriyi incelediğimiz zaman İskit erkeklerinin “Bizim ailelerimiz, mallarımız ve evlerimiz var. Biz de onlar gibi yaşayalım. Hem sizden başka kadınlarla da

¹³⁸ Bozkır devletlerinin yönetici kısmının büyük bir çoğunluğu birden fazla kadınla evleniyordu. Bunun çoğu zaman siyasi sebepleri bulunmaktadır. Fakat yönetenlerin değil yönetilenlerin ne yaptığına dair kesin bilgi vermek bu dönem için zordur.

¹³⁹ Herodotos, ss. 341 - 343.

¹⁴⁰ Herodotos, ss. 344 - 345.

evlenmeyeceğiz.” şeklinde Amazon kadınlarına yaklaşımları ilgi çekicidir. Buradan evlenmemiş İskitlerin aileleri ile birlikte yaşadıkları, dolayısıyla aile yapısının çekirdek aile olduğuna işaret edilmektedir. Evlenmemiş en küçük çocuk ailesi ile birlikte yaşamaya devam ederken evlenmiş olanlar kendi çadırlarına yerleşmektedir. Aynı zamanda evlenmemiş erkeklerin kendi mallarının olması kişisel servetlerinin olmasına, ortak bir aile servetinin olmadığına işaret etmektedir. Sizlerden başka kadınlarla evlenmeyeceğiz cümlesine baktığımız burada kuşkulu bir ifade görüyoruz. Cümleyi olduğu gibi ele aldığımızda İskit toplumunun tek eşli olduğuna kanaat getirebiliriz. Fakat bu cümle aynı zamanda İskit toplumunun çok eşli olduğuna ve Amazonların onlarla evlenmeleri için başka kadınlarla evlenmeyecekleri sözünü verdikleri anlamına da gelebilir. Başka kadınlarla evlenmeme vaadi onların gitmesine engel olmak için olduğu kadar onları evliliğe ikna etmek için de yorumlanabilir.

Amazonların torunları olan Sarmat kadınları hakkında Herodotos’un verdiği bilgiler İskit – Sarmat toplumunun anaerkil yapıda olduğunu düşündürmüştür:

İşte o günden bu yana Sauromatlar kadınları aynı nineleri gibi yaşarlar. Yani kocalarıyla birlikte ya da kendi başlarına atlara binerek avlanırlar ve savaşa giderler. Sauromatlar İskitçe konuşurlar. Ancak kadınlar tam olarak bu dili öğrenememişlerdir. Öte yandan bir kız herhangi bir düşman öldürmeden önce evlenme hakkı kazanamaz. Yasanın gereğini yapamayıp yaşlanan ve bekâr kalan kızlara da rastlanmaktadır.¹⁴¹

Sarmat kadınlarıyla ilgili daha detaylı bilgileri Hipokrat’tan alıyoruz:

İskit ırkı, Avrupa’da Maeotis Gölü çevresinde yaşayan bir ırktır. İsimleri Sauromate’dir. Kadınları bakire oldukları sürece ata binerler, at üstünde atış yapar, mızrak atar ve düşmanlarıyla savaşırlar. Üç düşman öldürene kadar bekâretlerini korurlar ve geleneksel kutsal ayinlerini yapmadan evlenmezler. Kendisine koca alan bir kadın ondan beklenmediği sürece ya da zorunda kalmadıkça artık ata binmez.

Görünüşe göre Sarmat kadınları evlenmek için ilk önce savaşçılıklarını kanıtlamak zorunda daha sonrasındaysa zinde olmalı ve gerektiğinde savaşa hazır

¹⁴¹ Herodotos, ss. 344 - 345.

olmalıydılar. Bu durum bir yönüyle bugünkü askerlik gibi düşünülebilir. Evlendikten sonra herhangi bir kriz anında yine ata binmeye, ok ve mızrak atmaya, kısaca savaşmaya hazır olmak zorundadırlar. Kaynaklar erkeklerin evlenmesi için herhangi bir gereklilikten bahsetmemektedir. Zira evlenme çağına gelmiş bir İskit erkeğinin zaten bozkır şartlarından düşman öldürmüş ve savaşçı kimliğini kazanmış ve kanıtlamış olması gerekir. Dolayısıyla bu tablo bize kadınların egemen olduğu, ailede kadının sözünün geçtiği bir toplum yapısına işaret etmez. Bu verilerden yola çıkarak, İskit toplumunun ataerkil bir yapıya sahip olduğunu, en azından buna yakın bir görüntü arz ettiğini söyleyebiliriz. Kadınların savaşçı oluşu ve toplumda statü sahibi olmaları için savaşçılıklarını ispat etme gereksinimleri, o toplumun anaerkil bir yapıdan çok ataerkil bir yapıya sahip olduğuna işaret eder. Eğer ki kaynaklar erkeklerin kadınlarla evlenebilmeleri için savaşçılıklarını kanıtlamaları gerektiğine dair bilgiler verseydi o zaman daha farklı düşünebilirdik. Fakat kadınların evlenmek için kendilerini kanıtlamak zorundayken erkeklerde böyle bir zorunluluğun olmaması bizim aksini düşünmemize sebep olmaktadır.

Bozkırın fauna ve florası değişmediği için aile yapısında da çok büyük ve köklü değişiklikler görmek pek mümkün değildir. Belli başlı istisnalara rastlasak bile genel olarak canlı bir organizma olan aile aynı şekilde var olmaya devam etmiştir. Dolayısıyla İskit-Sarmat döneminden sonra yazılı ya da arkeolojik kaynaklardan haber alamadığımız kavimler varsa bile aile yapılarının benzer olduğunu söyleyebiliriz. Haber alabildiklerimiz ise bu durumu kanıtlar niteliktedir. Tabgaç dönemi aile yapısına dair bilgi veren Çin kaynakları onların ataerkil ve çekirdek aile yapısında olduğunu söyler.¹⁴² Hun dönemine geldiğimiz zaman Çin kaynaklarından aldığımız bilgiler ışığında çekirdek aile yapısının devam ettiğini, aile fertlerinin kendi mallarının olduğunu ve aile yapısının bozulmaması adına ölen kardeşlerin ve babaların eşleriyle evlenilmesine devam edildiğini görmekteyiz.¹⁴³

Göktürk dönemine geldiğimizde artık aile şeması daha sistemli bir şekilde karşımıza çıkmaktadır. Abidelerde karşımıza çıkan “*Oguş*” kelimesi için farklı

¹⁴² Eberhard, Çin Tarihi, s. 163.

¹⁴³ Pulat Otkan, **Tarihçinin Kayıtlarına (Shi-ji) Göre Hunlar**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018, s. 32.

tercümeler yapılmıştır. Kafesoğlu, Orhun Abideleri'nden yola çıkarak bozkır sosyal yapısını beş ana başlıkta incelemiştir:

Oğuş - Aile,

Urug – Aileler Birliği,

Bod – Boy, Kabile

Bodun – Boylar birliği (Siyasi yönden müstakil veya değil)

İl (el) – Müstakil topluluk, devlet, imparatorluk.¹⁴⁴

Kaynakların verdiği bilgilere dayanarak bozkır aile yapısına dair varılabilecek yargılardan biri çekirdek aile yapısının hakim olduğudur. Geniş aile yapısının görülmemesinin altında yatan sebepleri inceleyecek olursak ilk sıraya bozkırda metrekareye düşen insan sayısının az olmasını gösterebiliriz. Tarımın yer yer yapıldığı bozkırda hayvancılığın çok fazla nüfusu besleyememesi, aile yapısının çekirdek aile şeklinde kalmasına sebep olmuştur. Aynı zamanda sürekli hareket halinde olan bozkırlıların büyük baba ve büyük annelerin olduğu geniş aile yapısında olmaları halinde, bu hızı kaybedecekleri ortadadır. Dolayısıyla aile ne kadar genç, az sayıda, hızlı ve dinamik olursa düzenli göç hareketleri o kadar sağlıklı olacak, hayvanlar için otlak bulma şansı da o kadar artacaktır. Kaldı ki bozkır coğrafyasındaki müşterek şartlar zaman ve mekan döngüsünde; aileler dolayısıyla boylar arasında kuralları belirsiz bir yarışa neden oluyordu. Hızlı değişen şartlar ve sınırlı imkan bozkırlılar için süratli ve organize hareketi kaçınılmaz kılmaktaydı. Kadın sayısının erkek sayısına eşit olması ve göçebelerin hareketli yaşam tarzı onların birden fazla eşe sahip büyük aileler kurmasına engel teşkil etmiştir. Khazanov buna ek olarak göçebeliliğin tarım toplumlarındaki gibi fazla iş gücü gerektirmediği için çekirdek aile olarak kaldığı söyler. Yerleşik toplumlarda mal varlığının genel olarak taşınmaz olması ve sulamaya dayalı tarımın çok daha fazla iş gücü gerektirmesi, geniş aile yapısının ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir.¹⁴⁵ Çekirdek aile yapısında bireyler, evlenecekleri zaman paylarını alıp kendi aileleri kurarlardı. Bu pay çoğu zaman hayvanların bir kısmı ya da o hayvanları otlatmak için otlak üzerinde pay sahipliği şeklindedir.¹⁴⁶ Küçük olan evlat ise baba ocağında kalarak hayatını devam ettirirdi. Bu sistem aynı zamanda hür bozkırlıların yetişmesine

¹⁴⁴ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 219.

¹⁴⁵ Khazanov, s. 236.

¹⁴⁶ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 220.

de olanak sağlamıştır. Ç. Geniş aileler ve günümüzdeki aşiret tarzı yapılanmalar beraberinde büyüklerin sözlerinin dinlendiği bir kontrol mekanizmasını da getirmektedir. Fakat bozkırın çekirdek aile yapısı kişilerin kendi kararlarını alabilen hür bireyler olarak yetişmesine sebep olmuştur.

Bir diğer önemli husus ise ailelerin kan bağı esasına dayanmasıdır. Evlilikler dışarıdan yapılır ve böylece kan bağı esasına dayanan çekirdek aileler kurulur. Kaynaklarda evliliklerin *Levitarus* sistemi haricinde içeriden, yani akrabalar arasında evlilik olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır. Han Hanedanlığı döneminde Hunlara sığınan Çin elçisi Zhong-hang Yü *Levitarus* sisteminin ne işe yaradığını şu sözlerle anlatır:

*“Baba ve kardeşler öldüğünde onların karılarıyla evlenmek soy soplalarının kaybolmasını istemediklerindendir. Bu nedenle Xiong-nular her ne kadar karışık ilişkiler içinde görünüyorsa da soyları, soplaları mutlaka belli bir düzen içindedir.”*¹⁴⁷

Göktürk dönemine ait bir başka Çin kaynağında ise *Levitarus*’a şu şekilde atıf yapılır:

*“Babanın ya da babanın erkek kardeşlerinden biri öldüğü zaman, ölen kişinin oğulları, erkek kardeşleri ya da yeğenleri üvey anneleri, teyzeleri ya da baldızlarıyla evleniyorlardı. Ancak yaşlı kuşaktan erkekleri kendilerinden daha genç kadınlarla evlenemiyorlardı.”*¹⁴⁸

Sui dönemindeki Türkler hakkında bilgi veren Çin kaynakları onların adet ve törelerinden bahsederken *Levitarus*’a atıf yapar:

*“Eğer bir baba, ya da büyük erkek kardeş ölmüşse, o zaman oğlu, ya da küçük erkek kardeşi, üvey anneyi ya da görümceyi kendisine eş olarak alırdı.”*¹⁴⁹

Shi-ji’de geçen bir diğer kayıt şöyledir:

*“Baba ölünce üvey anneleriyle evlenirler, kardeşlerden biri öldüğünde, bunların karılarıyla evlenirler. Bunların geleneklerine göre, adları vardır (ama) tabu değildir, soyadları ve küçük adları yoktur.”*¹⁵⁰

¹⁴⁷ Otkan, s. 32.

¹⁴⁸ Liu Mau-Tsai, **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 1. Basım, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 23.

¹⁴⁹ Mau-Tsai, *Doğu Türkleri*, s. 64.

İbn Fadlan Oğuzların adetlerini anlatırken şunları söyler:

*"Bir adam ölünce karısı varsa, öz anası olmamak şartıyla, büyük oğlu onun karısıyla evlenir."*¹⁵¹

Moğol adetlerinden bahseden 13. Yüzyıl seyyahlarından Wilhem Von Rubruck Leviratus hakkında şunları söyler:

*(Moğollarda) baba öldükten sonra oğlunun, öz annesi dışında babasının bütün karılarıyla evlenmesi gibi çok ayıp bir gelenek vardır. Anne ve babanın çadırı en küçük oğula düşer. Bu yüzden o, babasının bütün karılarına bakmak zorundadır. Eğer isterse onları kendi karısı yapar. Öldükten sonra, onların babasına dönüp ona hizmet edeceklerinin bilincinde olmasına rağmen bu hata sayılmaz."*¹⁵²

Yine Moğolları zamanında ve yerinde görmüş olan Plano Carpini, Leviratus hakkında şunları söyler:

*"Genel olarak bazı istisnalar dışında bütün akrabalarıyla evlenebilirler, ancak öz anneleri, kendi kızları ve ana bir kız kardeşleri bunun dışındadırlar. Buna karşılık sadece bir baba bir kız kardeşleri ve babalarının ölümünden sonra (öz anneleri dışında) diğer karıları ile evlenebilirler. Bir kardeşin ölümünden sonra diğer bir küçük kardeş veya akrabalarından diğer bir üye, onun karısıyla evlenmek zorundadır."*¹⁵³

Hristiyanlığın kabulünden sonra bile Macarlarda da Levitarus sistemi görülmektedir. Chronica Hungarorum'un beşinci bölümünde Koppany ile Kral Istvan arasında geçen mücadelenin nedeni Koppany'nin Kral Istvan'ın annesi ile levitarus sistemi ile evlenerek devleti ele geçirme isteğidir.¹⁵⁴ İlhanlı dönemine geldiğimizde ise hükümdarların levitarus geleneğine göre evlendiklerini hatunlarının isimlerine kadar öğrenebilmekteyiz.¹⁵⁵ Levitarus sisteminin hükümdarlar arasında daha sık görünmesi

¹⁵⁰ Otkan, s.23.

¹⁵¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, 1. Basım, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016, s. 18.

¹⁵² Wilhelm Von Rubruk, Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul, 2019, s. 56.

¹⁵³ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 40.

¹⁵⁴ Mesude Şenol, "Bir Macar Kroniği Chronica Hungarorum'daki Türk Kültür Öğeleri, 9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı, Ankara, 2019, s. 294.

¹⁵⁵ Ercan Gördeğir, "İlhanlı Hükümdarlarının Levitarus Geleneklerine Uygun Evlilikleri", Tarih Okulu Dergisi, Sayı: XLIII, İzmir, 2019, s. 1329.

çok doğaldır. Zira çoğu hükümdar erken yaşta vefat eder ve hatunları devlet geleneğini bilen ve varlıklı insanlar oldukları için aynı konumu korumak isterler.

Levitarus sistemini bozkır gerçekleri içerisinde irdelemek doğru olacaktır. Hun devrinde gördüğümüz levitarus sisteminin ondan önceki bozkırlı kavimlerce de uygulandığını düşünmek yanlış olmayacaktır. Canlı bir organizma olan toplumsal yapının temelini oluşturan aile fertlerinin, aynı coğrafyada gereksinimleri de farklı olmamıştır. Coğrafyanın değişmediğini düşünürsek Hun öncesi ve sonrası devirde levitarus görmemiz olasıdır. Levitarus'un varlığı aynı zaman bozkırlıların zorunlu durumlarda çok eşli olduklarına işaret eder. Yöneticilerin siyasi amaçlarla yaptıkları evlilikler yine bozkırlıların çok eşli olduklarını düşündürür. Ama bu durumlar töre ile ya da siyaseten ortaya çıktığı için istisna olarak görülebilir. Bu istisnai durum yine coğrafya ile alakalıdır. Bu törenin soylar arasındaki bağı kuvvetlendirdiği de kesindir.¹⁵⁶ Bunun yanında dul kalan kadınlar himaye altına alınır, hayatları güvenceye alınır ve kadın kendine ait olan malları (hayvanları ve otlaklardaki pay sahipliği) alıp gitmeyeceği için mirasın bölünmesine engel olunur. Mirasın bölünmesinin engellenmesi ve kadının koruma altına alınması aile yapısının sağlam kalmasında kilit rol oynamaktadır. Hayvancılık her ne kadar az insan gücüne ihtiyaç duyuyor olsa da bozkırda zaten az insan yaşamaktadır. Bu açıdan malların bölünmesini engellenmek önemlidir. Priskus, Bleda'nın ölümünden sonra eşlerinden birinin köy yönetmeye devam ettiğini ve onları ağırladığını anlatır.¹⁵⁷

Tarihin her döneminde güç sahibi insanların birden fazla eşi olduğunu görmekteyiz. Bozkır için de bu durum farklı değildir. Hayvanları fazla olan dolayısıyla ekonomik olarak güçlü olan ya da askeri güce sahip olan beylerin birden fazla eşlerinin olduğuna yönelik örnekler vardır. Fakat kaynaklar bize aynı zamanda yönetilenlerin böylesi bir güce sahip olmadığı için birden fazla eşe sahip olmadıklarını gösterir. Ailenin kalabalıklaşması iş yükünün azalmasına sebebiyet vermeyeceği gibi, daha fazla insanın aynı hayvanlar üzerinden beslenmesi ve hak sahibi olması anlamına

¹⁵⁶ Masao Mori, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı," **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, İstanbul, 1978, s. 210.

¹⁵⁷ Priscus, **Fragmenta Et Excerpta Attila ve Bizans Tarihi**, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 99.

gelmektedir. Bu durum faydadan çok zarar getireceğinden dolayı büyük babalı ve büyük anneli ailelerin vereceği zarara eşdeğer zarar çok eşli aile yapılarında da görülür.

Abdülkadir Donuk, diğer milletlerin aile yapısıyla Bozkır kavmi olan Türklerin aile yapısını inceleyip karşılaştırmış ve sekiz farkı ortaya çıkarmıştır. Bunlar:

1. *Eski Türk ailesinde kan akrabalığı esastır.*
2. *Eski Türk ailesi ataerkil tiptedir.*
3. *Eski Türk ailesi geniş değil, çekirdek aile yapısındadır.*
4. *Eski Türk ailesinde özel mülkiyet vardır.*
5. *Eski Türk ailesinde kadına verilen değer ve özgürlük neredeyse diğer kavimlerin aile yapısında görülmemiştir.*
6. *Kadının korunmasını hedef alan Leviratus sistemi Bozkır kavimi olan Moğollar hariç diğerlerinde görülmemiştir.*¹⁵⁸
7. *Eski Türk aile yapısında yakın akraba ile evlilik, kardeş ve kızları ile evlenme, birbirlerinden karı satın alma, çocuk için başkalarına takdim etme, yakma yoktur.*
8. *Aile içinde çocukların öldürülmesi, yakılması ve satılması*¹⁵⁹ *gibi durumlar görülmez.*¹⁶⁰

Bozkır ailesinin çoğunlukla tek eşli çekirdek aile yapısından kalmasının ve mutlak söz hakkının sadece babada olmamasının başlıca sebebi kadının sosyal hayatta azımsanmayacak kadar aktif rol almasından mütevellit ona verilen değer olarak gösterebiliriz. Kadınların bozkır sahasında büyük bir iş gücü karşıladığını söylemek yanlış olmayacaktır. Tarım toplumlarının aksine pastoralist toplumlarda iş gücü bakımından kadınlar erkeklerden daha etkin rol oynamıştır. Bozkırlılar kendilerine belli başlı roller vermemiş, herkesin her işi yaptığı bir toplumsal düzen kurmuşlardır. Bunun temeline daha önce de pek çok kez bahsettiğimiz Avrasya'nın insan besleme konusundaki yetersizliğini koyabiliriz. Az insan olmasının yanında hayatta kalmak için

¹⁵⁸ Bu ifadeye yukarıda da ifade ettiğimiz örnekler üzerinden katılmamız pek mümkün gözüküyor. Kaynaklar bozkır kavimi olan Türklerin de bu uygulamayı kullandığını defalarca dile getirir.

¹⁵⁹ Çocukların satılmasına dair kaynaklarda bazı bilgiler mevcuttur. İbn Battuta seyahatnamesi, hırsızlık sonucu çalınan malların karşılanamadığı durumlarda çocukların alındığını aktarır. Bununla ilgili metin içinde seyahatnameden alıntı yapacağız.

¹⁶⁰ Abdülkadir Donuk, "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 33, İstanbul, 1982, s. 167-168.

yapılacak çok fazla işin olması, toplumu kadın – erkek yönünde kutuplaşmasına ve kadının değersizleşmesine engel olmuştur. Dolayısıyla erkeklerin yaptığı ve ilgilendiği her iş, kadınları da yapması ve ilgilenmesi gereken işler haline gelmiştir. Bu durum toplumda kadının geri planda kalmasını engellemiştir. Yazılı ve yazılı olmayan kaynakları incelerken bozkır toplumunda kadının yerinin, çağdaşı olan toplumlardan çok daha farklı olduğunu görüyoruz.

Orhun abidelerinde bozkır toplumunda hatunlara¹⁶¹ verilen değeri ve kadının toplumda ne kadar değerli konumda olduğunu görmek mümkündür. Bilge Kağan abidesinin doğu yüzünün onuncu satırında geçen “*Türk milleti yok olmasın diye, millet olsun diye, babam İltirış Kağanı, annem İlbilge Hatunu göğün tepesinden tutup yukarı kaldırmıştır*”¹⁶² cümlesi bozkırlıların hafızasında milletin nasıl şekillendiğine ve ortaya çıktığına dair değerli bilgiler verir. Sadece bu cümle üzerinden yola çıkarak bile bozkırda devlet kurmak ve millet olmak için sadece karizmatik, cesur, töreyi bilen ve daha önemlisi kut almış bir hükümdar yeterli değildir. Onun yanında bu özelliklere en az onun kadar sahip bir hatun da bulunmalıdır. O zaman bozkırlılar bir millet haline gelip devlet kurabilmektedirler.

Bozkır toplumunda kadına verilen değerın başlangıç noktasını işaret etmek istersek, çocuklar arasında kız evlat – erkek evlat gibi bir ayrımının yapılmamasını gösterebiliriz.¹⁶³ Evlat noktasında cinsiyetçiliğin yapılmaması ileride kadına karşı olumsuz cinsiyet ayrımcılığı yapılmayacağının temelini oluşturur. dirmek gerekirse Hint toplumunda erkek - kız evlat ayrımı çok fazladır. Hint toplumsal yapısının dini temeller üzerinden şekillenen aile yapısında erkek çocukları ailenin devamını sağlayarak dini ibadetlere devam edebileceği için çok önemlidir.¹⁶⁴ Kız çocukları bu dini ritüelleri yerine getiremeyecekleri için ya baba tarafından istedikleri ile evlendirilmişler ya da satılmışlardır.¹⁶⁵ Cahiliye devri Araplarında kız çocuklarının akıbeti Hintlilerinkinden farklı değildi. Araplarda doğan çocuk erkek ise kutlamalar yapılır, kız ise büyük bir

¹⁶¹ "Hatun" siyasi bir unvandır ve hükümdar tahta geçerken yanında karısıyla saraya gelip bu unvana sahip olurdu.

¹⁶² Ergin, **Orhun Abideleri**, s. 15.

¹⁶³ İbrahim Tellioğlu, "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine," **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 55, Erzurum, 2016, s. 213.

¹⁶⁴ Donuk, s. 167-168.

¹⁶⁵ Y. Hikmet Bayur, **Hindistan Tarihi Cilt I**, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 27.

utanç duyulur ve bu durum felaketle eş değer sayılmıştır. Kız çocukların bu şekilde görülmesi onların diri diri gömülmesine kadar gitmiştir. Bir Arap ailesinde ne kadar çok erkek çocuk varsa o kadar iyi bakış açısı hâkimdir.¹⁶⁶ Kız çocuklarına bu şekilde davranılan bir toplumda kadının değer görmesini beklemek boş bir çabadan öteye gitmez.

Türklerin evlat ayrımı yapmasını bir kenara bırakalım, kız çocuklarına karşı Hint ve Arap benzeri bir tutum sergilendiğini hiçbir kaynakta görmemekteyiz. Bunun tam aksi bir tutum, yazılı ve sözlü kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. Aile olmanın koşulu kız ya da erkek fark etmeksizin evlat sahibi olmaktır. Soyun devam etmesi için erkek çocuğun olması daha çok arzulanır. Fakat bu durum kız çocuklarına karşı aksi bir tutum sergilenmesine sebebiyet vermemiştir. Dede korkut hikâyeleri, evlat ayrımının yapılmadığına dair bilgiler verirken aynı zaman kadının toplumsal hayatta ne gibi rollere büründüğünü görebileceğimiz pek çok örnek barındırır. Bunu örneklendirmek istersek Dirse Han Oğlu Boğaç Han destanının giriş bölümüne bakabiliriz:

“Hanlar Hanı Bayındır Han yılda bir kere ziyafet verip Oğuz beylerini ziyaret ederdi. Gebe ziyafet tertip edip attan aygır, deveden erkek deve, koyundan koç kestirmişti. Yer yere ak otağ, bir yere kızıl otağ, bir yere kara otağ kurdurmuştu Kimin ki oğlu kızı yok, kara otağa kondurun, kara keçe altına döşeyin kara koyun yahnisinden önüne getirin, yerse yesin, yemezse kalsın gitsin demişti. Oğlu olanı ak otağa, kızı olanı kızıl otağa kondurun, oğlu kızı olmayana Allah Taâla beddua etmiştir, biz de beddua ederiz, belli bilsin demiş.”¹⁶⁷

Bozkır kadınlarının çağdaşlarından daha ileride olması, onlara farklı sorumluluklar yüklemiştir. Toplumsal hayatın her alanında etkin rol alan, toplumun ayakta kalmasında ve dağılmamasında en az erkekler kadar etkin rol oynamalarının bir sonucu olmuştur. Bu sonuç kuşkusuz ki siyasete de dâhil olmalarıdır. Her alanda ve her işte en az erkekler kadar yetkin bazı konularda daha üstün olmaları bu sonucu doğurmuştur ve bozkırı bozkır yapan şeylerle bu kadar içli dışlı olmalarından dolayı aksini düşünmek hatalı olur.

¹⁶⁶ Donuk, s. 160.

¹⁶⁷ Muharrem Ergin, **Dede Korkut Kitabı**, 1. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969, s. 8.

Hatunların devlet yönetiminde, savaşların gidişatında ve devlet politikalarında ne denli hâkim olduklarını, aynı zamanda yön verebildiklerini gördüğümüz değerli örneklerden biri Pai-teng kuşatmasıdır. Pai-teng kuşatmasına dair incelenmesi gereken pek çok ayrıntı vardır. Bozkırın savaş stratejileri, Türklerin kozmogoni anlayışı, iki devlet arasındaki elçilik heyetlerinin aslında masum elçilik heyetleri olmadığı ve konumuz olan kadının siyasetteki yeri bunların arasındadır. Konuyla alakalı bölümler geldikçe bunlara değineceğiz.

Pai-teng bölgesinde ana ordusundan ayrılan Han hanedanlığı İmparatoru Gao'yu kuşatan Mo-tu, üstünlük elindeyken dahi kuşatmayı kaldırmak için farklı bahanelerin yanı sıra hatunundan gelen tavsiyeyi de göz önünde bulundurmuştur. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan bir diğeri de İmparator Gao'nun kuşatmadan kurtulmak için Mo-tu'nun hatununa mektup yazmasıdır. Çinliler, Türk toplumunda kadının önemli bir yeri olduğunu bilmesinin yanı sıra siyasette de etkin bir rol aldıklarını bilmektedir.¹⁶⁸ Bu neden içine düştüğü utanç verici ve zor durumdan kurtulmak için Mo-tu'nun hatununa bir mektup göndermiştir. Bunun üzerine Mo-tu'nun hatunu, kuşatmanın kaldırması için bir şunları söylemiştir:

*“İki hükümdar birbirlerine zorluk çıkartmamalı, Bugün Han topraklarını ele geçerseniz [bile], Ch'an-yü [siz] sonsuza kadar buralarda oturamazsınız. Ayrıca Han hükümdarının [koruyucu] ruhları vardır. Ch'an-yü! Bunu da hesaba katmalısınız.”*¹⁶⁹

Mo-tu, hatunundan gelen mektubu ve kuşatmayla ilgili diğer durumları göz önüne alarak kuşatmayı kaldırmıştır. Hun devletinde yayılmacı emperyalist sistem yerine milli siyasetin hâkim olmasını sağlayan en önemli aktör olarak Mo-tu'nun hatunu görülebilir.¹⁷⁰ Mo-tu'nun hatunu sadece Çin'i işgal ederek bir şey elde edemeyeceklerini fark etmiştir. Çin dışarıdan değil içeriden yönetilmesi gereken bir devlettir. Buna kalkışmak demek göçebeliği bırakıp yerleşik hayata geçmek demektir. Çünkü Çin dönemi itibariyle bir tarım ülkesidir. Mo-tu hatununun önerisini kulak tıkamamış ve Çin özelindeki siyasetini buna göre şekillendirmeye karar vermiştir.

¹⁶⁸ Tamamen çaresiz kalıp böyle bir mektup yazdığı ihtimalini de düşünmek gerekir.

¹⁶⁹ Onat, vd. s. 10.

¹⁷⁰ Eberhard, Çin Tarihi, s. 88.

Bu durumu daha da pekiştirmek için vermemiz gereken örnek kuşkusuz ki Massagetlerin hükümdarı Tomris hatundur. Herodotos'ta Tomris'in Pers hükümdarı Kyros ile yaptığı mücadele detaylı bir şekilde anlatılır. Bu mücadeleye tüm ayrıntıları ile yer vermek konu bütünlüğünü bozacağı için tafsilata girmemek gerekebilir. Fakat Tomris ve Kyros arasındaki mücadelede bozkır kavimlerinden Massagetlerin savaş taktikleri, siyasi hamleleri, silah ve zırhları, aile yapısı ve gelenekleri kısaca pek çok konu hakkında bilgi verir. Herodotos'ta Tomris ismi ilk defa şöyle geçer:

*O sıralar Massagetlerin başında Tomris adında bir kadın vardı. Kocasını ölünce ülkenin yönetimini eline almıştı. Kyros elçiler göndererek kendisiyle evlenmek istediğini bildirdi. Ancak Tomris, Kyros'un amacının ülkesini ele geçirmek olduğunu düşünerek önerisini kabul etmedi. Bunun üzerine Kyros, Araks Nehri üzerinden Massagetlere saldırmaya karar verdi.*¹⁷¹

Kyros, Massaget topraklarını kan dökmekten ele geçirmek için Tomris'e evlenme teklif etmiştir. Fakat Tomris bu kurnaz tuzağa düşmeyecek kadar siyasete hakimdir. Daha sonra Massaget – Pers savaşında Kyros'u alt eden Tomris sadece siyasette değil aynı zaman savaş alanında da ne kadar etkin bir lider olduğunu göstermiştir.¹⁷²

Bozkır kadınlarının siyasi ve sosyal hayattaki yerinin, toplumsal hayattaki öneminin, bozkırın her döneminde yüksek olduğunu düşünmek bizi hataya düşürebilir. Avrasya bozkırlarında çok farklı milletler yaşadığı için bazı toplumlarda, kadının sosyal hayattaki yeri daha farklı olabilmektedir. Bunun sebebi olarak komşularla olan yakın ilişkiler ve Avrasya özelinde bulundukları bölgelerin farklı yapıları gösterilebilir. Massagetlerin adetlerinden bahseden Herodotos kadınlarla ilgili şu bilgileri aktarır:

*Gelenekleri ise şöyledir: Her erkek yalnız bir kadınla evlenir. Ama kadınlar ortak kullanılır. Hellenler bunun bir İskit geleneği olduğunu sanırlar. Fakat bir Massaget geleneğidir. Massagetlerden birisi başka bir adamın karısıyla yatmak istediğinde rahatça ok torbasını arabasının önüne asarak kadının yanına gider.*¹⁷³

¹⁷¹ Herodotos, s. 114.

¹⁷² Herodotos, ss. 114 – 117.

¹⁷³ Herodotos, s. 119.

Durumla ilgili bir başka örneği de Hun döneminde görmekteyiz. Mo-tu ve Yüeci'ler arasında yaşananların yanında Mo-tu'nun askerlerini eğitirken yaptığı bazı durumlar da kadının bozkır toplumlarında da bir mal gibi alınıp verildiğine örnek olarak gösterilebilir. Efsaneleşmiş bir anlatımla karşımıza çıkan askerleri disipline etme hikâyesinde konumuzla ilgili bahis Mo-tun'un ıslık çalan¹⁷⁴ oku icat etmesiyle başlar. Mo-tun ilk önce okunu sevdiği bir atına atar ve onunla birlikte atmayanları öldürtür. Daha sonraki hedefi ise sevdiği bir eşi olur. Yine tereddüt edip ok atmayanlar öldürtür.¹⁷⁵ Han Shu'da olay şu şekilde geçer:

*Mo-tu öten oklar yaptırarak atlılarını okçu olarak eğitmiş ve şöyle emretmişti: " Öten okumu attığım yere ok atmayanların başı kesilecektir." Sonra ava çıkarak öten okunu attığı yere nişan almayanların derhal başını uçurtmuştu. Bunda sonra Mo-tu cins atını oklamış, yanındakilerden bazıları bu hedefe ok atmaya cesaret edemeyince hemen onların başını vurdurmuştu. Kısa bir süre sonra, yeniden öten okunu sevdiği eşin atmış, etrafındakilerin bir kısmı korkup ok atmaya cesaret edemeyince onların da başını vurdurmuştu.*¹⁷⁶

Konuralp Ercilasun olayın efsaneleşmesinden dolayı abartılı bir şekilde anlatıldığını düşünürken Hun döneminin aile yapısı ve toplumsal hayatta kadının rolünün büyük olması gibi nedenlerden dolayı bölümün abartılı ve hikayeleştirilmiş olabileceğine işaret eder. Ahmet Bircan Ercilasun'un ise Divanü Lügat-it Türk'den yola çıkarak bozkır toplumlarında yapılan yarışlarda ödül olarak at ve kızın verilmesine vurgu yaparak, Çin kaynaklarında bir tercüme hatası olabileceğini düşünür.¹⁷⁷ Mo-tu ile Tung Hu'lar arasında yaşanan olaylar ise şu şekildedir:

Mo-tu başa geçtiği sırada Tung Hu'lar güçlüydü. Mo-tu'nun babasını öldürerek hükümdar olduğunu duyunca elçi gönderip Mo-tu'ya şöyle demişlerdi: "T-ou-man2ın Chi'en Li Ma olarak bilinen atını istiyoruz." Mo-tu devletin ileri gelenlerine sorunca hepsi "bu Hsiung-

¹⁷⁴ Mo-tun'un kendi icadı olan ıslık çalan ok savaş alanlarında hedef göstermek ve karşı tarafı psikolojik olarak sindirmek için kullanılmış bir icattır. İlerleyen bölümlerde detaylı şekilde anlatacağız.

¹⁷⁵ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 213 - 217.

¹⁷⁶ Onat, vd., s. 6.

¹⁷⁷ Konuralp Ercilasun, **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019, s. 43.

nu'ların değerli bir atıdır, verilemez" diye cevaplamışlardı. Mo-tu; "Nasıl olur da bir kişi bir atı komşusundan daha çok sevebilir?" diyerek atı vermişti. Kısa bir süre sonra Tung Hu'lar Mo-tu'nun kendilerinden korktuğu düşünerek ona elçi gönderip;"Ch'an-yü'nün Yen-chih'larından birini istiyoruz" demişlerdi. Mo-tu yine çevresindekilere sorunca hepsi öfkeyle; "Tung Hu'lar terbiyesizce davranarak hâlâ Yen-chih istiyorlar! İzninizle onlara saldıralım" diye cevap vermişlerdi. Mo-tu nasıl olurda bir kimse bir kadını komşusundan daha çok sevebilir diyerek Yen-chih'yı Tung Hu'lara vermiştir.¹⁷⁸

Hikâyenin kalanında Tung Hu'lar Mo-tu'dan iki devletin sınırında bulunan çorak bir toprak parçasını ister. Mo-tu yine çevresindekilere danışır ve bu çorak toprağı Tung Hu'lara vermekte bir zarar olmadığını söylerler. Bunun üzerine Mo-tu toprağın kendisine ait olmadığını, millete ait olduğunu böyle bir şeyin kabul edilemeyeceğini bildirir ve derhal Tung Hu'lara saldırıya geçer. Mo-tu'nun, Tung Hu'lara toprak meselesine kadar bu denli tavizler vermesinin altında yatan farklı sebepler olduğunu aşikârdır. Kendisinden daha güçlü olan Tung Hu'lara kendisini güçsüz göstermek ve güçlü düşmanını hazırlıksız yakalamaya çalışması bu sebepler arasında olabilir.

Toparlamamız gerekirse bozkırın iktisadi, siyasi, askeri ve sosyal hayatının hepsinde hatta bu bölümlerin her aşamasında aktif rol oynayan kadınlar toplumsal yapının temel öğelerinden biri haline gelmiş ve toplum içinde değerlerini kanıtlamışlardır. Bozkır kavimlerinin kadınlara bu itibarı göstereceklerini, evlat ayrımı yapmayışlarından anlayabiliyoruz. Fakat olaya romantik yaklaşmamak gerekir. Bozkır kavimleri kadınlarına değer vermesinin altında yatan sebepler onların zamanlarının çok ilerisinde olan toplumlar olmasından kaynaklanmıyor. Muasır medeniyetler seviyesinde oldukları konular kuşkusuz ki var. Fakat kadının toplumdaki yeri konusunda böyle bir durum söz konusu değil. Zira zorlu hayat tarzı sosyal yaşamda cinsiyetçiliğe engel olmuştur. Bozkırda bir erkek ne yapabiliyorsa kadından da aynısını yapabilmesi beklenmiştir. Zor koşulların kadınları nasıl etkilediğinin en iyi örneği olarak Herodotos'ta geçen Amazonları göstermek yeterli olacaktır. Hatta çekirdek aileyi çekip çeviren ve evlatların yetişmesinden erkeklerden daha aktif rol oynayan kadınlar deyim

¹⁷⁸ Onat, vd., s. 6.

yerindeyse bozkırındaki yaşam tarzının korunmasında en önemli aktör haline gelmiştir. Bozkır kadınları, erkekler onlara bahsettiği için değer kazanmamıştır. Onlar, erkeklerin yapabildiği her şeyi, hatta daha fazlasını yapabildiklerini kanıtladıkları için kendilerini değerli hale getirmişlerdir. Örnekler üzerinden de okunabildiği üzere bozkırın hâkim aile tipi çekirdek aile; ailenin çekirdeğinin de kadının olduğu bir sosyal organizasyon biçimi söz konusudur.

1.1.2. Bozkır ve Kölelik

Bozkırın toplumsal yapısından bahsederken kölelik bahsine değinmeden geçmek toplumsal yapının tam bir görüntüsünü çizmede birtakım eksikliklere neden olacaktır. Çok değil, bundan birkaç yüzyıl öncesine kadar varlığını koruyan kölelik, kuşkusuz ki insanlık tarihinin kara lekelerinden biridir. Köleliği sadece bir topluma yüklemek ya da birinin diğerinden daha iyi ya da daha kötü şartları barındırdığı şeklinde kıyaslamak, kısaca köleliği normalleştirmeye çalışmak günümüz tarihçilerinin düşmemesi gereken bir hatadır. Savaş esiri ya da ev işlerinde yardımcı olarak kullanılsın, ne şekilde köleleştiği fark etmez, köle köledir.

Köleliğin nasıl ortaya çıktığına dair Polatlar şöyle bir görüş aktarır:

Aileler arasında uçurumu en fazla tetikleyen ve kalıcı hale getiren etken köleliğin ortaya çıkmasıdır. Kölelikten önce bir ailenin, diğerine kıyasla nüfuzun artmasına olanak sağlayan etmenler çok ciddi farklar yaratacak ölçüde değildi. Soya ait topraklarda ancak intifa hakkını kullanan bir ailenin diğerlerinden biraz daha fazla zenginlik yaratması belki çocuk sayısına bağlı olacaktı. Bu sayı belki işleyebilecekleri toprak miktarını biraz daha artırabilir, ambarlarına depolayabilecekleri ürün miktarını fazlalaştırabilirdi. Ama bu görece artışlar, büyük eşitsizliğin kapsını aralayamazdı. Köleliğe sebep olan yapma seferleri ve giderek çoğalan nüfusa yetmeyen verimli toprakların doğal sınırlarına gelip dayanması, köleliği başlattı ve yaygınlaştırdı.¹⁷⁹

Tarihin en erken dönemlerinden itibaren köleliğe dair farklı yaklaşımlar, kurumun gerekliliğine dair keskin düşünceleri karşımıza çıkarmaktadır. Aristoteles,

¹⁷⁹ Kaan Polatlar, *Göçebe-Çoban Halkların Tarihsel Roller*, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2016, s. 29.

Politika adlı eserinde köleliğin neden olduğunu ve neden olması gerektiğini uzun bir şekilde açıklar. Aristoteles’ya göre “doğadan köle” yani doğuştan köle olmanın bazı sebepleri vardır:

*... Bundan ötürü, diyebiliriz ki, iki insan topluluğu arasındaki zihinle beden ya da insanla hayvan arasındaki kadar geniş bir ayrılık olan her yerde, işleri bedenlerinin kullanımından ibaret kalan ve kendilerinden daha iyi bir şey beklenmeyecek olanlar, bence doğadan köledir. Sözü edilen benzerlerinden olduğu gibi, onlar için de böylelikle yönetilmek ve uyruk olmak daha iyidir.*¹⁸⁰

İnsanların doğuştan köle olmalarına sebep olan şeyin beden farklılıkları olduğunu dile getiren Aristoteles özgür vatandaşların ve kölelerin birbirinden farklı yaratıldığını söylemektedir. Aristoteles’e göre doğuştan kölelerin bedenleri iş gücü olarak kullanılır. Onlar, özgür insanlara göre el ve bedenle yapılan işler için daha uygun kişilerdir. Özgür insanlar ise bu işler için uygun değildir. Onlar daha çok devlet ve kamu işleri ile ilgilenmek üzere yaratılmışlardır.

Üstelik Aristoteles kölelik hakkında ilk defa fikir beyan eden filozof değildir. Kendisinden önceki kölelik üzerine görüşlere hâkimdir. M.Ö. 5. Yüzyılda Alkidamos, Tanrının kimseyi önceden köle olarak yaratmadığını, bütün insanları özgür olarak dünyaya geldiğini söylemektedir. Fakat Aristoteles yine Politika adlı eserinde “Kimileri ise efendinin köleyi yönetmesinin yanlış olduğunu, aralarında doğalarından kaynaklanan bir fark olmadığını, farkın ilişkiliden kaynakladığını ve böylesi bir ayrımın metazori oluşundan dolayı haksız bir şey olduğunu söylerler.” diyerek köleliğe karşı çıkan görüşleri bildiğini dile getiriyor ve bunları doğru bulmadığını söylüyor.¹⁸¹

Sadece Antik Yunan’da değil pek çok medeniyette kölelik hukuki temelleri olan bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. İlk Çağ’da Çin’de toplum ikiye ayrılmaktadır. Köylüler ve asiller. Bunların yanında aynı zamanda bir de köleler bulunmaktadır.¹⁸² M.Ö. 206 – M. S. 220 yıllarında Çin’de hüküm sürün Han sülalesi zamanında “Gentry” adında yeni bir tabaka ortaya çıkmıştır. Feodal sistem parçalandıktan sonra toprak satın

¹⁸⁰ Aristoteles, **Politika**, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1975, s. 13.

¹⁸¹ Abdullah Kıran, "Aristoteles, Devlet, Köleler ve Vatandaşlık," **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Sayı: 44, Ankara, 2019. s.3

¹⁸² Gülnihal Bozkurt, "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik," **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 38, Sayı: 1, 1981, s. 69.

alabilen memurların oluşturduğu bu sistemde eksik olan şey, kendileri şehirlerde yaşarlarken, köyde topraklarını işleyecek iş gücü karşılığıydı. Bu açığı köleler kapatmaktadır. Savaş esirleri, Çin köle sisteminin temelini oluşturuyordu. Çünkü hiçbir Çinli başka bir Çinlinin kölesi olamazdı.¹⁸³ Her hangi bir Çinlinin köle olamadığı ve tarihsel ekseninde Çin'in düşmanlarına karşı savaştan çok savaşmadan alt etmeye meyilli olduğunu göz önüne alırsak, Çin'deki köle sayısının bu dönemde az olduğu sonucuna varabiliriz. Çin'in etrafındaki bozkırlıların büyük bir çoğunluğu göçebe hayat sürmektedir. Dolayısıyla bu insanlar tarımla coğrafyanın müsaade ettiği kadar ilgilenebilmişlerdir ve temel geçim kaynakları hayvancılık olmuştur. Bu dönemde Çin'in köle sayısının miktarını savaş esirlerinin sayısı olduğunu göz önüne alırsak ve bu savaş esirlerinin de göçebe çobanlardan oluştuğunu düşünersek kölelerin tarlalarda değil daha çok çobanlık yapmak için kullanıldığını görebiliriz.¹⁸⁴

Fakat M. S. 3. Yüzyılda Çinlilerin de köle olmaya başlamasıyla birlikte Çin'de köle sayısı artmaya başlamıştır. Askerlerin ve memurların köle sahibi olduğu Çin toplumunun özelliklerinden biri kölelerine kötü davranmamalarıdır. Bir kölenin efendisinin piposunu onun için yakmasında ya da yolculuk esnasında köle ve efendinin aynı minderde yatmasında bir sorun olmamıştır.¹⁸⁵

M.S. 8. yy. tahta çıkan Wang – Mang “Çin tahtında ilk sosyalist” olarak bilinmektedir. Tahta çıktıktan sonra, kişisel toprak sahipliğini kaldırmak, toprağı çok olandan toprağı alıp az olana vermek dağ nehir ve otlakların kullanım hakkının devlete geçmesi gibi kanun değişiklikleri yapmıştır. Bunun yanında hususi köleliği kaldırarak bütün köleleri devletin kölesi haline getirmiştir.¹⁸⁶

Hint toplumundaki köleler ne yazık ki Çin toplumundakiler kadar şanslı değildir. Hint toplumunda köle durumuna düşebileceğiniz pek çok durum bulunmaktadır. Savaşta esir düşerek kölelik, gönüllü kölelik, din için kölelik ve satılmak veya hediye edilmek suretiyle kölelik bunlar arasındadır.¹⁸⁷ Narada¹⁸⁸ kölelikle ilgili daha fazla

¹⁸³ Eberhard bunun neden olamayacağını “sip” sistemi ile anlatıyor. Detaylı bilgi için bkz. Eberhard, **Çin Tarihi**, s. 86

¹⁸⁴ Bozkurt, s. 69.

¹⁸⁵ J.C. Lambert, "Blessedness", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hasting, T & T Clark, Edinburg, Volume II, 1910, s. 673.

¹⁸⁶ Eberhard, Çin Tarihi, s. 86

¹⁸⁷ J.Jolly, "Slavery" **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hasting, T & T Clark, Edinburg, Volume XI, s. 618.

ayrıntı verir ve on beş köle türü sayar. Köle bir kadından doğan çocuk, satın alınmış, hediye edilmiş, sahibi tarafından rehin verilmiş gibi farklı farklı köle olma türlerinden bahseder. Hizmetçiler ile köleler arasındaki farktan da bahseden Narada dışkılarının dışarı çıkarılması, efendilerinin özel zevkleriyle ilgilenilmesi, temizlik yapmak ve yol yapmak gibi ağır ve gurur kırıcı işlerin hizmetçilerin değil kölelerin işleri olduğunu söyler.¹⁸⁹ Hindistan’da bulunan kast sisteminin dışında kalan Paryalar ve en altında olan Sudralar doğuştan köledirler. Hint toplumunda kölelerin azat edilmesi durumuna rastlanır. Bu ritüel şu şekilde gerçekleşir: Kölesini azat etmek isteyen, kölenin omuzlarından suyla dolu bir testi alıp onu kırar, başına su serper ve onu üç defa hür ilan eder.¹⁹⁰

Mezopotamya medeniyetlerine baktığımız zamanda kölelik kurumunun hukuki temellerinin olduğunu ve belli başlı kanunlarla uygulandığını görmekteyiz. Sümer, Babil ve Asurlarda köle olma durumu Çin ve Hint gibi savaş esiri ve maddi sebeplerle ortaya çıkmaktadır. Şunu rahatlıkla söyleyebiliriz ki, hiçbir toplumda kölelere Hint sistemindeki gibi aşağılayıcı davranılmamaktadır. Medeniyet aşamalarının en erken safhâlarından beridir varolan Kast Sistemi, sınıflar arası geçişlere kapalı ve insanların hayatları boyunca mensup oldukları statüde varlıklarını sürdürmelerine neden olmaktaydı. Din adamları ve asker sınıfı gibi seçilmişleri kenarda tutarsak, Aristo’nun görüşlerine yakın bir biçimde doğuştan varolan kölelik, oldukça katı bir şekilde uygulanıyor ve mutluluk farklı bir hayatta aranıyordu.

Köleliğin ortaya çıkış noktası olarak ilk başta Hint örneğini ve Kast sistemini dışarıda tutarsak savaşları gösterebiliriz. Savaşlarda esir düşenlerin köle olmaktan başka bir çıkar yolu yoktur. Coğrafyaya göre kölelerin ne şekilde kullanılacağına karar verilmiştir. Çin’de savaş esiri olan köleler göçebelerden oldukları için tarımdan ziyade hayvancılıkta kullanılmışlardır. Bunun aksine Hititlerde savaş esirleri toprağa bağlı çiftçiler olarak kullanılırlar ve onlara “Apantaş” denilirdi.¹⁹¹

Tarih sahnesinde kendine yer bulmuş medeniyetlerin pek çoğunda kölelik kurumunu görmek mümkün. Yunan ve Hint örneklerinde kölelere ve köleliğe karşı tutum çok sert ve acımasızken Çin ve Mezopotamya medeniyetlerinde kölelere daha

¹⁸⁸ Eski Hindu metinlerde geçen bir karakter.

¹⁸⁹ **Encyclopedia of Religion and Ethics**, Volume XI, s. 619.

¹⁹⁰ **Encyclopedia of Religion and Ethics**, Volume XI, s. 619.

¹⁹¹ Bozkurt, s. 85.

ılıman ve insancıl yaklaşıldığını görebiliyoruz. Farklı coğrafyalarda kölelere karşı tutumun farklı olmasına neyin sebebiyet verdiği ilginç bir konudur. Köle sayısının azlığı ve çokluğu bu konuda belirleyici bir etken olabilir. Aynı zamanda kölelere duyulan ihtiyacın oranı da aynı şekilde etken olabilir.

Belli başlı medeniyetlerdeki insanları köleleştirme şekline baktığımız zaman çıkış noktasını biraz öncede belirttiğimiz gibi savaşımlara ve bu savaşlarda esir düşen insanlara dayandırabiliriz. Savaş esirlerinin çokluğu kölelerin çokluğuna işaret edeceği için, artan köle sayısı onların farklı alanlarda kullanılmasına neden olmuştur. Örnek olarak tarım alanlarında daha fazla köle kullanılamayacak olması, yerleşik toplumlarda eldeki kölelerin ev işleri veya başka şahsi işlerde, kimi zaman aşağılayıcı işlerde kullanılmasına yol açmıştır. Fakat şu bir gerçektir ki köleler pek çok toplumda iktisadi hayatın vazgeçilmez unsuru olmuşlardır. Çin, çoban ihtiyacını kölelerden karşılayarak, hayvancılığın aktif şekilde devam etmesini sağlamıştır. Hititler ise tarım işçilerine olan ihtiyaçlarını kölelerden karşılamışlardır.

Avrasya bozkırlarının göçebeleri nasıl ki aile, evlat ve kadın konularında çağdaşlarından daha farklı örnek teşkil ediyorlarsa, aynı durum kölelik kavramı içinde geçerlidir. Avrasya’da kölelik kavramı olmadığını söylemek peşin bir yargıdır. Nitekim Göktürk devletinin kuruluş hikâyesine baktığımız zaman bunu görebiliriz. Bumin Kağan, Juan-Juan’ların hükümdarı A-na-kui’ye kızıyla evlenmek istediğini söylemek için bir elçi gönderdiğinde “*Sen bizim adı bir dökümcümüzden başka bir şey değilsin. Nasıl bizimle böyle konuşmaya (evlilik teklifi) cesaret edebilirsin?*” cevabını almıştır.¹⁹² Sadece bu örnek bile bozkırda kölelik kavramının olduğuna delildir. Fakat dikkat edilmesi gereken nokta ise bozkırda Çin, Yunan ve Hint örneklerine benzer bir kölelik sisteminin olmadığı, köleliğe dair yazılı kanunların olmadığı yani köleliğin kurumsallaşmamış olmasıdır. Fakat bazı araştırmacılar kaynaklardaki bilgileri cımbızla alarak bütün bozkır ekonomisini köleliğe dayandırmaya kadar gitmiştir. Klyashorniy “*eski Türk toplumunun tüm ekonomik faaliyeti, hatta bir bakıma savaş gücü, erkek köle ve esas olarak kadın köle emeğinin sömürülmesine bağlı olduğunu*” söylemektedir.¹⁹³

¹⁹² Mau-Tsai, s. 19. Tsai burada Bumin’in durumunu Ortaçağ dönemindeki feodal sistemin köleleri olan serflere benzetmektedir.

¹⁹³ Klyashorniy, s. 208.

Fakat bu iddiasını altını doldurmak için verdiği örnekleri ne ana kaynaklarla ne de araştırma eserlerle destekler.

İskit toplumsal yapısını incelendiği zaman detaylı bir kölelik kurumuna rastlanmamaktadır.¹⁹⁴ Bu durum en azından kuruluş aşamasında böyle olmalıdır. Çünkü ilerleyen dönemlerde Herodotos kölelerin nasıl kullanıldığına ve çıkan köle isyanına dair bilgiler verir. Bozkır ekonomisinin temelini hayvancılığın oluşturduğunu düşünürsek, İskitlerden daha geç dönemlere kadar kölelerin ekonomiye katkılarının yok denecek kadar az olduğunu söyleyebiliriz. Çünkü hayvanları meralara otlatmaya götüren bozkırlılar onların iç ve dış tehditlere karşı kendileri korurlar ve bu işi başkasına bırakamayacak kadar mühim olduğunu bilirler. Ayrıca bu çobanlığı kölelere yaptırmak için herhangi bir sebep yoktur, çünkü onlar dönemin ve toprakların en iyi çobanlarıdır. Her toplumda olduğu gibi zengin ayrıcalıklı aileler vardır. İskitlerde de bu ayrıcalıklı ailelerin köleleri bulunmaktadır. Hayvanları çok olan bu aileler, elde edilen mahsulleri, kendileri işlemek yerine kadın kölelere yaptırmaktaydılar.¹⁹⁵ Herodotos İskit toplumunda kölelerin nasıl kullanıldığına dair şunları anlatır:

“İskitler içkileri olan sütü elde etmek amacıyla bütün kölelerin gözlerini oyarlar, bakınız sütü nasıl sağarlar: Köleler, flüte çok benzeyen bir çeşit kemik boru alırlar; bunu kısırağın döl yatağına sokar ve ağızlarıyla üflerler; onlar üflerken, öbürleri de sağarlar. Neden böyle yaparlar, kendilerine sorarsanız, hava kısırağın damarlarını açar, sütün memelerine inmesini sağlar. Sağılan süt tahta fiçılara boşaltılır; çevresine kör köleler dizilir ve sütü döverler; üstte kalanı ayırıp alırlar. İskitlerin gözünde en iyi süt budur; altta kalanı düşük kalite sayarlar. İşte İskitler ellerine düşenlerin hepsinin gözünü bu işi gördürmek için kör ederler; zira ekip biçemezler, göçebedirler.”¹⁹⁶

Herodotos bu bilgiyi verdikten sonra İskitlerin uzun süren bir sefer esnasında köleleriyle kadınlarının birlikte olduğunu ve bu kölelerin yurtlarına dönen İskit erkekleriyle kanlı bir savaşa tutuştuğunu anlatır:

¹⁹⁴ Mihail İllarionoviç Artamonov, **Kimmerler ve İskitler Başlangıçtan M.Ö. IV Yüzyıla Kadar**, çev. Muhammet Şen, Selenge Yayınları, İstanbul, 2020, s. 174.

¹⁹⁵ Artamonov, Kimmerler ve İskitler, s. 174.

¹⁹⁶ Herodotos, ss. 299 - 300.

“Bu kölelerle İskit kadınlarından bir gençlik yetişt, bunlar dünyaya nasıl geldiklerini öğrendiler ve Media’da dönen İskitlerin karşısına dikildiler. Önce Tauris dağlarında Palus-Maiotis’in en geniş olduğı yere kadar geniş bir hendek kazdılar, böylece yurtlarını ayırmış oluyorlardı. İskitler hendiğı geçmek istediler; düşmanları gelip karşılarına kamp kurdu ve savaş oldu. Üst üste savaştılar, ama İskitler bir adım bile ilerleyemediler; o zaman içlerinden birisi bağırdı; “Nedir bu yaptığını ey İskitler,” dedi, “kendi kölelerimizle dövüşüyoruz. Bizi öldürüyorlar, gittikçe azalıyoruz; biz de onları öldürüyoruz, yarın işlerimizi gördürmek için elimizde köle kalmayacak. Bence oku ve mızrağı bırakalım. Kırbaçlarımızı alalım ve öyle üriyelim üstlerine. Bizi elde silah gördükçe, kendilerini bizimle bir tutuyorlar, bizim kanımızdan sayıyorlar. Ama bizim elimizde silah değil, kırbaç görünce kölelerimiz olduklarını anlayacaklar, bunu anlayınca da bize karşı durmayacaklar.” Bu öğüdü dinlediler ve öyle yaptılar. Bu hali gören düşmanları şaşırdılar, savaşı bıraktılar ve kaçtılar.”¹⁹⁷

Herodotos’un İskitlerdeki köleliğe dair arka arkaya anlattığı iki olay ilk bakışta birbiriyle çok bağdaşmaz ve çelişkili ifadeler içerir. Göçebe oldukları ve tarım yapmadıkları için kölelerinin gözlerini oyan İskitlerin daha sonra kör olan kölelerle çetin bir savaşa girmeleri mantıklı değildir. Ayrıca savaşmayı iyi bilen İskitlerin karşısına çıkan kölelerin onları savaş alanında mağlup etmeleri en az onlar kadar savaşmayı iyi bildiklerine işarettir. Dolayısıyla daha önce bahsettiğimiz zengin ailelere ait kölelerin gözlerinin oyulduğunu ve en iyi sütün yapımında kullanıldıklarını düşünmek ilk akla gelendir.

Savaştıkları kölelere gelirsek, bunların bir kısmının savaş esirleri bir kısmının da ele geçirdikleri bozkır topluluklarından olduklarını düşünmek yerinde olacaktır. Çünkü savaş meydanlarında İskit ordularına meydan okumak, sıradan ev işleri gören kölelerin yapabileceğı bir şey değildir. Satmak için ele geçirdikleri savaş esirlerinin ise bu işe kalkışabileceklerini düşünmek mantıklıdır. İskitlerin üretimin hiçbir basamağında köle kullanmadıklarını ve her çadırda kölelerin bulunmasının toplum ekonomisine büyük zarar vereceğini göz önüne aldığımızda durum buna işaret etmektedir. Her çadırda bir

¹⁹⁷ Herodotos, s. 298.

köle olsaydı, İskitlerde köleliğe dair detaylı bilgileri Herodotos aktarırdı. Ayrıca köleliğe dair belli kurallar ve köle alım satımına dair bilgiler günümüze ulaşırdı.¹⁹⁸

M.Ö. 5. yüzyılda Karadeniz'in kuzeyini ele geçirmiş olan "Kraliyet İskitleri" kendi hâkimiyetleri altındaki bütün İskitleri köleleri olarak görüyorlardı.¹⁹⁹ İskitler ele geçirdikleri topraklardaki halkları köleleri olarak görmüşlerdir ve bu durum sadece İskitlere has bir durum değildir. Hakim etnik unsurun tebaasında yaşayan bozkırlılara kölelerim diye hitap etmesinin örneğini M.S. 576 yılında da görüyoruz. Doğu Roma'dan yolan çıkan elçilik heyetinde bulunan Valentinus imparatorun isteklerini söyledikten sonra Göktürk hükümdarı ona şöyle cevap vermiştir:

"On dil kullanan ve tüm bu dillerde yalan söyleyen siz Romalılar değil misiniz? Bu sözleri söylerken on parmağını da ağzına götürdü. Daha sonra şu şekilde devam etti: Şu an on parmağım da ağzımın içinde ve siz Romalılar çok sayıda dil kullandınız. Bazen beni, bazen de kölelerimi, Avarları kandırdınız."

"... Yalan bir Türk'e hiç yakışmaz ve ondan uzaktır. İmparatorunuz idarecilerinden kaçan ve kölelerimiz olan Avarlar ile bir anlaşma yaparken, bana dostluktan bahsettiği için bunun cezasını ödeyecektir. İstedğim zaman Avarlar, Gök-Türklerin tebaası olarak bana gelecekler."²⁰⁰

Benzer örneği İbn Fadlan Seyahatnamesinde de görmekteyiz. Oğuzlardan kaçmayan ve himayeleri altında yaşamaya devam eden Peçeneklerle ilgili verilen bilgiler şunlar:

"Sonra Peçeneklerin yanına vardık. Onlar denize benzer, akmayan bir suyun yanına konumlardı. Çok esmerdiler. Sakallarını tıraş ediyorlardı, Oğuzların aksine fakirdiler. Zia Oğuzlardan 10.000 hayvana (deve, at vs.) 100.000 baş koyuna sahip kişiler görmüştüm."²⁰¹

Oğuzlar zenginlik ve bolluk içindeyken Peçeneklerin buna nazaran yakın coğrafyada fakirlik içinde olmaları onların Oğuzlar tarafından tutsak edilmiş olabileceğine işaret eder.

¹⁹⁸ Artmonov, Kimmerler ve İskitler, s. 174.

¹⁹⁹ Artmonov, Kimmerler ve İskitler, s. 174.

²⁰⁰ İsmail Mangaltepe, **Bizans Kaynaklarında Türkler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009, ss. 79 – 80.

²⁰¹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 18.

İbn Fadlan'da geçen bir diğer örnek ise şu şekildedir:

“Türklerden bir kısmı Karluklardır. Altın dağı da denen Tulas dağında oturuyorlardı. Tokuzoğuzlara tutsaktılar. Onlara isyan edip Türkişlerin ülkesine geldiler, burayı ele geçirdiler. Onları yenip saltanatlarına son verdiler. Sonra, Türkişlerin ülkesinden İslam ülkelerine geldiler.”

Diğer toplumlarda olduğu gibi Türklerde de savaş esirleri köle statüsüne geliyorlardı. Eberhard, Hsiung-nularda hem hür hem de kölelerin bulunduğunu, kölelerin gündelik işlerle uğraştığını, hürlerin askerlik ve siyasi işler ile ilgilendiği söyler.²⁰² Sadece bu örnek bile Klyastornıy'ın “savaş gücünün büyük bir kısmını erkek kölelere bağlı” olduğunu düşündüğü temelsiz görüşünü sarsmaya yeterlidir. Bozkırın askeri gücünün büyük bir çoğunluğunu kölelerin oluşturduğu fikri pek çok açıdan ele alındığında tutarsızlıklar göstermektedir.

Bozkırın kullandığı silahların, stratejilerin ve hatta zırhların bile çevresindeki devletlerden farklı olduğunu göz önüne alırsak, yerleşiklerden elde ettiği köleleri savaşlarda kullanmalarının verimli olmayacağını görebiliriz. Çünkü köleler kendi devletlerinin savaş stratejilerine ve teknolojilerine hâkimdirler. Ayrıca köle edilmiş biri, hürriyetini elinden almış olanlar için ne kadar canla başla mücadele eder? Kendisini köleleştirmiş insanların başarısı için ne kadar canını tehlikeye atar? Bu köleler ancak savaşlarda ve kuşatmalarda ağır işler için kullanılabilir. Bunun örneğini Cengiz Han'ın Harezm seferinde sırasında yaptığı kale kuşatmalarında görüyoruz. Buhara, Cengiz Han'ın ordusuna on iki gün dayanabilmiştir. Şehir düştüğünde Cengiz Han askerlerine: “Buhara halkını aranızda taksim ediniz, kölelerinizdir.” demiştir. Buhara'dan çıkıp Semerkant'a geldiğinde ve kuşatmaya başladığında ise Buhara'da köle edilmiş gençler bu kuşatmada çalıştırılmıştır.²⁰³ Carpini savaş esiri olan kölelerin kaderinden bahsederken kuşatma ve seferlerde nasıl faydalandıkları hakkında şunları söyler:

“Kumandanlar istedikleri zaman ve hanımları ve oğulları da her zaman genç köleleri alarak hizmetlerinde kullanırlar. Gerçi bu köleler Moğolların saflarında sayılmakta olup ama gerçekte esir durumundadırlar,

²⁰² Eberhard, Çin Tarihi, s. 147.

²⁰³ A. Konstantin D'Ohsson, **Moğol Tarihi**, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008, s. 103.

*çünkü Moğol tarafında görüldükleri halde, onlar gibi saygınlık görmemekte ve diğer köleler gibi her türlü kötü muameleye maruz kalmaktadırlar. Bunlar savaş sırasında en ön safa koyulurlar. Bir bataklığı veya tehlikeli bir nehri geçmek gerektiğinde, bunlar yine ilk geçiş denemesi yapmakla zorunludurlar.*²⁰⁴

Maveraünnehir ele geçirilmesinde kritik bir nokta olan Harezmi kuşatmasında savaş esiri kölelerin nasıl kullanıldığı şu şekilde aktarılmaktadır:

*Bir taraftan bu hazırlıkları yapıyorlar, bir taraftan da olağan vaad ve sözler ile mahsur şehir halkının direncini kırmaya uğraşıyorlardı. Fethettikleri yerlerden getirdikleri adamlara, on gün zarfında, şehrin etrafındaki su hendeklerini doldurttular.*²⁰⁵

Türk toplum yapısında imtiyazlı gruplar olmadığından, köleler, devletin kölesi olarak geçmektedir. Şahısların köleleri daha geç dönemlerde karşımıza çıkar.²⁰⁶ Bir Hun savaşçısı savaş tutsağını hükümdarına götürdüğünde eğer hükümdar savaşçıya bir bardak şarap verirse köleyi ona hediye ettiği anlamına gelirdi.²⁰⁷ Göktürk dönemine geldiğimizde Orhun abidelerinde köle tabiri yerine kadınlar için cariye erkekler için kul tabirini görmekteyiz. Köle kavramsal olarak mutlak suretle dışarıdan biri anlamına atıf yapar kul tabiri ise o kimsenin benimsenip tebaa olarak görülmesi şeklinde yorumlanabilir. Fakat kitabelerde kölelere nasıl davranıldığı, kölelik kurumunun nasıl işlediğine dair bilgiler bulunmamaktadır. Bu konularda bir şeylerin anlatılmaması aslında kölelere kötü davranılmadığına ve kölelerin gündelik hayatta çok fazla yer tutmadığına işaret eder.

Göçebe bozkırlıların kölelere yaklaşımını, onlara davranma ve onları değerlendirme biçimini yorumlarken, konuya objektif yaklaşmak önem arz eder. Farklı medeniyetlerin köleleri kullanma şekillerine baktığımızda ev işleri, yol yapma, ağır işlerde kullanma ve aşağılayıcı şekillerde faydalanmalarına neden olarak yerleşik yaşam tarzlarını gösterebiliriz. Göçebelerin ise bu tarz ihtiyaçları bulunmamaktadır. Zaten çekirdek aile yapısında olan bozkırlıların ev işleri yapmak için kölelere ihtiyaçları

²⁰⁴ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 111.

²⁰⁵ D'Ohsson, s. 115.

²⁰⁶ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 62.

²⁰⁷ Bozkurt, s. 95.

yoktur. Zira bu insanlar zaten çadırlarında yaşarlar. Geçim şartlarının zor, temel ihtiyaç malzemelerinin kısıtlı olduğunu göz önüne alırsak, gündelik işlerini yaptırmak için yanlarında götürecekleri köleler onlara faydadan çok zarar verir. Çadırda fazladan bir insan olması onun beslenmesi, giydirilmesi, korunması ve taşınması manasına gelir. Zaten hayat şartlarının zorluğu göçebe aile yapısının çekirdek olarak kalmasında büyük rol oynadığından bahsetmiştik. Bu nedenle büyük anne ve babalarıyla geniş aile olmayan insanların köleleri yanlarına almasının mantıklı bir yanı yoktur. Yol yapımı ve ağır yüklerin taşınması gibi durumlarda yine kölelere ihtiyaç duyulmaz. Hayvancılıkla uğraşan bozkırlılar bu işler için hayvanlarını kullanması kadar olağan bir şey yoktur. Dolayısıyla göçebelerin çok fazla köleye sahip olmaması ve onları böyle zorlayıcı işlerde kullanmamalarının altında yatan sebep, insancılıkları ya da insan hayatına verdikleri değerden değil, kendilerine yük olacaklarını bilmelerinden ve ihtiyaç duymadıklarındandır.

O zaman bozkırda kölelerin iktisadi açıdan değerlendirilmesi nasıl oluyordu? Kaynaklarda Hint ve Yunan örneklerine benzer şekilde doğuştan köleliği bozkır toplumlarında görmüyoruz. Göçebe yaşam tarzı onlara hür bir ruh kazandırmıştır. Kimsenin köle olarak doğmadığı bu coğrafyada suç işleyenleri köleliğe mahkûm etmektense cezasının hızlıca verilmesi tercih edilirdi. Bozkırlıların köle elde edeceği yegâne yol savaşlar ve elde ettikleri esirlerdir. Yaşam tarzları bu esirlerin farklı alanlarda kullanılmasına da engel teşkil ediyordu. Geriye kalan tek çare bu esirlerin satılması veya fidye karşılığında geriye verilmesi olarak görülmektedir. Durumun örneklerinden biri Avar döneminde görmekteyiz.

610 yılından sonra Balkanlardaki Doğu Roma hâkimiyeti paramparça olmuştu. Avarlar Balkan ve Orta Avrupa'ya kadar yağma akınları yaparken Slavlar Balkanlara yağma akınları yapmakla kalmıyor, aynı zaman bu bölgelere yerleşerek Slavlaşmasına sebep oluyordu. Bugünkü Udine yakınlarındaki Friuli dükü Grisulf'un karsı Romilda, şehri kuşatan Avar kağanını görmüş ve ona âşık olmuştur. Kendisiyle evlenme şartıyla şehri teslim edeceğini bir elçi ile birlikte haber vermiştir. Teklifi kabul eden kağan şehri

yağmalamakla kalmamış, aynı zamanda bol miktarda köleyi Pannonia bölgesine geri götürmüştür.²⁰⁸

Bozkırlılar ele geçirdikleri savaş esirlerinin büyük bir çoğunluğunu da fidye karşılığında geri vermektedir. Bu durum bozkır ekonomisi için gerekliydi ve yapılan anlaşmaların pek çoğunda bununla ilgili maddeler bulunuyordu. Doğu Roma ile 434 yılında yapılan Margus ve 447 yılında imzalanan Anatolius antlaşmasının maddeleri arasında Hun ülkesinden kaçan kaçakların derhal geri iade edilmesi vardır. Ayrıca Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 altın kurtarma ücreti ödenecek, bu fidye verildikten sonra esirler geri dönebilecekti.²⁰⁹

Bozkırda kurumsallaşmış kölelik olsaydı, ellerindeki köleleri Doğu Roma'ya fidye karşılığı geri vermek yerine yukarıda daha önce saydığımız onlarca iş için kullanabilirlerdi. Fakat bu insanlara mal olarak değil de nakit olarak ihtiyaçları olduğu için onları besleyip yanlarında taşımaktansa fidye karşılığında geri vererek kendilerini beslemeyi tercih etmişlerdir. Dolayısıyla bozkır toplumlarında savaşlarda esir edilmiş erkek kölelerin fidye karşılığında geri verilmesi bozkırın ekonomik sisteminde kendine yer bulur. Fakat temelini oluşturmaz. Çünkü köle elde etmek ve satmak için savaşmak gerekir. Hiçbir toplum bütün ekonomisini bu temele dayandırmak istemez. İnsanlar sürekli canlarını tehlikeye atarak savaşmak istemez.

Bozkır hayatında gündelik işlerin devam etmesi için kadının da en az erkek kadar aktif rol almak zorunda olduğundan bahsetmiştik. Bu iş birliği ve kader ortaklığı bozkırlıların hayatta kalması için zaruridir ve kimi zaman kadınlara erkeklerden çok daha fazla iş yükü binmiştir. Carpini Moğolistan Seyahatnamesinde kadınların iş yüklerine dair şunları anlatır:

“Kızlar ve kadınlar erkekler gibi aynı şekilde ata binerler. Bunlardan bazıları ok ve yay taşıdıklarını gördük. Hem kadınlar ve hem de erkekler uzun süre at sırtında kalabilirler. Üzengileri kısa olup, atlarına çok önem verirler. Aslında sahip oldukları bütün eşyaları özenle kullanırlar. Genellikle bütün işleri kadınlar görür; kürk, etek, elbise, ayakkabı, çizme ve deriden ne yapabilirlerse yaparlar; arabaları kullanır ve tamir ederler,

²⁰⁸ Paul The Deacon, **History of the Langobards**, çev. W. D. Foulke, Departman of History University of Pennsylvania, Philadelphia, 1907, s. 180 - 181.

²⁰⁹ Ali Ahmetbeyoğlu, **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK Yayınları, Ankara, 2001, s. 62.

*develeri yüklerler; elleri çabuk ve çalışkandır. Bütün kadınlar erkekler gibi pantolon giyerler ve bazıları erkekler gibi çok iyi ok atarlar”.*²¹⁰

Klyāstornıy bu pasaj üzerinden yola çıkarak bozkırda kadın köleler olduğunu ve bu kölelerin sahibinin aile ilişkileri ve ekonomik faaliyet sistemine girerek hem ailenin işlerine, hem üretim faaliyetlerine katıldığını iddia eder. Ayrıca köle erkek yerine köle kadın kullanılmasına neden olarak güvenlik meselelerini gösterir:

*“... Fakat köle kadınların sayıca fazlalığı sahiplerine o kadar tehlikeli görünmüyordu, çünkü bu köle kadınlar aile yaşamı çerçevesinde dikkatle denetlenebilen birer eş ya da cariyeydi. Ayrıca, köle kadınların emeğinin hayvan yetiştiriciliği dâhil bütün aile faaliyetlerinde aktif kullanımı sayesinde, çoğu erkeğin savaşa katılabilmesi mümkün oluyordu.”*²¹¹

Klyāstornıy’ın verdiği bölüm ve üzerine yaptığını yorumlamada köle kelimesi bile geçmezken bu işleri kadın nasıl kadın kölelerin yaptığı kanısına vardığı tam bir muammadır. Savaş zamanı askere giden erkeklerin sanki eşleri yokmuş ve bu işleri eşleri yapamazmış gibi bu yüzden kadın kölelerin ev işleri yapması gerektiğini düşünmektedir. Fakat Carpini’nin de anlattığı gibi bir Moğol kadını kocasının yapabildiği her işi, hatta fazlasını yapabilmektedir. Ayrıca bozkır kadınlarının savaşçılıklarına dair verdiğimiz örneklerden yola çıkarsak, eşleri savaşta olan kadın pek ala kendi çadırlarını ve çocuklarını koruyabilecek düzeydedir. Bu yüzden güvenlik açısından aile işlerinde erkek köleler yerine kadın kölelerin kullanılması iddiası zayıf kalmaktadır. Verilen örneklerin iddiayı desteklemediği bu görüşler ve bozkır ekonomisinin köle ticareti ve kullanımı temeline dayandırılması ne yazık ki bütünü ile yanlış bir yaklaşımdır. Köle ticaretinin gelir kaynağı olarak karşımıza çıktığı pek çok örnek vardır. Fakat ekonominin temelini işgal ettiği düşüncesi yanlıştır.

Bozkırda ve Türklerde köleliğin kurumsallaşması Uygur döneminde istisna olarak karşımıza çıkar. Göçebeliği bırakıp yerleşik yaşama geçen Uygurlarda köleliğin kurumsallaşması durumu, daha önce bahsettiğimiz köleliğin kurumsallaşmasındaki yaşam tarzı belirleyiciliğini doğrulamaktadır. Uygur dönemindeki “köle satış ve ceza

²¹⁰ Plano Carpini’nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 62.

²¹¹ Klyāstornıy, s. 208.

belgeleri” kurumun nasıl işlediğine dair detaylı bilgiler vermektedir. Bu belgelerde, Uygur toplumunda insanların nasıl köle durumuna düştüğüne dair detaylı bilgiler bulunmaktadır. On dört Uygurca belgede köle olmayan kişilerin sonradan köle olarak satılması, köle olan kişilerin bir başkasına satılması, kölenin azad edilmesi, iki kölenin birbiriyle evlenmesine izin verilmesi ve köle ticaretinin şehirlerde nasıl yapıldığı söylenmektedir.²¹²

Köle varlığına ve onların alım, satım ve azat işlemlerinin nasıl olduğuna dair bilgi veren bazı Uygurca metinler şunlardır:

"Bu köle hakkında; ben Yrp Togıl ...ağabeyim, kardeşim, akrabam, yiğenim, dayım her kim olursa olsun itiraz etmesinler, şayet itiraz ederlerse bu köle dengince 2 köleyi hazırlayıp versinler".²¹³

Köle azat edildiğinde itiraz edenleri ne gibi yaptırımlar beklediğini bildiren belge şu şekildedir:

"Bu senetteki sözden başka bir şey olursa, ulug süü'ye 1 altun yastuk, büyük ve küçük prenlere birer gümüş yastuk, İdikut'a (Uygur hükümdanna) bir yastuq, şazın ayguçlara (danışmanlara) bir at luzgut (ceza parası) ödenip sözleri geçerli olmasın."²¹⁴

Uygur dönemine benzerlik gösteren bir başka istisna yine İbn Fadlan Seyahatnamesinde Oğuzlar devrinde karşımıza çıkar. Buhara kentinde gördüklerini anlatırken köle ya da gayrimenkul alımlarında aynı dirhemin kullanıldığını söyler. Bu bilgiden yola çıkarak Buhara kentinde köle pazarlarının olduğu söylemek yanlış olmayacaktır.²¹⁵ Oğuz döneminde kölelerin ev hizmetlerinde kullanıldığına İbn Fadlan şunları aktarır:

"Oğuzlardan biri hastalanınca cariyeleri, köleleri varsa ona bakarlar. Ev halkından başka bir kimse ona yaklaşmaz. Hasta için evlerden (çadırlardan) uzak bir yerde bir çadır kurarlar. Hasta ölünceye veya

²¹² İsmail Parlatır, "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," **Belleten**, TTK, Cilt: XLVII, Sayı: 187, s. 809.

²¹³ Melek Özyetgin, "Turfan Uygurlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar," **Belleten**, Cilt: 75, Sayı: 273, 2011, s. 349.

²¹⁴ Özyetgin, s. 350.

²¹⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 5.

iyileşinceye kadar orada kalır. Hasta köle veya fakirse onu kıra atıp bırakırlar.”²¹⁶

Avrasya bozkırlarında köleler değerlerini ve faydalarını ispatladıkları zaman hür insanlar olabiliyorlardı. Hatta evlilikler yaparak aile kuruyor ve yaşamlarına huzur içinde devam edebiliyorlardı. Bunun örn örneklerinden biri Han imparatoru tarafından Yüe-ci'lere elçi olarak giderken Hsiung-nuların baskını sonucu esir düşen Chang Ch'ien'dir. Chang Ch'ien, Chan-yü²¹⁷ tarafından evlendirilmiş ve esir edilmek yerine topluma dâhil edilmiştir:

*...Hsiung-nular tarafından yakalanarak Chan-yü'nün sarayına gönderildi. Chan-yü: Yüeh-Chih'lar bizim kuzeyimizdedir. Han (Devleti), nasıl olur da oraya elçi gönderebilir? Ben Yüeh [Devleti'ne] elçi göndermek istesem, Han bana müsaade eder mi? dedi ve [Chang] Ch'ien'i bırakmayarak [ülkesinde] alıkoydu ve onu evlendirdi. Bu evlilikten Chang Ch'ien'in iki çocuğu oldu.*²¹⁸

Bir başka örneği Attila zamanında Avrupa Hun devletinde görmekteyiz. Atilla'ya gönderilen elçilik heyetinde bulunan Priskos şunları anlatır:

Onegesius'un²¹⁹ sarayının çiti etrafında dolaşırken kıyafetlerinden İskit sandığım bir barbar yanıma gelerek bana Grek dilinde “kahre” diyerek selam verdi. Bir İskit'in Grekçe konuşmasına hayret ettim. Çünkü bunlar kendi dilini, Hun, Got veya Roma dilini konuşurlardı. İskitler arasına karışmış Romalılar vardı. Fakat onlar kolay kolay Grek diliyle konuşamıyorlardı. Sadece Trakya ve deniz kenarındaki İllyria'dan getirilmiş olan esirler konuşabiliyorlardı. Bu durum da talihsiz bir insan olduklarını gösteriyordu. Bu adam ise zengin bir İskit görünümü verdi.

...O zaman gülerek aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak gayesiyle Mysorum'un Istrum Irmağı kıyısındaki Viminacium'a geldiğini söyledi. Burada uzun müddet kalmış ve zengin bir kadın ile evlenmiş. Fakat bu mutluluğu uzun sürmemiş. Zira İskitler şehri zapt edince, zengin

²¹⁶ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 14.

²¹⁷ Hsiung-nu devrinde Türk hükümdarlarına verilen isim.

²¹⁸ Onat vd., s. 79.

²¹⁹ Attila'nın komutanı.

olduğundan Onegesius tarafından esir alınmış. Zira onların adetlerine göre sirleri önce Attila, sonra da diğer İskit ileri gelenleri seçiyorlarmış. Bundan sonra Romalılar ve Acatirler'e karşı olan savaşlarda yararlılık göstererek elde ettiği ganimeti efendisine vermiş, bu suretle İskit âdeti üzerine esaretten kurtulmuş. Sonra bir barbar kadın ile evlenmiş, çocukları da olmuş. Ve Onegesius ile aynı masada yemek yiyor, şimdiki halini eskisinden çok daha iyi görüyordu.

Toparlamak gerekirse pek çok medeniyette kölelik hukuksal temellere dayanmış ve kurumsallaşmıştır. Siyasi, toplumsal ve ekonomi modelleri ne kadar farklı olursa olsun köle olgusunu her toplumda görmekteyiz. Erken dönemlerde maddi değeri bulunan herhangi bir maldan farklı olmayan bu insanlar, coğrafyanın ihtiyacına göre kullanılmıştır. Kısıtlı imkânların olduğu erken dönemlerde kölelik olgusunun ortaya çıkışını doğal karşılayabiliriz. Erken çağların kapalı ekonomisi kölelerin değerini daha da artırmasının yanında toplumların geçimlerini sağlamasında da zorunlu hale getirmiştir.

Bozkırda Aristoteles'in savunduğu doğuştan köleliğin olmamasının en önemli sebeplerinden biri de yönetenler ve yönetilenler arasındaki sınıf farkının işlevidir. İki tarafta birbirine karşı sorumludur. Ak budun olarak isimlendirilen yönetim sınıfı asil hanedana mensup yönetici tabakasıdır. Kara budun ise normal vatandaşlardır. Fakat kara budun olarak nitelendirilen halk köleliğe meyilli bir sınıf değildir. Yönetimden uzak görünen ancak kendi merası olan, gerektiğinde askerlik vazifesini icra eden hür vatandaşlardır. Doğuştan kölelik olmadığı gibi kara budundan köleliği doğru bir geçiş de yaşanmaz.

Bozkır toplumlarında da görülen kölelik yaşam tarzlarından mütevellit farklı şekilde hayat bulmuştur. Uygur ve Oğuz örnekleri gibi istisnai durumlar haricinde savaş esirleri ve ele geçirilen toplumlar hâkim etnik unsur tarafından köle edilmiştir. Bu savaş esirleri yani köleler çoğunlukla köle edilmeden önce yaşadıkları toplumlara geri satılarak geçim kaynağı olarak kullanılmıştır. Göçebe hayatın getirisi olarak bozkır toplumlarında doğuştan kölelerin olmaması ve kaynakların kölelerin detaylı kullanımının yanı sıra alım satımlarına dair çok fazla bilgi vermemesinden yola çıkarsak bozkırın toplumsal hayatında köleliğin çok yaygın olmadığına kanaat getirebiliriz.

1.2. Aile Üstü Örgütlenme Kalıpları

İbn Haldun “Şüphe yok ki, insani içtima (insanların toplum halinde yaşamaları) zaruridir.” diyerek Mukaddeme’ye başlar ve ekler:

“Allah Taala insanı yaratmış, gıdasız yaşaması ve hayatını devam ettirmesi mümkün olmayacak surete ve biçime koymuş, fitratı ile gıdasını aramayı ve kendisine tevdi edilen kudret ile bunu elde etmeyi ona belletmiştir. Ancak insanlardan bir kişinin kudreti, muhtaç olduğu bahis konusu gıdayı tek başına elde etmeye kâfi gelmez.”²²⁰

İbn Haldun’un bu görüşü özelden geneli kapsayan bir düşüncedir. Bir insan uygun bir ortamda pek ala tek başına hayatını sürdürebilir, hayati ihtiyaçlarını giderebilir. Fakat hayat kalitesini artırma ve ömrünü uzatma noktasında insanların yardımlaşması ve örgütlenmesi kaçınılmazdır. Bu durumun açıklamasını ise daha sonra şu şekilde yapmaktadır:

“... bu miktar mesela bir günlük rızık kadar buğday olsun, işte bu miktar bile onu öğütme, hamur yapma ve pişirme gibi bir çok zahmet ve muameleden sonra hasıl olur. Bu üç işten her biri için bir takım alet ve edevata muhtaç olur. Bunar ise demirci, marangoz ve çömlekçi gibi müteaddit sanatları icra eden şahıslar olmadan vücuda gelmez.”²²¹

Tarım toplumunda yaşadığı için karmaşık bir karbonhidrat olan buğday üzerinden örnek veren İbn Haldun’un söyledikleri avcılık - toplayıcılık ile geçinen bir topluma tam anlamıyla oturmaz. İbn Haldun’un verdiği şekilde en basit ve günlük ihtiyacı karşılama üzerinden yola çıkarsak, doğadaki hazır besinleri toplamak için tek bir kişinin gücü yeterli olacaktır. İnsanlık tarihinin en uzun evresinin avcı-toplayıcılık olduğunu göz önüne alırsak²²², bu uzun bir dönemde en azından urug seviyesinin üstünde örgütlenmelerin görülmediğine kanaat getirebiliriz. Zira yaşam tarzları sıralamasında avcı – toplayıcılığın en alt basamağı oluşturmasının sebebi budur. Çünkü bu yaşam tarzında insanlar diğer insanların yardımlarına çok fazla ihtiyaç duymazlar ve

²²⁰ İbn Haldun, s. 214.

²²¹ İbn Haldun, s. 214.

²²² Polatlar, s. 8.

verimli bir arazide dış tehditler gelmediği sürece yaşamlarını sürdürebilirler. Yaşam ne zaman tek bir kişi için zorlaşmaya başlar o zaman örgütlenmeler ortaya çıkar.

Örgütlenmenin ne şekilde ve ne zaman olacağına yaşam tarzları yani dolaylı olarak yaşanan coğrafya karar vermektedir. İbn Haldun'un verdiği örnek Neolitik devrim sonrası ortaya çıkan tarım toplumlarının ihtiyaçları ve gereklilikleri etrafında şekillenmiştir. Üretilen buğdayın işlenmesi için farklı insanların farklı aletleri yapması ve belli bir sıralama ve bilgi birikimi ile o buğdaydan alınabilecek en yüksek verimin alınması hem hayatı kolaylaştırır hem de hayatta kalmayı daha kolay hale getirir. Paleolitik dönemin avcı-toplayıcıların hazır besinleri elde etmek için örgütlenme ihtiyaçları azami düzeyde vardır, yere düşen bir elmayı almada bir başkasına ihtiyaç duymayabilirler fakat büyük bir hayvanı avlayabilmek için organize olunması gerekir. Başka bir açıdan bakarsak örgütlenme ihtiyacının altında yatan sebebe yaşadıkları verimli araziye elde tutma ihtiyacını gösterilebilir. Çünkü buraya daha güçlü ve daha savaşçı biri gelebilir ve bu araziden onları kovabilir. Bu durumda ortaya çıkan gerçeklerden biri yeni gelen güçlüye katılma zorunluluğudur. Bir diğer durum ise o arazide birlikte yaşadıkları diğer insanlarla birleşerek yeni geleni durdurma çabasıdır. En kötü olasılık ise terk edip gitmektir. İşte bu noktada ister istemez avcı-toplayıcılar ellerinden bulundurdıkları arazileri korumak ve orada yaşamlarını devam ettirmek için örgütlenmek zorundadırlar. Neolitik devrimden sonra bile avcı-toplayıcı yaşama devam eden bölgelerde insanların örgütlenme ihtiyacının daha fazla olduğunu ve örgütlenmelerin daha sık olduğunu düşünebiliriz.

İnsanoğlu dünya üzerinde nerede yaşarsa yaşasın medeni bir yaşam sürmek ve ihtiyaçlarını gidermek için diğer insanlar ile yardımlaşmak zorunda kalmıştır. Yardımlaşma hadisesinin temelini hayatta kalma güdüsü oluşturmuştur. Farklı insanların farklı konularda ellerinden gelen işleri yapması ve bir örgüt halinde çalışmalarının sonucunda teknolojik ve toplumsal kalkınma ortaya çıkmış ve gelişen bilgi birikimi sürüklenen bir kartopu gibi büyümüş ve insanoğlu varlığını sürdürebilmiştir. Varlık sürdürme sanatları yaşanan coğrafya ile doğru orantılı olarak devam etmektedir. Dar alandaki meyve ve sebzelerle beslenme yani toplayıcılığın başı çektiği bu olgu balık, toprağın ekimi, hayvanların et ve sütlerinden faydalanma ve tarım

aracılığı ile varlık sürdürme olarak devam etmektedir.²²³ Tarımın listenin sonunda olması onun daha çok insan besleyebilme kapasitesi ve rahat, tehlikeden uzak yaşamlar vadetmemesi ile doğru orantılıdır.

Toplumsal yapılanma anlamına gelen örgüt, *“belirli bir amaca ya da amaç öbeğine yönelik, birbiriyle bağlantılı eylemlerin gerçekleştirilmesi için, bireylerin önceden belirlenmiş davranış kalıpları, görev ve sorumlulukları çerçevesinde bir araya gelişle oluşan tamamlayıcılık ve süreklilik gösteren toplumsal bir yapılanmadır.”*²²⁴ İbn Haldun'un da dediği gibi yeryüzünde ortaya çıkan ilk örgütlenmeler insanların bazı işleri tek başlarına yapamayacaklarını anlamalarıyla ortaya çıkmıştır ve temelinde yardımlaşmanın olması gerekenler genellikle en temel ihtiyaçları oluşturur. Belli başlı ihtiyaçlarını kendi bilgi birikimi, yeteneği, gücü ve zamanıyla elde edemeyeceği ve başaramayacağını anlayan insanoğlu başkalarıyla işbirliği yaparak, belli kural ve süreçlere bağlı olarak bir araya gelerek *“örgütlenmeye”* başlamışlardır.²²⁵ Bu durum insanların toplu halde yaşamasını zorunlu hale getirmiştir.

Temelini hayatta kalma güdüsünün oluşturduğu, insanların bir araya gelerek hareket etmesi yani örgütlenme ihtiyacının sonucu olarak karşımıza ilk olarak ebeveyn ve çocuklardan oluşan en küçük toplumsal birim olan aile çıkar.²²⁶ Aile toplumun en küçük birimi olmasının yanında aynı zamanda erken dönemlerin kapalı ekonomisinde bir üretim birimi olarak karşımıza çıkar.²²⁷ Sanayi devrimi öncesinde toplumlarda üretim, dağıtım ve mülkiyet (bu hayvanda olabilir toprakta olabilir değerli eşya olabilir ya da bozkır için konuşursak otlak kullanma hakkı) aile içerisinde gerçekleşirdi.²²⁸

Coğrafya ve insanların güvenli hayat ihtiyaçları, örgütlenmenin şiddeti ile paralel devam eder. Avrasya bölgesinde aile üstü yapılanmaların oluşma mekaniklerinde bölgesel farklılar olduğunu söyleyebiliriz. Zira bu durum örgütlenmenin ilk aşaması olan ailelerin birleşmesinde kendini göstermektedir. İhtiyaçlar mevsimsel ve

²²³ Morgan, ss. 79 – 87.

²²⁴ İrfan Ertekin, "Klasik Örgüt Kuramları," **Journal of Emerging Economies and Policy**, Vol. 2, Issue 2, İstanbul, 2017, s. 65.

²²⁵ Ertekin, s. 65.

²²⁶ Olaya bu şekilde yaklaşmamızın sebebi çalıştığımız dönem hakkında açıklamalarda bulunma ihtiyacından kaynaklanır. Günümüzde aile hala en küçük toplumsal birimdir ama hayatta kalma güdüsüyle ve örgütlenme ihtiyacından değil farklı nedenlerinde olduğu aşikârdır.

²²⁷ Emiroğlu - Aydın, "**Aile**", s. 20.

²²⁸ Emiroğlu - Aydın, "**Aile**", s. 20.

dönemsel olarak farklılar gösterdiği için ailelerin birleşme ve dayanışma temelinde de farklılar görülmektedir. Bu örgütlenmeler genellikle farkında olunmadan sadece o anki problemi çözmenin ötesine geçip toplumsal yapıyı derinden etkileyen olaylara temel oluşturmuştur.²²⁹

Belli coğrafyalarda örgütlenme sadece kabile seviyesinde kalmışken aynı dönemde farklı coğrafyalarda yaşayan insanlar devletleşme seviyesine kadar gelmişlerdir. Bu insanların yaşadıkları topraklardaki ihtiyaçlarına bağlı olarak farklılık göstermektedir. Göktürklerden kaçıp Doğu Avrupa'ya gelen Avarlar, Slavlarla ilk karşılaştıklarında onlar daha kabile seviyesinde ormanlarda yaşayan avcı-toplayıcı topluluklardı ve çok uzun bir süredir Kutrigurlar ile beraber Doğu Roma'nın Balkanlardaki topraklarına seferler yapıyorlardı.²³⁰ Fakat Orta Asya'dan gelen Avarlar ise Kafkasya'nın kuzeyindeki toplulukları bertaraf etmiş ve daha sonra ilk iş olarak Doğu Roma imparatorluğuna elçilik heyeti göndermişlerdir.²³¹ Akdeniz havzasının yerlilerin bozkır kültürünün göçebe elçileri gördüklerinden şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Zira bu elçiler uzun saçlarını kurdeleler ile bağlamış ve Hun tarzı kıyafetler giymektedirler. Bu durum, Avarların toplumsal yapılarının katmanlı ve gelişmiş olduğuna işaret etmektedir.

Kafesoğlu'nun Orhun Abideleri yola çıkarak verdiği sosyal yapı sıralamasında Oğus (Aile) dan sonra gelen Urug (Aileler birliği) bozkırın aile üstü örgütlenme kalıplarının ilki olarak karşımıza çıkar. Avrasya'da, toplumun en küçük birimini oluşturan aile çalışılırken Oğus ve Urugların doğru şekilde kategorize edilmemesi bozkırın aile yapısının geniş aile olduğuna dair izlenimlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu durumun ortaya çıkmasında en önemli etken olarak yapının karmaşıklığını gösterebiliriz.²³²

²²⁹ Bunların neler olduğundan biraz sonra bahsedeceğiz.

²³⁰ Osman Karatay, "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, Kırıkkale, 2004, ss. 31 - 32.

²³¹ Akdeniz havzasının yerlilerin bozkır kültürünün göçebe elçileri gördüklerinden şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Zira bu elçiler uzun saçlarını kurdeleler ile bağlamış ve Hun tarzı kıyafetler giymektedirler. **The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813**, çev. Cyril Mango, Roger Scott ve Geoffrey Greatrex, Claredon Press, Oxford, 1997, s. 339 – 340.

²³² Khazanov, s. 233.

Kafesoğlu, urugların kesin olarak neyi ifade ettiğinin belli olmadığını söylerken aileler birliğini olabileceğini söyler.²³³ Sosyal yapı, urugların ve ailelerin birleşmesiyle ortaya çıkan boyların sadece ailelerin birleşmesinden ortaya çıkamayacak kadar büyük ve pek çok farklı işe yarayan yapılar olduğunu göz önüne alırsak, urug kelimesinin karşılığı olarak ve aynı zamanda Morgan'ın dile getirdiği “Akrabalık” terimini kullanabiliriz.

Urugların oluşumunda dikkat edilmesi gereken en önemli nokta sosyolojik değil biyolojik bir temele olmasıdır. Uruglar, aile gruplarının birleşmesi ile ortaya çıkan kan bağına dayalı gruplardır. Burada güven bağına akrabalık kurmaktadır.²³⁴ Zaten akraba olan insanlar aynı soydan gelirler. Uruglar ailelerin üremesi ve çoğalmasıyla ortaya çıkar. Bir ailenin başka bir aileye gelip onlara bizim atalarımız ortak aynı soydan geliyor sizin dedenizle ortak dededen geliyoruz demesi bir anlam ifade etmez. Soy bağlarının önemi mutlaka vardır fakat urug seviyesinde belirleyici özellik değildir. Bu noktada atalar kültürünün önemi kendini gösterir. Çünkü aileler büyük büyük büyük dedelerinin kim olduklarını bilirler ve urugları oluşturan ailelerinin dedeleri hakkında bilgi sahibidirler. Akrabalık bağlarının ön plana çıkması bu noktada kendini gösterir. Akrabalık bağlarının yanı sıra bu küçük aile gruplarının oluşmasında soy bağlarının önemi vardır. Burada bahsettiğimiz kan bağı çok keskin ve net sınırları olan bir kan bağı değildir. Zira dışarıdan gelen bir gelin ya da damat o uruğa dâhil olmuştur. Avrasya'nın çok fazla insan barındırmaması dışarıdan gelen insanların ayrı tutulmasına ya da kendilerine dahil edilmemesine engel teşkil etmektedir. Zira bozkır coğrafyasında fazladan insan gücüne her zaman ihtiyaç vardır. Urugların ortaya çıkmasında iki temel faktör ise coğrafya ve yaşam tarzlarıdır. Göçebe yaşam tarzının hareketliliği, pastoral iktisadi yapının değişken ve sağlam zeminlerde olmaması²³⁵ sosyal yapının da tek bir çerçeve içinde şekillenmesine engel olmaktadır.

İnsanın algısı ve bilgisi ayaklarının ulaşabildiği yere kadar gider. Urugların biyolojik bir hadise olarak kalmasının altında yatan sebep budur. Belli bir alanda kalan ve o çevreye hâkim olanlar için daha uzak mesafelerdeki topraklar ve o topraklarda

²³³ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 221.

²³⁴ Thomas J. Barfield, **The Perilous Frontier Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757**, Blackwell, İngiltere, 1992, s. 27.

²³⁵ Burada kastımız iklim ve coğrafyanın süreklilik ve tutarlılık arz etmemesidir. Kurak geçen mevsimler ve hayvanların hastalanması gibi durumlar ekonomik hareketliliği çoğu zaman olmaktan çıkarır.

yaşayan insanlar gizemini her zaman korur. Bu yüzden Ammianus, daha önce hiç görmediği Hunlar hakkında tutarsız, abartılı ve doğaüstü ifadeler kullanmıştır.²³⁶ Bu yüzden Herodotos gitmediği yerler ve görmediği halklar hakkında ona verilen abartı bilgileri asla kesin bir dille kabul etmemiş gidip gördükten sonra kendi gördükleri aktarmıştır.

Soy bağının belirleyici özelliğini urugların birleşmesinde ve daha büyük grupların oluşmaya başlamasında görüyoruz. urugların birleşmesiyle ortaya çıkan boylarda soy bağlarının daha ön plana çıkmasının nedenini İbn Haldun şöyle açıklar:

*“Bunun sebebi saldırı veya savunma durumunda ihtiyaç duyulan birliktelik duygusunu yaratmanın en iyi yolu ortak bir atadan gelindiği inancıdır... Kan bağı olanlar ve dışarıdan gelen ise istemezler”*²³⁷

Morgan ise şunları söyler:

*“Uygar toplumlarda kişilerin ve mülkiyeti korumayı devlet yüklenmiştir. Kişisel hakların korunmasında kaynak olarak hep bu noktaya bakma alışkanlığı akrabalık bağının gücünü yeterince kavrayamama soncuna yol açmaktadır. Oysa soy örgütlenmesine dayanan toplumlarda kişiler her çeşit güvence için kendi soylarına dayanmak zorundadırlar. Soy örgütü, daha sonraları devletin yükleneceği işleri yüklenmiş(o nedenle), bu işleri yapabilmek için gerekli olan sayıda insandan oluşmuştur. Soy üyelerin arasındaki akrabalık bağı, karşılıklı yardımlaşma konusunda önemli ve etkin bir öğedir. Bir bireye yersiz ve yakışıksız herhangi bir şeyin yapılması kişinin soy topluluğuna karşı yapılmış sayılmakta; o kişiye destek olmak ise, tüm soy topluluğunca görev sayılmaktadır.”*²³⁸

Avrasya’da uruglaşmanın dinamikleri arasına iktisadi ve sosyal hayattaki problemleri çözmeyi ve onlara karşı ortak hareket etmeyi koyabiliriz. Bu sosyal hayat tarzının temellerini oluşturan aile ve üst yapılanması uruglar üretimin nasıl olacağına dair kararları veren mekanizmadır ve sosyal yapının üst katmanları bu konularla çok fazla ilgilenmezler. Hayvanların nasıl ve nerede otlatılacağı, kimin hangi hayvanı

²³⁶ Her ne kadar o dönem derin bir Batı Roma - Hun çekişmesi olsa da ve Hun tanımlamasının bu yönde olmasının altında yatan sebebin bu olmadığını düşünüyorum.

²³⁷ İbn Haldun, s. 235.

²³⁸ Morgan, s. 171.

nerede otlatacağı, bu yaz bu otlığı hangi ailenin ya da uruğun kullanacağı, gibi meseleler urugların arasında çözüldü.²³⁹ Bu durumda yukarıda söylediğimiz gibi uruglaşmanın gereğini ve ne kadar geç veya ne kadar erken olacağına coğrafyanın karar vermesine dair verebileceğimiz örneklerden biridir. Bu sorun çözme mekanizması bozkırın toplumsal yapısında farklı olguların oluşmasına da sebebiyet verdi.

Bu olgulardan biri de bozkırın yazılı olmayan hukuku olan törenin ortaya çıkmasıdır. Urugların ortaya çıkmasında sosyal ve ekonomik dinamiklerin etkeni ve bozkırın segmenter sosyal yapısında her bir katmanın kendine has görevi ve yeterlilikleri olduğunu göz önüne alırsak, törenin ortaya çıkış temeline bu alanlardaki sorunların çözülmesi gerekliliğini koyabiliriz.²⁴⁰ Göçebelik bahsinde, Avrasya'da temel geçim kaynağının hayvancılık olduğu, Avrasya göçebeliğinde başıboş hareketlerin olmadığını ve göç hareketlerinin belli bir düzen ve nizam içinde olduğundan bahsetmiştik. Avrasya'nın zorlu iklim şartları göz önüne alındığında hayvanları otlaması için gereken verimli meraların az olması sebebiyle bu meraların hangi dönemde kim ya da kimler tarafından kullanılacağı sorusunu ortaya çıkarmıştır. Göç hareketlerinin düzenli olması bu verimli bölgelerde bulunanların kati suret ile aynı zamanlarda aynı yerlerde bulunmak zorunda oldukları anlamına gelmez. Kimi zaman bu bölgeye başka bir urug daha önce gelip yerleşmiş olabilir ya da bir urugun yerleştiği bölgeye daha güçlü bir urug gelip yerleşmek isteyebilir. Bu ve benzeri problemlerin hemen hemen her göç döneminde ortaya çıkacağını düşünmek yanlış olmaz. Ailelerin ve urugların göçebe ekonomisinin üretim temelini ve üretimin nasıl olacağına karar veren mekanizma olduğunu da göz önüne alırsak ortaya çıkacak problemlerin çözümü için bazı kurallar ve kanunlar gerekmektedir. Bu noktada Karatay, aksakallılardan oluşan bir heyetin yaşanan sıkıntılara dair verdikleri hakkaniyetli kararların törenin ortaya çıkmasına sebep olduğuna işaret ediyor. Daha sonra yaşanan benzer sıkıntıya bir önce verilen karar işaret edilerek çözüm üretilmesi törenin kök salmasına ve Bozkırın göçebe halklarını sınıksız sarmasına sebebiyet vermektedir.²⁴¹

²³⁹ Khazanov, s. 257

²⁴⁰ Hasan Göktürk Erdoğan, **Türk Töresi – Eski Türklerde Töre Uygulamaları**, Karakum Yayınevi, Ankara, 2018, s. 32 -35.

²⁴¹ Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük", s. 15.

Bu iktisadi örnek dışında aileler ya da uruglar arasında kan davası, adam öldürme, hırsızlık, gasp ve zina gibi birçok sosyal düzeni etkileyecek ve sarsacak suçların çözümüne de töreyi ekleyebiliriz. Sistem yine aynı şekilde işlemektedir. İşlenen suça karşı bir ceza verilmektedir ve daha sonra işlenen benzer suça bir önceki karar işaret edilerek aynı ceza verilmektedir.²⁴²

Hun döneminde törenin geçerliliği ve her alanda uyulması gerektiğine dair Yan Tien Lun'da şunlar geçer:

*Hukukları basittir ve kolayca farklılaşabilir. Aza kanaat getirir ve rahatça geçinirler. Cezaları katı olduğundan (kanunları) çiğnenmez, emir verilir ve sorgusuz yerine getirilir. Protokolü küçük görürler ama hakikate yürekten inanırlar.*²⁴³

Attila döneminde Hun toplumunda adaletin nasıl işlediğine dair Priskus şunları anlatır:

...Ben de böyle güzel Grekçe konuşman meraklandırıdım” dedim. O zaman gülerek aslen Grek olduğunu, ticaret yapmak gayesiyle Mysorum'un Istrum Irmağı kıyısındaki Viminacium'a geldiğini söyledi.

... İskit arazi sahipleri savaştan sonra sakin bir hayat sürüyorlar, herkes kendi serveti ölçüsünde bir hayat geçirir ve kimseye yük olmazdı. Hâlbuki Romalılar harpte tamamıyla mahvolurlardı. Çünkü kurtuluşu başkalarından beklerlerdi. Efendileri de silah taşımalarına müsaade etmezdi. Silah taşıyanlar da kumandanların kötülüğünden bir türlü eski mevkilerini elde edemezlerdi. Sulhda ise insanın hali savaştan daha zordur. Çünkü vergileri çok ağır ve kötü insanların zulümleri fazladır. Güçlü olanın sözü geçer. Zira bütün bunlar kanunların herkese eşit olarak uygulanmamasından doğar.

Kanunlardan orada sadece zenginler istifade eder ve kanuna aykırı davranan zengin yaptığı suçun cezasını görmez. Fakir ise hele bu kişi hukuktan anlamıyorsa bu şekilde kanunlar onu daha fazla ezer. Malı mülkü elinden alındığı gibi, hayati tehlikesi de söz konusu olur. Çünkü hakka

²⁴² Erdoğan, s. 35.

²⁴³ Dinçer Koç ve Kürşat Yıldırım, “Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun,” **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 220, İstanbul, 2016, s. 57.

*ulaşmak sadece parayla olur. Avukat ve hâkimlerin aldıkları paralar hiç de dengeli değil. Kim çok para verirse, mahkemeye dahi çıkmadan işini halledebilir. Bu ve bunlara benzer misaller anlattı bana.*²⁴⁴

Toparlamak gerekirse vğöçebe toplum yapısında ailelerin birleşmesi ile ortaya çıkan uruglar tamamen biyolojik oluşumlardır. Bozkırın toplumsal yapısının bu seviyesinde soy sop bağına bakılmadığından dolayı hadiseyi sosyolojik açıdan ele alamayız. Avrasya'nın zorlu yaşam şartları bölgede ikamet eden aileleri örgütlenme ihtiyacına yöneltmiştir. Bu yönelim sonunda ortaya çıkan uruglar kendi oluşumlarıyla birlikte törenin ve üretimin nasıl olacağına dair farklı tartışmaları da beraberinde getirmişlerdir. Urugların hâlâ tam olarak neye işaret ettiğine dair farklı görüşler ve fikirler vardır. Fakat Avrasya'yı düşündüğümüzde karşımıza çıkan çerçevede urugları zorlu coğrafyada kendilerine yaşam alanı bulmak için zorunlu olarak bir araya gelmiş, temelinde katı birleşme kurallarının olmadığı ve içeride oluşan problemleri çözmek için ortaya çıkan aile grupları olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır.

Gidip görebildiği yere kadar algısı olan insanoğlu atı evcilleştirdikten sonra daha uzun mesafeleri kat etmeye başlamıştır. Bu durum onun algısını ve bilgisini artırmıştır. Yeni düşmanlar keşfettiği zaman, yeni dostlar edinmeye de doğal olarak ihtiyaç duymuştur. Büyük problemleri çözme noktasında “kendileri gibi olanları” bulma, yani müttefiklere ihtiyacı duymuştur.

Burada şu ayrımı yapmamız gerekmektedir. Her hareket “kendi gibi olanı” bulmaya yönelik değildir. Yer değiştirmeler kimi zaman ticari amaçlarla yapılırken kimi zaman savaş ya da keşif gibi sebeplerle yapılmaktadır. Kimi zaman da merak olgusu ön plandadır.²⁴⁵ Fakat bu hareketlerin ortak noktası er ya da geç eve dönme üzerine kurulmuştur. Büyük beşeri hareketler ile bu gündelik hareketler bu noktada ayrı tutulmalıdır. Bu noktada da coğrafyanın etkisi büyüktür. Avrasya zaten kendi içinde insanları hareketli olmaya zorlamaktadır. Dayattığı ekonomik sistem bunun başını çeker. Avrasya'nın insanları hareketliliğe zorlamasının altında yatan sebeplerden biri büyük bozkır alanlarının ucu bucağı olmaması ve hepsinin dönemine göre ayrı işlevlerinin olmasıdır. Bir diğer sebep ise batıya doğru gidildikçe verimli arazilerin

²⁴⁴ Ali Ahmetbeyoğlu, **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995, s. 42 - 43.

²⁴⁵ Üren, s. 49.

artmasıdır. Bu iki sebep bozkırda beşeri göç hareketlerinin dünyanın geri kalanına nazaran fazla olmasına sebep olarak gösterilebilir. Ayrıca göçebe toplulukların bu hareketliliği ve onun getirdiği sıkıntılı durumlara karşı siyasi işlevleri olan örgütlenmeler en erken dönemlerden itibaren ortaya çıkmıştır.²⁴⁶

Kafesoğlu'nun şemasından devam ettiğimizde urugların ve ailelerin birleşmesiyle ortaya çıkan yapının boylar olduğunu görüyoruz. Uzun süre birlikte yaşayan urugların genişlemesi ve üzerine soy ve soplarnı unutmamaları üzerine ortaya çıkan boylar bozkırdaki urug üstü örgütlenme seviyesidir. Boyların ortaya çıkması bir noktada artık dış tehditlerinde varlığının hissedilmeye başladığı manasına gelir. Urugların gücünün yetmediği konular ortaya çıkmaya başlamıştır ve uruglar birbirleriyle birleşerek boyları meydana getirmeye başlarlar. Bu oluşum da iş artık sadece üretim tarzının nasıl olacağı ve uruglar arasında yaşanan gündelik ya da dönemsel problemlerin nasıl çözüleceğinden ayrı olarak daha karışık meselelerin üstesinden nasıl gelineceğine dair çözüm arayışlarına girilmeye başlanmıştır.

Uruglar kendi içlerinde çekişmeler yaşasa da dışarıya karşı ortak hareket etmektedirler.²⁴⁷ Boylar meydana gelmeye başladığında artık bu kalabalık grupları yönetmesi gereken bir “boy beyine” ihtiyaç duyulmaktadır. Beyin görevleri arasında boya mensup uruglar arasındaki iç çatışmaları engellemek ve iç huzuru sağlamak, dış tehditlere karşı gerektiğinde silahlı ve askerli önlemler almak ve törenin işlemlerini sağlamak; huzur ve güven ortamı yaratmak vardır.²⁴⁸ Boyların isimlerinin belirlenmesinde kurucu urugun etkisinin olduğunu görmekteyiz. Eğer kurucu urugun ismi seçilmiyorsa o zaman doğal yollarla boy isimleri ortaya çıkmaktadır.

Eski Türk boylarının adları onların sosyal ve siyasi kimliklerini göstermektedir. Bunları Kafesoğlu şu şekilde örneklendirmiştir:

- I. *Askeri teşkilat ve unvanlarla ilgili olanlar: Çor, Yula, Kapan.*
- II. *Askeri siyasi hadiselerin tesirinde meydana gelenler: Hazar-Kazar, Uygur, Sabar.*
- III. *Büyük şöhretli zengin manalarında olanlar: Bayındır, Bayat, Çavuldar.*

²⁴⁶ Khazanov, s. 286.

²⁴⁷ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 5.

²⁴⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 221.

- IV. *Adam veya insan manasını verenler: Hun, Agaçeri, Kumeri.*
V. *Hal ve tavır veya hava hadisesini bildirenler: Argu, Argın, Çuvaş.*
VI. *Kuvvet, sağlamlık, cesaret, fazilet ifade edenler: Türk, Kayı, Kangar.*²⁴⁹

Nasıl ki aile ve urugların toplumsal yapıdaki rolleri üretim ve ekonominin işleyişini organize etmekse, boylarında toplumsal yapıdaki işlevleri de ağırlıklı olarak sosyo-politiktir. Türk toplumunun üst birimleri üretimden ziyade daha çok siyasi ihtiyaçlar çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Khazanov üst birimlerin ortaya çıkmasında etkili olan etkenleri “*Tabii kaynakların paylaşımı, göç güzergâhlarının tesbiti, istihsal safhasının düzenlenme ihtiyacı, emniyetin sağlanması, hayvanlar, otlak alanlar, göç vb. sebeplerle ortaya çıkan çatışmalar, bazı göçebe toplulukların diğerlerini boyun eğdirme arzusu ve dışarıdaki yerleşik dünya ile ilişkilerin özellikleri*” şeklinde sıralar.²⁵⁰

Boyların siyasi yapılar olduğuna dair örneklerden birini Kaşgarlı Mahmut’un Divan-i Lügatit Türk’ünde görmekteyiz. Kaşgarlı Mahmut Boy kelimesinin anlamını kabile, aşiret olarak verdikten sonra şunları söylüyor:

“*Birbirini tanımayan iki adam karşılaştıkları zaman biri diğerini selamlar ve “hısımların, boyun, kavmin” kimlerdir? Anlamına gelecek biçimde boy kim diye sorar. Diğeri “Salgur” diyerek onu yanıtlar, bu “cemaatim (reht²⁵¹) salgur kavmidir” anlamına gelir ya da kitabın ilk bölümünde andığım kollardan birinin adını zikreder. Bu adlar, kavimlerin kurucu atalarından gelir. Bundan sonra konuşmaya başlar ya da daha fazla gevezelik etmeden kendi yollarına giderler; böylece her biri, diğerinin ait olduğu tarafı (hizb) bilir.*”²⁵²

Boyların siyasi ihtiyaçların nedeniyle ortaya çıkmasının sonucu olarak artık boy mensupları da askeri gücü teşkil etmektedir. Dolayısıyla boylar içinde ne kadar çok aile ve urug barındırıyorsa o kadar güçlüdür. Tabi bunu sadece nüfus açısından değerlendirmek eksik olur. Bu askerlerin kullanacakları silah ve bineceği atın da olması gerekir. Yani boyun parçası olan ailelerin ya da urugların aynı zamanda

²⁴⁹ Kafesoğlu listeyi uzatıp daha da örneklendirmektedir. Biz konu bütünlüğünü çok bozmamak adına hepsini vermiyoruz. Detaylı bilgi için bkz. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 222.

²⁵⁰ Khazanov, s. 257.

²⁵¹ Oğuz lehçesi

²⁵² Kaşgarlı Mahmut, Divan-i Lügatit Türk, s. 198.

ekonomik açıdan güçlü olması gerekir. Bu ikisi birleştiğin zaman güçlü boylar ortaya çıkmaya başlamaktadır. Ortaya çıkan askeri yapıyı idare etme sorumluluğu ise boy beyinindir. Boy beylerinin belli başlı özellikleri olmak zorundadır. Alelade kişiler boy beyi olamadığı için genellikle seçkin uruglardan kişiler boy beyliğine aday olmaktadır.

Boy beylerinin nasıl seçildiğine dair farklı görüşler vardır. Kafesoğlu “Boy beyleri cesareti, mali kudreti ve doğruluğu ile tanınmış kimseler arasından seçim yolu” ile iş başına gelirdi demektedir.²⁵³

İskit-Sarmat dönemine baktığımız “Kraliyet İskitleri” Karadeniz’in kuzeyini ele geçirdiğinde, diğer İskitleri ve ele geçirdikleri topraklardaki insanları köleleri olarak gördüklerinden bahsetmiştik. Kendilerine kutsiyet atfetmeleri, tebaalarını ve feth ettikleri bölgelerdeki insanları köleleri olarak görmelerinin altında yatan sebep seçkin uruglardan geliyor olmalarıdır. Zira seçkin urug olmanın şartları arasında nüfus ve ekonomik açıdan güçlü olmak gelmektedir.

Shi Ji’nin 110. Bölümünde geçen Hun örgütlenmesine ait örneklerde yine seçkin uruglara rastlıyoruz:

“...T'ang-hulara değin büyük olanları 10 bin atlıya, küçük olanları birkaç bin atlıya sahiptir ve toplam yirmi dört yöneticileri bulunmaktadır. Devlet büyüklerinin görevleri hep babadan oğula geçer. Hu-yen Ailesi, Lan Ailesi ve bunlardan sonra, Hsü-pu Ailesi bulunmaktadır.”²⁵⁴

Kyaştornıy, Hunların boy teşkilatı ve boya mensup her bireyin asker olması ile ilgili şunları aktarır:

"Hunların boy teşkilatı bozulmaz, alt tabakalar iler gelen boylar ve kadim soylar²⁵⁵ etrafında toplanırdı. Boy mensuplarının birbiriyle yakın ilişkilerine müdahale edilmediği için yöneticiler Hun toplumun gündelik hayatında çok etkili hale gelmişti. Bütün erkeklerin asker olarak hizmet etmeleri en temel yükümlülüktü. Her Hun asker sayılırdı ve yükümlü olduğu askeri görevlerden en küçük bir kaytarma teşennüsü dahi ölümle cezalandırıldı. Çocukluktan başlayıp ölünceye kadar her erkek sıkı şekilde

²⁵³ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 222.

²⁵⁴ Otkan, s. 66.

²⁵⁵ Yazar burada seçkin uruglardan bahsediyor olmalı.

teşkilatlananan küçük birliklere dahil olur ve tüm savaşlarda tümen komutanının emri altında vuruşurdu.”²⁵⁶

Konstantinos Porphyrogenitus’un yazdığı “*De Administrando Imperio*” adlı eserde Peçeneklerde boy beylerinin nasıl seçildiği ve seçkin uruglar hakkında şu bilgileri vermektedir:

“Beyin ölümünden sonra yerine kuzeni geçer. Eski zamanlara dayanan töreleri beyliğin oğullara ya da erkek kardeşlere aktarılmasını engeller. Beyler ömürlerinin sonuna kadar hâkimiyeti ellerinden bulundururlar ama öldükten sonra yerine ya kuzeni ya da kuzeninin çocuklarından biri geçer. Böylelikle hâkimiyet sadece ailenin bir kolu üzerinden devam etmez diğer üyeleri de bu gururu tadar, fakat aileden olmayan biri asla başa geçemezdi.”

Peçeneklerin bazılarına Kangar denilirdi. Chabouxiingyla, Iabdierti ve Kouartiztziour’da yaşayanlar bu isimlerle anılırdı. Tüm Peçenek boyları arasında en cesur ve soylu olanlarıydı. Kangar ünvanı bunu anlatır.”²⁵⁷

Boyların birleşmesi ile ortaya boy birlikleri olan bodunlar bozkır örgütlenmesinin bir sonraki kademesidir. Soy, sop ve dil birliğine dayalı boyların birleşmesi ile ortaya çıkan bodun, siyasi rolleri olan bir örgütlenmedir. Bu yapının başında artık boy beyi değil yabgu, şad, ilteber gibi unvanları olan yöneticiler bulunmaktadır.²⁵⁸

Daha önce de bahsettiğimiz gibi kaynakların azlığı, bozkırın toplumsal örgütlenmesine dair verilen bilgilerin eksikliği bizim her dönemde bir bodunu kaç boyun oluşturduğu ya da boy isimlerinin neler olduğunu bilmemizi engellemektedir. Örnek vermek gerekirse Avrupa Hun devletinin kaç boydan oluştuğuna ya da hangi boyların dâhil olduğuna dair bir verimiz bulunmamaktadır.

²⁵⁶ Klyashorniy, s. 47.

²⁵⁷ Porphyrogenitus, *De Administrando Imperio*, ed. GY. Moravcsik, çev. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, Washington, 1967, s. 167.

²⁵⁸ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 223.

Polat'ın Hunların boy birliğine dair verdiği tablo²⁵⁹ yönetilen boyların sağ ve sol olmak üzere ikiye ayrıldığını hepsini Chan-yü'ye yani hükümdara bağlı olduğunu ve beylerin seçkin uruglardan geldiğini göstermektedir.

Divitçioğlu, Doğu Türk Kağanlığı döneminden kalma bir kağan kızının mezar taşındaki şu örneği vermektedir: “*Otuz boyun soylu kızı merhume hatun A-(şe)-na*” Bu mezar taşı Doğu Türk Kağanlığının otuz boydan meydana geldiğini göstermektedir. Mezar taşında yazılanlar şöyle devam etmektedir:

“(Kapağan Kağan) sağ kanadın yönetimini ele aldığı vakit dokuz boy onun bilgeliğinden korktu. O herkesin kağanı oldu. Soylu kızı, A-(şe)-na doğduğu vakit... On iki boy onun güzel varlığını sevinçle karşıladı.”

Kimekleri oluşturan yedin boyun hikâyesini Gerdîzî şu şekilde anlatır:

“... Bu adam oraya varınca her tarafın harap ve kimsesi olduğunu gördü. Zira düşman gelmiş her tarafı taşan etmiş, insanları öldürmüştü. Kurtulanlar dağdan onun yanına indiler. Bu adam onlara beraber gelmelerini söyledi. Hepsi İrtiş tarafına gittiler. Oraya varınca Şedd'e resilik selâmı verdiler. Onun büyük tanındılar. Nihayet 700 kişi toplandı. Uzun müddet Şedd'in başkanlığında kaldılar. Sonra çoğalınca etraftaki dağlara dağıldılar. Zikrettiğimiz yedi kişinin adını taşıyan yedi kabile oldular.”²⁶⁰

Tekrar Konstantinos Porphyrogenitus'un yazdığı “*De Administrando Imperio*” dönüyoruz. Burada Peçenekleri oluşturan ve her birinin başında farklı idarecilerin olduğu boyları görmekteyiz:

“*Bütün Peçenek toprakları sekiz boya ayrılmıştır ve aynı sayıda büyük beyleri vardır. Bunların ilki Irtim²⁶¹, ikincisi, Tzour, üçüncüsü Gyla, dördüncüsü Koulpei, beşincisi Charaboi, altıncısı Talmat, yedincisi Chopon ve sekizincisi Tzopon'dur.*²⁶²

²⁵⁹ Otkan, s.26.

²⁶⁰ Ramazan Şeşen, **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017, s. 78.

²⁶¹ Bu ve diğer isimlerin açıklamaları ve yazılışları için bkz. Mevlüt Akdere, **Konstantinos Porphyrogenitus, De Administrando Imperio (Açıklama ve Değerlendirme)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, s. 72 - 73.

²⁶² Porphyrogenitus, s. 167.

Bir bodun yükselmeye ve güçlenmeye başladığında etraftaki diğer boyların onlara katılma isteği ve katılmaya başlaması olağan bir durumdur. Bu durum bazı zamanlarda güçlenmek isteyen ya da zaten güçlü olan bir boyun ya da bodunun gücüne güç katmak için etrafındaki boy ya da bodunları kendine dâhil etme çabası olarak da karşımıza çıkar. Avrasya bozkır sahasında askeri gücü aynı zamanda bodunun nüfusu belirlediği için bodunlar ne kadar kalabalıksa askeri ve siyasi açıdan daha kuvvetlidirler.

Aslında toplumsal örgütlenme her boyut atladığında bir önceki örgütlenme önemini biraz daha kaybediyordu diyebiliriz. Boyların ortaya çıkması ile birlikte uruglar artık işlevlerinin azalmasıyla birlikte boyların birleşmesi ile ortaya çıkan budunlar ve devlet mertebesine ulaşmış milletlerde artık uruglardaki biyolojik bağ veya boyların ve budunların oluşmasındaki soy bağı ortadan kalkmaya başladığını görüyoruz. Bu noktadan sonra üst kimlik adlarıyla devlete bağlı yurttaşlar ortaya çıkmaya başlamıştır. Türk toplumsal yapısında, kendini hâkim unsurla isimlendirme ve kendine üst kimliği adını verme hadisesine sıkça rastlamaktayız. Bu durumun erken dönem örneklerinden birini Mo-tu Han Devletine gönderdiği bir mektupta şunları demiştir:

“Göğün yardımı ile yetenekli askerlerimiz ve güçlü atlarımız sayesinde Yüeh-chih’ları ağır bir hezimete uğratarak hepsini ya öldürdük, ya da ağır biz hezimete uğratarak hepsini hallettik. Lou-şan, Wu-sun, Hu-chieh ve yakınlarındaki yirmi altı ülkenin hepsi artık Hsiung-nu oldu. Yay çeken halkların hepsi tek bir içinde toplanmış, [böylece] kuzey bölgelerinde huzur sağlanmıştır. [Şimdi] askerlerimi dinlendirip atlarımızı besiyeye çekmek, önceki olayları bir tarafa bırakarak antlaşmamızı yenilemek, sınır halkının güvenliğini sağlamak, eskiden olduğu gibi küçüklerin büyümesini, yaşlıların bulundukları yerlerde huzur içinde olmalarını temin etmek ve bu barış ve mutluluğu nesilden nesle devam ettirmek istiyorum.”

Yay çekenlerin oluşturduğu büyük konfederasyonda kendilerine yer bulabilmek isteyenler alt kimliklerini bırakmıştır. Kendi rızaları ile gelmeyen ise bıraktırılmaya zorlanmıştır. Onların adı artık Hun’dur. Burada iki tür Hun’un olduğunu dile getirebiliriz. Gerçekten Hun olanlar birde siyasi olarak Hun adını tercih etmiş/ettirilmiş olan boylardan bahsedebiliriz. Eğer bu kimlik değişimi uzun soluklu olursa asimilasyon kaçınılmazdır. Siyasi üstünlüğünü kurmuş olan boy veya urug kurduğu konfederasyona

kendi adını verir, çökmesiyle birlikte hâkim urug ön plana çıkıp kendi adını verir ve diğeri unutulurdu.²⁶³

Bodunların ele geçirdiği boylara kendi isimlerini vermelerine dair bir başka örneği Ammianus Marcellinus anlatır. Ammianus Alanlar ile ilgili bilgiler verirken “karşılaştıkları halkları yenip daha sonra onları kendi adları altında birleştirdiklerinden” bahseder.²⁶⁴

Daha geç dönemde Dede Korkut hikâyelerinde isimlerine sıkça rastladığımız iç oğuz ve dış oğuz adlandırmaları vardır. Burada kurucu unsur olan iç oğuz ve daha sonra bu siyasal birliğe katılan dış oğuzları görüyoruz²⁶⁵. İç Oğuz ve Dış Oğuz’a Asi Olup Beyrek’in Öldüğü Boyu hikâyesi şöyle başlar:

“Hânım hey! Kazan üç yılda bir İç-Oğuz, Dış-Oğuz beylerini toplardı. Üçok, Bozok yığınak olsa Kazan evini yağmalatırdı. Kazan Bey’in adeti bu idi ki kaçan evini yağmalatsa helalinin eline alır, evinden dışarı çıkardı. Bunda sonra evinde nesi var, nesi yok yağma ederlerdi”²⁶⁶.

Her yaşam tarzında olduğu gibi Avrasya bozkır sahasının göçebe yaşam tarzının temelini de aile oluşturmaktadır. Ailelerin birleşmesiyle ortaya çıkan uruglar bir sonraki aşamadır. Uruglar daha sonra birleşerek boyları, boylar birleşerek budunları oluşturmaktadır. Bozkırın toplumsal yapısını oluşturan bu örgütlenme ağı belli noktalardan diğer yaşam tarzlarından farklıdır. Bu farklılık ilk başta isimlendirmede kendini gösterir. Türk toplumsal yapısında urug, boy ve budun olarak adlandırılan bu örgütlenmeler yerleşik yaşam tarzında klan ve kabile kelimelerine karşılık gelmektedir. Bodunları ise konfederasyonlar olarak adlandırabiliriz. Ortaya çıkmalarının önceliği üzerine konuşmak gerekirse bunun temeline coğrafyanın zorlayıcı etmenlerini koyabiliriz. Hareketli yaşam ve coğrafyanın zorlu yaşam koşulları örgütlenmenin daha erken dönemlerde ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Aynı zamanda dünyanın geri kalanına nazaran daha zorunlu hale getirmiştir. Bu sebeple bozkır coğrafyasında daha

²⁶³ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 7.

²⁶⁴ Marcellinus, s. 393.

²⁶⁵ Oğuzluğun oluşumu ve Oğuz boyları hakkında detaylı bilgiler için Bkz: Osman Karatay, **İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar**, 1. Basım, haz. Umut Üren, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 59 - 129.

²⁶⁶ Orhan Şahin Gökyay, **Dede Korkut Hikâyeleri**, 5. Basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2021, s. 223.

erken dönemlerde köklerinin sağlam törelere ve kurumlara oturtmuş devletlerin ortaya çıktığını görmekteyiz.

1.3. Bozkır Sosyal Yapısının Savaşçılığa Etkileri

Geçmişten günümüze kadar pek çok kavim var olmuş, bunların bir kısmı hâlâ varlığını sürdürürken bir kısmı ise tarih sahnesinden silinmiştir. Üzerinde yaşadığı toprağa benzeyen insan, deniz kıyısında ise balıkçılıkla ve denizcilikle ilgilenmiş, verimli arazilerde olanlar tarıma yöneldiği gibi suyu dikkatli kullanmaları gerektiği için matematik ve geometride uzmanlaşmıştır. Akdeniz havzası gibi bereketli ve bölgelerde yaşayanlar ise felsefe ve sanatla ilgilenmiştir. İç Asya steplerinin ve bozkır bölgesinin zor yaşam alanlarında yaşayan kavimler ise teşkilatçı ve savaşmayı iyi bilen kavimlere dönüşmüşlerdir.

Bozkır savaşçılığı pek çok açıdan ele alınması gereken bir konudur. Avrasya'nın uçsuz bucaksız bozkırlarına ayak uydurmanın yanı sıra bu coğrafyada hayatta kalabilmenin en önemli şartlarından biri kuşkusuz ki savaşmayı iyi bilmektir. Savaşmayı iyi bilmek denilince akla gelen şeylerin başında silahı iyi kullanma, iyi bir binici olma ve coğrafyaya hâkim olmak gelir. Fakat akla gelmemesi gerekenlerden biri de savaşmayı sevmek ya da savaş tutkunluğudur.²⁶⁷ Savaşmayı iyi bilen insanların aynı zaman savaşmayı sevdiğini düşünmek yanlıştır. Savaşmayı iyi bilmek zorunlu bir tercih olarak karşımıza çıkar. Zira insanoğlu tarihin hiçbir döneminde severek ve isteyerek savaflara gitmemiştir.

Avrasya bozkırlarında iyi birer savaşçı olmayan halkların hayatta kalması çok zordur. İyi savaşçıların yetişmesi için eğitimlerine çok erken yaşta başlamaları gerekmektedir. Bu yüzden savaşçıların yetiştirilmesi ailede başlanmaktadır. Zaten savaşmayı iyi bilen bir annenin ve babanın evlatları ne kadar kötü savaşçılar olabilirdi? Dolayısıyla bozkırda iyi birer savaşçı olma eğitimi ilk olarak ailede verilmektedir. Bu konuda ilgili Han Shu'da şunlar anlatılır: *“Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp [bunların] etlerini yerdi. Askerleri yay çekebilen güçlü, zırhlı süvarilerdi.”*²⁶⁸

²⁶⁷ Savaşmayı iyi bilmek ile savaşmayı sevmek arasındaki fark dikkat edilmesi gereken büyük bir farktır.

²⁶⁸ Onat vd., s. 2.

Silah kullanma ve binicilik eğitiminin çocuk yaşta başlamasının kökeninde ise bozkır kadınlarının da en az erkekler kadar savaşmayı iyi bilmeleri yatmaktadır. Savaşmayı, iyi silah kullanmayı ve iyi ata binmeyi bilen bir anne, çocuğuna da bunları öğretebilir. Gündelik hayatta erkeklerin çobanlıkla uğraştığını düşünürsek, çadırda çocuğu ile kalan anne ona en iyi bildiği şeyleri öğretecektir. Fakat bunları öğretirken asıl amacı başkalarını öldürmek değil kendini korumak için olacaktır. Bu durumun en erken örneğini İskit-Sarmat dönemindeki görmek mümkündür. Herodotos'un Sarmatlar hakkında aktardığı *“bir kız herhangi bir düşman öldürmeden önce evlenme hakkı kazanamaz. Yasanın gereğini yapamayıp yaşlanan ve bekâr kalan kızlara da rastlanmaktadır”*²⁶⁹ bilgisi savaşçılık eğitiminin ailede başladığını ve iyi savaşçılar olma eğitiminin ailede başladığını ve eğitimin kadınlar tarafından yapıldığına verilebilecek örneklerden birisidir.

Evlenmek için savaşta ustalıklarını kanıtlamak ve savaşlarda düşman öldürmek zorunda kalan Sarmat kadınları aynı zamanda savaş sonrasında zinde ve çatışmaya hazır olmak zorunda olduğunu Herodotos bize anlatmaktadır. Herodotos erkeklerin evlenmek için bu gibi zorunlulukları olduğuna dair bilgi aktarmaz. Kaynakların bize bir şey anlatmaması bile bilgiye ulaşmamızda bir yöntemdir. Burada biz erkeklerin zaten savaşçı olduklarını sonucuna varabiliriz. Evlenme çağında olan bir bozkır erkeği çoktan savaşlarda cesaretini ve ustalığını kanıtlamış olmalıdır. İyi silah kullanarak dolayısıyla düşman öldürerek evlenmeye hak kazanan bir Sarmat kadınının bu işleri yapmamış bir erkekle evlenmek isteyeceğini düşünmek tutarsız olur. Bu kurallar çerçevesindeki bir toplumda anne kendi kız çocuğunun ileride evlenebilmesi ve toplumda kendisine yer bulup ve statü kazanabilmesi için ona savaşmayı en iyi şekilde öğretecektir.

Dede korkut hikâyelerinde biri olan Kam Pürenin Oğlu Bamsı Beyrek hikâyesi de Oğuzlarda kadınların da en az erkekler kadar savaşçı olduğunu anlatır:

... Beyrek der: Pay Piçen Beyin bir kızı varmış, onu görmeğe geldim dedi. Kız der: O öyle bir insan değildir ki sana görünsün dedi, amma ben Banı Çiçeğin dadısıyım, gel şimdi seninle ava çıkalım, eğer senin atın benim atımı geçerse onun atını da geçersin, hem seninle ok atalım, beni geçersen

²⁶⁹ Herodotos, s. 344 - 345.

*onu da geçersin ve hem seninle güreşelim beni yenersen onu da yenersin dedi.*²⁷⁰

Bozkır kadınları toplumsal hayatta kendilerine genişçe yer bulmuş ve pek çok zaman erkeklerden daha fazla iş yükü üstlenmişlerdir. Savaşmak bu alanlardan biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu nedenle erken dönemlerden geç dönemlere kadar bozkır toplumlarının iyi savaşçılar yetiştirmesinin temelinde kadınların iyi savaşçılar olması yatar. Dede Korkut'tan da örneklendirdiğimiz gibi iyi savaşan kadınların iyi savaşan erkekler ile evlenmek istemesi de erkeklerin daha iyi savaşmalarına sebebiyet vermiştir.

Her toplumda olduğu gibi bozkır toplumlarında da köleliğin varlığı ve bir geçim şekli olması iyi savaşmanın altında yatan sebeplerden biri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bozkırdaki köleliğin kurumsal olmadığını ve erken dönemlerde bozkırlıların çadırlarında köle beslemediklerinden bahsetmiştik. Bunun sebebi olarak da bozkırın yaşam şartlarının ağırlığı köleliğin bu tarzda şekillenmesine müsaade etmemiştir. Zaten her işi kendileri yapan bozkırlılar ihtiyaç duymadıkları köleleri yanlarında götürmeye sıcak bakmamışlardır. Bozkırda köle denildiği zaman akla ilk gelen savaş esirleridir. Bozkırda köle anlayışının büyük bir kısmını en azından göçebe yaşam tarzını benimsemiş olanlar için savaş esirleri oluşturmaktadır.²⁷¹ Bu nedenle kölelerin en büyük işlevi fidye karşılığında geri satılmaktır. Savaş esirlerinden gelen fidyeleri geçim kaynağı olarak ele alırsak, savaşlarda kim daha çok esir elde ederse daha çok fidye alacaktır. Dolayısıyla her bozkırlı savaşmayı iyi bilmedir ki daha fazla savaş esiri elde edebilsin. Savaşmayı iyi bilen bozkırlılar düşmanlarını yenerek daha fazla esir alıp daha çok fidye elde edebilmektedir. Olaya sadece çok fazla savaş esiri ele geçirme şeklinde değil de önemli şahısları ele geçirme şeklinde de bakabiliriz. Askeri zümreden, ya da idareci kesimden ele geçirilenler her zaman daha fazla fidye karşılığında salınabilmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Köleliğin kurumsallaşmış olduğu toplumların, yani kanunlarla nasıl köle olunacağı, kölelerin nasıl azat edileceği ve kölelerin her türlü yüz kızartıcı işlerde kullanıldığı toplumların

²⁷⁰ Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 60.

²⁷¹ Yaşam tarzlarının değişmesi ile birlikte köleliğinde şekil değiştirdiğinden daha önce bahsetmiştik.

savaşmayı bozkırlılar kadar iyi bilmediklerini görmekteyiz. Hemen her işte kölelerini kullanan bu insanlarda kölelik devamlı ve kemikleşmiş olarak toplumda varlığını koruduğu için ve belli suçları işlemiş hür insanların köle olabilmesi onların savaş esirlerine olan ihtiyaçlarını azaltmıştır. Hint, Çin, Roma, Yunan ve Mezopotamya gibi yerleşik yaşayan köklü medeniyetlerin kölelik kurumlarına ve kölelere bakış açılarına dair verdiğimiz örneklerle baktığımızda bu toplumlarda “*savaş esiri eşittir köle eşittir fidye ve geçim*” bilinci bozkırdaki kadar ön plana çıkmamıştır. Daha çok gündelik işlerde, ev işlerinden ve iş gücünün eksik olduğu alanlarda kölelerin kullandığını görmekteyiz. Toparlarsak köleliğin kurumsallaşmış olduğu toplumlarda savaşçılık ön plana çıkmamış savaş esirleri geçim kaynağı olarak gören bozkırlıların iyi savaşması ve savaş esiri ele geçirmesi elzem hale gelmiştir.

Bu durumla ilgili örneği Mesudî Murûc Ez-Zeheb adlı eserinde Çin imparatorunun anlattıklarını şu şekilde aktarır:

Söyle ona: biz beş tane hükümdar biliriz. Bunlardan Irak’a sahip olanı mülk olarak en genişidir. Çünkü dünyanın ortasındadır ve diğer hükümdarlar onun gözüne bakarlar. Bizde adı kralların kral diye geçer. Ondan sonra biz geliriz. Çünkü hiçbir kral bizden daha siyasetçi değildir. Hükümdarlarına bizim tebaamızdan daha itaatkâr bir tebaa yoktur. Biz insanların hükümdarıyız. Bizden sonra yağmacıların [yırtıcıların] hükümdarı gelir. Türklerin hükümdarıdır ve yağmacı insanların kralıdır...

272

Toplumsal yapının temelini oluşturan ailede başlayan iyi savaşma eğitiminin toplumsal yapıdaki önemini ve etkilerini uruglaşmaların başlamasıyla görmekteyiz. Dış tehditlere karşı bir savunma mekanizması ve içerideki problemlerin ve uyuşmazlıkların çözülmesi için ortaya çıkan ve akrabalık esasına dayanan urugların oluşmasında şüphesiz ki savaşçılığında etkisi vardır. Urugların birleşmesinde ise savaşçılığın daha önemli bir hal almaya başladığını görmekteyiz. Urugların birleşmesiyle birlikte ortaya çıkan boylar siyasi bir birliklerdir ve boya mensup olanlar aynı zaman boyun askeri gücünü de temsil eder. Bu yüzden iyi savaşan askerlerden oluşan boylar daha güçlü ve

²⁷² Daha sonra fillerin, hikmet ve felsefenin hükümdarı olan Hind hükümdarı ve yakışıklı erkeklerin hükümdarı olan Bizans hükümdarını sayar. Detaylı bilgi için Bkz. Mesudî, **Murûc Ez-Zeheb**, 3. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 110.

kuvvetli bodunlar ortaya çıkarmaya başlamışlardır. Bu güçlü bodunlar güçlü devletler kurmuşlardır. Etraftaki uruglar ya da boylar katılacakları konfederasyonları seçerken bunu göz önünde bulundurmaktadır. Bu yüzden uruglar birleşirken kendilerine daha yakın ve daha güçlü urugları seçmeye meyillidirler.

Savaşçılık aynı zaman bozkır toplumlarında sosyal statü kazanmanın bir yolu olarak karşımıza çıkmaktadır. Nökerlik kurumunu bunun bir örneği olarak gösterebiliriz. Hizmetkâr, yardımcı, kul ve arkadaş anlamlarına gelen nökerler özellikle Moğol imparatorluğunda kendini göstermiştir. Boy beylerini korumak için yemin eden bu bağımsız savaşçılardan²⁷³ pek çok durumda faydalanılıyordu. Askerlik dışında idarecilik²⁷⁴, casusluk²⁷⁵ ve nüfus sayımı²⁷⁶ gibi farklı işler yaptıkları da bilinmektedir. Temel görevlerinin beylere yoldaşlık, koruma ve askeri vazifeler olduğunu göz önüne aldığımız zaman nökerlerin iyi savaşçılar olması beklenmektedir. Bu yüzden iyi savaşarak boy beyinin yanında yer almak alıp yoldaşı olmak nökerlere sosyal statü kazandırmaktadır.

Toparlamak gerekirse Avrasya coğrafyasında yaşayan kavimler için savaşmayı iyi bilmek zorunluluk olduğu için eğitimler küçük yaştan itibaren aile içinde başlıyordu. Bunun sebebi ise kadınların erkekler kadar savaşmayı iyi bilmeleri ve öğretmeleridir. Küçük yaşta binicilik ve silah kullanma eğitimi alan bozkırlılar ilerleyen zamanlarda bu becerilerini askeri disiplin ile birleştirdikleri zaman ortaya savaşmayı çok iyi bilen ve askeri disiplinin yüksek olduğu ordular ortaya çıkmaya başlamıştır. Güçlü boyların oluşması için iyi savaşçıların ama daha önemlisi disiplin sahibi askerlerin olması gerekiyordu. Zira ilerleyen bölümlerde asker ve savaşçı arasındaki farka değineceğiz. Savaş bozkırın bir gerçeği olarak karşılarına çıkmasaydı belki de toplumsal yapıya bu denli nüfus etmeyecekti ve sosyal statü kazanmanın yolları daha farklı olacaktı ya da savaş eğitimi belli bir yaştan sonra başka kurumlar tarafından verilecekti.

²⁷³ Zerrin Günal, "Nöker" **İslam Ansiklopedisi**, Cilt: 33, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, İstanbul, 2007, s. 216 - 217.

²⁷⁴ Aziz B. Erdeşir-i Esterâbadî, **Bezm u Rezm**, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990, s. 332.

²⁷⁵ Esterâbadî, s. 465.

²⁷⁶ Alaadin Ata Melik Cüveynî, **Tarih-i Cihan Güşa**, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 490.

2. Bozkırda Devlet Örgütlenmesi

Devletin ve amaçlarının ne olduğuna dair pek çok farklı görüş bulunmaktadır. Gazali'ye göre devlet dini bir temele dayanır. İnsan haksızlık, isyan ve günaha yatkın olduğundan dolayı bunların önüne geçilmelidir bu da ancak toplumun devlet noktasında örgütlenmesiyle birlikte olur.²⁷⁷ Bugünkü batı toplumlarının siyaset felsefesi şekillendiren Hobbes'ın, *Leviathan* adlı eserinde devlet hakkındaki ilk iddiası, onun amacının bireysel güvenlik olduğudur. Özgürlüğüne düşkün olan ve kısıtlanmayı çok sevmeyen insanoğlunun bunları hiçe sayarak sınırları çizilmiş bir toprak parçası içinde yaşayama razı olmasının nedenini güvenli bir hayat sürme isteğine bağlar.²⁷⁸

Bozkırlılar denildiği zaman akla ilk gelen en önemli iki unsur kuşkusuz savaşçılıkları ve teşkilatlılıklarıdır. Bu iki unsur iç içe geçtiği için bozkırlılar büyük devletler kurmaya muvaffak olmuşlardır. Devletler toplumsal örgütlenmenin en üst kademesidir. Devlet ihtiyaç sonucu ortaya çıkar. Bu nedenle ki Avrasya coğrafyasında devletleşmenin olduğu dönemlerde, komşularında hâlâ kabile örgütlenmesinin olduğu zamanları görmekteyiz.²⁷⁹ Devletlerin ortaya çıkabilmesi için ilk olarak bir dil birliğinin olması gerekmektedir.²⁸⁰ Kimlik belirlenmeden yani "beni diğerinden ayıran şeyin ne olduğu" bilinmeden kimlik oluşamayacağı gibi devletin oluşması da çok zordur. Toplamları birleşmesinde ve kimlik oluşumda din ne kadar önemli olursa olsun, birbirini anlayamayan insanlar bir arada yaşayamaz.

Birbirlerini anlayan insanların Avrasya gibi güç bir coğrafyada ayrı yaşadığını düşünmek mantıklı olmaz. Bozkır coğrafyasında devlet, boy ve budunların birleşmesi ile ortaya çıkardı. Bu boyları oluşturan seçkin urugların ya da ailelerin başındaki beyler boy beyleri olurken aynı zamanda devletlerinde kağanı olabiliyorlardı. Orhun abidelerinde "il" şeklinde geçen devletin başına bu seçkin beyler geçerdi. Bir kişinin

²⁷⁷ Turgut Demirtaş, **Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti**, Karakum Yayınevi, Ankara, 2018, s. 29.

²⁷⁸ Thomas Hobbes, **Leviathan**, 17. Basım, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018, s. 133.

²⁷⁹ Bunun örneklerinden birini Avar döneminde görmekteyiz. Avarlar Balkanlara gelip Doğu Roma'ya elçi gönderdiklerinde bölgede yaşayan Slavlar daha kabile seviyesinde örgütlenmişti. Konuyla ilgili detaylı bilgileri "Bozkırın Sosyal Yapısı" adlı bölümde vereceğiz.

²⁸⁰ https://www.youtube.com/watch?v=icR3_YnRsRC, Erişim Tarihi: 30.12.2021

kağan olması için sadece seçkin bir urugtan gelmesi yetmediği gibi Tanrı tarafından verilen özelliklerinin olması gerekir.²⁸¹

Toplumsal teşkilatlanmanın devlet olarak adlandırılabilmesi için belli başlı kurallar vardır. Bunlardan ilki bağımsızlıktır. Bir toplumu gerçek mânâda devlet olabilmesi için iç işlerinde ve dış işlerinde tam bağımsız olmalıdır. Aksi takdirde başka bir devletin içinde özerk bir devlet olabilir. Kafesoğlu, Türklerin devlet kurmaya bu denli istekli ve hevesli olmasını göçebe hayat sürmelerine bağlar. Onların yer değiştiren yaşam tarzı, bağımsız devletler kurmalarında büyük rol oynamıştır.²⁸²

Gömeç'te bu yoldan ilerler ve üstüne göçebelerin iktisadi sistemlerinin yerleşiklere nazaran daha üstün meziyetler gerektirdiğini, daha zorlu bir hayat tarzına sahip olduklarını ekler.²⁸³ Hayvan evcilleştirmek ve yetiştirmek, tarım yapmaktan kuşkusuz daha zor bir uğraştır. Fakat bu durum göçebe çobanları yerleşik çiftçilerden daha üstün hale getirmez. Ayrıca dünya üzerinde uzun soluklu devletlerin ve imparatorlukların büyük bir bölümü yerleşikler tarafından kurulmuştur. Biz onlara bugün devlet diyoruz, çünkü onlar o zaman devlet olma kıstaslarından biri olan bağımsızlıklarını elde etmişlerdi. Göçebenin bağımsızlık anlayışı yaşam tarzından geliyorsa, yerleşik bağımsızlık anlayışı nereden geliyor?

Bize göre bu durum tarım toplumlarının yayılmacı siyaseti ile alakalıdır. Tarım yapılması için gereken toprak, hayvancılık için gerekenden fazladır. Bu yüzden tarım toplumları yayılmacı siyaset izlemişlerdir ve tarihteki Roma ve Çin gibi büyük tarım ve askeri imparatorluklar geniş alanlara hükmetmişlerdir. Eğer bu toplumlar başka devletlerin vassalları olsaydılar ellerindeki mahsül vergi ya da başka şeylerin karşılığı olarak alınacak ya da komşuları tarafından talan ve yağma edilecekti. Aynı zamanda dar bir alanda az bir verim artışı devam edecekti. Bu yüzden yerleşikler ellerindeki ekini kaybetmemek, daha fazla tarım yapabilecekleri topraklara sahip olmak ve mallarını dış tehditlere karşı korumak için bağımsız devletler kurmaya yönelmişlerdir.

Bir topluluğa devlet diyebilmemiz için gerekli olan bir diğer şey ise sınırları olan bir toprak parçasıdır. Toprakları olmayan toplumların devlet kurmaları mümkün

²⁸¹ Saadettin Y. Gömeç, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme," **Türk Kültürü El Kitabı**, (ed. İhsan Çapcıoğlu ve Hayati Beşirli), Ankara, 2015, s. 471.

²⁸² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 225.

²⁸³ Gömeç, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme," s. 472.

değildir. Bu durum bozkır devletleri için de geçerlidir. Türk toplumunda toprak kağanın malı değil devletin dolayısıyla halkın malıydı. Bunu Mo-tu döneminde görmekteyiz. Tung Huların arsız isteklerini²⁸⁴ büyük bir soğukkanlılık ile karşılayan Mo-tu'nun Tung Huların toprak istemesi üzerine kurultaydaki tavrı Han Shu'da geçer:

"Mo-tu devlet büyüklerine sorunca bazıları, "burası terk edilmiş [bir] topraktır, verelim diye cevap vermişlerdi. Bunun üzerine Mo-tu öfkelenip, "toprak devletin temelidir, nasıl olur da verilebilir? Diyerek verilmesini söyleyenlerin hepsinin başını vurdurmuştu. Mo-tu atına atlayıp ülkesinde [kendisine katılmakta] gecikenlerin başının vurulmasını emretmiş ve doğuya yönelerek aniden Tung(:Doğu) Hu'lara saldırmıştı."²⁸⁵

Kafesoğlu, bu bilgidен yola çıkarak bozkır devletlerinin toprak anlayışına dair şunu söyler: *"Görülüyor ki, Bozkır Türk ilinde "ulus" hükümdarın keyfine göre şahsi mal gibi tasarruf edilebilen bir toprak parçası olmayıp, bizzat devlet reisinin korumakla vazifeli olduğu ata yadigârı idi."²⁸⁶*

Tung Hular, Mo-tu'dan böyle isteklerde bulunduklarına göre askeri güçleri büyük ihtimalle Hunlarınkinden güçlüydü. Amaçları Hunları kışkırtmak ve onları mağlup edecekleri bir savaşa sokmak olabilir. Bu yüzden Mo-tu'nun bozkırda çok değerli olan at ve kadına dair Tung Huların isteklerini sorgusuz sualsiz kabul etmesi bu noktada şüphe uyandırıcıdır. Türk kadını bozkırın toplumsal ve siyasi hayatında kendine yer edinmiş güçlü ve değerli bir figür olarak kaynaklarda karşımıza çıkmaktadır. At ve koyun ise bozkır iktisadi hayatının temel taşı olan hayvancılığın en önemli ürünü olmasının yanı sıra ticarete de bozkırlıların en değerli ihracat mallarıdır. Hal böyle olunca Mo-tu'nun bozkır için bu iki değerli şeyi vermeyi kabul edip konu değersiz bir toprak parçasını vermeye gelince neden bu kadar öfkелendiğini düşünmek gerekir.

Mo-tu da muhtemelen düşmanının kendisinden güçlü olduğunu biliyor ve saldırmak için uygun zaman arıyordu. Bu yüzden onların isteklerini geri çevirmedi. Fakat Tung Hulara karşı hareket etmek için bütün halkının ona destek olabileceği, sadece hanesini ilgilendirmeyen bir istek bekliyordu. Toprak isteği tam aradığı şey oldu. Bunu biz sefere giderken arkasından herkesin gelmesini istemesiyle anlamaktayız.

²⁸⁴ Babasının cins atını ve eşlerinden birini isteme hadisesi.

²⁸⁵ Onat, vd., s. 22.

²⁸⁶ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 227.

Ercilasun bu olaya farklı bir açıdan yaklaşarak Tung Huların ilk iki büyük isteğinin karşılanması sonucunda rahatladıkları ve Hunlara karşı üstünlük kazandıkları şeklinde yorumlamıştır. Böylelikle Mo-tu'nun üçüncü isteği de yerine getireceğini düşünüyorlardı. Bütün Hunların saldırıya geçeceğini düşünmüyorlardı. Durum böyle olunca Tung-hular hazırlıksız yakalandı ve halkının da desteğini alan Mo-tu Tung Huları mağlup ettikten sonra oradan diğer düşman komşuları olan Yüe-cilerin üzerine yürüdü ve onları da mağlup etmeyi başardı.²⁸⁷

Bir toplumun devlet olabilmesi için gerekli olan bir diğer husus ise belli kanun ve kaideler ile yönetilmesidir. Bu kanunlar göçebe toplumlarda sözlü olarak yaşarken yerleşik toplumlar da ise yazılı şekilde vücut bulmuştur. Bozkırın sosyal ve iktisadi yapısının törenin ortaya çıkmasında ne gibi işlevleri olduğunu gelecek başlıklarda anlatacağız. Tabi bunların hepsi teoridir. Hâlâ bozkırda yazılı olmayan sözlü hukukun ne zaman ve nasıl ortaya çıktığına dair kesin bir cevap vermek zordur. Konu ile ilgili yakın zamanda en detaylı çalışmayı Hasan Göktürk Erdoğan *Türk Töresi & Eski Türklerde Töre Uygulamaları* isimli eserinde yapmıştır.²⁸⁸

Türklerin tarih boyunca pek çok devlet kurup yıkmalarının altında yatan sebeplerin başında onların devlet teşkilatının temelini oluşturan aile yapılarındaki hür yetiştirilme tarzı gelmektedir. Bağımsızlığın bir numaralı kıstas olduğu bozkır devletlerinden en ufak bir sendeleme iç karışıklıklara neden oluyor ve yönetici boyun değişmesine yol açıyordu. Türklerin devletlerini korumaları ve kollamaları, birini yıksalar bile ardından hemen yeni bir tane kurmalarının altında da bu sebep yatmaktadır. Kendilerinden başkalarını yönetici olarak görmeye pek fazla tahammül edemiyorlardı. Bu aynı kimlikten insanlar olsa bile böyleydi.

2.1. Kızıl Elma Ülküsünün Erken Dönem Tezahürleri ve Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Kabaca, dünya hâkimiyetini sağlama anlamına gelen Kızıl Elma ülküsü özellikle erken dönem bozkırlıların ardılları olan devletlerde görülmektedir. Fakat bu durum

²⁸⁷ Ercilasun, s. 46.

²⁸⁸ Hasan Göktürk Erdoğan, *Türk Töresi – Eski Türklerde Töre Uygulamaları*, Karakum Yayınevi, Ankara, 2018.

bundan yüzyıllar önce bozkırlı hükümdarların amacı değildir anlamına gelmez. Bozkır hükümdarları özellikle düşmanlarının gözünü korkutmak ve coğrafya bilgilerini göstermek için bütün dünyanın hâkimleri olduklarını ya da olacakları dile getirmişlerdir.

Bunun örneklerinden birini Avrupa Hunlarının hükümdarı olan Uldız zamanında görüyoruz. Tahta çıkışından, M.S. 408 yılına kadar Doğu Roma'ya başarılı seferler düzenleyen Uldız barış görüşmeleri için gelen elçilik heyetine önceki zaferlerinden de güç alarak doğan güneşi göstermiş ve *"Güneşin doğduğu yerden battığı yere kadar her yeri fethederim"* demiştir.²⁸⁹ Bir başka örneğini ise Avarlar döneminde görüyoruz. Avar hakanı Doğu Roma elçilerine *"Bütün milletlerin başıyım, güneş benim üzerimden doğuyor ve yakında bana itaat etmeyen hiçbir millet kalmayacak"* demiştir.²⁹⁰ Benzer bir hâkimiyet anlayışını Göktürk döneminde Türk-Şad kağan zamanında görmekteyiz. Valentinus'un başkanlık ettiği Doğu Roma elçilik heyetine *"Gücünüzü biliyorum. Uzak doğudan batı ucuna kadar tüm dünya bana açıktır. Düşünün sefiller, Alan ulusunu ve Unigur kabilesini. Tam bir güven içerisinde ve de kendi güçlerine inanarak, Türklerin mağlup edilemez gücüyle karşılaştılar. Fakat umutları boşa çıktı ve onlar da bizim tebaamıza dahil edilerek kölelerimiz arasına katıldılar"* demiştir.²⁹¹

Bozkırda Moğolların büyük hükümdarlarından Hülagu Han döneminde de kızıl elma ülküsünün erken dönem tezahürlerini görmekteyiz. Han'ın Şam Melik'i Nasır'a yazdığı mektupta şu cümleler geçer:

*"... Kesin olarak bilmekteyiz ki siz bozguncusunuz ve kötü işler yapıyorsunuz. Onun için Tanrı bizi sizin üzerinize göndermiştir. Sizin çoğunuz bizim gözüümüzde azdır. Sizin azizleriniz bizim yanımızda düşken ve hordur. Doğudan batıya kadar olan mülklerin sahipleriyiz."*²⁹²

Kağanlar, bozkırda Tanrı'nın gölgeleri olarak tahta çıkan saygın kişilerdir. Onlar aynı zamanda topluma karşı görevleri olan hükümdarlardır. Orhun abidelerinde geçen *"Üstte mavi gök, altta yağız yer kılındıkta, ikisi arasında inşa oğlu kılınmış, insan oğlunun üzerine ecdadım Bumin Kağan, İstemi kağan oturmuş"* cümlesi kağanların sadece kendi halkının değil bütün insanlığın kağanı olduğu ve onlara karşı

²⁸⁹ Ahmetbeyoğlu, *Avrupa Hun İmparatorluğu*, s. 49.

²⁹⁰ Gömeç, "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme", s. 475.

²⁹¹ Mangaltepe, *Bizans Kaynaklarında Türkler*, s. 80-81.

²⁹² Kerîmuddin Mahmud-i Aksarayî, *Müsâmeretü'l - Ahbâr*, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 41.

sorumlulukları olduğu anlamını da vermektedir. Orhun Abidelerinde geçtiği şekliyle aç halkı doyurmak ve çıplak halkı giydirmek hükümdarların görevidir. Bu nedenle hükümdarların halka karşı görevleri varsa halkın da hükümdarlarına karşı görevleri vardır ve onları "Kut" almış kutsal kişiler olarak görürler. Onlara yapılan saygısızlığı kendilerine ve bütün millete yapılmış sayarlar. Bunun örneklerinden birini Tung Yabgu'nun Tiflis kuşatmasında görmekteyiz. Doğu Roma Hükümdarı Heraklios ile birlikte şehri kuşatmış fakat alamamıştır. Bunun üzerinde şehrin içindekiler bir bal kabağının üstüne Tung Yabgu'nun suretini çirkin bir şekilde çizdikten sonra surlardan aşağıya sarkıtmışlar ve balkabağını kılıçları ile parçalamışlardır. Yaptıkları saygısızlığın bedelini ise ertesi sene çok ağır bir şekilde ödemişlerdir.²⁹³

Sonuç olarak hükümdarlarına karşı görevleri olan halkın onların dünyayı ele geçirme ve dünya üzerindeki en büyük ve güçlü devlet olma isteğini gerçekleştirmesi için iyi savaşçılar olması gerekir. Bu bağlamda savaş talimleri asla bu amaç temelinde yapılmaz ama en azından savaş meydanlarında daha iyi savaşmak adına bir motivasyon kaynağı olarak karşımıza çıkar. Aynı zamanda halkın içinden biri olan ve tepeden asla inemeyen bozkır hükümdarları bozkırlıların ne kadar iyi savaşçılar olduklarını bildiklerinden dolayı kendilerine böyle büyük hedefler koyabilmişlerdir.

2.2. Bozkır Devlet Teşkilatlanmasının Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Toplumsal örgütlenmenin son safhası olan devletleşme süreci her coğrafyada farklı zamanlarda ortaya çıkmıştır. Çalışma alanımız olan Avrasya'da ise bozkırlıların irili ufaklı pek çok devlet kurmasının nedenlerinden birine, savaşçılıklarını koyabiliriz. Devletlerin ortaya çıkma sürecinde güçlü ordunun önemi büyüktür. Bozkırlıların çocukluktan itibaren savaş ve silah eğitimi aldığını düşünürsek devletin temel taşlarından biri doğal olarak oluşmaktadır. Bu noktada savaşçılığı sonuç olarak görmek daha tutarlı olacaktır.

Bozkır savaşçılığına devlet teşkilatının ve devletleşme sürecini yağma seferleri üzerinden az da olsa bağdaştırma şansımız vardır. Bağımsız gruplarca yapılan

²⁹³ Kalankatlı Moses, **Albanlar Tarihi**, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, ss. 161-163.

yağmaların getirisi devlet çapında yapılan yağmalara kıyasla çok daha azdır. Aynı zaman da daha büyük tehlike arz eder. Ufak çapul hareketleri çoğu zaman yerleşikler tarafından bertaraf edilirken tarihi kaynaklar bozkır devletlerinin yaptığı büyük yağma seferlerinin çoğu zaman başarıya ulaştığını ve büyük ganimetler getirdiğini yazmaktadır. Bu sebeple bozkırlılar devlet kurmaya daha yatkındırlar.

Yeni kurulan devletlerin dinamik yapısı ve doyumluk seferlere olan ihtiyacın her zamankinden daha fazla olması devlet teşkilatlanmasının bozkır savaşçılığına etki eden nedenlerinden biridir. Hun ve Göktürk dönemlerinde çoğu kez yeni kurulan devletlerin yağmaya daha meyilli olduğunu görmekteyiz. Orhun abidelerinde de geçen açları doyumlamak ve çıplakları giydirmek yerleşiklere yapılan yağmalar sonrasında gerçekleşebilen hadiselerdir. Orhun abidelerinin Türk milletinin hafızası olduğu gerçeğini göz önüne aldığımızda bozkırlıların ihtiyaçlarını karşılama noktasında neden devlet kurmaya ve yağma yapmanın zaruri olduğunu da anlayabiliriz. Bir bey, boyuyla birlikte yağma yapmaktansa boylar ve bodunlar birliğinden oluşan devlet ile birlikte daha güçlü ve daha fazla ganimet elde edebileceği yağma seferlerine çıkmayı tercih eder.

3. Bozkırda İktisadi Yapı

Nasıl ki göçebe yaşam coğrafya endeksli bir şekilde ortaya çıkmışsa bu yaşam tarzının ortaya çıkardığı iktisadi hayatta coğrafya endeksli dir. Zira buğday yetişmeyen topraklarda buğday yetiştirmeye çalışmak boşa çabadır ve alternatifi bulunmaz ise açlık kapıdadır. İnsanoğlu hayatta kalmak için yaşadıkları coğrafya içerisinde kendi iktisadi modelini ortaya koyar. Vaziyet, verimli topraklarda ve iyi iklimlerde tarım olarak kendini gösterir. Tam tersi coğrafyalarda ise hayvancılık, avcılık ve yağmalar ön plana çıkar.

Avrasya bozkırları geniş düzlüklerden oluşur. Verimli tarım havzalarının azlığının yanı sıra meraların bu geniş alanda farklı noktalarda olması nüfusun homojen şekilde dağılmasına sebebiyet vermiştir. Bu dağılma ve Avrasya'nın büyüklüğü aynı coğrafya içinde yaşayan insanların kuzeyde ve güneyde farklılaşmış ama genel olarak benzer iktisadi sistemler üretmelerini sağlar. Khazanov'a göre bir bölgenin tarıma,

hayvancılığa ya da her ikisine uygun olup olmadığını ekolojik şartların yanı sıra bölgeye özel durumlarda belirler.²⁹⁴

Bazı araştırmacılar göçebelerin iktisadi sistemlerinin kendi kendine yettiğini iddia etmektedir. Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları* isimli kitabında bozkırda yaşanan göçebelerin yiyecek, içecek, barınma, giyim, hatta yakıtlarını dahi kendi kaynaklarından sağlayabildiklerini dile getirmektedir. Maden ve metal işçiliğine de vurgu yaparak Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebelerin yerleşik toplumlardan tamamen soyut bir şekilde hayatlarını sürdürebileceklerini iddia eder.²⁹⁵ Bunun aksine göçebelerin tamamen dışa bağımlı bir iktisadi sistemi olduğunu dile getiren araştırmacılar da vardır. Khazanov bu bağlantının hayati düzeyde olduğunu dile getirmektedir. Göçebelik merkeze konulduğunda, dış dünya ve onun bir parçası olan yerleşiklerin varlığı ve onların iktisadi sistemleri sayesinde, göçebelerin var olduğunu dile getirmiştir. Daha da ileriye giderek yerleşikler, göçebelerin kendileri ile münasebet kurmasına izin verdiğinden dolayı göçebelik var olmuştur ve bu insanlar göçebe kalabilmişlerdir demektedir.²⁹⁶

Göçebeliliğin sürdürülmesi için temel şartlar, yerleşiklerin üretimlerinden ziyade doğrudan göçebelerin geliştirdiği bir takım devrin teknik ilerlemelerine bağlıdır. Bir göçebe hızlı yer değişimi için tekerleği daha işlevsel kullanırken yerleşik bunu yalnızca tahıl öğütme aracı olarak değerlendirir. Göçebe hayatın sürdürülmesinde yalnızca büyük mera sıkıntıları ve tahıl yokluğunda yerleşiklik devreye girer.

İki tarafı da temsil eden farklı düşünceler hakkında genel eleştiri, hiçbir iktisadi sistem kendi kendine hayatta kalamaz ve hepsi birbirine bağımlı ve muhtaçtır. Göçebeliliğin en saf pastoralist halinden tutup, yarı göçebelerin tarım ve hayvancılığın birlikte ilerlediği, nispeten daha karmaşık iktisadi şekline kadar, hiçbir iktisadi sistem kendi kendine yeterli değildir ve hiçbir şekilde yalıtık bir hayat süremez.²⁹⁷ Bu yargı sadece göçebeler için değil, yerleşikler için de geçerlidir. Göçebelerin bir şekilde dış dünyaya uyum sağlamaları gerekmektedir ve bunun nasıl olacağına yönetenlerden

²⁹⁴ Khazanov, s. 131.

²⁹⁵ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengrinin Çocukları*, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013, s. 31.

²⁹⁶ Khazanov, s. 78.

²⁹⁷ Khazanov, s. 314.

ziyade yönetilenlerin sosyal, ekonomik ve politik hedefleri yön verir.²⁹⁸ Günümüzün ekonomik açıdan güçlü ülkelerine baktığımızda hepsinin önceliğinin ticaret olduğunu görmekteyiz. A.B.D.'nin ticaret yapmadığı bir dünya hayal edilebilir mi? Hiçbir ülkenin ekonomisi ticaret yapmadan hayatta kalamaz. Günümüzde pek çok materyale ulaşmak oldukça kolaydır. İlerleyen teknoloji insanın hayatını daha da kolaylaştırmış ve yaşam kalitesini artırmıştır. İnsanlığın kat ettiği onca yoldan sonra bile ticaret önemini bu denli korurken, M.Ö. Avrasya bozkırlarının çetin şartlarında yaşamlarını sürdürmek zorunda olan kavimler için kendi kendilerine yeten ekonomik sistemleri vardı demek, dolaylı yoldan yerleşikliğe yapılan gereksiz ve orantısız güzellemenin benzerini göçebeliliğe yapmak olur.

Göçebeliliğin kendi kendine yettiği iddiasını dile getirmek, ardından başka bir problemi daha ortaya çıkarır. Eğer ki bunu kabul edersek yağma seferlerini²⁹⁹ nereye koyacağız? Madem bozkırda yaşayan kavimler ısınma ihtiyaçlarına kadar kendilerine yetebiliyorlar o zaman neden yerleşiklere karşı yağma akınları yapıyorlar? Bu noktada Ammianus'un söylediği gibi göçebeler insana bile benzemeyen kana susamış vahşiler midir? Biz eğer göçebeliliğin kendi kendine yettiğini kabul edersek, bozkırda yaşayan insanların geçim sıkıntısını bir kenara atmış oluruz. Yağma seferlerini ise tarif edilemez vahşilik içgüdüsüne bağlayıp aynı zamanda kana susamış ve öldürme güdüsünün önüne geçemeyen insanların yaptığı seferler olarak tasvir etmiş oluruz.³⁰⁰

Farklı coğrafyaların ortaya çıkardığı yaşam standartlarını, yaşam tarzlarını ve iktisadi sistemlerini anlamak kavimleri her anlamıyla anlamının temelini oluşturur. Bu yüzden ilk olarak Avrasya'nın neresi olduğunu anlatarak tezimize başladık. Daha sonra Avrasya'nın yaşam tarzı olan göçebeliliğin ne olduğu ve ne olmadığı üzerinde durduktan sonra göçebe yaşam tarzının toplumsal yapıya nasıl etki ettiğinden bahsettik. Şimdi onların iktisadi sistemlerini detaylı bir şekilde anlatarak savaşçı kimliklerini kazanmada nasıl bir etkisinin olduğundan söz etmeye çalışacağız.

²⁹⁸ Khazanov, s. 314.

²⁹⁹ Yağma seferleri, bozkır iktisadının hayvancılıktan sonra en önemli gelir kaynağıdır demek yanlış olmayacaktır. Konu bütünlüğü açısından şimdi değil ilerleyen bölümlerde Yağma akınlarının öneminde ve onların ortaya çıktığı şartlarda detaylı bir şekilde bahsedeceğiz.

³⁰⁰ Burada şuna değinmek gerekir ki yağma seferlerinin büyük bir çoğunluğu maddi gelir kaygısı taşıran bir kısmı daha farklı amaçlara hizmet etmektedir. Savaş öncesi düşmanı güçsüz bırakmak ya da düşmana her zaman savaşa hazır olduğunu hissettirmek gibi. Bu nedenle yapılan her yağma seferinin maddi getirisi olduğunu söylemek çok zordur.

3.1. Tarım

3.1.1. Bozkır Tarımı ve Eski Türklerde Tarıma Dair Veriler

Tarım, insan nüfusun artmasında kilit rol oynamış bir iktisadi faaliyettir. Yaklaşık 14.000 yıldır insanların bildiği bir uygulamadır. Mezopotamya'nın kuzeyinden kademeli bir şekilde Anadolu'ya yayılmıştır. Oradan Balkanlara geçmiş, Balkanlardan sonra güney Adriyatığe geçmiştir. Oradan ise kuzeye çıkmadan Orta Avrupa'ya önce İtalya'ya sonra İspanya'ya yayılmıştır. Bir diğer kol ise bugünkü Romanya arazisi üzerinden Karadeniz'in kuzeyine gelmiştir. M.Ö. 5800 den itibaren Dinyeperin batısında 5200lerden itibaren ise Dinyeper'in doğusundaki bölgelerde tarım yapıldığını bilinmektedir. Orta İdil boylarına doğru tarım bilgisi buradan yayılmıştır. Buradan da Avrasya'ya girmiştir.³⁰¹

Genellikle gıda üretiminin ve tarımın aynı şey olduğu varsayılır. Fakat bu algı yanlıştır. Besin üretimi teknik bir meseledir.³⁰² Tarımın en önemli özelliği fazla insan besleyebilme kapasitesidir. Cavalli Sforza'nın ortaya koyduğu kurama göre avcı-toplayıcılıkla geçinen bir bölge 100 kişiyi besleyebiliyorsa, tarım burada tam 42 katını besleyebilir. Bu yüzden yerleşik ordular daha kalabalıkken bozkır orduları sayıca daha azdır.³⁰³

Tarımın ortaya çıkışından mütevellit insan nüfusunun artması onun doğasını yayılmacı hale getirmiştir. Çünkü tarım için geniş arazilere ihtiyaç vardır. Ayrıca elde edilen mahsulün depolanması gerekir. Mahsullerin depolanması sayesinde tarım daha fazla insan besleyebilmektedir. Bu depolar büyük olacağından avcı toplayıcılıktan yerleşik yaşama geçiş hız kazanmıştır. Dolayısıyla tarım, yerleşik hayata geçmede büyük rol oynamıştır.³⁰⁴ Tarıma ve çiftçiliğe dair farklı dönemlerde farklı veriler bulunmaktadır. Çiftçilik Orta Meksika'da M.Ö. 9.000 iken Güney ve Kuzey Çin'de M.Ö. 7.000 yılına dayanmaktadır.³⁰⁵

Bozkırlıların tarım yapıp yapmadığı hakkında pek çok fikir ortaya atılmıştır. Sanılanın aksiyse bozkırlılar tarım ile yakından ilgiliydi ve tarım yapmayı biliyorlardı.

³⁰¹ <https://youtu.be/yyLWwVvzjNw> Erişim Tarihi. 10/10/2021

³⁰² Barbara Bender, "Gatherer-Hunter to Farmer: A Social Perspective," **World Archeology**, Vol. 10, No. 2, Oxfordshire, 1979, s. 204.

³⁰³ <https://youtu.be/yyLWwVvzjNw> Erişim Tarihi. 10/10/2021

³⁰⁴ Mithat Direk, **Tarım Tarihi ve Deontoloji**, 2. Basım, Eğitim Yayınevi, Ankara, 2012, s. 19.

³⁰⁵ Direk, s. 51.

İlk önce şu soru düşünölmelidir: Ordularının büyük bir kısmı süvarilerden oluşan bu insanlar atlarını beslemek için ne yapıyorlardı? Sürekli biz mera arayışı içinde miydiler? Yoksa atlarını besleyecek malzemelerin bir kısmını kendileri mi yetiştiriyorlardı?

Bozkırlılar tarımla coğrafyanın müsaade ettiğı kadarıyla uğraşabiliyorlardı. Açık bozkır alanları kuraklık sebebi ile tarıma uygun değildir. Sulama sistemlerinin gerekmediğı dere yatakları ve civarı bölgeler bozkırda tarımın yapılabildiğı uygun alanlardır. Aynı zamanda iç havzalarda kalan bölgeler ve dağların arasında kalan vadilerde bozkır tarımından söz etmek mümkündür.³⁰⁶ İklim şartlarının ve coğrafyanın yetersizliğini Han Shu'da geçen *"Tam bu sırada aylarca süreceğ yağmur ve kar yağışı başladı. Hayvanlar öldü, insanlar hastalandı, ürün yetişmedi"* cümlesinden anlayabilmekteyiz.³⁰⁷

Erken dönemlerden geç dönemlere kadar bozkır halkları hakkında bilgi veren kaynaklar onların tarımla ilgilendiğı söylemektedir. Karadeniz'in kuzeyinde hüküm sürmüş İskitlerin tarımla uğraştığına dair yazılı ve arkeolojik deliller bulunmaktadır. İskitlerin hayatında tarımın ne denli olduğunun örneğini onların köken efsanesinde görmekteyiz:

"İskitler, kendilerini ırkların en genci sayarlar ve kökenlerini şöyle gösterirler: Bu ülke boştu, burada ilk olarak Targitaos adında bir adam doğdu. Bu Targitaos'un babası Zeus, anası da Borysthenes ırmağının kızıymış, öyle derler. - Benim aklım ermez, ama bana ne, efsane böyle diyor. Targitaos'un kökeni buymuş demek; bunun üç çocuğı olmuş, Lipoxais, Arpoxais ve en küçükleri Koloxais. Bunların zamanında Skythia'ya gökyüzünden altından yapılma zanaat araçları düşüyor, bir saban, bir boyundurug, bir balta ve bir kupa."³⁰⁸

Batı menşeli kaynakların anlattığı bilgiler tarımın bozkır toplumlarında ne kadar mühim bir yer tuttuğına işaret etmektedir. Düşünüldüğü gibi bozkırlıların tarımla uğraşması geç dönemlere ya da yerleşikleştikleri dönemlere tekabül etmez. Etseydi bu efsanede gökten saban düşmezdi. Tarım iktisadi hayatta o kadar büyük bir yer kaplamaktaydı ki köken efsanelerinden bile kendine yer bulmuştur. Zaten Dinyester'den

³⁰⁶ Khazanov, s. 131.

³⁰⁷ Onat vd., s. 41.

³⁰⁸ Herodotos, s. 299.

Don nehrine kadar uzanan orman - bozkır bölgesinde yaşayan ve tarımla uğraşan İskitlere "Çift İskitler" adı verilmiştir.³⁰⁹

İskit döneminde yapılan tarımın yanı sıra tarım arazilerinin kullanımı yarı göçebeliliği andırır. Coğrafyanın emrettiği gibi yaşamak zorunda olan İskitler tarım yapmak için sık sık arazi değiştirmek zorunda kalıyorlardı. Çünkü çernozyom denilen kara topraklarda tarım yapmak zordu. Aynı zamanda tarım arazilerinin yaban otlar ile kaplanması bir başka problemdi. Bu nedenle İskitler tarım yapmaya gittikleri bölgelerden ufak evlerden oluşan küçük köyler kuruyorlardı.³¹⁰ Artamonov İskitlerin nasıl tarım yaptığını şöyle anlatır:

"... Birkaç yıl ektikten sonra tarlayı terk ederek orman ve çalılarla kaplanmasını beklediler ve daha sonra ağa. Ve çalıları yakmak suretiyle araziye temizleyerek tarlaları yeniden ekilebilir hale getirdiler. Tarlada gövde kısmında kalın bir dal bulunan ağaçtan yapılmış kanca şeklinde tahta saban kullandılar. Dal, sabanı bir çift öküz ya da ata bağlamada kullanılıyordu. Gövdenin kesik kısmının sivri kenarı ve topuk kısmı sürgü şeklinde kesilirdi ve üzerinde sapın takıldığı bir delik bulunurdu. ... Ekinleri parçalamak ve una dönüştürmek için tahıl öğütücüleri kullanılıyordu, henüz değirmen taşları bilinmiyordu."³¹¹

Bu bilgilerden yola çıkarak İskit döneminde tarımın aynı hayvancılık gibi belli başlı bölgelerde ve düzenli göç hareketleri ile yapıldığını görmekteyiz. Tarım alanları çok iyi bilindiği ve belli bir süre boş bırakılması gerektiği için bu göç hareketleri düzenlidir. Tarım, çobanlık gibi günlük hareketlerden ziyade mevsimsel hareketlere ihtiyaç duyduğu için ister istemez ufak köyler kurulması çifti İskitlerin bir nevi yerleşik yaşama geçmesine de örnektir. Fakat bu durum yaşam tarzlarında köklü bir değişiklik yapmamıştır. Zira İskitler göç edebildikleri için bozkırda tarım yapabilmişlerdir. Göç edebilecek teknolojiye ve birikime sahip olmasalardı, tarım arazileri için hareket yapamayacaklar ve tarımla uğraşamayacaklardı. İskitlerin tarım yapabilmek için göç

³⁰⁹ Artamonov, Kimmerler ve İskitler, s. 121.

³¹⁰ Artamonov, Kimmerler ve İskitler, s. 174.

³¹¹ Artamonov, Kimmerler ve İskitler, s. 124.

etmek zorunda olmaları, göçebeliliğin yaşam tarzları sıralamasında yerleşik yaşamdan sonra geldiğine bir delildir.

Eberhard, M.Ö. 1050 yılında Çin'in kuzeyine hükmeden Chou ailesinin aslında bozkır asıllı Türkler olduğunu söyler. Türk ve Moğolların Chouların yaptığı garnizonlara saldırma sebebinin altında yatanları Eberhard şöyle açıklar:

*...Türk ve Moğol göçebelerin otlak bölgeleri küçülüyordu. Bundan başka, yukarda söylendiği gibi, kendileri de biraz ziraatla meşgul oluyorlardı. Fakat şimdi bu zirai mahsulleri mübadele veya soygunculukla daha kolay elde edebildiklerini görüyorlardı. Bunun için yavaş yavaş kendi ziraatlarını komşularından yahut efendilerinden temin ediyorlardı. Fakat ziraattan vazgeçmekle müşkül bir duruma girmiş oluyorlardı.*³¹²

Eberhard'ın verdiği bu bilgilerden yola çıkarak bozkırlıların M.Ö. 1050 yılından da önce tarımla uğraştığını görüyoruz. Hatta sadece ufak çapta uğraşmalar değil, tarımı bırakıp tam anlamıyla göçebe hayata geçtikleri zaman zorlandıklarını da görüyoruz. Çünkü kendileri yetiştirmedikleri zaman bu malları komşularından almak zorunda kalıyorlardı. Komşularının ticarete yanaşmaması ya da yüksek fiyat verdiği durumlarda ise yağma seferleri zorunlu hale geliyordu.

Hun dönemine geldiğimizde kaynaklar yine tarım ve toprak ile ilgili bilgiler vermeye devam eder:

*Su ve otlakların izleyerek hareket ederlerdi. Surlarla çevrili [bir] şehirleri, sürekli oturdukları [bir] yer ve tarım yapmak gibi [bir] uğraşları yoktu. Ancak, yine de herkesin kendine ait [bir] toprağı bulunurdu.*³¹³

Kaynak her ne kadar tarımla uğraşmazlar dese de buradaki veriye dikkatle yaklaşmak gerekir. Çok daha eski dönemlerde tarımla uğraşan ve bıraktıkları zaman zor durumda kaldıklarını bildiğimiz bozkırlıların Hun döneminde tamamen tarımı bıraktıklarını düşünmek tutarsız olur. Gül, burada verilen "*Tarım yapmak gibi bir uğraşları yoktu. Ancak, yine de herkesin kendine ait [bir] toprağı bulunurdu*" cümlesini Hunların küçük çapta tarım yaptığı şeklinde yorumlamıştır.³¹⁴

³¹² Eberhard, Çin Tarihi, s. 38.

³¹³ Onat vd., s. 1.

³¹⁴ Bülent Gül, **Eski Türk Tarım Terimleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004, s. 65.

Eberhard, Hun toplumu hakkında genel bilgiler verirken şunları söyler:

"Bu kavimler tamamen göçebedir ve at yetiştirirler, yalnız zaman zaman bir yere yerleştikleri de görülür. H'yung-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler avcılık yapmışlar;³¹⁵ cenuptakilerden bazı kısımlarda ziraatla uğraşanlar vardı."³¹⁶

Eberhard, Hunların komşularını anlatırken detaylı bilgiler verir ve onların tarımla uğraşmalarına da değinir. Örneğin Cye-gu'lar³¹⁷ hakkında şunları söyler: *"Hiung-nu'ların garbında Ding-ling'lerle karışık yaşarlar. Kızıl saçları vardır. Kara saçlıları çirkin bulurlar. Yeşil gözleri vardır. Yurtları soğuktur. Darı, buğday ekimi ile uğraşırlar."³¹⁸*

Kırgızlar ile ilgili bir diğer bilgi ise şöyledir: *"İklimleri pek soğuktur; büyük ırmaklar bile yarı yarıya donar. "Bu adamlar darı, buğday, arpa ve bir nevi yulaf eker ve bir ezme değirmeni ile bunlardan un yaparlar. Darıyı ikinci ayda eker, dokuzuncu ayda toplarlar. Darıyı yemek ve şarap imal etmekte kullanırlar. Sebze ve meyveleri hiç yoktur."³¹⁹*

Ögel, Altay bölgesinde Hun çağından kalma sulama kanallarının izlerinin bulunduğunu söyler. Baikaus bölgesinde, Çulışman Nehri yakınlarındaki sulama kanallarının izleri bugün bile görünmektedir.³²⁰ Ögel, Çinli seyyah Wang Yen-tse'nin seyahatnamesinden şunları aktarır: *"Burada Ch'ing-ling adı verilen bir dağdan, bir ırmak gelir. Bu ırmağın suları, (kanallarla) o şekilde düzenlenir ki, devletin başkentinin her tarafını çevreler. Bu su ile tarlalar, bahçeler sulanır ve değirmenlerin taşları döndürülür. Bu memlekette beş türlü hububat yetişir."³²¹*

Bozkırlıların tarıma yabancı olmadıkları arkeolojik verilerle de desteklenmektedir. Göktürk döneminde Altay ve Selenge bölgesi arasında tarım

³¹⁵ Yukarıda anlattığımız aynı coğrafyanın farklı bölgelerinde farklı geçim kaynaklarının bir örneği de buradadır.

³¹⁶ Wolfram Eberhard, **Çin'in Şimal Komşuları**, 2. Basım, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınevi, Ankara, 1996, s. 90.

³¹⁷ Kırgızların ismi.

³¹⁸ Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 67.

³¹⁹ Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 68.

³²⁰ Bahaeddin Ögel, **İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 3. Basım, TTK Yayınevi, Ankara, 1988, s. 88.

³²¹ Bahaeddin Ögel, **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, TTK Yayınevi, Ankara, 2000, s. 117.

yapıldığı bilinmektedir.³²² Aynı zamanda Göktürk kurganlarından çıkan tarım aletleri bu arkeolojik verilerin bir kısmını oluşturur.³²³ Sadece Göktürk kurganlarından değil aynı zaman Güney Sibiry'a'da bulunan Hun kurganlarından da tarıma dair arkeolojik veriler bulunmaktadır. İvolga şehrinden çıkarılan çapa gibi tarım aletlerini büyük baş hayvanların uzun kemiklerinden yapılmıştır ve 21 cm'ye kadar ulaşır.³²⁴

Bozkırlıların tarım yaptığına dair dikkatle incelenmesi gereken bir diğer veri ise Eski Türk boylarından biri olan Tu-po'lar hakkında Çin kaynaklarının verdiği bilgilerdir: *"Otları toplayıp kulübe yaparlar. Ziraatı bilmezler. Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar. Kuş, balık yabani hayvan yakalayıp yiyecek yaparlar. Samur kürk ve geyik derisi elbiseleri vardır."*³²⁵

Çin kaynaklarından bu alıntıyı burada aktarmamızın sebebi kaynağın verdiği bilgiye nasıl yaklaşmamız gerektiği açısından mühimdir. *"Ziraatı bilmezler"* cümlesine burada kuşku ile yaklaşmayız. İlk olarak söylenen *"Topraklarında yüzlerce ot vardır. Bunların kökünü toplayarak yemek yaparlar"* cümlesi zaten ziraat yapmayı bildiklerine işaretler. İkinci olarak ise bu cümleden yola çıkarak yaptıkları tarım şeklinin Çin'den farklı olduğunu söyleyebiliriz. Yerdeki otları toplamayı bilen ve onlar sayesinde karnını doyuran bu insanların mutlaka bir verimi arttırma çabası olacaktır. O yüzden büyük ihtimalle Çin tarzı tarım yapmadıkları için kaynak *"Ziraatı bilmezler"* demiştir.

Kaynaklar Uygur döneminde de bozkırda tarım yapıldığına dair bilgi aktarmaya devam etmektedir. Bu dönemde Uygurların din değiştirmelerinden mütevellit hayat tarzlarında yaşanan değişiklikler yerleşiklikle birlikte tarımın daha farklı tekniklere kavuşmasına sebep olmuştur. Temim İbn Bahr'ın Uygurlara yaptığı seyahatte gördüklerini Minorsky şu şekile aktarır:

"Ve son ekili yolların (imarat) ve birbirine bitişik duran köylerin arasında yirmi gün boyunca yolculuk etti. İnsanların tümü veya çoğu Türk idiler ve aralarında Majiyan, Zindık ve bunları ikrar eden ateşe tapanlar"

³²² Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 164.

³²³ Ögel, İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi, s. 164.

³²⁴ Luzia Kılıç, **Güney Sibiry'a'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018, s.187.

³²⁵ Ahmet Taşağıl, **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 2013, s. 116.

vardı. Tüm olanlardan sonra nihayet Uygur kağanının şehrine ulaşmıştı. O, buranın tarımın gelişmiş büyük bir şehir olduğunu ve etrafının tamamıyla Rustak'ların ekili olduğu topraklarla ve birbirine yakın duran köylerle çevrili olduğunu rapor etmektedir."³²⁶

M.S. 744'den önce göçebe bir hayat süren Uygurlar M.S. 821 civarında artık iyice yerleşik hayata geçmeye başlamıştır. Yerleşik yaşam ile tarımın verimliliği paralel olarak ilerlediği için şehirler büyümeye ve nüfus artmaya başlamıştır.³²⁷ Uygurlar hakkında verilen bu bilgileri arkeolojik veriler de desteklemektedir. Uygur mezarlarında bulunan ölü ile birlikte gömülmüş darı ve tahıl kalıntıları vardır. Aynı zamanda değirmen taşları, harman tokmakları ve sulama yaptıklarına dair arkeolojik veriler bulunmaktadır.³²⁸

Bozkırda tarım yapıldığına dair bilgi veren tek kaynak Temim İbn Bahr'ın seyahatnamesi değildir. İbn Fazlan Bulgarlar ile ilgili olarak şu bilgileri verir: *"En çok yedikleri yiyecekler karaca darı ve ettir. Bununla beraber ülkelerinde buğday, arpa boldu. Buğday vs. eken kişi hükümdara pay (öşür) ödemez. Her ev vergi olarak hükümdara yılda bir samur kürkü verir.*"³²⁹

Bulgarlar konusunda, yukarıdaki ifadeyi destekleyen bilgiyi Gezidi'nin Zeynü'l-ahbâr isimli eserinden almaktayız:

"Bulgar ülkesi Burdas tarafına bitişiktir. Bulgar halkı Hazar denizine dökülen bir ırmak kıyısında yaşarlar. Bu nehre İtil derler. Bu nehir Hazarlar ile Slavlar arasında akar. ...Bulgarlar'ın hükümdarına "iltapar" derler. Bütün ülkeleri baştanbaşa orman ve ağaçlıktır. Bunlar devamlı şekilde bir yerden bi yere göçerler. ...Bunlar bir su kenarında oturan kavimdirler. Bunların ziraat ve hububatı vardır. Buğday, arpa, darı mercimek, mürdümek ve bunlara benzser her çeşit hububat yetiştirirler."³³⁰

³²⁶ V. Minorsky, "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 12, No. 2, Londra, 1948, s. 283.

³²⁷ Colin Mackerras, "Uygurlar," **Erken İç Asya Tarihi**, 6. Basım, (ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012, s. 451.

³²⁸ Mackerras, "Uygurlar," s. 451.

³²⁹ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.29.

³³⁰ Şeşen, s. 87.

Bozkırlıların tarımcılığına dair bir başka bahis İdrîsî'nin *Nüzhet el-müştâk fi ihtirâk el-âfâk* adlı eserinde geçer:

*"Onların evleri Araplar'ın evleri gibi kıldandır. Bir yerde devamlı oturmazlar. Daima yer değiştirirler, bir yerden bir yere göçerler. Onlar çiftçilik, hasat ve ekincilikle de uğraşırlar. Onlarda çok miktarda yağ, kaymak, süt bulunur. Çok miktarda at yetiştirirler. Atların etini yerler, hiçbir eti at etine tercih etmezler."*³³¹

Bozkırlıların tarım yaptığına dair daha pek çok örnek vardır. Özellikle İslam coğrafyacılarının eserlerinde bunu daha yoğun görmekteyiz. Fakat bozkırlıların, özellikle Türklerin tarım yaptığına dair kaynakların aktardığı her bilginin tarımcılık örneği olarak verilmesi problemlidir. Bu konuyla ilgili akla ilk gelen ve Kapgan Kağan örneğidir. 679 yılında Kapgan Kağan Çin'in başına bela olan Kitanların isyanını bastırması üzerine artık T'ang hanedanlığının iç işlerine karışabilecek kadar kendini güçlü hissediyordu. Bunu da kızını bir T'ang prensi ile evlendirerek yapmanın peşindedir. İstekleri bununla da sınırlı kalmamıştır. *Ekmek için 100.000 Hu tohumluk darı, 3.000 tarım aleti ve 15.000 kilo istemiştir.*³³² İmparatoriçe ilk önce bu istekleri kabul etmemiştir. Fakat saraydaki danışmanları aksini bu isteklerin karşılanması gerektiği hususunda imparatoriçeyi ikna etmiştir. Böylelikle isteklerinin karşılanmamasına karşı sinirlenmiş olan Kapgan Kağan sakinleşmiştir. Bunun yanı sıra Çin'de yaşayan birkaç bin çadır bozkırlıyı geri göndermiştir.³³³

M.S. 689 senesinde Kapgan Kağan İmparatoriçe Wu'nun gönderdiği mallara itiraz etmiştir. Yazdığı mektupta imparatoriçenin ona pişmiş buğdaylar gönderdiğini ve doğal olarak yetişmediğini söylemiştir. Aynı zamanda verilen altın ve gümüşlerin ve gönderilen ipek kumaşların kalitesinin düşük olduğunu söylemiştir. Kızının sadece Çin imparatorunun oğlu ile evlendirilebileceğini damat olarak yollanan kişinin asil olmadığını eklemiştir.³³⁴

Buna benzer başka örnekler de bulunmaktadır. M.Ö. 189 da Mo-tu'nun gönderdiği elçi şunları demiştir:

³³¹ Şeşen, s. 87.

³³² Mau-Tsai, s. 300.

³³³ Mau-Tsai, s. 300.

³³⁴ Hacer Göl, "Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Ticareti," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000, s. 101.

*"Güneyde büyük Han [devleti] kuzeyde güçlü Hu(:Hsiung-nu) [devleti] vardır. Hu'lar(:Hsiung-nu) Gögün sevgili oğulları olduklarından ufak tefek kurallar için sıkıntıya girmezler. Şimdi Han[devleti] ile aramızda büyük bir kapı açmak ve Han [hanedanından] [bir] kız ile evlenmek istiyorum. Her yıl bize 10.000 tan (~ 199.680 litre) [ağırlığında] mayalanmış içki, 5.000 hu (~ 99.840 litre) [ağırlığında] hububat, 10.000 top çeşitli ipekli kumaş verinir. Diğerleri eski antlaşmalara göre devam etsin. Böyle olduğu takdirde sınırda karşılıklı yağma ve talan olmayacaktır."*³³⁵

Savaşlardan, yağmalardan ya da mücadelelerden sonra yapılan anlaşmalarda tarım aletleri ve hububat istenmesi durumuna kaynaklarda sıkça rastlanır. Aslında Mo-tu neden bu isteklerde bulunduğunu söylemiştir. Kendi ülkesinde yetişen tarım ürünleri yeterli değildir ve eğer Çin bunları karşılamaz ise yağma akınları başlayacaktır. Dolayısıyla antlaşmalarda bu tarz isteklerin bulunması bozkırlıların tarımı bildiğine işaret etmez. Aksine bilmediğine ve yapamadıklarına işaret eder. Göktürk hükümdarı ya da onun yanındaki beyler gelen buğdayın pişmiş olup olmayacağını anlayamayacak kadar içinde yaşadıkları dünyaya yabancı mıdır? Bunun gibi durumlar okuyucuyu bozkırlıların bu aletlere sahip olmadığını ve tarım yapmayı bilmediklerini düşünmeye sevk eder.

Bozkırlıların tarım yapıp yapmadığına dair kaynakların aktardıkları bilgiler mühimdir. Fakat bu konuda dilin söyledikleri daha mühimdir. Dildeki tarımla ilgili isimler ve fiiller aynı zamanda ana yurt araştırmalarında yol göstericidir. Bir toplumun dilinde mutlaka ortaya çıktığı coğrafyaya ait hayvan ve bitki isimlerinin yanı sıra nasıl ilgilendiklerine dair fiiller olacaktır. Dolayısıyla bunların bulunduğu coğrafya çalışılan kavmin anayurduna işaret edecektir. Karatay bunu kayın ağacı ve hurma örneğinden vermiştir. Türkçede kayın ağacı kelimesi vardır ama hurma için kelime yoktur. Dolayısıyla Türklerin anayurdu kayın ağacının olduğu fakat hurmanın olmadığı bir yerde olmalıdır.³³⁶

³³⁵ Onat, vd., s. 41.

³³⁶ Osman Karatay, **Türklerin Kökeni**, 4. Basım, Kripto, Ankara, 2012, s. 149.

Dolayısıyla tarıma dair Türkçe isimlere ve fiillere bakmak gerekir. Bununla ilgili en detaylı çalışmayı 2004 yılında Bülent Gül yapmıştır.³³⁷ Bu çalışmada Türklerin kullandığı tarıma dair fiillerin, öznelerin, araç isimlerinin ve ürün isimlerinin bir kısmı şunlardır:

"*tarı*- "toprak işlemek", *tarıt*- "tohum saçmak; tarlayı ekip biçmek, ektirmek; dağıtmak", *äk*- "ekmek (hububat vs.)", *sabanla*- "sabanla sürmek, sabanla tarla sürmek", *anuqqa ber*- "tarlayı ekime hazırlamak için vermek", *ota*- "ot ayıklamak; yapraklarını, başağını; ekin biçilmek", *saç*- "(tohum) saçmak", *qıylat*- "fıskı ile gübreletmek", *suwa*- "(toprağı, yeri) sulamak; ıslamak", *suwal*- "sulamak", *büt*- / *bit*- "bitmek, (tohum) topraktan çıkmaya başlamak", *ün*- "(bitki için) bitmek, yetiştirmek", *bıç*- / *biç*- / *biş*- "biçmek", *öği*- "öğütmek", *tart*- "çekmek, değirmeni tahıl öğütmek için çekmek", *sabançı* "sabancısı, çiftçi", *tat* "çiftçi", *äkinlik*, "ekin yeri, tarla", *saban yeri* "tarla", *ügürlük* "darı konulan yer", amaç "saban, tarım aletleri", *saban tämir* "saban demiri", *arıq* "arık kanal, ırmak", *dögen* "döven, harman döğeni", *uruyluq*, "tohumluk", arpa "arpa", *aşlık* / *aşlıy* "aşlık, yemeklik buğdaygiller; aş yapılan yer"

Robbeets ve Savelyev'in editörlüğünü yaptığı *Language Dispersal Beyond Farming* isimli eserde Savelyev Türk tarım terimlerine dair uzun bir liste verir.³³⁸ Bu kelimelerin hepsi 12. yy.'dan önce kayda geçmiş kelimelerdir ve sonrasında da bu tarım terimleri Türk tarihinden kullanılmaktadır.³³⁹

Toprağı işlemek keşfedildiğinden beri verimli topraklarda yaşayan milletler istisnasız tarıma yönelmiştir. Bunu sadece belli bir bölgeye ya da belli bir millete atfetmek yanlıştır. Yalnızca bu tür faaliyetlerde öncülük gibi durumlar söz konusudur. Coğrafyanın emirlerini yerine getirmek zorunda olan insanlar belli bölgelerde belli iktisadi alanlarda ilerleyebilmişlerdir. Avrasya bozkırlarında tarım kısmi olarak yapılabilirken hayvancılık ön plana çıkmıştır. Fakat bu durum Türkler tarım yapmayı bilmiyor şeklinde yorumlanamaz. Avrasya'da coğrafyanın müsaade ettiği kadar tarım

³³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Gül, "Eski Türk Tarım Terimleri".

³³⁸ Alexander Savelyev, "Farming Related Terms in Proto-Turkic and Proto Altaic" **Language Dispersal Beyond Farming**, (ed. Martine Robbeets, Alexander Slavyev), Amsterdam, 2017, ss. 123 - 141.

³³⁹ Karatay, Türklerin Kökeni, s. 151.

yapılmıştır. Bunun ispatlarını ise dil verilerinde, kaynakların aktardığı bilgilerde ve arkeolojik verilerde aramak en doğrusudur. Fakat kaynakların aktardığını doğru okuyup yorumlamak bu konuda çok önemlidir. Antlaşma şartlarındaki tarıma dair her veriyi tarım yapmayı biliyorlardı şeklinde yorumlamak problemlidir. Bozkırlıların tarım yapıp yapmadığını ya da tarım yapmayı bilip bilmediklerini onların sosyal ve iktisadi hayatlarını anlatan bölümlerde aramak gerekir.

3.1.2. Tarımın Göçebe Savaşçılığa Etkileri

Avcılık ve özellikle hayvancılığın tesirlerine nazaran anlatacağımız gibi tarımın birebir göçebe savaşçılığına etkilerinden söz etmek zordur. Zaten tarımın bozkırda coğrafi sebeplerden dolayı çok yaygın olmadığından bahsetmiştik. Fakat tekrar edelim bu durum bozkırlıların tarım yapmayı bilmediğine işaret etmez. Hem dil verilerinde hem arkeolojik verilerde hem de kaynakların aktardığı bilgiler bozkırlıların tarımla yakından ilgili olduğuna ve belli zamanlarda ve bölgelerde yapabildiklerini söylemektedir. Tarımın karakteri de zaten budur. Bu nedenle tarımın birebir değil de dolaylı yoldan bozkır savaşçılığına bazı etkilerinden bahsedebilir.

Tarımın temel geçim kaynağı olduğu toplumlarda onun ordu yapılanmalarına ve savaşçılığa etkisi olduğunu söyleyen bazı düşünürler olmuştur. Bunun örneğini biz Aristoteles'in *Ekonomi* adlı kitabında görüyoruz. Aristoteles tarımın savaşçılar yaratma yönünü vurgulamadan önce ilk önce medeni bir hayatın tanımı yapmakta ve geçim yöntemlerini sıralamaktadır. Ürün yetiştirmenin doğada ilk sırayı aldığını söyleyen Aristoteles'in muhtemelen avcı-toplayıcı atalarından haberi yoktu. *"En dürüst para kazanma yöntemi tarımdır çünkü buradan elde edilen zenginlik diğer insanlar üzerinden elde edilmemiştir"*³⁴⁰ diyerek tarım yapılması için gereken geniş toprak ihtiyacı sonucunda ortaya çıkan yayılmacı politikayı göz ardı eder.

Aristoteles'in tarım - savaş ilişkilendirmesi şu şekildedir:

"Tüm bunların yanında tarımla ilgilenmek insana özellikle erkekçe bir karakter verme noktasında yardımcı olur. Çünkü tarımla ilgilenmek mekanik sanatların aksine insanın bedenini zayıflatmaz ya da sakat bırakmaz. Burada karşılaşılan zahmetler savaşın tehlikeleriyle yüz yüze

³⁴⁰ Aristoteles, *Ekonomi*, s. 24.

gelindiğinde insanı dinçleştirir. Çiftçiler diğer insanlar gibi değildir, onların silahları kent savunması dışında da ellerinden bulunur."³⁴¹

Aristoteles'in ortaya attığı görüş iki tarım toplumu arasında yapılacak bir savaş düşünüldüğünde çok fazla tutarsızlık arz etmez. Böyle dememizin sebebi aynı coğrafyada yaşıyor olsa bile toplumlar arasında çok fazla değişkenin bulunmasıdır. Savaşçı bir hükümdarın tahta geçtiği bir dönemde verilen emirler ve toplumun gidişatı bambaşka olabilir. Askeri talimler daha fazla yapılırken ordunun asker sayısının artırılmasına gidilebilir. Tam tersi durumlarında tahayyül etmemiz mümkündür. Hükümdar daha yumuşak ve savaş konusunda pasif biri olabilir.³⁴² Değişkenler çoğalabilirken biz bunları bir kenara bırakıp her alanda eşit iki ordunun savaş öncesi yaptıklarını düşünelim.

Aristoteles'in önermesi bu durumda doğrudur. Tarım işleri ile uğraşan insanlar daha zinde olur. Kullandıkları orak, sürdükleri saban ve günlerini aktif geçirmeleri onlara zindelik sağlar. Fakat daha zor şartlar altında günlerini geçirenlere karşı tarımla uğraşarak talim yapanlar savaş meydanlarında ne kadar muzaffer olabilir? Ya da tarımın verdiği zindelik savaşların kazanılmasında etkili bir rol oynar mı? Bu soruların cevaplarını göçebe-yerleşik savaşlarının sonuçları vermektedir. Az sayıda askerle kendilerinden daha büyük yerleşik ordularına karşı başarı sağlayan bozkırlıların tarımın zindeliğinden daha fazlasına sahip olduğu ortadadır.

Tabi bu görüş tamamıyla yanlış değildir. Tarımla uğraşmanın verdiği zindelik ve savaşlara hazırlaması doğrudur. Çiftçilerin savaşmayı bilmemesi gibi bir durum söz konusu değildir. Zaten daha önce söylediğimiz gibi tarım doğası gereği yayılmacı bir politika izler. O yüzden bu insanlar yağmacıları gördüklerinde saklanacak yer arayan ve savaşa dair hiçbir şey bilmeyen insanlar değildir. Toprağı işlemenin getirdiği artılar mutlaka vardır. Özellikle sahip olunan toprakların korunma güdüsü "savunma" tekniklerinin gelişmesine vesile olmuştur. Bu durumu bozkır insanına da uyarlayabiliriz. Zor şartlar altında yaptıkları tarım onların da zinde kalmasını sağlamıştır. Fakat bu durum savaşmayı iyi bilmelerini etkileyen temel niteliklerden biri değildir.

³⁴¹ Aristoteles, Ekonomi, s. 25.

³⁴² Zira Prikos'un II. Theodosius'u eleştirmesinin sebebi buydu.

Avrasya'da tarımın az yapılması, tarım ürünlerine olan ihtiyaçları azaltmadığı gibi daha da artırmıştır. Her şeyden önce atlarıyla birlikte yaşayan bu insanların hububata ihtiyacı vardır. Bozkırdaki “at” tipolojisi özellikle soğuk iklime dayanıklı ve donmuş kar yahut bitki örtüsü arasında dahi beslenme sorunlarını aşabilen ve oldukça uzun mesafeler kat edebilen cinstendir. Ancak buna rağmen mevsimlik yer değiştirmeleri esnasında bozkırlıların bu atlarına da bir yiyecek temini zorunluluğu vardır. Özellikle sefer sırasında atlarına otlak aramaktansa onları yemleyip dikkatlerini önlerindeki savaşa vermeleri gerekmektedir. Bu yüzden özellikle sefer öncesi yüksek miktarda tahıllara ihtiyaçları duyulmaktadır. Elllerinde fazla bulunmadığından dolayı başarılı seferlerden veya yağmalardan sonra antlaşma maddelerine tahıl ürünlerini eklediklerini görmekteyiz:

*"Han elçisi! Çok konuşmayın. Yeter ki, Han'ın Hsiung-nu'lara gönderdiği ipekli kumaşlar, pirinç ve maya miktar ve kalite olarak iyi olsun. Başka söze gerek var mı? Ayrıca verilenler yeterli ve iyi ise mesele yok. [Fakat] eksik ve kötü ise sonbaharı mahsulünü bekleyin."*³⁴³

Bu tahıl eksiliğinden ortaya çıkan ihtiyaç ticaretin yapılamadığı dönemlerde kendini yağma seferleri olarak göstermiştir. Yağmalardaki temel amaç insan öldürmekten ziyade eksikleri zor yollarla elde etmektir. Yağmaların başarılı olabilmesi için askerlerin iyi savaşmaları gerekir. Bu nedenle tarım arazilerinin az olması ve tahıllara olan ihtiyaç dolaylı olarak bozkırlıların iyi savaşçılar olmaya itmiştir. Çünkü bozkırlıların bu ürünleri zorla ele geçirmek zorunda kaldığı dönemler maalesef ki olmuştur.

Tarımın dolaylı olarak bozkır savaşçılığına etkilerinden biri olarak, tarım arazileri üzerinde çıkacak olan hak iddialarını gösterebiliriz. Tarım alanlarının kimin kontrolünde olacağına dair mücadeleler aynı meralarda olduğu gibi sürtüşmelere yol açabilir. Bu çekişmelerin çözümü kimi zaman töre ile kimi zaman ise mücadeleler ile olacaktır. Bu mücadeleleri daha kalabalık uruglarda olanlar ve savaşmayı daha iyi bilenler kazanacaktır.

³⁴³ Onat, vd., s. 19.

3.2. Hayvancılık

Avrasya'da göçebe hayat süren kavimlerin en önemli iktisadi faaliyeti hayvancılıktır. Avrasya coğrafyasının verimli meralar ve otlaklar barındırması hayvancılığı ön plana çıkarır. Bu meralar arasında yapılan düzenli hareketler onların yaşam tarzlarını şekillendirmiştir. Bu göç hareketleri hayvancılığı çok hassas bir denge içinde ilerletir, hayvancılığın çeşitlenmesine sebep olur. İklim değişiklikleri de bu çeşitliliği etkilemektedir. Örnek vermek gerekirse Kuzey Avrasya bölgesindeki yapılan hayvancılık tek tip hayvana dayanır, o da ren geyiğidir.³⁴⁴ Nedeni ise soğuk karasal iklim kuşağında çok fazla hayvanın hayatta kalamamasıdır. Hayvancılık ve tarım gibi iktisadi faaliyetlerin yapılamaması özellikle nehir ve deniz kenarlarında avcılığın ön plana çıkmasına neden olmuştur.

Güneye inmeye başladığımız zaman hayvan çeşitliliğinin arttığını görmekteyiz. Kabaca Tuna Nehri ile Kuzey Çin arasındaki bozkır kuşağında ren geyiğinin yerini artık koyun ve keçi gibi yine soğuğa dayanıklı ve hızlı hareket kabiliyeti olan hayvanlar almaya başlar. Bu büyük ısı ve iklim farklarının olmadığı zamanlarda bile yaşam tarzlarında ve iktisadi sistemlerde farklılar görebilmekteyiz. Avrasya tarihinin büyük bir kısmında bu kavimlerin hayatları hayvanlarına bağlıydı.

Grousset, *"Bozkırın dâhilî tarihi, en güzel otlakları ele geçirmek için itişip kakışan ve bâzı hallerde gezinmeleri asırlar süren hayvan sürülerini yaylak ve kışlaklar arasında getirip götüren Türk-Moğol kavimlerinin tarihinden ibarettir"* diyerek hayvancılığın bozkırlıların ve coğrafyanın tarihini nasıl şekillendirdiği dile getirmiştir.³⁴⁵ M.S. 619 yılında Türklere elçi olarak gelen Çeng Yüan-şov *"Kaderleri koyunlara ve atlara bağlı!"* diyerek daha kısa ama etkili bir cümle kurmuştur.³⁴⁶

Bozkırda hayvancılığın temelini küçükbaş besiciliği oluşturur. Fakat atın besicilikteki yeri ve önemi yadsınamaz. At binek hayvanı olarak kullanılmadan ve savaş meydanlarında bir silah olarak kullanılmadan önce besicilikte kullanılıyordu ve önemli bir besin maddesiydi. Tabi bu durum atı ilk olarak kimin ehlileştirdiğine dair farklı

³⁴⁴ Khazanov, s. 94.

³⁴⁵ René Grousset, **Bozkır İmparatorluğu**, 7. Basım, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014, s. 19.

³⁴⁶ Mau-Tsai, s. 19.

kavimlerin yarışa girmesine sebebiyet vermiştir.³⁴⁷ Çünkü atın evcilleştirilmesi ve onun farklı alanlarda kullanılmaya başlanması medeniyet tarihine bunu yapanların adını altın harfler ile yazacaktır. Bundan dolayı medeni olma yarışına giren objektiflikten uzak araştırmacılar, doğru bilgi ne olursa olsun, atın ehlileştirilmesini kendi milletine bağlama telaşına düşmektedir. Burada atın ne zaman yahut kimler tarafından evcilleştirildiğinden ziyade gündelik hayatta fonksiyonel bir şekilde hangi medeniyet dairesinde kullanıldığıdır. Bu da bizi tereddütsüz bir şekilde bozkıra iter.

Arkeolojik kazılar ışığında atın ilk olarak Türkler tarafından evcilleştirildiğine dair deliller bulunmaktadır. Atın ise M.Ö. 4000 yıllarında Güney Ukrayna ile Kazakistan'daki Botay'da ve Mezopotamya, Güney Türkistan ve Moğolistan bölgelerinde bulunduğu ve evcilleştirildiğine dair veriler mevcuttur.³⁴⁸ Anthony, Karadeniz'in kuzeyindeki bozkırlarda atın ehlileştirilmesi M.Ö. 4800'den sonraya dayandırıyor. At ilk başta ehlileştirildi ve eti ve sütü kullanılmaya başlanmıştır. Aslında ilk olarak mesafe kat etmek için değil beslemek için kullanılmıştır.³⁴⁹

Atın ehlileştirilmesi ile atın savaş alanlarında bir silah olarak kullanılması noktasındaki ayrımı yapmakta fayda vardır. Çok uzun bir süreç sonucunda insanlar atlı savaşçılık noktasına gelmişlerdir. İlk başta besi hayvanı ve özellikle Avrasya bozkırlarında yaşayan kavimler için ticarete ihraç kalemi olarak kullanılan at daha sonra arabaları çekmek için kullanılmıştır. Daha sonra ise bireysel binicilikler ve göçebelerin çadırlarını çekmek gibi faaliyetlerde faydalanmışlardır. Son noktaya geldiğimiz zaman atı savaş meydanlarında bir silah olarak süvari birliklerinin oluşmasında görmekteyiz. Medeniyete katkı noktasında atın ehlileştirilmesinden ziyade, ondan alınan faydanın ve kullanım şekillerinin daha önemli olduğu ortadadır. Atı besleyip satan ya da yemek olarak kullanmanın ötesine geçen bozkır insanı uzun mesafeleri kat etmeye başlamıştır. Böylelikle bozkırlılar geniş alanlarda hareket serbestliği kazanmıştır. Uzak kavimlerle daha rahat iletişim haline geçebilmiş ve göç yollarının daha rahat kat etmeye başlamışlardır. Bunun sonucunda ise farklı kültürler ile

³⁴⁷ Atın kullanıldığı atlı göçebe kültürünü farklı bölgelere ve milletlere yükleyen kuramlardır. Ayrıntılı bilgi için bkz. (Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü s. 208-218).

³⁴⁸ Kayrat Belek, "Eski Türklerde At ve At Kültürü," **Gazi Türkiyat**, Ankara 2015, s. 113. Erik Hildinger, **Warriors of the Steppe**, Sarpedon, New York, 1997, s. 15.

³⁴⁹ Hildinger, s. 15.

etkileşim kaçınılmaz olmuş, çeşitli alışverişler yapmışlardır. Mesafe kat etmenin ötesine geçip ordularını süvari birliklerinden oluşturdukları zaman ise medeniyete katkı, askeri sistemlerin yeniden şekillenmesi ve yerleşiklere üstünlük kurma açısından asıl darbeyi vurmuşlardır.

Atların da cinslerine göre kullanım alanları vardı. Kalın bacaklı ve hantal bir at türü olan Przewalsky atı savaşta gerekli çeviklik ve manevra kabiliyetini vermediği için, savaşa daha iyi uyum sağlayan "küçük bedenli, uzunca ince bacaklı, küçük ve mağrur başlı, sert tırnaklı" batı bozkırları cinsi at kullanılmaktaydı.³⁵⁰ Bilinen atlardan ziyade midilliye benzeyen küçük atlar bozkırlıların işine daha çok yarıyordu. Çünkü normal atlardan daha uzun yaşıyorlardı, daha az yemek ihtiyaçları oluyordu ve hemen hemen her otu yiyebiliyorlardı. Hatta bu otları kalın kar tabakalarının altında bulabiliyorlardı.³⁵¹ Bu kalınlık 30 ile 40 cm ye kadar uzanmaktadır.³⁵²

Atlar savaş alanlarında o kadar büyük öneme sahiptir ki bu durum Orhun abidelerinden kendisini göstermektedir. Kül Tigin'in atının nasıl olduğuna dair Orhun abidelerinde şunlar yazmaktadır:

“Yirmi bir yaşında iken, Çaça generale karşı savaştık. En önce Tadıgın, Çorun bozatına binip hücum etti. O at orada çldü. İkinci olarak İşbara Yamtarın boz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü.”

“O yılda Türgişe doğru Altın ormanını aşarak, İrtiş nehrini geçerek yürüdük. Türgiş kavmini uykuda bastık. Türgiş kağanının ordusu Bolçuda ateş gibi, fırtına gibi geldi. Savaştık. Kül Tigin alnı beyaz boz ata binip hücum etti. Alnı beyaz boz... tutturdu.”³⁵³

Abidelerde anlatılmaya çalışılan kuşkusuz sadece atın değeri ve önemi ile alakalı değildir. Burada Türk milletinin devlet olabilmesi için yapılan fedakarlıklardan da bahsedilmektedir. Fakat kahramanlıklar ve

³⁵⁰ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 218.

³⁵¹ Hildinger, s. 16.

³⁵² Robert Spengler, **Botanical Resource Use in the Bronze and Iron Age of the Central Eurasian Mountain/Steppe Interface**, Ph.D. Dissertation, Washington University, Antropolgy Department, Washington, 2013, s. 155.

³⁵³ Ergin, s. 18-19.

fedakarlıklar yapılırken ata sürekli atıf yapılması onun bozkırda özellikle savaşlarda ne kadar değerli olduğuna işaret etmektedir.

Herodotos İskitlerin iktisadi sistemleriyle ilgili "*Çünkü kaleleri, kentleri falan yoktur. Ok atarak savaşır ve atları vardır. Göçebe bir yaşam sürerler. Tarım yerine hayvancılık yaparlar. Evlerini arabalarında taşırlar*" demektedir.³⁵⁴

Avrasya boyunca yaygın bir şekilde karşılaşılan otağ tipi keresteden yapılan kurganların içinde atın sahibi ile birlikte gömülmesi hadisesi atın İskit sosyal ve siyasi hayatında ne kadar önemli bir yer işgal ettiğine delildir.³⁵⁵ İskitlerde atın varlığına dair bu kısa bilginin yanında özellikle İskitlere ait kurganlarda ele geçirilen mumyalanmış bazı at kalıntıları, geyik boynuzları ile bezenmiş, mitolojik bir varlık algısını sahip varlıklar olduğunu bize göstermektedir.³⁵⁶

Han Shu'da Hunların hayvancılığında atın yeri ve önemine dair şu bilgiler aktarılır:

"Hsiung-nu'ların ilk atası Hsia Hou Ailesi'nin neslinden olan Ch'un-wei'dir. T'ang ve Yü [dönemlerinden] önce, Shan (:Dağ) sınırlarında otururlar, otlakları takip ederek hayvan yetiştir ve yer değiştirirlerdi. Yetiştirdikleri hayvanların çoğu at, sığır ve koyundu. Nadir hayvanları ise deve, eşek, katır, chüeh-t'i, t'ao-t'u ve tien-hsi³⁵⁷ idi. ... Adetlerine göre, normal zamanlarda hayvancılıkla uğraşır..."³⁵⁸

Atın silah olarak kullanılmasından önce hayvancılıkta ve besin ihtiyacını karşılamada önemli bir yer tuttuğunu Wang Yen-Te'nin seyahatnamesinde "*Zengin insanlar at eti yerler, geri kalanlar ise sığır et ve yaban kazı yerler*" cümlesinde görmekteyiz.³⁵⁹

Yine aynı seyahatnamede şu cümleler geçer:

³⁵⁴ Herodotos, ss. 316 -317.

³⁵⁵ Kürşat Koçak, "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Sayı 25, Ankara, 2015, s. 74.

³⁵⁶ İskit kurganlarından çıkan ata dair maddi kültür çok detaylı ve geniş bir konu olduğu için konu bütünlüğünü bozmamak adına burada detaylı şekilde değinmiyoruz.

³⁵⁷ Farklı at cinsleri Ayrıntılı bilgi için Bkz. Onat vd., s. 99.

³⁵⁸ Onat vd., s. 1.

³⁵⁹ **Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi**, 2. Basım, çev. Özkan İzgi, TTK Yayınları, Ankara, 2000, s. 57.

"Biz Kao-t'ai manastırında istirahat ettik. Onların kralı (Arslan Han)yemek için at ve koyun pişirtmişti. Çok lezzetli idi. [Bu] arazide atlar çok boldur. Kral (Han), prensesler ve veliahtların her birisinin at sürüleri vardır. Onlar bin Li'den daha fazla [genişliğe sahip] düz ovada [sürülerini] otlatırlar. Onlar [atlarının] derisinin rengi ile kendi sürülerini ayırt ederler. Hiç kimse sürüsünün sayısını bilmez."³⁶⁰

Uygurlar M.S. 428'de Töles federasyonu içindeyken bile Çin'in kuzeyinde hayvancılıkla ve tarımla uğraşıyorlardı.³⁶¹ Yaşam tarzları değişmesine rağmen yine hayvancılıkla uğraşmaya devam etmişlerdir.³⁶²

Hazar dönemine geldiğimizde ise coğrafyanın da değişimiyle birlikte tarım faaliyetlerinin hayvancılığın önüne geçtiğini görmekteyiz. Fakat sadece tarım ile bir geçim söz konusu değildir. İktisadi sistem sırayla tarım, ticaret ve hayvancılık şeklinde ilerlemektedir. Bahar aylarında şehirlerin boşalması ile birlikte halkın tarlalara gittiği ve kışın gelmesiyle şehirlere geri döndüğünü kaynaklarda anlatılmaktadır. Sadece halk değil Kağan Yusufta aynı şekilde hareket etmektedir.³⁶³ Hazarların tarım ve köle ticaretinin yanında aynı zamanda hayvancılıkla uğraştığı, topraklarının verimli olduğunu ve çok sayıda koyuna sahip olduklarını bilmekteyiz.³⁶⁴

Bozkırlıların kaderinin çoğu zaman hayvanlarına bağlı olduğundan bahsetmiştik. Hayvanlarını hastalık, kıtlık ve iklimsel nedenler ile kaybettikleri zaman yokluk baş gösteriyor ve savaş seçeneği masaya yatırılıyordu. Bir kişi öldükten sonra hayvanları ona hayatta nasıl yardım ettiyse öldükten sonra da ona yardım edecekleri düşüncesiyle hareket ediliyordu. Hayvanlarının ve hayvancılığın topluma ve insanlara bu denli nüfuz etmesinin sonuçlarını İbn Fadlan seyahatnamesinde görüyoruz.

"... Sonra hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre 100 veya 200, bazen 1 hayvanı öldürürler. Başları, ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki

³⁶⁰ Wang Yen-Te Seyahatnamesi, s. 65.

³⁶¹ Saadettin Y. Gömeç, "Uygurlar," **Ortak Türk Tarihi II** (ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay), Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, s. 85.

³⁶² Gömeç, "Uygurlar," s. 135.

³⁶³ Osman Karatay, Turgut Demirtaş, "Hazarlar," **Ortak Türk Tarihi II**, (ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay), Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, s. 345.

³⁶⁴ **Hudûdü'l Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib**, 2. Basım, çev. Abdullah Duman ve Murat Ağrı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018, ss. 121 - 122.

etleri yerler. Kalan kısımları sırtlar üzerine koyup mezarın etrafına asarlar. Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar derler."³⁶⁵

Karthlis'in eserinde Türklerin göçebeliğine ve hayvancılığına dair şu bilgiler geçmektedir:

*Gerçekten, Türkler bugüne kadar bağbozumu ayında bütün kıtaları ile Somhet'e girerek, ilkbaharda olduğu gibi kışın da çok güzel yerler olup otlaklar, çok miktarda odun ve su, bolca muhtelif av hayvanları bulunup her bakımdan faydalı ve zevkli yerler olan Tiflis'den Berza'ya kadar gidiyor ve İor kıyılarında yerleşiyorlardı. Sayısız at, koyun, katır ve deve sürüleri ile gelen Türkler, çadırlarını orada kuruyorlardı ve hiçbir şeyden mahrum kalmaksızın avlıyor, rahatlık ve sevinç içinde tatlı bir hayat sürüyor, şehirler ile ticaret yapıyor ve aynı zamanda topraklarımızın içinde dolaşarak büyük miktarda ganimet ve esir elde ediyorlardı.*³⁶⁶

Kazak Hanı Kasım Han bir toplantıda atın ve hayvancılığın değeri ile ilgili şunları söylemiştir:

*"Bizler çöl adamlarıyız ve burada mal ve resmiyet adına bir şey yoktur. Bizim en pahalı mallarımız atlarımız, en gözde yiyeceğimiz et ve en hoşlandığımız içecek onların sütü ve süt ürünleridir. Bizim memleketimizde bahçeler ve binalar yoktur. Başlıca eğlencemiz sürülerimize bakmaktır. Bu yüzden bırak bizi gidelim at sürülerine bakarak eğlenelim ..."*³⁶⁷

Bozkırlıların hayvancılığına dair kaynaklarda sayısız örnek bulunmaktadır. Tezimizin konusu bozkırda hayvancılık olmadığı için bütün örnekleri vermenin konu bütünlüğünü bozacağı ve bu kadarının yeterli olacağını düşünüyoruz. Afanesyevo kültürlerinde koyunların ve diğer vahşi hayvanların evcilleştirilmeye başladığına dair ilk buluntulara rastlanmaktadır. Evcilleştirilmiş hayvanlar arasında koyun, sığır ve at bulunmaktadır. Tilki, geyik, domuz ve balık pulları bulunan vahşi hayvan kalıntılarıdır.

³⁶⁵ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 15.

³⁶⁶ **Gürcistan Tarihi**, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara, 2003, s. 316.

³⁶⁷ Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006, s. 451.

Buradan yola çıkarak bu dönemde hayvancılığın ve avcılığın bozkırın temel geçim kaynakları olduğunu söyleyebiliriz.³⁶⁸

Avrasya hayvancılığının temelinde küçükbaş hayvanlar olduğu için sürülerin dağılımında küçükbaş hayvanlar kalabalık yer tutar. Koyun ve keçi Avrasya'nın soğuk iklimine dayanıklı oldukları için değerlidir. Aynı zamanda hızlı göç hareketlerine ayak uydurabilirler. Koyunların beslenebildikleri ot yelpazesi çok geniştir. Atların ve büyükbaş hayvanların yemedikleri pek çok otu yiyebilirler. Karın 15 ile 17 cm altındaki otları bulup yemeleri onları ayrıca değerli kılar. Besin kıtlığının yaygın olmasının yanı sıra besine ulaşmanın zorluğu göz önüne alınırsa, koyunların etinden, sütünden, kemiğinden, gübresinden ve özellikle yününden yararlanılabiliyor olması bozkırlıların neredeyse bütün ihtiyaçlarını karşılar. Bu nedenle koyunun gökten indirilmiş kutsal bir hayvan olduğuna inanan bozkırlılar vardır.³⁶⁹

Avrasya bozkırlarında göçebeliğin ortaya çıkmasında keçenin öneminden daha önce bahsetmiştik. Keçenin üretilmesi için küçükbaş hayvanlarının yünlerine ihtiyaç vardır. Bu durum bozkır iktisadi sisteminde ve yaşam tarzında koyunun değerini daha da artırmıştır. Sadece yünlerini kullanmak için yetiştirilen koyunların kesilip yenilmesi gibi bir durum belli süreçler sonunda ortaya çıkmaktadır. Anthony bunu üç başlıkta aktarır. Bunun ilk aşaması olarak kuşkusuz küçükbaş hayvanların özellikle koyunların sürünün büyük bir bölümünü oluşturması gelir. En iyi süt üreticileri olan keçilerden sayıca fazla olmaları beklenir. Koyunların erken yaşta kesilip yenmesinden ziyade yaşlanmaları beklenir ve böylelikle yün üretimi daha fazla olur.³⁷⁰

Koyunların etlerinden sığırlara nazaran daha az yararlanılmıştır. Fakat sütlerinden elde edilen peynir ve tereyağı kışlık erzak olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda gübreleri kışın yakacak olarak kullanıyordu. Koyunlar dar ağıllarda saklandığı için sabaha kadar dışkılarını ezerek yoğun bir tezek haline getirirler. Bu tezeker toplandıktan sonra yakacak olarak kullanılır.³⁷¹ Bozkır besiciliğinde hayvanların pek çok

³⁶⁸ **Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age**, (ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A. Bashhilov ve Leonid T. Yablonsky,) "Early Nomads of Mongolia", Vitali V. Volkov, Zinat Press, Berkeley, 1995, s. 320.

³⁶⁹ Khazanov, s. 134.

³⁷⁰ David W. Anthony, **The Horse, The Wheel and Language**, Princeton University Press, Oxfordshire, 2007, s. 59.

³⁷¹ Öztürk, s. 95.

farklı otu yiyebilmesi ve karın altındaki otlara ulaşabilmeleri mühim bir konudur. Bu yüzden kışın hayvanlar otlatılacağı zaman kar tabakasının ince olduğu otlakların tercih edilmesi gerekir. Farklı sebepler ile bu otlaklar kullanılamadığı zaman çözüm atların ve koyunların birlikte otlatılmasıdır. Zira atlar karın 30 ila 40 cm'ye kadar altını kazabildikleri için koyunların da otlamasına yardımcı olmaktadır.³⁷²

Bozkırlılar için keçi, koyunun daha alt kademesi olarak görülür. Çöl ve dağlık alanlarda daha rahat yaşamalarından dolayı tercihen bozkırlıların gözde besi hayvanlarından değildir. Gobi Çölünün kuru ve kayalık bölgeleri ile Altayların dağlık bölgeleri keçi beslemeye uygun bölgelerdir. Geç dönemde bozkırlıların iç Moğolistan'a yönelmek zorunda kalmaları ile birlikte sürülerindeki keçi sayısının arttığını görmekteyiz.³⁷³

Bozkır hayvancılığında at haricinde büyükbaş hayvanların tercih edilmemesinde belli başlı sebepler vardır. Bunlardan ilki yaşam tarzı ile alakalıdır. Hızlı hareket eden ve mevsimsel hareketler yapan göçebelere onlar gibi hızlı hayvanlar lazımdır. Soğuk karasal iklimin, coğrafyanın büyük bir bölümünde görülmesi soğuya dayanıklı hayvanların tercih edilmesine sebep olmuştur. Bu yüzden sığır ve deve gibi büyükbaş hayvanlar küçükbaş hayvanlara nazaran çok fazla tercih edilmemiştir. Hız ve soğuğa dayanıklılık haricinde otlak alanlarının yetersizliği de etkilidir. Zira bir sığır 24 saatlik bir sürede 48 kg'a yakın ot tüketir. Otların seyrek olması, arazi şartlarını zorluğu ve diğer hayvanların beslenmesi gibi durumlar göz önüne alındığında sığırların aç kalması ve telef olması gibi durumlar yaşanabilir.³⁷⁴

Sığırlar, koyunlar kadar tercih edilmese de sürüler içinde kendilerine yer bulmuşlardır. Khazanov bunun sebebini bozkırlıların tarım ile ilgilenmesine bağlar.³⁷⁵ Bozkır göçebelerinde tarım geçim kaynaklarından biri olduğu için sığırların hayvan sürülerindeki oranı diğer göçebe toplumların sürülerine orana kıyasla daha fazladır. *Avrasya bozkırlarında 18. yy'da beş kişilik bir Kalmuk ailesinin hayatta kalabilmesi için 8 kısırak, 1 aygır, 10 inek ve 1 boğaya ihtiyaç vardır.*³⁷⁶ Bozkır sürüsündeki hayvan dağılımına dair bu örnek, çiftçiliğe geçilmesiyle birlikte büyükbaş hayvanların

³⁷² Spengler, s. 240.

³⁷³ Khazanov, s. 134.

³⁷⁴ Khazanov, s. 135.

³⁷⁵ Khazanov, s. 112.

³⁷⁶ Khazanov, s. 112.

öneminin ne kadar arttığına bir misaldir. Zengin bir Kazak ailesinin sürüsü ise 30 ila 50 at, 100 koyun, 15 ila 25 büyükbaş hayvan, 25 ila 50 arası keçi ve birkaç deveden oluşur.³⁷⁷ Erken döneme ait bu veriler bize geç dönemlerin sürü dağılımları ile ilgili fikir verir.

Büyükbaş hayvancılığın bozkırlılar arasında belli bir miktar yapılmasının bir diğer nedeni ise erzak ihtiyacıdır. Bu durum koyunların etlerinden, sütlerinden ve kemiklerinden yararlanılmasının yanı sıra yünlerinin keçe yapımında kullanılmasıyla bağlantılıdır. Bir koyun kesilmesi demek ondan alınacak yünün yok olması anlamına geliyordu. Bu yüzden bozkırlılar besin ihtiyaçlarını karşılamak için küçükbaş hayvanlarını kesmek yerine büyükbaş hayvanlarını kesmeyi tercih ediyorlardı. Bu yüzden kaynaklarda at eti yenilmesi ve ikram edilmesi ile ilgili pek çok örnek vardır. Dolayısıyla büyükbaş besiciliğinin temel amacı et ve süt üretimidir. Koyun etinin dana etinden daha yağlı olması kurutma işleminde koyun etinin bozulma ihtimalini artırır. Koyun etinin yağlı kısımları alındığında ise elde çok az bir et kalmaktadır. Bu yüzden sığır etleri kışlık erzak yapımı için kurutulma işleminde daha çok tercih edilirdi.³⁷⁸

Büyükbaş hayvanların derileri çadır yapımına elverişli değildir ama giyim için bozkırlıların ihtiyacını karşılar. Atlı göçebelerin demir zırhlardan ziyade at üstünde rahatça giyebilecekleri kıyafetlere ihtiyaçları vardır. Bu noktada hayvan derileri işe yarar. Bozkır giyim eşyalarının ham maddelerini koyun, kuzu, sığır, tilki ve az miktar ayı derisi oluşturur.³⁷⁹ Hun döneminde askerlerin kıyafetleri sığır derisinden yapılmıştır. Bu deri dayanıklı, hafif ve koruyucu olması nedeniyle tercih edilmiştir.³⁸⁰ İlave olarak; sığır gibi büyükbaş hayvan derileri aynı zamanda kalkanların güçlendirilmesi hususunda uzunca bir müddet kullanılan bir yöntemdi.

Göçebe yaşamda, binek hayvanlarının önemi yerleşiklere göre daha fazlaydı. Avrasya göçebelerinin temel geçim kaynağının da hayvancılık olduğunu göz önüne alırsak, töre, özellikle at hırsızlıklarına karşı sert ve acımasızdır. Hayvancılığın önemli olduğu bozkırlarda hayvan hırsızlıklarına karşı da çok sert kurallar vardır. Özellikle at

³⁷⁷ Khazanov, s. 113.

³⁷⁸ Öztürk, s. 93.

³⁷⁹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 306.

³⁸⁰ Öztürk, s. 93.

hırsızlığına karşı çok ağır cezalar verilmekteydi. İbn-i Battuta, Türk illerinde hayvan hırsızlıklarına karşı verilen cezaları şu şekilde aktarıyor:

*"Şunu da belirtmek gerekiyor; Türklerin hırsızlıklarla ilgili cezaları çok ağır. Hayvan sürüleri bekçisiz, çobansız otlayabilmekte. Yanında çalınmış bir hayvan bulunan, onu iade etmeye ve çalınan hayvanın türünden dokuz adet bulup sahibine vermeye mecburdur! Eğer bunu ödeyecek gücü yoksa çocukları alınır! Çocuğu da yoksa koyun boğazlanır gibi öldürülür."*³⁸¹

*"Burada herkes hayvanının uyluklarına özel bir nişan vuruyor sonra çobansız salıyor otlağa! Biz de öyle yaptık. Buraya gelişimizden on gün sonra hayvanlarımızı saydığımızda üç eksik çıktı. Aradan on beş gün geçmişti ki bir grup Tatar gelip hayvanlarımızı teslim etti bize! Geceleyin, gerektiğinde kullanılmak üzere çadırlarımızın karşısına iki at bağladık. Bir gece bu şekilde bağladığımız iki at kayboldu. Hareket ettikten yirmi iki gece sonra atlarımız bize, yolda geri verildi."*³⁸²

Geç dönemde büyükbaş hayvanlar özellikle sığırlar ve develer yük hayvanları olarak kullanılmıştır. Aynı zamanda özellikle İskit döneminde arabaların çekilmesinde sığırlardan faydalanılmıştır. Develer de aynı sığırlar gibi yavaş oldukları, soğuk havaya dayanıklı olmadıkları için ve kendi başlarına besin bulma konusunda koyun ve ata nazaran başarısız oldukları için çok fazla tercih edilmezler. Develerin kullanıldığı ve önemli olduğu bölgeler daha güneydeki çöl bölgeleridir.³⁸³

3.2.1. Üretim Modeli Olarak Hayvancılık ve Göçebelerin Dışa Bağımlı Ekonomik Modelinin Gözden Geçirilmesi

Göçebe - yerleşik tartışmalarının temelinde yer alan bir diğer husus göçebelerin iktisadi yapısının hayvancılık temeline dayandığı için bir üretim ortaya koymadığı yönündedir. "Yerleşiklik = tarım = üretim ekonomisi" denklemi aynı zamanda

³⁸¹ İbn'i Battuta Seyahatnamesi, s. 312.

³⁸² İbn'i Battuta Seyahatnamesi, s. 374.

³⁸³ Khazanov, s. 135.

medeniyetin gereklilikleri olarak antik çağın filozofları tarafından dile getirilmiştir.³⁸⁴ Bu bağlamda topraktan mahsul alanlar ortaya bir üretim koyarken besicilikle uğraşan göçebeler bir üretim yapmadıkları için hayvanlarına bağlı asalak yaşamlar sürmektedir. Yağma akınları ve avcılığın göçebe iktisadının yan iktisadi kolları olması bu iddiaların bir başka dayanak noktasıdır.

Öncelikle konumuz olan Avrasya bozkırlarında yaşayan göçebeliğin Khazanov'un tabiriyle yarı göçebe pastoralizmi olduğunu tekrar dile getirmemiz gerekiyor. Bu tabirden anlamamız gereken bu tarzı benimsemiş göçebelerin tek iktisadi faaliyetlerinin hayvancılık olmadığıdır. Aynı zamanda coğrafi şartlar çerçevesinde tarım ile uğraşırlar.³⁸⁵ Bozkırlıların tarım yaptığına dair arkeolojik ve kaynak verileri tarım başlığı altında vermiştik. Yarı göçebe pastoralist yaşam tarzı kendi içinde ikiye ayrılır. Bunlardan ilki aynı topluluk içinde hayvancılık ile uğraşıp aynı zamanda tarım yapan topluluklardır. İkincisi ise aynı toplulukta bir grubun sadece hayvancılıkla uğraşmasının yanı sıra bir başka grubun temel iktisadi faaliyeti sadece tarımdır. Bunun örneğini de daha önce verdiğimiz çiftçi İskitler bahsinde görebiliriz.

Sonuç olarak eğer tarımla uğraşmak bir üretim ekonomisi ise bozkır halkları coğrafyanın verimli alanlarında tarım yaparak zaten ortaya bir üretim koymaktadırlar. Fakat erken dönemde yapılan tarımın bir üretim ekonomisi olduğu kuşkuludur. Zira bu dönemde tarımla uğraşan insanlar çorak bir araziye gidip orayı verimli bir tarım arazisi haline getirmiyorlardı. Eğer böyle bir şey yapılabilecek olsaydı, bunu en başında bozkırlılar yapardı. Çünkü göçebe yaşam ve hayvancılık coğrafyanın bir dayatmasıdır. Toprakların hayvancılığa müsait olduğunu tarıma yer yer müsait olduğunu hatırlatmakta fayda vardır. Bu yüzden hayvancılığın zorunluluğu olarak göçebe hayat ortaya çıktı. Hatta göçün ne zaman ve nereye yapılacağını çoğu zaman sürülerin hayvan dağılımı belirlemekteydi.³⁸⁶

Yerleşik toplumlar zaten tarımın olduğu bölgelerde kendilerine yaşam alanları oluşturuyorlardı. Buğdayın zaten yetiştiği bölgelerde bu alanı çitler ile çevirip ortaya bir üretim koymaktansa verimi artırıyorlardı. Buğday zaten orada vardı. Yerleşik yaptığı şey “artı” ürün olarak nitelendirilen mevcut hububatın miktarca çoğaltılması işiydi.

³⁸⁴ Bunların örneklerini daha önce vermiştik.

³⁸⁵ Khazanov, s. 135.

³⁸⁶ Khazanov, s. 135.

Yerleşik oradan ayrıldığı zaman bile bölgede buğday yetiştirmeye devam edecektir. Bu yüzden buna bir üretim ekonomisi demek ne kadar doğru tartışmaya açıktır. Fakat verimin artması ile birlikte rahat bir yaşam ortaya çıkmıştır ve buna bağlı olarak nüfusun arttığı ortadadır. Teknolojinin ilerlemesi ile birlikte tarım yapılmayan arazilerde tarımın yapılmaya başlanması tohum ile toprağın buluşturulması kesinlikle bir üretim ekonomisidir. Fakat aksi durum üretimden ziyade verim çalışmasıdır.

Tarımın bir üretim modeli olarak gösterilmesi ve hayvancılığın asalak bir iktisadi yaşam olduğu şeklinde yorumlanması sonucunda göçebeler barbar ve vahşi sıfatlarına layık görülmüşlerdir. Bu durum göçebe yaşam tarzına yapılan en büyük haksızlıklardan biridir ve batı kökenli tarih yazımının göçebe ekseninde uzun süre temelini oluşturmuştur. Tarımın aksine hayvancılık bir verim artırma yöntemi değil bir üretim şeklidir. Birbiri ile buluşmaz ise yok olacak iki şeyi bir araya getirerek ortaya bir üretim çıkar. Bozkırlarda kötü hava şartları ya da ortamlardan korunmaz ise telef olacak hayvanlar, kuruyup gidecek ve ortadan kaybolacak olan otlar ile birleştirildiği zaman ortaya bir üretim çıkmaktadır. Bu hayvanların etinden, sütünden, derisinden, yününden, gübresinden ve kemiğinden faydalanılır. Aynı zamanda bu hayvanların üremesi ile üretim en üst seviyeye çıkar.³⁸⁷

Göçebe yaşam tarzında hayvancılık çok hassas bir dengede ilerler ve çoğu zaman hayvanların telef olması bozkırlıların felaketiyle sonuçlanır. Fakat bozkırlıların her zaman bir yedek planı vardır. Bu karşımıza avcılık ve ticaret, belli bir miktarda tarım ve son seçenek olan yağma akınları olarak karşımıza çıkar. Fakat yerleşikler tarım yapamadıkları noktalarda ticaretin dışında ne yapacaklar? Göçebeliğin ortaya çıkma dinamikleri arasında başı zaten hayvancılık çekmektedir. Bir anda tarlası yanmış veya tarım yaptığı toprağı verimini kaybetmiş bir çiftçi düşünelim. Tarım hayatını bırakarak hayvancılık ya da avcılığı göçebe kadar ileri seviye de icra edebilir mi? Göç etmek için zaten elinde gerekli teknoloji yoktur. Biz bu noktada bir bağımlılık ve bu bağımlılık sonucunda asalak bir iktisadi sistem arayışındaysak bunu tarımda daha kuvvetli bir şekilde görürüz. Çünkü yerleşik sistem ve tarım insanları bir avuç toprağa mahkûm eden elindekiyle yetinmeye ve tevekküle meyilli bir duruma getirir.

³⁸⁷ Khazanov, ss. 94 - 96.

Toynbee "*Göçebe hayatı, hiç şüphesiz insan maharetinin bir zaferidir*"³⁸⁸ derken aslında göçebeliğe gereksiz bir övgü yapmamaktadır. Çünkü göçebe yaşam ve onun hayatta kalma dinamikleri bozkır insanının yaşadıkları coğrafyaya en iyi ayak uydurma şekilleriydi. Bu zor şartlar altında icra ettikleri iktisadi sistemin başını çeken hayvancılık ise yok olup gitmeye yüz tutmuş hayvanları ve çayırları bir araya getirerek onlara hayat vermişlerdir. Böyle diyoruz çünkü ortaya çıkan üretim sadece maddi malzemeler üzerinde değildir. Aynı zamanda bu hayvanların üremesine de katkı sağlamışlardır.

3.2.2. Hayvancılığın Göçebe Savaşçılığa Etkileri

Hayvancılığın yapılabilmesi için verimli meraların ve otlakların zorunluluğu tartışmasız ortadadır. Bozkırlıların yarı göçebe pastrolistler olmasının altında yatan sebeplerden biri de bu verimli otlaklar arasında yaptıkları göç hareketleridir. Hayvan sürülerinin içindeki hayvan çeşitliliği ve sürü içindeki dağılımları hareketin ne zaman ve nereye yapılacağına dair kararların verilmesine etki etmektedir.³⁸⁹ Bu sebeple ortalama bir bozkırlının hayatta kalabilmesi için hayvanları ve otları çok iyi tanıması ve buna paralel olarak coğrafyayı ve iklime hâkimiyeti gerekiyordu.

Hayvancılığın bozkırlıların iyi savaşçılar olmasına iten üç temel sebepten bahsedebilir. Bunlardan birincisi hayvanlarını diğer bozkırlılardan ya da yerleşiklerden korumaktır. Hayvanlarının başlarına gelecek olan her türlü olumsuzluktan fazlasıyla etkilenen bozkırlılar hayvanlarını korumak için iyi savaşmayı bilmelidirler. Hayvanların sadece insanlardan değil aynı zamana diğer hayvanlardan da korunması gerekir. Bu koruma işlemi sayesinde bozkır hayvancılığı bir üretim ekonomisine dönüşmüştür. Vahşi hayvanlara karşı nasıl hareket edilmesi ve onların ne zaman ve nasıl evcil hayvanlara saldıracağını bilmek ve ona göre önlemler almak bozkır insanının mücadele yetisine katkı sağlamıştır.

Bir diğer sebep olarak otlaklar üzerindeki hak iddialarını gösterebiliriz. Göçebe yaşam hayvancılık ile paralel gittiği için otlaklar büyük önem taşır. Otlaklar her zaman verimli ve gür değildir. Kurak geçen mevsimler otlakların cılız olmasına sebebiyet

³⁸⁸ László Rásonyi, *Tarihte Türklük*, 3. Basım, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993, s. 5.

³⁸⁹ Khazanov, s. 99.

verebilir. Bu duruma hazır olmak zorunda olan göçebeler uzun veya kısa mesafeleri hızlıca kat etmek zorundadır ki verimli olan otlağı herhangi bir mücadeleye girmeden kazanabilsin. Fakat çoğu zaman durum mücadele ile sonuçlanır. Bu araziye onlardan önce birilerinin gitme ve yerleşme ihtimali sürekli canlıdır. Ortalama bir bozkır ailesinin geçimini sürdürebilmesi için en az 60 koyunluk bir süreye ihtiyacı vardır. Zengin ailelerin ve erken dönem ailelerin sürü sayıları ve hayvan dağılımlarından daha önce bahsetmiştik. Çoğunluğun hayvancılık ile geçindiği Avrasya bozkırlarında meraların paylaşılması hadisesi şu şekilde vuku bulmaktadır: Güçsüzlerin bölgeden ayrılmaktan başka şansınız kalmamaktadır. Yani savaşmayı iyi bilenler meraları ele geçirme ve güçsüz olanları bölgeden uzaklaştırma hakkına sahiptir. Bu savaşı kaybetmek sizin başka yere göçmenize sebep olacak, en basit şekliyle daha fazla zahmete girmenize ve farklı riskler ile karşı karşıya kalmanıza sebep olacaktır. İşte bu tür durumların yaşanmaması için hayvancılıkla geçinen bozkır insanın savaşa ve dövüşe hazır olması, aynı zamanda iyi şekilde savaşması gerekir. Hayvancılık başlıca geçim kaynaklarından birisi olduğu için otlak sorunu da bozkırın sorunları arasındadır ve bozkır insanını savaşçı yapan etkenlerden biridir.³⁹⁰

Öztürk, dönenim meralarını günümüzün bir numaralı enerji kaynağı petrole benzetmektedir. Aynı zamanda bu enerji kaynaklarının bozkırın sosyal ve siyasi hayatına yön verdiğini söylemektedir.³⁹¹ Özellikle lider seçimlerinde bir kıstas olarak meraların kullanımları önemlidir. Toplumsal yapı bahsinde ailelerin birleşmesi ile ortaya çıkan urugların bu meraların kontrolünde etkisi olduğundan bahsetmiştik. Zenginliğin hayvan sayısı ile ölçüldüğü bozkırda savaşçı ve hayvan sayısı çok olan uruglar boy birliklerinden seçkin urugları teşkil etmektedir. Dolayısıyla bu seçkin urugların başındaki bey, boy birliğinin liderliğe kadar yükselebiliyordu.

Öztürk'ün burada işaret ettiği husus budur. Bu enerji sahâlarına sahip olan boyların altında yaşayan uruglar ve aileler refah ve huzur içinde yaşıyorlardı. Bunu sağlayan bey ise toplum tarafından kabul ediliyor ve liderliği önemseniyordu. Bu uruglar zaten en başında verimli meralara sahip olabildikleri için seçkin uruglar haline gelebiliyorlardı. Aslında olaylar zincirleme bir şekilde ilerlemektedir. Hayvanların

³⁹⁰ Karatay, “Göçebe Toplumu ve Türklük”, s. 2.

³⁹¹ Öztürk, Asya Hunlarında İktisadi Hayat, s. 75.

çokluğu zenginliğine ve seçkinliğe sebebiyet vermektedir. Hayvan sayısının artması verimli meralara sahip olma ile doğru orantılıdır. Bu verimli meraları ele geçirmenin yolu ise iyi savaşmak ve gücünü bu meralarda gözü olan diğer uruglara ya da ailelere göstermektir.

Hayvancılığın geniş alanlarda yapılması bozkır insanının savaşmayı iyi bilmesine etkindir. Avrasya sahası içinde yaşayan bütün kavimler için yeterli miktarda meraya sahip değildir. Yerleşiklerin ya da diğer göçebelerin ellerinde olan meraların ele geçirilmesi için savaş seçeneği her zaman masadadır. Fakat daha öne söylediğimiz gibi bozkırlılar toprak ele geçirip üzerine yerleşmektense verimli arazilere giden yollardaki geçiş haklarını ellerinde bulundurmamak isterler. Bunun örneklerinden biri Mo-tu zamanında Hunlarda görüyoruz. Mo-tu babası Tu-man zamanında kaybedilmiş Çin'in kuzeyindeki verimli toprakları ele geçirmek için Çin ile mücadeleye girmiştir. Çin'i savaş meydanlarında çok kere mağlup etmesine rağmen bu toprakların kullanım hakkını ele geçirdikten sonra Çin içlerine doğru yayılmacı bir politika izlememiştir.

Hayvancılık tarım gibi göçebe savaşçılığına dolaylı olarak değil direk etki etmektedir. Çünkü göçebe ile hayvanları arasındaki bağ hassas olduğu kadar hayatta kalma açısından çok kuvvetlidir. Hayatta kalmanın hayvanlara büyük oranda bağlı olması hayvanların korunması ve ihtiyaçlarının karşılanması için savaşmayı iyi bilmeyi zorunlu hale getirmiştir. Bu hayvanların hayatta kalması için otlaması ve güvende tutulması gerekmektedir. Avrasya bozkırlarında ise bu şartlar sadece savaşmayı iyi bilerek sağlanabilir. Aksi halde bozkırda hayatta kalmak mümkün değildir. İlave olarak; Hayvancılığın doğasında bulunan kontrol yetisi, kalabalıca sahip olma, sürüye yön verme gibi durumları değerlendirebiliriz. Bu durum hiç kuşkusuz savaşçılık kadar yöneticilik kabiliyetlerinin de gelişimine vesile oldu.³⁹²

3.3. Avcılık

İnsanlık tarihi yaklaşık 2.5 ila 3 milyon yıl önce Afrika düzlüklerinde başlamıştır.³⁹³ Braidwood bu dönemden günümüze gelen süreyi şu şekilde

³⁹² Yönetim kabiliyeti eleştirilen insanlara “iki koyun bile güdemez” denilmesi bu duruma örnektir.

³⁹³ Robert J. Braidwood, **Tarih öncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 2008, s. 13.

açıklamaktadır: *"Eğer 3 milyon yıllık bir süreyi bir gün olarak varsayarsak, şöyle bir görünüm ortaya çıkar: Şimdiki zaman gece yarısıdır ve İsa 57 saniye önce doğmuştur. İlk yazılı tarih 2 dakika 2 saniye önce başlamıştır. 23:57'den önceki her olay tarih öncesidir."*³⁹⁴ İlkel insanların ortalama yaşam süresini 20 yıl alan Braidwood buradan yola çıkarak 3 milyon yılda 150.000 kuşak olduğunu iddia eder. Fakat teknolojinin ilerlemesi ve insan ömrünün uzaması ile birlikte kuşakların geçişi daha da uzamıştır. Bundan yaklaşık 149.750 kuşak önce yazı hayatımıza girmiştir.³⁹⁵ Günümüze yaklaştıkça bir kuşaktan diğerine geçiş daha uzun sürmektedir. Bu yuvarlak hesapları ve insanların ne kadar uzun süredir dünya üzerinde olduğunu aktarmamızın sebebi ise avcılığın ve toplayıcılığın ne kadar uzun süre dünya üzerinde hüküm sürdüğünü anlatmak içindir.

Avcılık en az insanlık tarihi kadar eskidir. Hayvancılığın ve tarımın yaygın ve tam randımanlı şekilde yapılamadığı dönemlerde doğadaki hazır besinlerin toplanması hayatta kalmanın ilk şeklidir. Bu yaşam tarzını, avcı-toplayıcı şeklinde yazmamıza rağmen ilk olarak insanlar doğadaki hazır besinlere yöneldikleri için toplayıcılık ön plandadır. Bu toplanan besinler arasında çeşitli meyveler, mantarlar ve yumurtalar bulunmaktadır.³⁹⁶ Aynı zamanda yırtıcı hayvanlardan kalan leşlerde insanlar için erken dönemin besin kaynaklarındandır. İki ayak üzerinde yürümeye ve alet kullanmaya başlayan insanoğlunun beslenme ve korunma şeması da değişmiş ve zamanla yırtıcıları kullandıkları av aletleri ile avlamaya başlamışlardır. Avcı-toplayıcı insanların hayatta kalabilmesi için gerekli protein ve enerjiyi avladıkları hayvanların etlerinden ve topladıkları bitkisel besinlerden karşılamışlardır. Geliştirdikleri teknikler ise onların avcılıkta ustalaşmasını sağlamıştır.³⁹⁷

Avcılık ve toplayıcılık sadece Avrasya bozkırlarında değil bütün dünyada uygulanmış yaşam tarzlarının ilk aşaması olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yüzden

³⁹⁴ Braidwood, s. 13.

³⁹⁵ Braidwood, s. 13.

³⁹⁶ Özbay Güven ve Gülten Hergüner, "Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları," **PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, Denizli, 1999, s. 33.

³⁹⁷ Ozan Arslan Aytan, "Hareketli Avcı-Toplayıcı Grupların Yaşam Biçimiyle Yerleşik Çiftçi Toplulukların Yaşam Biçimi Arasındaki İnsan Mekân İlişkisinin Mukayesesi," **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 18, Sayı: 2, 2021, s. 985.

avcı-toplayıcılığı iktisadi bir sistem olarak görmektense bir yaşam tarzı olarak değerlendirmek daha doğru olacaktır.

Sahlins avcı-toplayıcılığa dair klasik antropolojik görüşleri şu şekilde sıralar:

*“Basit bir geçimlik ekonomi”, “istisnai koşullar dışında boş zaman”, “durmaksızın yiyecek peşinde koşma”, “zayıf ve görece güvenilmez” doğal kaynaklar, “ekonomik bir artığın olmaması”, “olabilecek en fazla sayıda kişinin azami enerji harcaması”.*³⁹⁸

Baktığımız zaman avcı-toplayıcılığın temel amacı gün içinde harcanan enerjinin geriye kazanılmasıdır. Ertesi güne aç girmemek ve toplanabilecek besinleri için enerji depolamaktır. İnsanoğlu, tarihinin büyük bir bölümünde besinlerin peşinde hareket ederek hayatta kalmıştır. Bu durumun daha önce de dile getirdiğimiz gibi avcı-toplayıcı yaşam tarzı insanlık tarihinin büyük bir bölümüne egemen olmuştur. Avcı-toplayıcı hayat büyük insan gruplarını besleyemeyeceğinden dolayı Neolitik devrim öncesi insanlar büyük olasılıkla küçük gruplar halinde yaşamlarını sürdürüyorlardı.³⁹⁹

3.3.1. Ticari ve Mesleki Açıdan Avcılığın Değerlendirilmesi ve Bozkır Ekonomisine Katkısı

Bozkırda avcılığın yapıldığına dair veriler pek çok kaynakta geçmektedir. Eberhard, Hun toplumu hakkında verdiği bilgiler arasında *“H'iung-nu kavimlerinin şimal kısımlarındakiler avcılık yapmışlar”*⁴⁰⁰ cümlesi de vardır. Ayrıca Han Shu'nun girişinde geçen *“Erkek çocuklar koyuna binerek kuş ve farelere ok atar, biraz büyüyünce tilki ve tavşanları avlayıp [bunların] etlerini yerdi”* ve *“adetlerine göre normal zamanda hayvancılıkla uğraşır, yabani hayvan avcılığı yaparlardı”*⁴⁰¹ cümlesinden iki farklı yorum çıkmaktadır. Bunların ilki iyi savaşçılar yetiştirmenin erken yaşlarda başlayan bir meşgale olmasıdır. Bir diğeri ise av eğitiminin de erken yaşlarda başladığıdır. Bozkırlıların avcılığına dair bir diğer bilgi kendi yazıtlarımız olan Orhun abidelerinde geçmektedir. *Çoğay kuzın Kara Kumuğ olurur ertimiz. Kiyik yiyü,*

³⁹⁸ Marshall Sahlins, **Taş Devri Ekonomisi**, 2. Basım, çev. Taylan Doğan ve Şirin Özgün, Bgst Yayınları, İstanbul, 2016, s. 14.

³⁹⁹ Braidwood, s. 83.

⁴⁰⁰ Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları, s. 90.

⁴⁰¹ Onat vd, s. 2.

*tabışgan yiyü olurur irtimiz*⁴⁰² Tonyukuk yazıtının güney cephesinin ilk cümlesidir. Buradaki "tabışgan" kelimesini Muharrem Ergin "tavşan" olarak çevirmiştir. Fakat Ahmet Caferoğlu kelimenin "vahşi tavşan" olduğunu ileri sürmektedir.⁴⁰³

Yenisey mezar taşlarında geçen. "*(Tengrim) altun suna yaş keyiği artıglat*"⁴⁰⁴ cümlesi yine hayvancılığın bozkır toplumları için önemini göstermektedir.⁴⁰⁵ Priskus Avrupa Hunlarının avcılığı ile ilgili şunları aktarır: "... *bu gaddar kabile (Hunlar), sadece avcılık yapar ve nüfusları arttığında hainlik ve yağma ile komşu halkları rahatsız etmenin haricinde başkaca bir iş bilmeksizin...*"⁴⁰⁶ Avcılığı bir barış dönemi meşgalesi olarak gören Gumilëv, bugün kimsenin yaşamadığı Gobi Altay çöllerini o zamanın büyük süreklilik avlarının yaşandığı yer olarak göstermiştir.⁴⁰⁷

Moğol döneminde avcılık coğrafi şartlar çevresinde belli başlı kavimler tarafından temel geçim kaynağı olarak devam ediyordu. Vladimirtsov'un tabiriyle "orman" Moğol kabileleri Baykal Gölü civarı, Yenisey Irmağının yukarısında ve İrtiş boylarında yaşıyorlardı. "Orman" kabilelerinin başlıca işi yabancı hayvanları ve balık avlamaktır. Ormanlarından çıkmıyorlar buradaki ağaç kavuklarında yaşıyorlardı. Avladıkları hayvanların derilerinden yaptıkları elbiseleri giiyorlar ve kayak için kullanıyorlardı.⁴⁰⁸

Göçebeliğin ve yerleşik yaşamın dünya üzerinde bu kadar yaygınlaştığı bu dönemde neden hâlâ bazı Moğol kabileleri ormanlarda yaşayamaya devam ediyordu ? Üstelik yaşadıkları orman hayatı dönemin göçebelileri ve yerleşikleri tarafından tahammül edilemez olarak görülüyordu.⁴⁰⁹ Sorunun cevaplarından biri coğrafyadır. Belli ki ormanlarda yaşayan bu Moğol kabileleri için avcılık, hayvancılık ve yerleşik yaşamdan daha fazla gelir getirmektedir. Aynı zamanda bu ormanlık bölge tarıma ya da hayvancılığa uygun değildir. Peki, o zaman orman bölgesi Moğolları neden tarım ve

⁴⁰² *Çoğayın kuzey yamaçları ile Kara Kumda Oturuyorduk. Geyik yiyerek tavşan yiyerek oturuyorduk.*

⁴⁰³ Ahmet Caferoğlu, "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi," **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1973, s. 171.

⁴⁰⁴ Tanrım altın suna ile genç av hayvanlarını artır.

⁴⁰⁵ Sencer Divitçioğlu, **Orta Asya Türk İmparatorluğu**, Alfa Tarih, İstanbul, 2016, s. 235.

⁴⁰⁶ Abdullah Üstün, **Geç Roma Tarih yazımında Hunlar – Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013, s. 166.

⁴⁰⁷ L. N. Gumilëv, **Eski Türkler**, 7. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011, s. 97.

⁴⁰⁸ Vladimirtsov, s. 56-59.

⁴⁰⁹ Vladimirtsov, s. 58.

hayvancılığın yapıldığı bölgelere gitmiyorlar? Bunun sebebi olarak akıllara ilk olarak hayvancılığın zorunluluğu olan göçebe yaşam için gerekli aletlere sahip olmadıkları ihtimali geliyor. Zaten o dönem göçebe Moğollar keçe çadırları kullanıyorlardı.⁴¹⁰ Fakat avcı-toplayıcıların keçe çadırları yoktu. Orman içlerinde genellikle ağaç kavuklarında ya da mağaralarda yaşıyorlardı. Benzer durum tarım içinde geçerlidir. Ayrıca bu otlak ve tarım arazilerinin paylaşımları uruglar arasında olduğu için muhtemelen kendi uruglarını ya da ailelerini diğer uruglara kabul ettirebilecekleri bir savaşçılıkları ya da siyasi güçleri yoktu. Dolayısıyla evlilik bağı da kuramamışlardır. Bu da onların yaşamlarını ormanda devam ettirmesine sebebiyet vermiştir.

Coğrafyanın avcılığa müsait olması sonucunda hayvancılığın ve tarımın daha az getirisi olan ekonomilerin gelişmesi durumunu 1900'lü yıllarda Sibirya'da görmekteyiz. Sibirya'da yaşayan Türk halklarından Şorlarda, hâlâ halkın yüzde 90'a yakın kısmı hayvancılık ile geçinmeye devam etmektedir.⁴¹¹ Zira bu durum avcılığın tamamen ortadan kalması anlamına gelmemektedir. Avcılık, günümüzde hâlâ Norveç ve Japonya gibi gelişmiş ülkelerin ekonomilerinde aktif olarak yapılmaktadır.

İslam sonrası dönemde de bozkırlılarda avcılık değerini kaybetmemiş ve yaşamaya devam etmiştir. Bunun örneklerini Dede Korkut hikâyelerinde görmekteyiz. Salur Kazan'ın hikâyesinde avcılık ile ilgili şu cümleler geçer:

*"Ünümü anlayın beyler, sözümü dinleyin, yata yata yanımız ağrıdı,
dura dura belimiz kurudu, yürüyelim beyler, av avlayalım kuş kuşlayalım"⁴¹²,
yabani geyik yıkalım, dönemlim otağımıza inelim, yiyelim içelim hoş
geçelim."⁴¹³*

Bozkırlılar muhtemelen kendi kişisel et, deri ya da ticarete kullanacakları malları temin etmek için tek başlarına ya ufak gruplar ile ava çıkıyorlardı. Bu iş sadece yönetilenlere yüklenmemiş aynı zamanda yöneticilerde avlara çıkmıştır. Nitekim av cesaret ve savaşçılık göstergesidir. Hükümdarların da katıldığı büyük süreklilikli avları

⁴¹⁰ Vladimirtsov, s. 57.

⁴¹¹ Caferoğlu, s. 170.

⁴¹² Yazıcı Dede korkut öykülerinden yola çıkarak iki farklı av tarzının olduğunu dile getirmektedir. Yerde yaşayan hayvanları avlama işine "av avlamak" evcilleştirilmiş kuşlar ile yapılan kuş avlarına ise "kuş kuşlamak" adı verilmiştir.

⁴¹³ Ergin, Dede Korkut Kitabı, s. 39.

özellikle tahta yeni çıkmış hükümdarların kendilerini ispat edebilecekleri yerlerden biridir.

Avcılık, bozkırlıların sadece maddi dünyasını değil aynı zamanda manevi dünyasını da etkilemiştir. Altay Türkleri av hayvanlarının insanları anlama gücüne sahip olduğuna inanıyorlar. Onlar da kendi aralarında evlenerek insanlar gibi hayatlar sürüyorlardı. Oğuzların 24 boyunu oluşturan her bir bodunun kendine has bir ongun kuşu olurdu ve bu kuşlara hiçbir şekilde zarar verilmezdi. Bu kuşlara gösterilen saygının avın bereketini artıracağına inanılırdı.⁴¹⁴ Ayrıca avcılar bu hayvanlara saygı duymak için ava çıkmadan önce dini ayinler gerçekleştiriyorlardı. Ava gösterilen hürmet bu denli büyük olunca avlarda hayvanların kendilerini anlamamaları için gizli bir avcılık dili oluşturmuşlardır.⁴¹⁵ Altay Türkleri günümüzde hâlâ ava çıkmadan önce belli ritüelleri gerçekleştirmeye devam etmektedirler. Caferoğlu bunu "*Şöyle ki, ava çıkacağı gece avcı, karısından ayrı bir başka odaya çekilir, kimse ile konuşmaz ve yapacağı her şeyi sır tutar*" cümlesiyle aktarmaktadır.

Hayvancılık bahsinde atın ve koyunun ne kadar değerli hayvanlar olduğunu ve onların etlerinden ziyade tüylerinden, sütlerinden ve tezeklerinden faydalanmaya çalışıldığını anlatmıştık. Bu yüzden bu hayvanların kesilip yenilmesi faydadan çok zarar getirir. Zaten at etinin sadece zenginler tarafından yenildiğine dair pek çok kaynaktan farklı örnekler verdik. Aynı zamanda koyunun tüyünden elde edilen keçenin göçebe yaşam tarzının var olmasında ne kadar kritik bir nokta işgal ettiğini de anlattık. Hâl böyle olunca bozkırlıların et, kemik ve deri ihtiyacını besledikleri hayvanlardan çok avladıkları hayvanlardan karşıladıklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Bu durum sadece İslam öncesi bozkır toplumlarında değil ardıllarında da böyle devam etmiştir. Selçuklu devleti zamanında Tuğrul Bey avcılığı spor, savaş provası ya da geçim kaynağı olmasının ilerisine taşıyarak bir kurum haline getirmiştir.⁴¹⁶ Ava ve av hayvanlarına çok meraklı olan Sultan Melikşah dönemine geldiğimizde Ebu Tahir

⁴¹⁴ Caferoğlu, s. 171.

⁴¹⁵ Caferoğlu, s. 171.

⁴¹⁶ Güven ve Hergüner, s. 35.

Hatuni'ye *Şikar-Name* isimli bir eser yazdırmıştır.⁴¹⁷ Fakat metin günümüze ulaşmamıştır.⁴¹⁸

Avcı–toplayıcılık bir üretim ekonomisi değildir. Aksine tüketim ekonomisidir. Çevresinde hazır besinleri ve hayvanları avlamak üzere kurulu olan bu sistemde bir üretim söz konusu değildir. İçinde bulundukları ekosistemde kendilerine yer bulurlar ve oradan faydalanırlar. Doğada bulunan hazır besin onların temel ihtiyaçlarını karşılamada önemli rol tutar. Bu yüzden bulundukları vadi, ova, göl kıyısı veya ormanlık alanda bulunan besinler onların geçim kaynağıdır. Yemek ve su ihtiyaçlarını karşılamak için sürekli hareket halinde olan insanların hareket tarzlarını çalışmamız olan Avrasya göçebe yaşam tarzı ile karıştırmamak gerekir. Bu yaşam tarzında verimli bir bölgedeyseniz orada yaşamaya devam edersiniz. Doğadaki hazır besinler tüketildiğinden yazları veya kışları başka bölgelere gitmek veya buralara giden yolları bilme gibi bir problemi yoktur. Burada temel gereklilik elinizdeki verimli bölgeyi olabildiğince uzun savunmak, elde tutmaktır.

3.3.2. Avcılığın Askeri Açıdan Değerlendirilmesi ve Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Göçebelerin etrafındaki komşularına karşı tarihin pek çok döneminde kurdukları hâkimiyet malumdur ve bunu çoğu zaman savaşmayı iyi bilerek sağlamışlardır. Göçebeler iyi savaşmayı nasıl öğrendiler sorunun cevabına ise avcılığı koymak ve göçebe savaşçılığının kökenini tek başına avcılıkta aramak hatalıdır. Göçebelerin savaşmayı iyi bilmesinin temelinde aslında hayvancılık ve onun getirisi olan zorlu yaşam tarzı yatar.⁴¹⁹ Avcılık, öğrenilmiş olan savaşçılığın ve stratejilerin unutulmaması için yapılan egzersizlerden ibarettir.

Sadece göçebeler değil aynı zamanda yerleşikler de avlara çıkmışlardır. Peki, onlar neden savaşçılıkları ile ünlenmemişler de tüccarlar ya da zanaatçılar olarak ünlenmişlerdir? Biz bunun altında yatan sebebin bu kavimlerin avcılığa yükledikleri

⁴¹⁷ Güven ve Hergüner, s. 33.

⁴¹⁸ Tülay Metin, "İran İslâm Cumhuriyeti Eğitim Müfredatında Selçuklu Tarihi ve İran'daki Selçuklu Eserlerinin Durumu," **Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel Meseleleri**, (ed. Mehmet Ali Hacıgökmen vd.) Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2019, s. 259.

⁴¹⁹ Bu tez genel anlamıyla bu durumun etrafında şekillenmiştir.

anlam olduğunu düşünürüz. Yerleşikler avcılığı bir eğlence ve bir miktarda olsa geçim kaynağı olarak görürlerken, bozkırlılar avcılığı bir geçim kaynağı olarak görmüş aynı zamanda savaş niteliklerini ve niceliklerini zinde tutmak için kullanmışlardır.

Bozkırlıların savaşmayı tercih etmediği ama iyi bilmek zorunda olduklarından bahsetmiştik. Bu yüzden bozkırlılar sürekli komşuları ile bir kavga halinde değildir. İstedikleri huzurlu alanı ve verimli otlaklara sahip olduklarında barış ve sükûnet dönemleri bozkır tarihinde yaşanmıştır. Fakat bozkırlılar bu barış dönemlerinin çok uzun sürmeyeceklerini iyi bilmekteydiler. *"Barış zamanında ne kadar çok ter dökersen, savaş zamanında o kadar az kan dökersin"* 21. yy. Amerikan General Norman Schwarzkopf tarafından söylenen bu sözü bozkırlılar kendi zamanlarında zaten uygulamaya koymuşlardı.

Barış zamanlarında terlemenin en iyi yolu da büyük süreklilikli avlarına çıkmaktır. Çünkü bu büyük avlar sırasında kullanılan silahlar aynı zamanda savaş meydanlarında da kullanılıyordu. Yaylarını, mızraklarını ve kementlerini sürekli avlarında kullanan bozkırlılar silahlar üstündeki uzmanlıklarını bu şekilde pekiştirmekle kalmıyorlar aynı zamanda daha ileriye taşıyorlardı. Çocukluktan itibaren binicilik eğitimi alan bozkırlıların sürekli avlarına yaya gittiklerini düşünmek mantıksızdır. Bu yüzden çıkılan büyük avlar silah kullanımı, binicilik ve dinçlik kazandırmaktadır.

Burada kement ile ilgili ufak bir parantez açmak gerektiğini düşünürüz. Bunun sebebi kemendin aslında avlarda kullanılan bir silah olması ile ilgilidir. Hayvanları yakalamak için kement kullanımı pek çok sinema filminde işlenmiştir. Fakat savaş alanlarında düşmanı kement ile yakalamanın ne gibi bir avantajı olabilir? Karşınızda sizi öldürmek isteyen birini canlı ele geçirme çabasını biz bozkırlıların savaş esirine olan ihtiyacıyla ve geçim kaygısıyla ilişkilendirmekte bir sıkıntı görmemekteyiz. Kemendin kullanımı büyük ihtimalle savaşın bozkırlılar tarafından kazanıldığı zamanlarda başlıyordu. Galibiyete doğru bozkırlılar esir elde edip bunları fidye karşılığında satmak için canlı ele geçirmeye çalışıyorlardı. Bu yüzden kemendin savaş alanlarında kullanıldığını görüyoruz. Tabi savaşın en sıcak anlarında da etkili şekilde

kullanıldığına dair bilgiler de mevcuttur. Hegessippus'tan aktaran Alemany, Hunların düşmanlarını kemet kullanarak atlarından düşürdüklerini söyler.⁴²⁰

Bozkırlıların savaşlarda kement kullandığına dair Ammianus şunları aktarır:

*"Bir bakımdan en korkunç savaşçılar oldukları söylenebilir, çünkü uzak mesafeden normal mızrak ve ok başları yerine kemik başlı çeşitli uzak mesafe silahları kullanırlardı ve bu kemikler mızrak veya oklara şaşırtıcı derecede iyi bir şekilde bağlanmışlardı. Ancak yakın mesafede kendi güvenliklerine hiç aldırmadan kılıç ile savaşırlardı ve sık sık elleri bağlı olunca at sürme veya yürüme güçlerini kaybettirmek için, düşmanları darbelerini savuştururken, bükülmüş iplerle düşmanlarına dolarlardı."*⁴²¹

Bir başka örneği ise Cahiz'in eserinde görmekteyiz:

*Bu kadar hızlı gitmesine rağmen kement atmasından, kemendi ile düşmanın atını yere yıkmasından ve süvariye atının üzerinden kapıp almasından emin olunamaz. Şimdiye kadar kementten Muhallab b. Ebî Süfra, el-Haris b. Hilâl ve Abbâd b el Hüseyin'den başka hiçbir kimse kurtulamamıştır. Bununla beraber Türk, ekseri kement atarken başka türlü bir oyun düşünür. Kement attığı kimseyi yakalayıp yedeğine almazsa câhil, bu neticenin Türk'ün beceriksizliğinden, kement atılan kimsenin maharetinden ileri geldiğini zanneder."*⁴²²

Aristoteles, yerleşikler için dinç kalma ve savaşlara hazırlanmanın yolunun tarım yapmaktan geçtiğini söylemiştir.⁴²³ Bozkırda tarımın yerini avcılık almıştır. Erken yaşta oyun olarak başlayan av eğitimleri daha sonra atın üzerinde hareketli hedeflere ok atmakla mükemmelleşiyordu. Aynı performansı savaş alanlarında göstermek ise savaşların kazanılmasında kuşkusuz önemli bir rol oynuyordu. Toprağı ekerek savaş becerilerini keskin tutmaya çalışanlar ile at üstünde uçan hedeflere ok atarak avlanan insanlar savaş meydanlarında karşı karşıya geldiklerinde neler olacağını tahmin etmek çok zor değildir.

Cahiz bu durumla ilgili şunları aktarır:

⁴²⁰ Agusti Alemany, **Sources on the Alans: A Critical Compilation**, Brill, , 2000, s. 12.

⁴²¹ Marcellinus, s. 579.

⁴²² El-Cahiz, s. 79.

⁴²³ Bu duruma sonraki bölümlerde detaylı değineceğiz.

*"Türk, vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömeltilmiş veya yere konmuş hayvandan hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. O, hayvanını hızla sürdüğü halde, öne, arkaya, sağa ve sola, yukarıya ve aşağıya ok atar ..."*⁴²⁴

Tabi buradaki önermede dikkat etmemiz gereken şey avlanılan hayvanın cinsi ve avlanma şeklidir. Örneklendirmek gerekirse balık avlamak da avcılığın bir koludur. Fakat balık avlamada kullanılan yöntemler savaş alanlarında etki göstermez. Bozkırda balık avcılığının yaygın olduğu ve at üzerinde süre avlarının olmadığı bir senaryoda bozkırlıların savaş becerilerini diri tutmada avcılığın öneminden bahsedemeyecektik. Dolayısıyla coğrafyanın faunası yapılan avcılığı etkilemiştir ve savaş becerilerinin keskinleşmesinde ve canlı tutulmasında önemli bir rol oynamıştır.

Bozkırlılar savaşlarda sadece silah kullanma becerilerini ve dinçliklerini korumuyor aynı zamanda meydan savaşlarında kullanacakları savaş stratejilerinin de idmanını yapıyorlardı. İlerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz *nerge* savaş meydanlarında uygulanmadan önce aslında süre avlarında kullanılmaktaydı. Savaş meydanlarında kullandıkları silahlarını ve stratejilerini av alanlarına getirdikleri zaman ortaya çıkan şey doğal olarak savaşların provası oluyordu. Cengiz Han oğullarını *"Moğollar insanlar ile savaşmıyorken, hayvanlarla savaşmalıdır"* diye tembih etmiştir.⁴²⁵

İyi avcılar olmanın bir diğer getirisi ise sefer esnasında lojistik desteğin sağlanmasıdır. Büyük ordular ile yola çıkıldığında en önemli problemlerden biri de yiyecek ve içecek ikmalidir. Bu noktada iyi avcılar olmak yiyecek problemini ortadan kaldırmaktadır. Bunun bir örneğini Timur zamanında görmekteyiz. Tohtamış üzerine sefer yapan Timur'un ordusu yiyecek ve içecek sıkıntısı çektiğinde Timur büyük bir süre avı düzenlenmesini emretmiş ve bozkırlı askerler aynı zamanda çok başarılı askerler oldukları için bu süre avı sonrası o kadar çok hayvan ele geçirilmiş ki ordunun yiyecek problemi ortadan kalmıştır.⁴²⁶

Konuya kuş bakışı bakan araştırmacılar avcılığı göçebe savaşçılığının merkezine koyabilirler. Fakat göçebelerin savaşmayı iyi bilmelerinin merkezine avcılığı koymak

⁴²⁴ El-Cahiz, s. 79.

⁴²⁵ D'Ohsson, s. 121.

⁴²⁶ Sercan M. Ahincanov, *Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar*, 2. Basım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014, s. 257.

hatalıdır. Bozkırda avcılığı kişilerin yaptığı müstakil küçük avlar ve ordu bazında yapılan büyük sürek avları olarak ikiye ayırabiliriz. İki şekilde de avlanan hayvanların geçime katkı sağladığı ortadadır. Orduların çıktığı büyük sürek avları ise geçime sağladığı katkının yanı sıra aynı zamanda bozkır askerlerini zinde tutmaya ve savaş stratejilerini gözden geçirme ve uygulama imkânı tanımaktadır.

3.4. Ticaret

Hiçbir iktisadi sistem tek başına hayatta kalmaz. Dünyanın en verimli topraklarında yaşayan insanlar bile başka topraklarda yaşayan kavimler ile ticaret yapmak zorunda kalmıştır. Ticaret mallarının ne olacağını belirleyen en önemli unsur ise yine coğrafya olmuştur. Tabi bu ticareti sadece maddi öğeler üzerinde değerlendirmemek lazımdır. Kavimlerin hayatta kalması için bazen siyasi ve askeri fikirlerin de takas edilmesi gerekmektedir. Paranın icadına kadar olan dönemde ticaret değiş tokuş üzerinden ilerliyordu ve bozkırlıların yerleşiklere değiş tokuş yapabilecekleri çok fazla malları daha doğrusu değerli malları yoktu.

Göçebelerin sadece hayvanlarını besleyerek ve coğrafyanın verdiklerini kullanarak hayatta kaldığı düşüncesi zayıf bir teoriden ibarettir. Tarım toplumları ihtiyaçlarının karşılamak için ticarete bozkırlılara nazaran daha az ihtiyaç duyuyordu. Ticaret aynı zamanda yerleşik dünya ile iletişime geçmenin barışçıl yolu olduğu için Hunları Çin sınırına, Avrupa Hunlarını Batı Roma sınırına ya da Göktürkleri Doğu Roma sınırı doğru hareket ettiren şey ilk etapta yağma ve savaş değil ticaret yapma arzusudur.⁴²⁷

Kavimler kendilerinde olmayan malları temin etmek için tarihin her döneminde ticarete başvurmuşlardır. Ticaretin olmadığı ya da ihtiyaç duyulmadığı bir toplum olduğunu düşünmek gerçeklikten uzaktır. Antik çağlarda değiş tokuş usulüne dayanan ticaret, paranın icadı ile birlikte şekil değiştirmiştir. Ticaret kimi zaman bu ticaret yollarını takip eden kervanlar vasıtasıyla yapılmıyorken, kimi zaman ise sınır bölgelerine yakın kurulan ticaret şehirlerinde yapılmaktaydı. Ticaretin bu iki farklı şekli de bozkırlıları savaşmayı iyi bilmeye teşvik etmiştir.

⁴²⁷ Edward Arthur Thompson, **Hunlar**, 2. Basım, çev. M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012, s. 214.

3.4.1. Ticaretin Bozkır İnsanı İçin Önemi

Avrasya bozkırları denilince akıllara gelen savaş ve savaşçılık kavramları sanılanın aksine insan ilişkilerinden ilk sırayı tutmamaktadır. İsenbike Togan konuyla ilgili “Orta ve İç Asya’da ilişkiler savaştan çok ticaret etrafında yoğunlaşmıştır” demektedir.⁴²⁸ Dolayısıyla Avrasya bozkırlarında ilişkiler öncelikle ticaret bağı üzerinden kurulmaktadır. Durum sadece kişiler bazında değil sosyal yapının en özelinden geneline kadar aynı şekilde devam etmektedir.

Ticaret bozkırda pek çok farklı yol üzerinden yürütülüyordu. Bunlar İpek Yolu, Kürk Yolu ve Baharat Yolu gibi isimleri olan ticaret güzergâhları idi. Bu yollar Asya ile Avrupa’yı hem maddi hem manevi olarak birbirine bağlıyordu.⁴²⁹ 2000 yıllık bir tarihi olan İpek Yolu tek bir yoldan oluşan bir güzergâh değil bir yollar ağı olarak karşımıza çıkar. Doğu’da imal edilen ipeğin ve ipekli ürünlerin batıya ulaşması için açılmış olan bu yollar ağı, Doğu’nun ihtiyaçlarını karşılamaktan ziyade Batı’nın ihtiyaçlarını karşılamak için kullanılmıştır.⁴³⁰ İpek Yolu adından da mütevellit ipek ve tarımsal ürünlerin ticaretinin yapıldığı bir güzergâhtır. Kürk yolunda ise yine adından da anlaşılacağı gibi hayvansal ürünlerin ticareti yapılmaktadır.⁴³¹

Bozkırın zorlu yapısı ayrı meslek dallarının ortaya çıkmasında engel teşkil etmiştir. Bu yüzden her bozkırlı her iş hakkında bilgi sahibi olmak zorunda kalmıştır. Aynı zamanda Avrasya sahasının sınırlarını çizen dağlar ve çöller gibi aşılması zor coğrafi şekiller bozkırlıların uzak mesafelere ticaret yapmasını çoğu zaman zorlaştırmıştır. Fakat dışarıdaki kavimlerden pek çok tüccar bozkır topraklarına gelip ticaret yapmaya çalışmıştır. Yusuf Has Hacıp, Kutadgu Bilig’de tüccarlar ve kervanlarla alakalı “Yaşamak için dünyayı gezinirler, akıl ve gönüllerini Tanrı’ya verirler, onlarda bulunur halkın beğendiği, istediği şeylerin seçkini ve iyisi, Doğu’dan batıya yürüyüp

⁴²⁸ İsenbike Togan, “Ön, Orta ve Uzak Asya’da Ticaret Yöntemleri”, **Tarih Vakfı 1. Uluslararası Tarih Kongresi / Osmanlı’dan Cumhuriyet’e: Problemler; Tartışmalar; Araştırmalar**, İstanbul, 1999, s.

⁴²⁹ David Christian, "Silk Roads or Steppe Roads?" **Journal of World History**, Vol. 11, No. 1, Amerika, 2000, s. 1.

⁴³⁰ Mehmet Tezcan, "İpek Yolu’nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi," **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi (TEKE) Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2014, s. 97.

⁴³¹ Engin Eroğlu, "Bozkır Kavimlerinden İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemine Kadar)," (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014, s. 143.

gezinirler, istediğin şeyleri sana getirirler"⁴³² demektedir. Aynı zamanda ticaretin önemi ve gerekliliği ile ilgili, "Böyle olur bu satıcıların tümü katıl onlara, açık kapı tut, onları çok iyi tutmaya çalış adın iyiliklerinle uzaklara gider kuşkusuz, dünyada adının duyulmasını istersen yolculara iyi davran gayret et buna" demektedir.⁴³³ Yusuf Has Hacıp'in ticaret kervanlarına ve tüccarlara bu şekilde iyi davranılmasını öğütlemesinin altında yatan sebep eksik malların bu insanlar tarafından karşılanıyor olması ve kültürel etkileşimin sürmesidir.

Bozkırlılar için ticaretin çok önemli olduğunu Khazanov aynı zaman da göç güzergâhları üzerinden anlatır. Bu durumun erken örneğini İskitlerden verir. Geç dönem örneğini ise Moğollar üzerinden sunar. Barthold'dan alıntı yaparak Moğolların Orta Asya işgalini hızlandıran sürecin Harezmsah hükümdarı Muhammed'in Maverâünnehir'i işgal etmesi ve buradaki ticaret yollarını ele geçirmesine bağlar.⁴³⁴

Bozkırlıların tüccarlık yaptığına dair bazı bilgiler *Hudûdü'l-Âlem* adlı eserde geçmektedir. Oğuz ülkelerine dair bilgiler verilirken şunlar denmektedir: "Yaz kış boyunca meralar boyunca gezerler. Zenginlikleri at, inek, koyun, savaş eşyaları ve az miktarda avdır. Aralarında çok sayıda tüccar bulunur."⁴³⁵ Oğuzlu tüccarlar ve Türkler ticarete o kadar güvenilir insanlardı ki Togan konu hakkında şunları söylemektedir: "Müslüman tüccarların Kırgız, Oğuz ve Kimek illerinde böyle büyük küteler halinde müşkülâtli yollarda aylarca beraber kalarak aynı şartlar içinde işlerini görmeleri, bu tüccarların arasında müşterek taahhütlerin vücuda gelmesine vesile olmuştur."⁴³⁶

Khazanov göçebelerin ticarete kullandıkları hayvanların her zaman ellerindeki fazlalıklar olmadığını dile getirir. Bazı zamanlarda kendi üretimleri içinde⁴³⁷ bulunan hayvanları bile satmak zorunda kalan bozkırlılar kimi zaman bu duruma düşmemek için eşlerini ya da çocuklarını satmak zorunda kalmış olan göçebeler olduğunu ifade eder. Bu şekilde ticaret yapılmasının sonuçları olarak da hayvan sürülerinin azalması ve

⁴³² Kutadgu Bilig, s. 331.

⁴³³ Kutadgu Bilig, s. 332.

⁴³⁴ Khazanov, s. 322.

⁴³⁵ Hudûdü'l Âlem, s. 55.

⁴³⁶ A. Zeki Velidi Toğan, **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019, s. 173.

⁴³⁷ Burada kastetmeye çalıştığımız sütü için besledikleri atı ya da yünü için besledikleri koyunları satmak zorunda kalmaları.

hayvanların satılıp tarım ürünlerinin alınması sonucunda beslenme alışkanlıklarının değiştiğine işaret eder.⁴³⁸

Göçebeler bolluğun ve bereketin olduğu topraklarda yaşamadıkları için fakir toplumlardır. Hayvancılık ve avcılık tarıma nazaran daha yaygın olduğundan ticarete kullanacakları mallar çok fazla çeşitlilik göstermez. Bu yüzden ellerindeki malları kendi aralarında değiş tokuş yapmaktan çok yerleşikler ile takas yapmaya meyillidirler. Bozkırlılar dış ticarete isteklidirler ama iç ticaret için tam tersi durum söz konusudur. Bu duruma etki eden bir başka husus ise bozkır ekonomisinin istikrarsız yapısıdır. Tarımcı toplumlar başlarına felaketler gelmediği takdirde (kıtık, savaş ve hastalık gibi) ne kadar mahsul alacaklarını ve ne kadarının ne kadar süre yeteceğini bilirler. Tarım toplumlarının fazla insan besleyebilmesinin temel nedeni elde ettikleri ürünleri depolayabilme şanslarıdır. Fakat bozkırda yukarıda saydığımız felaketlerin yaşanması, önceki mevsimlerden ürünlerini depolama şansları olmadığı için daha yıkıcı olur. Bozkırın bu istikrarsız iktisadi sistemi onun ticarete tarım toplumlarından daha sıkı bağlanmasına neden olmuştur.⁴³⁹ Cengiz Han'ın gönderdiği ticaret kervanına Otrar valisinin saldırması sonucu Cengiz Han'ın sefere çıkması bu durumun bir örneğidir.⁴⁴⁰

3.4.2. Komşu Devletlerle Yapılan Ticaret

Avrasya bozkırları kendi kendine yetebilen bir coğrafya olmadığı için ticaret bozkırda önemli bir yer tutmaktadır. Yapılan ticaret devletlere göre farklılıklar göstermektedir. Ticaret yapılan yerler arasında Çin, Roma ve Hindistan gibi yerleşik ve zengin ülkeler bulunmaktadır. Göçebeler ve yerleşikler arasındaki ticaret iki farklı şekilde gerçekleşmektedir. Birincisi tüccarlar arasında yapılan ticaret, diğeri ise devletlerin savaş veya barış dönemlerinde yaptıkları ticaret anlaşmalarıdır. Hunlar ve Çinliler arasında yapılan ticaret şekillerini Ayşe Onat üçe ayırmaktadır. Bunlar:

I. Sınır Ticareti

II. Kara yolu ile Batı'ya yapılan ticaret

⁴³⁸ Khazanov, s. 322.

⁴³⁹ Khazanov, s. 323.

⁴⁴⁰ Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük", s. 5.

III. Denizaşırı Ticaret ⁴⁴¹

Karadeniz'in kuzeyinde güçlü orduları sayesinde büyük bir imparatorluk kurmayı başaran İskitler, bölgeyi dönemin önemli ticaret merkezlerinden biri haline getirmeyi başarmışlardır. İskitlerin ihraç ettikleri mallar arasında en çok buğdayın olması ilgi çekicidir. Aşağı Bug ve Dinyeper boylarında yaşayan kavimler özellikle ticarete kullanmak için buğday ekmekteydiler. İskit döneminde bozkırdan çıkan hiçbir malzemenin buğday kadar getirisi yoktu. Ayrıca Grakov İskit döneminde Bozkırdan bol miktarda kölenin deniz yolu ile Yunanistan'a gittiğini aktarır. İskitlerin ithal ettiği malzemeler arasında zanaat ürünleri, şarap ve zeytinyağı bulunmaktadır. ⁴⁴²

Mo-tu, babası zamanında kaybettikleri Çin'in kuzeyinde verimli toprakları aldığı anda aynı zamanda Çin ile ticaretinde yolunu da açmış oldu. Çin'in ticaret yapmak amacıyla kurduğu üç farklı pazar vardır. Bunlar, Chün Shih (askeri kamp pazarları), Kuang Shih, (sınır pazarları) ve sınır şehirlerinde kurulan normal pazarlardır. ⁴⁴³ Bu sınır pazarları bozkır ticaretinde önemli yer tutar ve sürekli açık olmaları bozkırlılar için önemlidir. Bu yüzden anlaşma metinlerinin çoğunda sınır pazarlarının durumu ile ilgili maddeler bulunmaktadır.

Bunlardan birini M.Ö. 158 yılında İmparator Ching-ti zamanında görüyoruz. Hunlar ile bir takım çekişmeler yaşadıktan sonra bir barış anlaşması imzalanmıştır. Bu anlaşmanın maddeleri arasında evlilik yoluyla bağ kurma, sınır pazarlarının açılması ve Çin'in hediye adı altında Hunlara savaş tazminatı gönderilmesi kararlaştırılmıştır. ⁴⁴⁴ Ticaret şehirlerinin açık olması ile ilgili bir başka göçebe-yerleşik antlaşma maddesini Avrupa Hun döneminde görmekteyiz. M.S. 434 yılında Margus şehrinde imzalanan barış anlaşmasında “*Ticaret yapmak için eşit şartlarda bir araya gelinecek*” maddesi yer almaktadır. ⁴⁴⁵

Hunlar, M.Ö. 52 yılında Çin'e çok sayıda sığır göndererek Çin pazarlarında satmak istemişlerdir. Hunların ihraç malları arasında yünden yapılmış örtüler, kumaşlar, deri ve keçeden yapılan malzemeler bulunmaktaydı. Karşılığında ise ipek

⁴⁴¹ Ayşe Onat, “Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö 206 –M.S. 220), **Belleten**, Cilt: LI, Sayı, 200, 1987, s. 616.

⁴⁴² B.N. Grakov, **İskitler**, 2. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008, s. 103 - 111.

⁴⁴³ Onat, s. 616.

⁴⁴⁴ Onat, vd., s. 22.

⁴⁴⁵ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 21.

istemişlerdir.⁴⁴⁶ Bozkırın ticarete kullandığı en önemli mallardan biri şüphesiz ki attır. Çin ile yapılan takaslarda ipeğin öne çıktığı ve iyi bir atın bir top ipek ile takas edildiğinden bahsedilmektedir.⁴⁴⁷ 790 yılında Uygur elçisinin vermiş olduğu atlar karşılığında Çin'den 300.000 top ipek almıştır.⁴⁴⁸

Avrupa Hunları döneminde bozkırın ticaret kalemlerinde çok fazla bir değişiklik görülmemektedir. Genel olarak Doğu Roma ve Batı Roma ile ticaret yapan Hunların ticaret mallarında at, koyun ve sığır başı çekmektedir. Bunun yanında et, et konservesi, deri, yün ve değerli kürkler satılmaktadır. Roma'dan gelen mallar arasında ipek, kırmızı deriler, tarım ürünleri ve süs eşyaları gelmektedir.⁴⁴⁹

Bozkırlıların ticarete kullandığı bir diğer malzeme ise demirdir. Demirin bozkırdaki yaygın kullanımı onun ticarete kullanılmasına sebep olmuştur. Demirin bozkırlılar tarafından kullanılmasının ve bilinmesinin ilk kanıtını kölelik bahsinde değindiğimiz Göktürk devletinin kuruluş hikâyesinde görmekteyiz. Bumin Kağan, Juan-Juan'ların hükümdarı A-na-kui'ye kızıyla evlenmek istediğini söylemek için bir elçi gönderdiğinde *"Sen benim demir işlerimde çalışan bir kölemsin, nasıl bana söz söylemeye cesaret edersin"* cevabı bozkırda köleliğin yanı sıra demirin ve demir işçiliğinin yaygın olduğunu göstermektedir. Bozkırlıların demiri ticarete kullandıklarına dair bir başka delil Göktürk topraklarına giren Doğu Roma Elçilik heyetinin verdiği bilgilerde görebiliyoruz:

*"Zemarkhos ve yanındakiler günler süren yolculuğu tamamlayarak, Sogdların yaşadığı topraklara girdiler. Bu noktada atlarından indiler ve bunu yapmaları için emir aldıkları aşikâr olan bazı Türkler, onlara satılık demir sundular ki bana göre bunun amacı, demir madenlerine sahip olduklarını göstermekti. Çünkü bu insanlar arasında demirin kolaylıkla elde edilmediği söylenmektedir. Demir madeni yataklarına sahip topraklara hâkim olduklarını ima etmek için böyle bir gösteri yaptıkları varsayılabilir."*⁴⁵⁰

⁴⁴⁶ Engin Eroğlu, **Onuncu Yüzyıla Kadar Türklerde Ticaretin Seyri**, Kriter, İstanbul, 2018, s. 31.

⁴⁴⁷ L. Ligeti, **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, TTK Basımevi, Ankara, 1986, s. 248.

⁴⁴⁸ Wang Yen-Te Seyahatnamesi, s. 34.

⁴⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 166.

⁴⁵⁰ Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 52.

Menandros burada her ne kadar bozkırda demir üretimin az olduğundan Türklerin gerçek manada demir satmaktan çok demire sahip olduklarını göstermek için bu hareketleri yaptıklarını düşünse de bu paragraf, bozkırda demirin ticarete kullanıldığına delildir. Ayrıca, elçilik heyetine güç gösterisi yapılacaksa bu sıradan tüccarların ya da halkın değil yöneticilerin yapacağı bir şeydir. Devletin ne kadar güçlü olduğunu göstermek halkın değil hükümdarın yükümlülüğündedir. Bozkırlıların zaten böyle bir kaygısı yoktur. Belli ki burada Türkler zengin bir Doğu Roma'lı görmüş ve ona ellerindeki demiri satarak kar etmeye çalışmışlardır.

Uygur döneminde Çin ile olan ticari ilişkiler aynı şekilde devam etmektedir. Özellikle T'ang döneminin sonunda ve Sung döneminin başında ipek ticareti Çin ekonomisinde büyük yer tutuyordu.⁴⁵¹ Uygurlar, Çin'e hayvanın yanı sıra aynı zamanda çeşitli hayvanların derilerini ve çiçek desenli kumaşlar satıyorlardı.⁴⁵² Bunun yanında Uygurların Çin'e sattığı malzemeler arasında değerli madenler, taşlar, çeşitli tuzlar, balık ağları, pamuk, kenevir ve onlardan yapılan eşyalar da bulunur.⁴⁵³ M.S 821 senesinde Çin'e giden 20000 at ile 1000 devenin bulunduğu heyet o zamana kadar Çin'e giden en kalabalık heyet olarak tarihe geçmiştir.⁴⁵⁴

Bozkırlıların ticarete ne kadar önem verdiğinden bahsedebileceğimiz daha pek çok örnek bulunmaktadır. Bu örneklerin bir kısmı bozkır savaşçılığında ticaretin önemi ile alakalı olduğu için sonraki bölümde vermeyi uygun görüyoruz. Ticaret bölümünü toplamak istersek erken ve geç dönemde bozkırlılar ticarete önem vermiştir. Coğrafyanın dayattığı yaşam tarzının bozkırda kişilerin farklı meslek gruplarında uzmanlaşmasını engellediğinden bahsetmiştik. Bu durum ticaret için de geçerlidir. Belki bozkırın büyük tüccarlarından bahsedemiyoruz ama her bozkırlı ticaret yapmayı hayatta kalmak için bilmek zorundadır.

3.4.3. Ticaretin Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Çin'i yöneten pek çok han, kuzey sınırında yaşayan bozkırlılara karşı nasıl hareket etmeleri gerektiğine dair düşünmüşlerdir. Bazı dönemlerde tek yolun savaş

⁴⁵¹ Wang Yen-Te Seyahatnamesi, s. 34.

⁴⁵² Eroğlu, Onuncu Yüzyıla Kadar Türklerde Ticaretin Seyri, s. 31.

⁴⁵³ Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 200.

⁴⁵⁴ Wang Yen-Te Seyahatnamesi, s. 35.

meydanlarında bozkırlıları yenmek olduğuna karar vermişlerdir. Bazı dönemlerde ise bozkırlılarla iletişimin barışçıl yollar ve ticaret ile kurulması gerektiğini düşünmüşlerdir.⁴⁵⁵ Çin'in kuzey sınırında savaş mı yoksa barış mı olacağını her zaman ticaretin seyri belirlemiştir.⁴⁵⁶ Bozkırlıların Çin'den ya da diğer komşularından ticaret ve vergi anlamında isteklerde bulunabilmeleri için onları savaş meydanlarında mağlup etmeleri gerekmektedir. Bu bile başlı başına ticaretin bozkırlıların savaş motivasyonlarında belirleyici bir etmendir.

Bozkırlıların ticarete dâhil olma yöntemleri birden fazladır. Bu yöntemlerden biri de ticarete aracı olmak olduğundan bahsetmiştik. Bu aracı olmak durumunu savaşçı oldukları için yapabiliyorlardı. Bu aracılığı birden farklı şekilde düşünebiliriz. Bunlardan biri yola çıkan büyük ticaret kervanlarının korunması şeklindedir. Bir diğeri ise ticaretin yapıldığı bölgelerde hâkimiyet sağlayarak devlet kurmak ve ticaret üzerinden vergi alarak gelir elde etmek şeklindedir. Bir diğeri ise egemenlikleri altına aldıkları kavimlere ticaret yaptırmak onları korumak ve onlara hamilik yapmak şeklindedir.

Değerli mallar ile yola çıkan bir ticaret kervanının yağmacılardan ve eşkıyalardan korunması için mutlaka yanında savaşmayı iyi bilen savaşçıların ya da askerlerin olması gerekmektedir. Hele ki bu kervan uzun ve bilinmeyen yerlere doğru yola çıkıyorsa. Bu yüzden zaten paralı askerlikleri ile nam salmış olan bozkırlıların bu ticaret kervanlarını koruması için çağırılmaları çok doğaldır. Bozkır insanı aynı zamanda bu korumalık görevini yapabilmesi için yüksek askerî bilgiye sahip olmalıdır. Özellikle bozkırın içlerine doğru hareket edecek olan bir ticaret kervanı bozkırlı askerler tarafından korunmazsa yine bozkırlılar tarafından yağmaya uğrama ihtimali bulunmaktadır. Bu yüzden bozkırlıya karşı bozkırlı koruma tutmak burada en mantıklı çözümdür. Çünkü bölgenin coğrafyasına ve savaş tarzına hâkim olan korumalar aynı özelliklere sahip düşmanlara ve yağmacılara karşı durumu eşitlerler.

Bozkırlılar kervanlara sadece korumalar olarak katılmamış aynı zamanda kervanların işlevlerini sağlamalarına da yardımcı olmuşlardır. Vaziyet, hayvanlarını kervanlarda bulunan tüccarlara satmaları, kiralamaları ya da malların taşınması için

⁴⁵⁵ Jagchid ve Symons, s. 52.

⁴⁵⁶ Jagchid ve Symons, s. 1.

yardımcı olmaları şeklinde karşımıza çıkar. Burada ufak bir parantez açarak durumu izah etmek gerekir. Kervan ticaretlerinde göçebelerin seçilmesinde tek sebep onların savaşçılıkları değildir. Khazanov, kervan ticarinde göçebelerin ön plana çıkmasında göç, seyahat ve bulundukları bölgelerin dışına çıkma isteğini de koyar. Antik dönemin ticaret yollarının göçebeler tarafından çizilmiş olmasını da buna kanıt olarak sunar.⁴⁵⁷ Kuşkusuz Üren'in dediği gibi bozkırın yaşam tarzının göçebelik olmasında merak ve keşif duygusu da vardır. Fakat kanımca bunları destekleyici unsurlar olarak değerlendirilebilir. Zira bozkırlıların ticarete ve göçte temel amaçları hayvanlarına otlak bulma kaygısının getirdiği hayatta kalma güdüsüdür. Bu güdü onları aynı zamanda savaşmayı iyi bilen insanlara çevirmiştir.

Bozkırlıların kervanlara eşlik etmesine dair bir kaydı İbn Fadlan seyahatnamesinde görmekteyiz. Oğuz ülkelerinde seyahat ettikleri sırada karşlarına çıkan bir Türk, 3.000 hayvandan ve 5.000 kişiden oluşan kervanı durdurmuştur. Daha sonra kafileden ekmek istemiş ve ekmeğin verilmesi üzerine onlara acıyarak geçmelerine izin vermiştir.⁴⁵⁸

İbn Fadlan'ın anlattıklarında abartı var mıdır yok mudur bilemeyiz. Verilen sayılardan bir 0 attığımızda kervanda 500 kişinin ve 300 hayvanın bulunduğunu ve daha makul bir sayıya ulaşabileceğimizi düşünebiliriz. Büyük ihtimalle kervanın sayısı çıktıklarında bu kadar kalabalık değildi. Daha sonra eklenen kişilerle birlikte bu sayıya ulaştı. Kervanda bulunan herkesin tüccar olma ihtimali de çok düşüktür. Asker olmasalar bile başka işler ile ilgilenecek farklı meslek gruplarından insanların olması şarttır. Örneğin aşçılar ve hizmetçiler gibi. Dolayısıyla Fadlan'ın söylediği 5000 kişi arasında şüphesiz kervanı koruyan coğrafyaya hâkim bozkırlı askerler de bulunmaktadır. Benzer hadiseler hayvan sayıları için de geçerlidir. Yolda bozkırlılardan satın alınan ya da kiralanen hayvanların eklenmesi ile kafele bir hayli kalabalık hale gelmiştir.

Eğer bozkırlılar savaşmayı iyi bilmeselerdi birden çok kavimi bünyelerinde barındırıp büyük imparatorluklar kuramazlardı. Kurulamayan imparatorluklardan dolayı da ticaret kişiler ve gruplar çerçevesinde ufak çapta kalırdı. Fakat bozkırlılar teşkilatçı

⁴⁵⁷ Khazanov, s. 328.

⁴⁵⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 15.

yönleri ve savaşmayı iyi bilmelerinden dolayı pek çok farklı kavmi yönetimleri altına almış ve büyük imparatorluklar kurabilmişlerdir. Hâkimiyetleri altında yaşayan kavimlerin hepsi hayvancılıkla veya tarımla uğraşmamıştır. Bunların arasında ticaretten anlayan meşhur kavimler de olmuştur. Bozkırlılar tüccar kavimlerin kendi himayeleri altında ticaret yapmalarını desteklemiştir. Böylelikle ticarete aracı olmuşlar ve ticaretin devam etmesini sağlamışlardır. Aynı zamanda bu kavimler, bozkırlıların kurduğu adaletli ve güçlü devletlerin himayesinde oldukları için ticaretlerini daha güvenli ve mesafe gözetmeksizin yapabilmişlerdir.⁴⁵⁹

Bu durumun örneklerinden birini Göktürk döneminde görmekteyiz. Göktürklerin büyük imparatorluğu içinde Soğdlar da bulunmaktadır ve bu kavim ticari faaliyetleri ile ön plana çıkmaktadır. Göktürkler ilk olarak Soğdlar vasıtası ile Persler ile ticaret yapmaya çalışmışlardır. Başarısız iki denemeden sonra bu kez Doğu Roma'ya yönelmişlerdir. Doğu Roma'da iyi karşılanan bu elçilik heyeti işi sadece ticaret ile bırakmamış, aynı zaman Balkanlarda Doğu Roma'ya zor zamanlar yaşatan başta Avarlar olmak üzere diğer bozkır kavimlerine karşı bir ittifak anlaşması imzalamışlardır.⁴⁶⁰

Daha önce bahsettiğimiz bozkırlıların ticaret bölgelerini ele geçirerek ticaret yapma ve dâhil olma örneğini Hazar döneminde de görmekteyiz. Hazarları bu konuda örnek yapan husus ise İtil ticaretine hakim olmalarıdır. Avrasya bozkırlarını geçerek Hazar Denizi'ne dökülen ve pek çok kolu bulunan İtil Nehri dönemin Doğu - Batı bağlantısını sağlayan önemli bir su yoludur. İtil çevresindeki ticaret sadece Hazar dönemine değil çok eski zamanlara dayanmaktaydı ve özellikle Müslüman tüccarların uğrak noktasıydı. Ticari açıdan böylesine önemli bir bölgeye sahip olan Hazarlar, doğal olarak vergi gelirleri elde etmeye başlamış, zenginleşmişler ve yaşam tarzları değişmese bile askerlik herkesin bilmesi gereken bir meslek olmaktan çıkmıştır. Hazar döneminde biz "Hazar Barış Dönemi" diye adlandırılan dönemde ordunun özellikle İslam ülkelerinden gelen paralı askerlerden oluştuğunu görüyoruz.⁴⁶¹

Hazarların bu dönemde aldıkları vergileri pek çok Arap kaynağında görebiliyoruz. İbn el-Fakih'ten aktaran aktaran Golden, Hazar kağanı ve İtil

⁴⁵⁹ Zira bozkırlıların iyi savaştıklarını kendileri değil düşmanları söylemektedir.

⁴⁶⁰ Ali Ahmetbeyoğlu, "Bizans Tarihiçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler," **Tarih Dergisi**, Cilt: 0, Sayı: 50, 2012, s. 14 -15.

⁴⁶¹ Karatay ve Demirtaş, s. 334.

Bulgarlarının hükümdarlarının şehirlerinden geçen malların 1/10 kadarını vergi olarak aldığını söylemektedir.⁴⁶² İbn Hurdâdbih, *el-Mesâlik ve'l memalik* adlı eserinde Yahudi ve Rus tüccarların Hindistan ve Çin'e kadar yaptıkları ticaretin hangi yolları takip ederek yaptıklarını anlatırken aynı zamanda Hazarların aldıkları vergiden de bahseder:

*"...Ruslar Danus nehrine girerlerse Hazarların'ın Hamlic (Hanbalik) şehrine uğrarlar. Şehir sahibi onlardan vergi alır. Oradan Hazar denizine çıkarlar. Bu denizin etrafındaki ülkelere uğrarlar... Bazen ticaret mallarını Cürcan'dan develere yükleyip Bağdat'a giderler."*⁴⁶³

Hazar dönemi ticaret-savaşçılık ilişkisinde ilgi çeken bir dönemdir. Savaşmayı iyi bilmeleri sayesinde ticaret yollarının kesiştiği ve dönemin ticaretinin deyim yerindeyse kalbinin attığı toprakları ele geçirmeyi başaran bozkırlılar, ticaretle uğraşmaya başladıktan sonra bu özelliklerini kaybetmeye başlamışlardır. Bunun belirgin örneği paralı askerler ile güvenliği sağlamalarıdır. Artamonov bu konuyu din ile bağdaştırmaktadır. Hazarların hayvancılığı ve avcılığı bırakarak "asalak" tüccarlara dönmesinin sebebinin Museviliği seçmeleri olduğunu söylemektedir. İktisadi sistemlerinde bu değişiklik doğal olarak savaşçılıklarını da etkilemiş ve savaşçılığı da bırakmışlardır.⁴⁶⁴ Ticari açıdan canlı olan bu coğrafyada yaşayan bozkırlılar tabi ki zor olan hayatı bırakarak daha rahat ve huzurlu olan hayata yöneleceklerdir. Bu insanların nereden geldiğiyle ya da neye inandıkları ile alakalı değil insan olmalarıyla alakalı bir durumdur. Bugün her hangi birine bu tercih sorulsa şüphesiz ki tüccarlığı seçecektir. Sonuç olarak Hazarlar da pek çok defa tekrar ettiğimiz gibi coğrafyanın emirlerine uydular ve ticaret yapmayı seçtiler. Artamonov'un konuya böyle yaklaşmasının altında farklı sebepler olduğunu düşünülebilir.

Fakat ticarete bu kadar ağırlık verip askeri kısmı ihmal etmeleri sonucunda ise hâkimiyeti altındaki bölgeleri kaybetmeye başladıkları için vergi gelirleri de azalmaya başlamıştır.⁴⁶⁵ Hazarların zenginliklerini kaybetmelerinin altında yatan bir diğer sebep ise 10. yy'la birlikte ticaret yollarının değişmesidir. Bu durum bir anda Hazarların

⁴⁶² Peter B. Golden, **Hazar Çalışmaları**, 3. Basım, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 128.

⁴⁶³ Şeşen, s. 182.

⁴⁶⁴ Golden, **Hazar Çalışmaları**, s. 129

⁴⁶⁵ Mihail İllarionoviç Artamonov, **Hazar Tarihi**, 5. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019, s. 520.

uluslararası ticaretten aldığı payı oldukça düşürmüştür. Bu payın düşmesi ile birlikte uzun zaman önce tüccar kimliklerini savaşçı kimliklerine tercih eden Hazarlarda muhtemelen askerlerin ödemelerini yapma konusunda sıkıntılar çıkmaya başlamıştır. Bunun sonucunda Hazarların dünyanın dört bir yanından gelen tüccarlara sağladığı güvenli ortam ortadan kaybolmaya başladı. Bu durum tüccarları Hazar bölgesinden soğuttu ve rota değişikliğine yöneltti.⁴⁶⁶

Günümüzde hâlâ devletlerin uluslararası ticarete söz sahibi olabilmesi için güçlü bir orduya ihtiyacı vardır. Çalıştığımız dönemde ise bu durum günümüze nazaran daha elzem bir durumdur. Bozkırlıların ticaret yollarını ellerinde tutabilmeleri, ticaretin kalbi olan bölgelerde hüküm sürebilmeleri ve yerleşikler ile sınır ticareti yapabilmeleri için iyi savaşçılar olmak zorundaydılar. İyi savaşçılar olmalarının mükâfatını ise uzun yıllar boyunca ticarete dâhil olup iktisaden daha refah bir hayata sahip olarak almışlardır.

3.5. Yağma Seferleri

Yağma seferleri sadece bozkır coğrafyasına ya da bozkırlılara has bir şey değildir. Tarih boyunca pek çok millet yağma yapmıştır. Yağmaların pek çok farklı sebebi olmuştur. Tarihin pek çok döneminde mal, mülk ve zenginlik için yağmalar yapılmıştır. Bazı dönemlerde ise yağmaların sebepleri geçim için yeterli malzemenin bulunamamasından kaynaklanmıştır. Ne sebeple yapılırsa yapılsın bir insanın diğer insanın elindeki malını zor yollarla alması etik değildir ve normalleştirilemez.

Yağmaların sadece ufak kasabalar ya da şehirler bazında değil çok geniş alanlarda yapıldığı da olmuştur. Ayrıca yağma denildiğinde akıllara sadece yerleşim alanların yağmalanması gelmemeli. Büyük bir bölge ele geçirilmeye çalışılırken o bölgenin maddi ve manevi unsurlarının tamamen yağmalanması da söz konusudur. Aynı zaman meydan savaşlarından sonra kaçan düşmandan arta kalan malzemeler de yağmaya girer. Bu nedenle yağmaya sadece tek bir açıdan yaklaşmamak gerekir.

Amaç doğrultusunda yağmalar her zaman gelir genişlemesi ya da hayatta kalmak için gerekli malzemelerin temini için yapılmaz. Bir şehir ya da kale

⁴⁶⁶ Osman Karatay, **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, 1. Basım, Kripto, Ankara, 2014, s. 230.

kuşatılmadan önce civar köylerin ve kasabaların yağmalanması ana hedefin erzak sıkıntısı çekmesi için yapılmaktadır. Burada yağmanın amacı ihtiyaç karşılamaktan ziyade ana hedefi güçsüz konuma düşürerek kuşatmayı olabildiğince hızlı bitirmektir. İleride büyük ordular ile kuşatmalara gitmenin ne kadar masraflı olduğunu ve kuşatma ne kadar çabuk biter ise o kadar iyi olduğunu detaylı şekilde anlatacağız.

Bu bölümün amacı bozkırlıların yağmalarını dile getirirken onları sadece “ihtiyaç” kavramı üzerinden masumlaştırma gayesinde bulunmuyoruz. Fakat tarihçi olarak olayların ortaya çıkış sürecini dönemin şartlarına göre aktarmak öncelikli vazifemiz olacaktır. Zira bir mal için bir yere ya da birine saldırmak saldırı altında kalan kadar saldıran için de ölüm tehlikesi barındırır. Bozkır insanları da "hayal" edildiği gibi kana susamış, ellerinden geçimlerini sağlayacak malzeme varken daha fazlası için hayatlarını tehlikeye atan insanlar değildir.

3.5.1. Bozkırda Yağma Seferlerinin Zorunluluğu

Bu tezin amacı yönetenlerin değil yönetilenlerin tarihini yazmak ve eldeki veriler doğrultusunda bozkır savaşçılığının nasıl ortaya çıktığına dair fikirler ortaya koymaktır. Konuya bu şekilde giriş yapma sebebimiz ise yağma seferlerinin tezin amacı doğrultusundaki durumunu izah etmekte en başarılı olacağı başlık olmasıdır. Her millet, yöneticilerinin ihtirasları ve istekleri arasında savrulmuş ve çoğu zaman ona uymak zorunda kalmıştır. Bozkırın aile yapısından gelen özgürlükçü ruh ise büyük liderlerin önderliğinde bile bozkırlıların tam anlamıyla itaat altına alınmasını zorlaştırmıştır.

Bozkır coğrafyasının iktisadi tarihi incelendiği zaman karşılaşılan durumlardan biri de geçimi sağlayacak minimum düzeyde üretimin çoğu zaman olmamasıdır. Hayatta kalmak için gerekli malzemelere ulaşma yollarının başında ticaret gelmektedir. Ticaretin yapıldığı dönemlerin sulh dönemleri olduğunu yapılamadığı dönemlerin ise savaşların ve yağmaların ön planda olduğunu bir önceki bölümde anlattık. Fakat sınırlar bozkırlılara kapandığında, ticaret şehirleri artık eski işlevlerini görmemeye başladığında ve tüccarlar bozkıra satış ve alış yapmaya gelmemeye başladığı zaman bozkırlıların yaylarını gererek istediklerini almak zorunda kaldığı görüyoruz.

Yeni kurulan ya da kurulacak olan devletlerin geçimlik ihtiyaçları her zaman daha fazladır. Bu durum kurulma aşamasında olan devletlerin yağma seferlerine olan ihtiyacını daha fazla hale getirmektedir. Orhun abidelerinde yapılan doyumluk seferleri görmemiz mümkündür:

*Ben kendim kağan oturduğumda, her yere gitmiş olan millet öle yite,
yaya olarak, çıplak olarak dönüp geldi. Milleti besleyeyim diye,
kuzeyde Oğuz kavmine doğru, doğuda Kıtay, Tatabı kavmine doğru,
güneyde Çine doğru on iki defa büyük ordu sevk ettim, ... savaştım.
Ondan sonra. Tanrı bağışlasın, devletim var olduğu için, kismetim var
olduğu için, ölecek milletini diriltip besledim. Çıplak milletini elbiseli,
fakir milletini zengin kıldım. Az milletini çok kıldım.⁴⁶⁷*

Bozkır imparatorluklarının Çin veya Roma gibi köklü yerleşik imparatorluklara karşı hâkimiyet kurdukları dönemlerde bozkırlıların sınır kasabalarına ve savunmasız köylere karşı yağmalar yaptığını bilmekteyiz. Bu durum olaylara devlet bazında değil kişi bazında bakmamız gerektiğini bize tekrar hatırlatır. Devlet hazinesi ne kadar dolu olursa olsun, yönetilenler bundan pay alamıyorsa, karşımıza yine yağmalar çıkmaktadır. Yönetici ne kadar karizmatik ya da güçlü olursa olsun sonuç fark etmez. Zira durum burada siyasi değildir. Bu örneği Türk tarihinin pek çok evresine tam anlamıyla yerleştirebiliriz. Erken dönem Hunlardan Timur'a kadar kadar pek çok yağma seferinin bu ihtiyaçların karşılanması için yapıldığını görmekteyiz.

3.5.2. Yağma seferlerinin Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Bozkırlıları çoğu zaman yağma seferleri yapma noktasına getiren durumu daha basit şöyle izah edebiliriz. Evimizde ailemiz ile birlikte zor bir kış geçirmekteyiz ve geçim sıkıntımız çok yüksek. Komşunuz ise elindeki malları daha önceden depolayabilme şansına sahip olduğu için rahat bir kış geçiriyor. Geçiminizi sağlamak için komşunuzla ticaret yapmak istiyorsunuz fakat o bu duruma yanaşmadığı gibi sizin aç kalmanızı umursamıyor. Böyle bir durumda her insan son çare olarak şiddete başvuracaktır. Son çare dememizin sebebi ise hiçbir rasyonel insan durduk yere canını tehlikeye atmak ya da savaşmak istemez. Dönem ne olursa olsun insan sosyal bir

⁴⁶⁷ Ergin, Orhun Abideleri, s. 18.

varlıktır ve çevresindekiler ile birlikte huzurlu bir hayat sürmek ister. Bozkırlıların yağmadan ziyade daha barışçıl yöntemleri seçtiğine dair Çin dönemine ait bir kayıt önemlidir. M.Ö. 89 yılında Hunların gönderdiği elçilik heyeti eğer istekleri karşılanır ise sınırlarda yağma olmayacağını dile getirmiş.⁴⁶⁸

Yağma olgusu ve yağma seferleri bozkırlıların iyi savaşçılar olmasının sebebi değil sonucudur. Fakat tam tersi şeklinde de düşünmek yanlış değildir. Bozkırlılar yağmacı olmak için savaşmayı iyi bilmeleri gerekiyordu şeklinde bir önerme de hatalı durmamaktadır. Burada doğru olanın bulunması için gereken, olayların sıralamasını doğru yapmaktır. Yönetilenler bazında olayları ele aldığımızda çocuk yaşta savaş eğitimi alan bozkırlıların önceliği kendilerini dış ve iç tehditlere karşı korumaktı ve herkesin savaşmayı iyi bildiği toplumda sosyal statü elde etmektir.⁴⁶⁹ Dolayısıyla yağma seferlerine kadar savaşçılıklarını ispat edecekleri pek çok evre vardır. Bu yüzden biz yağma seferlerinin savaşçılığın nedeni değil sonucu olduğunu düşünüyoruz. Nitekim yağma seferlerini ve bozkırlıların nasıl yağma yaptıklarını anlatan kaynaklar aynı zamanda onların savaşçı niteliklerine mutlaka vurgu yaparlar.

Bozkırlıların etkili yağma yapabilme sebeplerinden biri de atın sosyal ve iktisadi hayatta olduğu kadar askeri hayatta da ön planda olmasıdır. Aslında bu durum birbiriyle bağdaşmaktadır. Sosyal ve iktisadi hayatta ön planda olduğu için ister istemez askeri hayata da nüfuz etmiştir. Yağma seferlerinin hızlı ve bir anda yapılması gerekir. Ağır hareket eden bir grup ya da çete görüldüğü zaman yağmalanacak olanlar hızlıca önlemlerini alabilirler. Bu noktada yağmaların hızlı, ani ve bir anda yapılması gerekmektedir. Yeterli at ve bu atların beslenebileceği bereketli otlakların olması bozkır şeridinin çevresinde bulunan yerleşik yaşam alanlarını yağmalamalarına da imkân vermektedir.⁴⁷⁰ Süvarilik bu noktada yağmaları çok daha kolay hâle getirir. Han Shu'da Hunların nasıl yağma yaptıkları ile ilgili şu bilgiler geçmektedir:

Düşman askerlerini üzerlerine çekip etraflarını sarmakta ustaydılar.

Dolayısıyla, [düşmanı gördüklerinde] ganimet elde etmek için kuş sürüleri

⁴⁶⁸ Onat vd., s. 41.

⁴⁶⁹ Sosyal yapı bahsinde anlattığımız Sarmat kadınlarının evlenmek için savaşçılıklarını ispat etme hadisesi bunun örneğidir.

⁴⁷⁰ Rudi Paul Lindner, "Nomadism, Horses and Huns," **Past & Present**, No: 92, 1981, s. 5.

*gibi parçalanıp dağılırlardı. Savaşta öleni getiren, onun bütün mallarına sahip olurdu.*⁴⁷¹

Bozkır ordularını ve onların süvari birliklerini de insanlar oluşturur ve insan doğası gereği hata yapar. Bu yüzden bozkır askeri sistemine dayanan süvarilerin yakalanamaz ve her orduya karşı büyük üstünlük sağladığı düşüncesinin doğması yanlıştır. Bozkır süvarileri her ne kadar savaşta etkili askerler olsa da zayıflıkları yağmalardan sonra ortaya çıkmaktadır. Çünkü bozkırlıların savaşmadaki amaçlarından biri ganimet elde etmektir. Elde edilen ganimetler ile geri dönüş yoluna çıktıkları zaman atın verdiği hızı kaybettikleri için savunmasız duruma düşerler. Jean Paul Roux, *"Göçebelerin tehlikede olduğu anlar savaş ganimetleriyle yola koydukları anlardır. Hareketlerinin esnekliğinden ve hızlılığından kazandıkları bu avantajları bu durumda yok olur. Kervanlar yavaştır"*⁴⁷² demektedir.

Küçük atlı çetelerin yaptıkları yağmalar yılın herhangi bir döneminde olabilir. Çünkü bunlar büyük çaplı yağma seferleri değildir. Daha çok günü kurtarmaya yönelik hareketlerdir ya da görülen bir avantaj üzerine hızlı bir şekilde yağma hareketine çıkılabilir. Fakat büyük ordular ile birlikte yağma seferlerine çıkılan dönem mühimdir. Bozkırlılar büyük yağma seferlerine çıkmak için sonbahar ayını tercih etmişlerdir. Çünkü bu dönemde atlar daha sağlıklı ve güçlü, iklim ise serin olduğu için yağmaya müsaittir. Aynı zamanda sonbaharda tarlalar daha bereketlidir. Hasat için çalışan insanlar tarlalarda savunmasız açık hedef haline gelirler. Böylelikle bozkırlılar mahsül ve insan olarak ganimetlerini elde ederek bozkıra geri çekilirler.⁴⁷³ Peki, neden geri çekilmektedirler? Malları ve insanları ele geçirdikten sonra neden kendileri o bölgeye yerleşip tarım yaparak ve yerleşikleşerek rahat bir hayat sürmeye çalışmamışlardır?

Bozkırlılar tarım yapacak aletlere sahip olmasalardı ve bu yüzden tarım arazilerinde durmayı seçmedikleri düşünülebilir. Yağmaladıkları bölge tarım bölgesi olduğu için tarım aletlerine ulaşma şansları yüksektir. Aletleri buldular fakat bu seferde tarım yapmayı bilmiyorlar. Esir olarak aldıkları tarımcılardan tarımı öğrenebilirler. Yani aslında şartlar ne kadar aksi yönde görünse de bu senaryoda bozkırlılar yağmaladıkları

⁴⁷¹ Onat vd., s. 9.

⁴⁷² Jean Paul Roux, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, 2. Basım, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006, s. 41.

⁴⁷³ Jagchid ve Symons, s. 24.

ve ele geçirdikleri bölgede tarım faaliyetleri ile uğraşabilirler. Burada konu nüfus meselesidir. Bozkırın seyrek nüfusu Çin'in kalabalık nüfusu içinde eriyip gideceği için bozkırlılar benliklerini kaybetmemek adına bu bölgelerde yerleşik bir şekilde yaşamayı tercih etmemişlerdir. İstedikleri şey geçimlerini sağlayacak malları ele geçirip bozkıra geri çekilmektir.⁴⁷⁴

Yağma seferlerinin yapılma sebeplerinden birine tahta yeni çıkan hükümdarın iktidarını sağlamlaştırma isteğini koyabiliriz. Savaşmayı çok iyi bilen halkına karşı savaş sanatına vakıf olduğunu kanıtlamak zorunda olan yeni hükümdarlar bunun çözümünü yağma seferleri yapmakta bulurlar. Böylelikle; ilk olarak iktidarını sağlamlaştıracak, ikinci olarak yönettiği halka kendini ispat edecek üçüncü ve son olarak ise halkına geçimleri için gerekli malları sağlayacaklardır.

Bununla ilgili örneği Mo-tu öldükten sonra tahta geçen Lao-shang Şanyü döneminde görüyoruz. Mo-tu döneminde Çin ile ilişkiler barışçıl yollarla ilerlerken M.Ö. 166 yılında Lao-shang 140.000 (kaynakların abartılı ifadesi) asker ile Çin'in pek çok şehrine yağma akınları düzenlemeye başlamıştır. Daha sonra Çin imparatoru 100.000 kişilik bir kuvvetle Hunların üzerine yürümüş ama Pai-teng kuşatmasından elde ettikleri tecrübe ile Hunları bozkırın içine doğru çok fazla kovalamadan geri çekilmişlerdir. Daha sonra her yıl bu yağma akınlarının düzenli bir şekilde devam ettiğini Çin kaynakları aktarıyor.⁴⁷⁵ Lao-shang'ın her yıl düzenli yağmalara çıkma sebebini kaynaklar Hunların mağrurlanması ile açıklamışlardır. Fakat ihtiyaçtan dolayı mı yoksa aç gözlülükten dolayı mı olduğuna dair kesin bir bilgi vermemişlerdir.

II. Göktürk devletinin ikinci hükümdarı olan Kapgan Kağan döneminde Lao-shang dönemine benzer bir durum görmekteyiz. M.S. 690 yılında II. Göktürklerin kurucusu İltiş'in ölümüyle tahta çıkan Kapgan Kağan genç ve güçlü bir devletin başına geçmiştir. Abisinden kalan mirası olabildiğince çabuk bir şekilde büyütme gayretindeydi. İlk iş olarak, Çin'in sınır şehirlerine saldırarak çok sayıda memur ve sivil ele geçirmiştir.⁴⁷⁶

Kapgan Kağan, İltiş'in kardeşiydi, oğlu değildi. İltiş'in oğulları Bilge ve Kültigin yaşları küçük olması sebebiyle tahta çıkamamışlardı. Onun yerine amcaları

⁴⁷⁴ Jagchid ve Symons, s. 25.

⁴⁷⁵ Onat vd., s. 19.

⁴⁷⁶ Mau-Tsai, s. 297.

Kapgan Kağan tahta çıkmıştı. Bu durum bozkır töresinde sıkça görülen bir durumdur. Kapgan'ın bu şekilde hareket etmesinin altında iki sebep yatar. Bunlardan birincisi az önce bahsettiğimiz gibi güçlü bir hükümdar ve iyi bir savaşçı olduğunu halkına savaş meydanlarında ispatlama çabasıdır. İkinci olarak ise yeni kurulmuş bu genç ve dinamik devletin ihtiyaçlarını karşılamaktır.

Sonuç itibariyle yağma seferleri bozkır tarihinde ilk seçenek olarak değil son seçenek olarak karşımıza çıkmaktadır ve sebep değil sonuçtur. Tabi ki bu durum bozkır tarihinin başlangıcından sonuna kadar böyle değildir. Bozkırlılar da insandır ve yaratılışları itibariyle hata ya da kötü şeyler yapmaya meyillidirler. Bu yüzden onların her yaptığı yağma seferi çok zor durumda kaldıklarından ya da geçim sıkıntısı çektiklerinden dolayı yapmamışlardır. Özellikle yöneticilerin düzenlediği büyük yağma seferlerinin halkın ihtiyaçlarını karşılamanın yanı sıra düşmanı zayıf hale getirmek ve devleti zenginleştirmek için düzenlendiğini düşünüyoruz.

3.6. Bozkırda İnanç

İnsanoğlu, tarihin her döneminde insanüstü bir varlığa, yaratıcıya ya da yaratıcılara inanma gereksinimi duymuştur. *Ne kadar ilkel olursa olsun, dinsiz ve büyüsz halk yoktur* der Malinowski.⁴⁷⁷ Kendisinin nasıl var olduğu, dünyanın nasıl var olduğu ve başka dünyaların mevcudiyetine dair sorulara farklı cevaplar aramıştır. Bu soruların cevaplarını ararken de bazı metaforları kullanmıştır. Antropojik din araştırmalarının temellerini atan Tylor, bütün dinlerin temeline animizmi koyar ve ruhlara olan inancın, rüyaların, hayallerin, sanrıların ve benzeri fenomenlerin yorumlanması ile ortaya çıktığını iddia eder.⁴⁷⁸ Durum Avrasya'da da farklı değildir. Hatta bozkır insanının yaşadığı zorlu coğrafyada bu soruları düşünmesi daha doğaldır. Fakat hayatın hızlılığı ve zorluğu büyük ihtimalle onun bu konular üzerinde çok fazla düşünmesine engel olmuştur. Biz felsefi konular üzerine daha çok düşünülen coğrafyaların genellikle yaşam alanlarının güvenli ve rahat olduğu coğrafyalar olduğunu

⁴⁷⁷ Bronislaw Malinowski, **Büyü, Bilim ve Din**, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1990, s. 1.

⁴⁷⁸ Malinowski, s. 2.

düşünüyoruz. Zira Antik Yunan ve onun düşünce dünyası bunun en güzel örneklerinden biridir.

Bozkırlıların dininin ne olduğu hakkında tartışmalar günümüzde hâlâ devam etmektedir. Bazı araştırmacılar Şamanizm'in bir din olduğunu ve bozkırda yaygın olduğunu söylerken bazı araştırmacılar ise Şamanizm'in bir din olmaktan ziyade bir inanış olduğunu ve her inanışın bir din olmadığını iddia etmektedirler.

Şamanlar sadece bozkır dünyasında değil pek çok farklı kültürde yaygındı ve bozkırlıların şamanlar ile olan ilişkisinin çoğu zaman dini bir bağlantı olup olmadığı tartışılmıştır. Bunun böyle olduğunu düşünen, Şamanizmin din olduğunu düşünen araştırmacılar vardır. Bunlardan en güncel çalışmayı yapan Çirkin, Güney Sibirya arkeolojisine dayandırdığı veriler ile Şamanizm'in bir din olduğunu dile getirir. Farkının ise Buda, Musa, İsa, Muhammed gibi kurucu elçilerinin olmaması olduğunu söylemektedir. Şamanizmin oluşma şeklinin doğal yollar, doğa güçlerinin tanrısallaştırılmasıyla, zamanla halk içinde oluştuğunu dile getirir.⁴⁷⁹ Aynı zamanda semavi dinler olarak adlandırılan ve onların mekanikleri içinde yer alan peygamberlik, kutsal kitap, kutsal mekân, günah ve cezanın şamanizm içinde nasıl olduğunu detaylı bir şekilde anlatırken, şamanizmin kozmolojisi hakkında da teferruatlı bilgiler vermektedir. Çirkin, kitabında Tengri ile ilgili bilgiler vermeden önce "*Şamanizm ve ona karşı geliştirilmiş Tengricilik mukayeselerinden uzak duracağız*" derken aslında mukayeselerin içine girmiş bulunmaktadır.⁴⁸⁰

Bozkırlıların inançlarıyla ilgili bir diğer ve genel kabul görmüş iddia ise Gök Tengri inancıdır. Tengri kelimesinin ilk olarak Çin kaynaklarında geçtiği görüyoruz. M.Ö. 176 yılında Mo-tu tarafından Çin'e gönderilen mektupta şu ibare geçmektedir: "*Gök tarafından tahta çıkarılan Hsiung-nu'ların büyük Ch'an-yü'sü saygıyla imparatorun hatrını sorar.*"⁴⁸¹

Aynı zamanda Orhun abidelerinde Tengri kelimesinin geçtiği pek çok yer vardır. Bunlardan bazıları şunlardır: "*Tengri tengride Türk Bilge Kağan bu ödke oturdum.*"

⁴⁷⁹ Sergen Çirkin, **Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019, s. 361.

⁴⁸⁰ Çirkin, s. 359.

⁴⁸¹ Onat vd., s. 13.

(Tanrı gibi gökte olmuş Türk Bilge Kağanı bu zamanda oturdum)⁴⁸² *Tengri yarlıkadukın için [ö]züm kutum bar için kağanolurup yok çığany budnug kop kubratdım.*" (Tanrı buyurduğu için, kendim devletli olduğum için, kağan oturdum. Kağan oturup aç, fakir milleti hep toplattım.)⁴⁸³ *Tengri teg tengi yaratmış Türk bilge Kağan sabım: Jangım Türk Bilge[Kağan...]ti Sir Tokuz Oğuz iki Ediz kerekülüg begleri budunı[...Tü]rk teng[ri...] üze kağan olurtum.* (Tanrı gibi Tanrı yaratmış Türk Bilge Kağanı, sözüm: Babam Türk Bilge Kağanı... Sir, Dokuz Oğuz, İki Edizli çadırılı beyleri milleti... Türk tanrısı üzerinden kağan oturdum)

Türklerin gökte yaşayan tek bir tanrıya inandıklarına dair bir başka kayıt İbn Fadlan seyahatnamesinde geçmektedir:

*"İçlerinde, inandıklarından değil de, sadece ülkelerinden geçen Müslümanlara yaranmak için "Lâ ilâhe illallah, Muhammed rasulullah" diyenler var. Aralarından biri zulme uğrar veya başına kötü bir şey gelirse başını semya doğru kaldırır, "bir Tanrı!" der. Bu Türkçe'de "bir Allah" demektir. Türkçede bir Arapçadaki vahid, Tanrı ise Allah karşılığıdır."*⁴⁸⁴

J. P. Roux'dan aktaran Çirkin, bu hareketin yüzeysel bir İslamlaşmaya dayalı olduğunu düşünür. Fakat Fadlan'ın aktarımında daha Türklerin Müslüman tüccarlara yaranmak için "Lâ ilâhe illallah" demesi bu açıdan çelişkilidir. Eğer ki durum böyle olsaydı İbn Fadlan bu konuda böyle düşünmezdi ve onların bir Tanrı diyerek göğe doğru yakarmalarının ne anlama geldiğini açıklama ihtiyacı duymazdı. Bu noktada İslam'ın halkın tamamına yayılmadığını ve hâlâ bazı kesimlerin Tengri'ye inanmaya devam ettiğini söyleyebiliriz. Şamanizm bir din olsun ya da olmasın bozkır toplumlarının hafızalarında uzun süre yer etmiştir. Semavi dinlere geçtikten sonra dahi şamanik ritüeller kendilerine yer bulmuş ve hayatta kalmaya devam etmiştir.⁴⁸⁵

Şamanizm ve Gök Tengri dinine dair hem arkeolojik hem kaynaklardan bilgi verilebilir fakat konumuz bozkır inancının göçebe savaşçılığına etkileri olduğu için bu kadarının yeterli olduğunu düşünüyoruz. Bu konu ile ilgili araştırmalar ve tartışmalar bu tezin konusu değildir. Çalışmamız bozkırlıların uhrevi dünyalarında yaşadıklarının

⁴⁸² Ergin, Orhun Abideleri, s. 3. (Kültigin yazıtı güney yüzü 1. satır)

⁴⁸³ Ergin, Orhun Abideleri, s. 7. (Kültigin yazıtı güney yüzü 9. ve 10. satır.)

⁴⁸⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 29.

⁴⁸⁵ Abdulkadir İnan, **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1986, s. 205.

savaşçılıklarına etki edip etmediği ile alakalıdır. O yüzden bu konu hakkında konuşmak ya da fikir belirtmek bu tezin kapsamı dışında kalmaktadır.

3.7. Bozkır İnancının Göçebe Savaşçılığına Etkileri

Şamanizm ya da Gök Tengri, bozkır inancı ne olursa olsun onun savaşçılığa bir etkisinin olmadığını görmek şaşırtıcıdır. Savaşçılıkları ile ünlü ve büyük topraklara hükmetmiş bozkırlıların inandıkları şey her ne olursa olsun onu kabul ettirmek gibi bir dertleri hiçbir zaman olmamıştır. Bu yüzden bozkırlıların dünyaya dinlerini yayma gibi amaçları olmamıştır ve bu nedenle savaşçılıklarına dair bir kayıt da yoktur. Semavi dinlerin ortaya çıktıktan sonraki dönemlerini incelediğimizde yayılmacı bir politika izlediklerini görmekteyiz. Fakat bu durum bozkırda görünmez.

Bozkır inancı ile savaş arasındaki bağlantısı daha çok motivasyon çerçevesinde ele alınabilir. Zira kaynaklarda Türkler savaşlardan önce Tanrı'dan güç ve kuvvet isterler. Fakat savaşı onlar için kazanmasını istemezler. Bu değerli bir ayrımdır. Orhun Abidelerinde bunun örneklerini görmekteyiz:

“Tanrı kuvvet verdiği için orda mızrakladım, dağıttım. Tanrı bahşettiği için, ben kazandığım için Türk milleti kazanmıştır. Ben küçük kardeşimle beraber böyle başa geçip kazanmasam Türk milleti ölecekti, yok olacaktı. Türk beyleri milleti, böyle düşünün, böyle bilin!”⁴⁸⁶

“Kök Öngü çiğneyerek Ötüken ormanına doğru sevk ettim. İnek, yük hayvanı ile Toglada Oğuz geldi. Askeri üç bin imiş. Biz iki bin idik. Savaştık. Tanrı lütfetti, dağıttık. Nehire düştü. Dağıttığımız, yolda yine öldü hep.”⁴⁸⁷

Bozkır insanı dini ya da inancı uğruna savaşmaya yöneltecek tek bir örneği İbn Fadlan Seyahatnamesinde Oğuzların ölü gömme adetleri esnasında görebildik:

“Sonra hayvanlarının yanına varırlar. Miktarına göre 100 veya 200, bazen 1 hayvanı öldürürler. Başları, ayakları, derisi, kuyruğu dışındaki etleri yerler. Kalan kısımlarını sıriklar üzerine koyup mezarının etrafına asarlar. Bunlar cennete giderken bineceği hayvanlar derler. Eğer ölen kişi sağlığında insan öldürmüş, yiğit bir kişiye öldürdüğü adam sayısı kadar

⁴⁸⁶ Ergin, Orhun Abideleri, s. 29.

⁴⁸⁷ Ergin, Orhun Abideleri, s. 38.

ağaçtan suret yontup mezarının başına dikerler. Bunlar onun hizmetçileri, Cennette ona hizmet edecekler derler."⁴⁸⁸

Bu örnekte bile inancın savaşçılığa birebir etkisi görmek mümkün değildir. Durum daha önce belirttiğimiz gibi sebepten çok sonuç gibi durmaktadır. Bozkır inancının savaşçılıklarına etki etmediği görmek gerçekten ilginçtir. Fakat inanç ve savaş konuları birbirinden tamamen ayrı kollarda ilerlememektedir. Birbirleri ile bağlı oldukları noktalar genellikle savaşı kazanma için Tanrı'nın müsaade etmesi ile bağlantılır. Orhun kitabelerinin pek çok yerinde geçen "Tanrı lütfettiği için" ifadesi buna örnektir. Aynı zamanda bilindiği gibi inanç hayatında "kurt" önemli bir varlıktır. Tapılmaz ama saygı duyulur. Orhun kitabelerinde geçen babamın askeri "kurt gibiymiş"⁴⁸⁹ ifadesi Tanrının lütfü ile bir tutulabilir.

Kaynaklarda savaşmayı öğrenme nedenleri arasında hiçbir zaman dinsel nedenler yoktur. Savaşlardan önce ya da savaş sırasında inançları adına yaptıkları her hangi bir şey bilmemekteyiz. Fakat savaşlar sırasında büyü ve fal kullanımına dair kayıtlar bulunmaktadır.⁴⁹⁰ Frankların tarihçisi Gregor de Tours'un söylediklerini Herşak şu şekilde aktarır: "*Ruh çağırmada çok yetenekli olan Hunlar onların gözlerinin önünde birkaç hayalet şahsı dans ettirdiler ve onları kolayca yendiler.*"⁴⁹¹

Gelecekte haberler almak ve ona göre hareket etmek isteyen bozkırlılar pek çok kez savaşlardan ya da kuşatmalardan önce fal baktırarak akıbetlerinin ne olacaklarını öğrenmek istemişlerdir. Bunun örneklerinden birini Campus Mauricaus savaşı öncesinde görmekteyiz. Attila, askerlerinin bulduğu bir kâhinden fal bakılması istemiştir. Bir koyun kesilerek onun kürek kemiği ateşte yakılmış ve ateşte aldığı şekil üzerine kâhin kehanetini söylemiştir. Kehanete göre düşman komutanı ölecek fakat Hunlar da mağlup olacaktı.⁴⁹²

Savaş alanlarında büyü benzeri bir başka kullanımı ise Türklerin meşhur Yada taşı ve onun yağdırdığı yağmur ve dolu da görmekteyiz. Yada taşının iktisadi amaçlarla

⁴⁸⁸ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s.15.

⁴⁸⁹ Ergin, Orhun Abideleri, s. 25

⁴⁹⁰ Din ve Büyü erken dönemlerde birlikte anılmıştır.

⁴⁹¹ Emil Herşak, "Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış," **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 646. Hunluk bir üst kimliktir ve burada bahsedilen boy aslında Avarlardır.

⁴⁹² Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 97.

nasıl kullanıldığına dair ufak bir örnek verdikten sonra savaş alanlarında nasıl kullanıldığına geçeceğiz. Ebû Bekr el-Râzî'nin *Kitâbü'l Havâs* adlı eserinde iktisadi maksatla Yada taşı kullanımı şu şekildedir:

*"Türkistan'da Karluklarla Peçeneklerin ülkeleri arasında bir yokuş vardır. Bu yokuşa ordu veya bir sürü uğrarsa taşlar sürtünüp de karanlık sis basmasın veya bardaktan boşanırcasına yağınur yağmasın diye hayvanların toynaklarına yün bağlanır ve yürümeleri hafifletilir. Türkler yağmur istedikleri zaman bu taşla yağmur yağdırırlar. Belli bir adam su getirip ağzına bu taşlarından bir taş alır. Ellerini hareket ettirir. Hemen yağmur gelir."*⁴⁹³

Yada taşının savaşlarda kullanılmasına dair örnek ise İbn Fadlan'da geçer:

*"Horasan hükümdarı İsmail b. Ahmed'in şöyle dediğini duydum: "Bir sene 20000 kadar Müslüman askerle Türklere karşı sefere çıktım. Onlardan 60.000 kadar tepeden tırnağa silahlanmış asker karşıma çıktı. Günlerce onlarla savaştım. Bir gün geldi. Türk memluklar ve sığınmış diğer Türk askerler yanıma geldiler. "Bizim kâfir ordusunda akrabalarımız, arkadaşlarımız var. Falanın geldiğini bildirip bizi uyardılar" dediler. İsmail b. Ahmed "Bahsettikleri kişi onlar nazarında kahin gibiydi (samandı). O kişinin dolu, kar vs. şeyler yağdırdığını, bulut meydana getirdiğini, bununla düşmanlarım mahvettiğini söylüyorlardı. Askerler "Ordumuz üzerine isabet ettiği her kişiyi öldürecek büyük dolular yağdırmaya karar verdi" dediler."*⁴⁹⁴

Bozkırlılar realist ve pragmatist insanlardır. Bu yüzden savaşmaya giderken cennette onlara hizmet edeceklerin sayısını düşünmektense kışı nasıl geçireceklerini, hayvanlarına nasıl otlak bulacaklarını ya da toplumda nasıl sosyal statü sahibi olacaklarını düşünüyorlardı. Bu sebeptir ki bozkırda savaşlar, sonraki dünyadan önce şu anda yaşadıkları dünya ile alakalıdır ve onun ihtiyaçlarını karşılamaya yöneliktir. Bu durum birazda bozkırlıların din algısına ve din değiştirmedeki seçici karakterleri ile alakalıdır. Yaşadıkları coğrafya onların bu şekilde hareket etmesinde büyük etki

⁴⁹³ Şeşen, s. 87.

⁴⁹⁴ İbn Fadlan Seyahatnamesi, s. 58.

sahibidir. Tarih boyunca pek çok defa din değiştiren Türkler, İşlam ile birlikte dinlerini yaymak için savaşmışlar ve savaşçılıklarını bu kez din uğrunda kullanmışlardır.

3.8. Yaşam Tarzı ve Meslek Arasında Askerlik

Göçebe yaşam tarzının insanları askerliğe yönlendirmesi kuşkusuz bu mesleğin bozkırlarda yaygın olmasına sebebiyet vermiştir. Zira iktisadi ve sosyal yapı onları zaten disiplinli ve savaşmayı çok iyi bilen askerler haline getirmektedir. Bu insanların, "savaşmayı iyi biliyoruz neden buradan geçimimizi sağlamayalım" şeklinde düşünmesi gayet doğaldır. Gl devletlerin olduğu ya da olmadığı dönemde güvenlik gleri ve askerler bu topraklarda yaşayan insanlar olmuştur.

Hildinger, bozkırın askeri yapısını anlamanın bozkırda yaşayan göçebelerin hayat tarzını kavramakta yattığını dile getirir.⁴⁹⁵ At ve yayın bozkır askerini en iyi ifade edebilme yolu olduğunu söyler.⁴⁹⁶ Askerlik ve ordu, yerleşikler ve göçebeler için farklı anlamlar ifade etmese de farklı yollarda şekillenmiştir. Yerleşik dünyada askerlik, tüccarlık ya da çiftçilik gibi bir meslektir. Ticaret ile uğraşan birinin askerlikle veya savaşla uğraşması fiziksel boyutta gerekli değildir ve müsaade de edilmez. Fakat bu durum, özellikle Avrasya bozkır kuşağında yaşayan halklar için farklıdır. Bozkırın çok fazla insan besleyememesinden mütevellit ortaya çıkan durum, toplumun meslek gruplarına bağlı sosyal sınıflara ayrılmasına engel olmuştur. Bir kişi kendini sadece asker ya da sadece tüccar olarak sınıflandıramaz. Yapmaya çalışsa dahi toplumda kendini dâhil edebileceği bir sınıf bulamaz. Hepsini bilmek ve hepsini yapmak zorundadır. Canlarını mallarını, ailelerini ve devletlerini korumak gündelik bir iş haline geldiğinden her bir Avrasya gebesi aynı zamanda asker gibi yetişmiştir.

Bu nedenle askerlik bozkır toplumlarının kendi iç dinamiklerinde bir meslek grubu olarak karşımıza çıkmaz. Topraklarını korumak zorunda olan insanlar bu işi para karşılığında yapmazlar. Fakat dışa döndüğümüz zaman bozkırlıların paralı askerler olarak başka ordulara hizmet ettiğine dair pek çok bilgi günümüze ulaşmıştır. Bozkırlıların diğer ordularda paralı askerler olarak savaşmasının altında yatan sebep

⁴⁹⁵ Hildinger, s. 5.

⁴⁹⁶ Hildinger, s. 15-31

olarak ise bu insanların savaşçı olmanın ötesinde asker olmalarına bağlıyoruz. Savaşçı ve asker arasındaki farka daha sonra değineceğiz.

Bozkırlıların başka ordular için savaşmalarını sadece paralı askerlik olarak daraltmayacağız. Maddi gelir sağlamanın dışında, iç karışıklıklarda da görev aldıkları zamanlar olmuştur. Bozkıra hâkim iktidara karşı isyanlara yardım etmek bunlardan biridir.

M.S. 170 ile 355 yıllarında arasında Avrupa Hunları hakkında kaynaklar sessizliği korumaktadır. Çin, Latin ve Grek kaynakları Hunlar tarafından saldırıya uğramıyor ya da rahatsız edilmiyor olmalı ki kaynaklarda isimleri geçmemektedir. Fakat Ermeni kaynaklarında Hun adını görebiliyoruz. Bunun sebebi ise Ermeni Kralı I. Tigran'ın ordusunda Alanların yanında Hunların da paralı askerlik yapmalarındır.⁴⁹⁷ Küçük gruplar ve başlarındaki komutanların paralı askerlik yapmadıklarını Avrupa Hun devrinde görmekteyiz. M.S. 401-405 yılları arasında Tuna civarında yaşayan Gotlar, Sarmatlar ve diğer gruplardan oluşan bir ordu Radagias adında birinin etrafında toplanarak İtalya'da Alp dağları eteklerine saldırdı. Bu sürpriz saldırıya hazırlıksız yakalanan Roma, Uldız'a onlarla birlikte savaşırsa ganimetten pay sözü verdi. Neticede Radagais'in etrafında toplanan asiler Floransa yakınlarında ele geçirildiler ve 406 yılının Ağustos ayında yok edildiler.⁴⁹⁸

Kaynaklar Avrupa Hunlarının Batı Roma ordusunda çoğu zaman paralı askerlik yaptığına dair bilgiler vermektedir. Batı Roma imparatorları özellikle sürekli olarak devam eden Germen kavimlerinin akınlarını durdurmak için Hun askeri gücüne başvurmuşlardır. Ammianus, Cladianus, Sidonius ve Jordanes gibi pek çok müellif eserlerinde Hunlardan insan dışı varlıklar gibi söz etse de, konu askerliğe geldiğinde onların güvenilir paralı askerler olduklarından bahsetmişlerdir.⁴⁹⁹

Beşinci ve altında yüzyıllarda yaşadığı düşünülen pagan tarihçi Zosimus Hunların ve Alanların Roma ordusunda paralı askerlik yaptığına dair şu bilgileri verir:

⁴⁹⁷ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 21.

⁴⁹⁸ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 47.

⁴⁹⁹ Cüneyt Güneş, **Avrupa Hun İmparatorluğunda Ordu ve Savaş**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Muğla, 2012, s. 108.

... Bu haber ilk duyulduğunda herkesi şaşkına çevirdi. Şehirler umudunu yitirdi ve Roma bile bu olağan dışı tehdit ile karşılaşmanın telaşına düştü. Lakin Alanlardan ve Hunlardan alabildiği kadar yardımcı kuvvet alan...⁵⁰⁰

Özellikle Doğu Roma İmparatorluğu bozkırın paralı askerlerine her daim ihtiyaç duymuş ve kullanmıştır. Doğu Roma’da paralı askerlik yapmış olan bir diğer bozkır kavmi ise Sabirlerdir.⁵⁰¹ 6. yy’ın ilk yarılarında İdil boylarında gözüken Sabirler 515 yılında kesin olarak tarih sahnesine çıktılar. Çıktıkları gibi kendilerini Doğu Roma-Sasani savaşlarının ortasında buldular.⁵⁰² Bozkırlıların savaşmayı iyi bilmesinin yanında iyi askerler oldukları hem Doğu hem de Batı medeniyetleri tarafından o dönemde zaten biliyordu. Bundan dolayı Doğu Roma ve Sasaniler bozkırdan gelen Sabirleri müttefik olarak kendi saflarına katmak istiyorlardı. Malalas, Sabirlerin asker89 sayılarının 100.000’e kadar çıktığı dile getirir.⁵⁰³ Dönemin şartlarında bu sayının abartılı olduğu açıktır. Fakat bu durum Sabirlerin askeri varlıklarının güçlü olduğuna işaret etmektedir.

Agathias, Doğu Roma ordusundaki Sabirlerin sayılarını iki bin olarak belirtir ve başlarında Balmach, Cutilzis ve İliger adında üç komutanın bulunduğunu belirtir. Bozkır ordularının süvarilerden oluştuğuna dair pek çok yerde geçen bilgilere rağmen Agathias, Sabirler hakkında Doğu Roma ordusunda süvari olarak değil piyade olarak görev aldıklarını⁵⁰⁴ İlerleyen bölümlerde Sabirler hakkında bilgi vermeye devam eden Agathias şunları aktarır:

“Sabirler büyük ve kalabalık bir millettir. Aynı zamanda oldukça savaşçı ve açgözlüdürler. Bilmedikleri topraklara her zaman baskın yapmaya heveslidirler ve ücretin cazibesi ve yağma umudu şaşırtıcı bir hızla onların bugün birisi, yarın bir başkası için savaşmalarına yeterlidir.

⁵⁰⁰ Üstün, s. 218.

⁵⁰¹ Hun sonrası dönemde Batı Sibirya ve Kafkaslar bölgesinde önemli rol oynayan Suvarlar hakkında kaynaklarda dağınık bilgiler bulunmaktadır. Doğu Roma kaynaklarında Sabar, Sabeir, Saber; Ermeni, Süryani ve İslam kaynaklarında Savır, Sabr, S(a)bir, Sebir vb isimler kullanmışlardır. Türk tarihçiliğinde Sabir/Sabar şeklinde de kullanılır. Kaşgarlı Mahmut “Suvar” şeklini kullanmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Osman Karatay, "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi," **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: X, Sayı: 1, 2010, s. 99. Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 151.

⁵⁰² Golden, Türk Halkları Tarihine Giriş, s. 122.

⁵⁰³ **The Cronicle of Johannes Malalas**, çev. Elizabet Jeffreys, Micheal Jeffreys ve Roger Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986, s. 249.

⁵⁰⁴ **Agathias The Histories**, çev. Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin, 1975, s. 87.

Sıklıkla Perslilere karşı Romalılara yardım etmişlerdir fakat çok kısa sürede taraf değiştirip ödemeyi karşı taraftan alabilirler."⁵⁰⁵

Sabir – Doğu Roma – Sasani üçgeninde neler olduğuna dair detaylı bilgileri konu bütünlüğünü bozmamak adına burada vermeyeceğiz.⁵⁰⁶ Sabir örneğini uzun tutmamızın ve daha detaylı anlatmamızın sebebi bozkırlıların pek çok farklı özelliğine dikkat çekmek içindir. Yüksek ücret veren tarafta çalışmayı açgözlülük olarak nitelendirmektense profesyonellik olarak görmek daha mantıklıdır. Çünkü Sabirlerin ne Doğu Roma ile ne Sasaniler ile en ufak bir kader ortaklığı bulunmamaktadır. Sabirlerin Doğu Roma ordusunda piyade birlikleri olarak görev yapmaları, bozkır askerlerinin sadece süvari olarak değil değil aynı zamanda piyade olarak da savaşmayı bildiklerine işaret eder. Bozkır şartlarında süvariliğin seçilmiş olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Doğu ve Batı Roma imparatorluklarında sadece Hunlardan ve Sabirlerden değil başka kavimlerden de paralı askerlerin olduğunu biliyoruz. Aynı zamanda Sasanilerin ve Çin'in de bozkırın paralı askerlerinden faydalandıklarını biliyoruz. Orduların yetersiz ve güçsüz kalması gibi durumlarda paralı asker ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Kimi zamansa imparatorluklar kendi insanlarını savaşa gönderip canlarını tehlikeye atmak yerine paralı askerleri kullanarak kendi insanlarını korumuşlardır. Göçebe ordularına karşı bir başka göçebe ordusunu kiralayıp savaştırmak Romalılar için bu durum risksiz ve masrafsızdır.⁵⁰⁷ Bozkır devletlerinin paralı askerleri kullanmaması altında yatan sebeplerden biri olarak kendi insanına değer vermemesini görebilir miyiz? Büyük devletler paralı askerlere ihtiyaç duyup kullanırken, neden Avrupa Hunları, Göktürkler ve Uygurlar gibi büyük bozkır devletleri paralı asker kullanmayı tercih etmemiştir?

Bu durum onların ağır yaşam şartları ile alakalıdır. Geçim darlığının yanı sıra hayvancılığın çok fazla insan besleyememesi onları paralı askerler kullanmak yerine paralı askerler haline getirmiştir. Kendilerini zor doyuran bozkır halkları birde yabancı askerleri doyurup, onlara kendileri için savaşmaya para verecek durumda değillerdi.

⁵⁰⁵ Agathias The Histories, s. 105.

⁵⁰⁶ Sabirlerin 40 yıl boyunca Kafkaslarda ve Doğu Roma – Sasani savaşlarında oynadıkları aktif rol hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Şerif Baştaç, "Sabir Türkleri," **Belleten**, Cilt: V, Sayı: 17-18, 1982, s. 53 - 99.

⁵⁰⁷ Mauricius, **Strategikon**, haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yayınevi, 2011, İstanbul, s. 15.

Zaten kendileri askerlikleri ve savaşçılıkları ile nam salmış kavimlerdi. Bu noktada başkalarının kendileri için savaşmalarına ihtiyaçları yoktur.

3.7. Bozkır Savaşçılığının Teknolojik Boyutu

Avrasya bozkırlarında göçebe yaşam sürebilmek için belli teknolojik ilerlemelerin olması gerekliliğinden bahsetmiştik. Keçe, demir, tekerlek, at ve coğrafya bilgisinden muhaf insanların göçebe yaşam sürmesi imkânsızdır. Bu saydıklarımız göçebe yaşamı olanaklı hale getirdiği gibi, göçebe toplumların teknolojik açıdan ilerlemesine sebep olmuştur. Bu durum bozkır ordularının silah teknolojisine de etki etmiştir.

Savaşçılık ve silah ilişkisi birbiriyle iç içe ilerler. Silahsız bir eğitim sadece kişisel savunma ya da birebir mücadelelerde etkili olabilir. Bozkır insanı silahını iyi kullanabildiği için iyi savaşçıdır. Silahını iyi kullanabilmesinin sebebi ise onunla birlikte eğitim almasıdır. Bu noktaya kadar savaşçı dememizin sebebi daha sonra işin içine girecek olan savaş stratejileri ve disiplinin eklenmesi meselesidir. Silahını iyi kullanan ve iyi savaşan bozkırlılar ne zaman savaş stratejilerinde uzmanlaşıp, askeri disiplin kazanmaya başladıklarında savaşmayı iyi bilen askerlere dönüşmüşlerdir.

Bozkırlılar savaşçılıkları ile ne kadar ünlü ise, meydan savaşlarında ve kuşatmalarda kullandıkları silahlar da bir o kadar ünlü ve teknolojik açıdan farklılıklar göstermekteydi. Sadece bozkırlıların kullandığı yay ve ok ile alakalı kaynakların ve araştırma eserlerin sayısı oldukça fazladır. O yüzden bu bölümde göçebelerin kullandıkları silahların genel özelliklerinin yanı sıra onları benzerlerinden ayıran yapısal özellikleri hakkında bilgiler vereceğiz. Bu özelliklerin ortaya çıkmasında da bozkırın savaş tarzı ve ordu yapısı ön plandadır. Bu silahların yapımının nasıl olduğu ve ne zaman ortaya çıktığına dair Barthold şunları söyler:

“Yunanlıların Soğdiyana’da yaptıkları gibi Çinlilerde Fergana’dan üzümcülüğü ve yoncayı öğrendiler. Ayrıca göçebelere yakın olması dolayısıyla Fergana’da atçılık gelişmişti ve özel bir at türü vardı. Çinliler bu atlar sayesinde askeri seferlere dahi giriştiler. Ferganalılar da Çinlilerden altın ve gümüş kapkacak yapayı, demir silah üretmeyi

öğrendiler. Bu sahadaki üretim, Fergana'da İslam'ın ilk yüzyıllarında da yükselişini sürdürdü."⁵⁰⁸

Silah kullanmayı iyi bilen bozkırlıların silah yapımını da iyi bilmeleri gerekmektedir. Silahların yapılacağı malzemenin seçiminde bozkırın faunası ve florası belirleyici rol oynamıştır. Fakat her dönemde bozkırlılar kendi silahlarını kendileri yapmamışlardır. Özellikle Çin'den kuşatma aletleri aldıklarına dair bilgiler mevcuttur.⁵⁰⁹ Büyük seferlere çıkacakları dönemlerde yine savaşta kullanılmak üzere komşularından silah almışlardır. Bozkırlıların kendi silahlarını yaptıklarına dair Cahiz'de şu bilgiler geçer:

*"Eğerin, okun, okdanlığın mızrağın, yaralıyıcı ve kalkan olarak kullanılan bütün silahların durumu da aynı şekildedir. Türk bunların hepsini başından sonuna kadar bizzat kendisi yapar. Hiçbir kimseden yardım istemez. Hiçbir dostun fikrine müracaat etmez. Hiçbir sanatkârın yanına gidip gelmez. Onu oyalamaları, yalan vaadleriyle ve ücretini ödemekle kafasını meşgul etmez."*⁵¹⁰

Bozkırın kuşkusuz en önemli silahı yaydır ve savaş stratejisinde belirgin rol oynayan silahlardan biridir. Avcılıkta kullanılan yay, savaş meydanlarına geldiği zaman uzun menzilli bir silah haline dönüşmüştür. Bozkır yayının en önemli ve kendini diğer yaylardan ayıran özelliği kısa oluşudur. Bunun altında yatan sebep ise bozkır ordularının süvari birliklerden meydana gelmesidir. Bozkır ordularının at üstünde ok attıklarını pek çok kaynak aktarır. Uzun yaylarla bu iş zor olacağından dolayı yaylarının şeklini de yaşam tarzlarına uyarlamışlar ve kısa yayları kullanmayı tercih etmişlerdir. *Bozkırda yaşayan diğer kavimlerin yaylarına kıyasla en kısa yay Türk yayıdır. Yayların kısa olması daha uzak mesafelere atış imkânı verir.*⁵¹¹ Yay savaşlarda o kadar önemliydi ki, neredeyse bütün strateji onun etrafında kuruluydu. Bu nedenle yağmur, fırtına ve rüzgâr gibi kötü hava koşullarında yaylar işlevini kaybedeceği için bozkırlılar

⁵⁰⁸ V.V. Barthold, *Orta Asya Tarih ve Uygarlık*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010, s. 22.

⁵⁰⁹ Erkan Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, 1. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008, s. 305

⁵¹⁰ El-Cahiz, s. 82.

⁵¹¹ Göksu, *Türk Kültüründe Silah*, s. 128.

savaşmamayı tercih ederdi. Bu yüzden savaş zamanları titizlikle seçilirdi.⁵¹² Türklerin at üzerinde ve normal şekilde ok atma becerisini Cahiz kitabında şöyle anlatılıyor:

*"Türk vahşi hayvana, kuşa, havadaki hedefe, insana, çömelmiş ya da yere konmuş hayvandan hedeflere, avının üzerine pike yapan kuşlara ok atar. Harici yayına bir ok koymadan Türk on tane ok atar. Bir dağdan inerken veya bir çukur vadinin içine girerken atını Harici'nin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi kafasının arkasında olmak üzere dört gözü vardır."*⁵¹³

Hunları savaş teknolojisinde düşmanlarından öteye taşıyan gelişme kuşkusuz ki Mo-tu'nun ısıklı çalan okları icat etmesidir. Han Shu'da geçen *"Bundan sonra Mo-tu öten oklar yaptırarak atlılarını okçu olarak eğitmiş ve [şöyle] emretmişti: "Öten okumu attığım yere [ok] atmayanların başı kesilecektir!"* cümlesi mucidin Mo-tu olduğunu ve bu okları ne amaçla yaptırdığını göstermektedir. Mo-tu bu oku büyük ihtimalle sadece babası Tu-man'ı tahta indirmek için yapacağı hazırlık için icat etmemiştir. Savaş meydanlarının karmaşıklığını aşmak için ısıklı çalan ya da öten oklar son derece kullanışlıdır. Askerlere hedefin neresi olduğunu nereye saldırımları gerektiklerini ya da nereye kaçmaları gerektiklerini bu okların çıkardığı sesler ile bildirmek oldukça kolaydır. Aynı zamanda çıkan binlerce uğultu rakipte korku uyandırıcıdır.

Bozkırlıların mesafeye dayalı savaş stratejisi kazanılan savaşın sonlarına doğru yakın mesafeye dönüşmektedir. Düşmana son ve bitirici darbe vurulacağı zaman kılıç ya da balta gibi silahların kullanılma zamanıdır. Bu silahlar göğüs göğse muharebenin olmazsa olmazlarıdır. Kılıç aynı zamanda normal zamanlarda seçkinliğin ifadesidir ve herkes taşıyamaz. Bu kişilerin öldükten sonra dahi kılıçlarını yanlarında taşıyabileceklerine inanılır.⁵¹⁴ Türk kılıcının menşeyini Altaylar olarak gösteren Ögel, buradan Japonya'ya kadar yayıldığı dile getirmektedir. Ordos bölgesinde yapılan

⁵¹² Saadettin Y. Gömeç, **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Basım, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2018, s. 82.

⁵¹³ El-Cahiz, s. 67.

⁵¹⁴ İsmail Mangaltepe, "Arkeolojik buluntulara göre Avar, Peçenek, Kuman ve Kıpçaklarda Askeri Teçhizat," **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-** (ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul, 2008, s. 132.

arkeolojik kazılar sonucunda çıkan bronz satırların Hsiung-nu kılıçlarının prototipi olabileceğini iddia eder.⁵¹⁵

Bozkır ordularının kullandığı bir diğer silah ise mızraktır. Mızrak savaşlarda farklı şekillerde kullanılabilmektedir. Düşman atlılarına karşı mızrak kullanmak Antik Çağ'dan beri bilindik bir taktiktir. Avarların kullandığı mızraklar onlara Doğu Roma'ya karşı yaptıkları savaşlarda üstünlük kazandırmıştır ve bu mızraklar pek çok zırhlı delip geçtiğini kaynaklar aktarmaktadır.⁵¹⁶ Gumilëv mızrak ile donanmış Hun süvarilerinin dünyanın en iyi piyadeleri olan Roma ordusuna karşı üstünlük sağladığını dile getirmektedir.⁵¹⁷ Mızrak, bozkırlıların sevdiği uzak mesafeyi, yakın dövüşte bir miktar sağlaması açısından önemlidir. Bozkır mızraklarını muadillerinden farklı kılan özellikleri ve savaş meydanlarında daha avantajlı kılan özellikleri Cahiz anlatır:

*Harici'nin mızrağının kargısı uzun ve içi dolu olduğu halde, Türk'ün mızrağının kargısı kısa ve içi boştur. İçi boş ve kısa kargılı mızraklar daha iyi saplanır ve taşımaları daha hafiftir. Araplardan başkaları uzun kargılı mızrakları yayalara kullandırır. Bu çeşit mızrakları hendek kapılarında ve geçitlerde ebna kullanır. Fakat Ebna bu konuda Türklerle ve Horasanlılarla yarış edemez. Zira onlar bu çeşit mızrakları ekseri hendek kapılarında ve geçitlerde kullanırlar.*⁵¹⁸

Mızrakların kısa ve içi boş olmasının altında yatan sebep yine yayların kısa olmasıyla aynı gayeye dayanır: bozkır ordularının süvari birliklerden oluşması. Atın üstünde zaten yay, kılıç ve birçok farklı silah taşıyan bozkırlıların ağır ve uzun mızrakları taşıma şansları yoktu. Aynı zamanda at üstünde bu mızrakları atmanın tek yolu hafif ve kısa olmalarıdır. Bu mızrakların olumsuz yanı ise içleri boş ve kısa olduğu için kısa mesafelerde etkilidirler fakat mesafe uzadıkça etkileri azalır. Özellikle rüzgârlı havalarda bu mızrakların etkisi bir hayli azdır.

Bozkırlıların kuşatma yapmayı bilip bilmediklerini, kuşatma aletlerine sahip olup olmadıklarına ve kuşatmalarda ne gibi yollar izlediklerini detaylı bir şekilde anlatacağız. Burada bozkırlıların kuşatma aletlerinin teknolojik boyutuna ve işlevsel

⁵¹⁵ Bahaeddin Ögel, "Türk Kılıcının Menşei Ve Tekâmülü Hakkında," **DTCF Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 5, 1948, s. 431.

⁵¹⁶ Mangaltepe, "Avar, Peçenek, Kuman ve Kıpçaklarda Askeri Teçhizat," s. 123.

⁵¹⁷ Gumilëv, *Eski Türkler*, s. 162.

⁵¹⁸ El-Cahiz, s. 80.

açıdan ileri olduğuna dair Sabirlerin kuşatma aletleri örneğini vererek bölümü bitirmek istiyoruz.

Doğu Roma kaynakları Sabirlerin mühendislikleri hakkında ilginç bilgiler vermektedir. Sabirlerin yaptıkları savaş aletlerini gördükleri zaman şaşkınlıklarını gizleyememişlerdir. Prokopios Doğu Roma-Sasani savaşı sırasında Sabirlerin yaptığı savaş aletini ve şaşkınlığını şu şekilde anlatır:

[27] Saberoiler, Romalıları çaresizlik içinde ve durumla nasıl çıkacaklarını bilmediklerini gördüklerinde insanoğlunun varlığı boyunca iki devlette de birçok mühendis olmuş olması ve hâlâ olmasına rağmen ne Romalılar ne de Persler tarafından düşünülmüş bir icat tasarladılar. [28] İki tarafın da tarihleri boyunca engebeli ve düz olmayan zemin üzerinde konumlandırılmış hisarların duvarlarına saldırırken bu icada ihtiyaç duymuş olmalarına rağmen, barbarların düşündükleri bu fikri hiçbiri bulamadı. İşte bu şekilde insanoğlunun yaratıcılığı her zaman yeni icatlar bulunması ile uyumlu ilerler. [29] Saberoiler geleneksel şekliyle değil, kendi inovasyonları ile bir koçbaşı tasarladılar. [30] Bu kuşatma silahına dikey veya çapraz giriş koymadılar ama kalın kamışları birbirleri bağlayarak girişlerin yerine her tarafa yerleştirdiler, silahı hayvan derileri ile kapladılar ve koçbaşının şeklini korudular ve gevşek zincirlerle tek bir girişi silahın ortasındaki geleneksel yerine astılar. Duvara defalarca vurması amaçlandığı için başı sivriydi ve bir okun ucu gibi demirle kaplıydı. [31] Silahı o kadar hafif yapılar ki artık içindeki adamlar tarafından çekilmesi veya itilmesi gerekmiyordu. Onun yerine silahın içindeki postlarla gizlenmiş, girişi çekip duvara vuracak olan kırk adam silahı omuzlarında zorlanmadan taşıyabiliyorlardı. [32] Barbarlar Romalıların hazır tuttıkları ancak duvara kadar çekemedikleri koçbaşlarından demir başları alarak bu silahlardan üç tane yaptılar. Cesaretleri için seçilmiş 40 kişiden fazla Roma askerinden oluşan gruplar silahların içlerine girip duvarın yanına koydular. [33] Başka askerler de silahın iki tarafında zırlı, başlarında miğferlerle ve ellerinde ucu kanca şeklinde demirler olan sırıklarla dururlardı. Bu

sırıkların taşınma amacı koçbaşının duvara vuruşu taşların düzenini bozduğunda sıriklarla yerlerinden çıkan taşları çekmekti. ⁵¹⁹

Yukarıda kaynaklardan örneklerini verdiğimiz ve genel hatlarıyla anlattığımız silahların hepsi başlı başına birer tez konusudur. O yüzden bu bölümde onlara dair her bilgiyi vermek mümkün değildir. Burada üzerinde durmaya çalıştığımız nokta bozkırlıların kullandıkları silahlar dünya üzerindeki muadillerinden ayıran belli başlı özelliklerine değinmekti. İyi bir savaşçı olmak için önce iyi bir eğitim almak sonrasında ise iyi bir silaha sahip olmak gerekir. Bozkırlıların imal ettikleri silahlarda yaşam tarzları ve coğrafi etmenler baskın şekilde kendini gösterir.

⁵¹⁹ Prokopios, **The Wars of The Justinian**, çev. H.B. Dewing, Hackett Publishing Company, Amerika, 2014, s. 485.

IV. GÖÇEBE SAVAŞÇILIĞININ ASKERİ SİSTEM VE STRATEJİLERİ

1.Orduların Toplanması

1.1. Askerler ve Etnik Yapı

Tarihte hiçbir kavim, göçebeler kadar savaşın her alanında doğuştan uzman olmadığı gibi savaşın içinde doğmamıştır, yoğrulmamıştır. Bozkır ordularının başarılarının altında yatan sebep araştırılırken, öncelikle savaşçı kimliklerine vurgu yapılır. Hâkim görüş, iyi savaşan insanlardan mütevellit orduların doğal olarak güçlü ve savaş meydanlarında yenilmez olduğu şeklindedir. Farklı dönemlerin ana kaynaklarına baktığımız zaman “Bozkır Orduları” hakkında verilen bilgiler bu düşünceye paralel gider ve belki de bu görüşün ortaya çıkmasında etkili rol oynamıştır. Çünkü kaynaklar bozkır ordularının savaşmayı çok iyi bildiğinden defalarca bahseder. Aynı zamanda silahları hakkında verdikleri bilgileri incelediğimiz zaman silah teknolojilerinin üst seviyede olduklarına dair çıkarım yapmak oldukça basittir çünkü arkeolojik veriler kaynakların anlattıklarını destekler. Savaş alanlarında uyguladıkları stratejiler ise zekicedir ve en az kayıpla savaşı kazanma üstüne kurgulanmıştır.

Kaynakların verdiği bilgileri ele aldığımız zaman karşımıza silahıyla, stratejisiyle ve savaşçılığı ile muazzam bir ordu çıkar ve araştırmacılar bu muazzamlığı coğrafyanın yoğurduğu göçebelerin savaşçılığına bağlamakta bir sorun görmezler. Çünkü savaşın kökeninde şiddetin olduğu düşünülür ve savaşmayı kim daha iyi biliyorsa savaşı da onun kazanacağı gibi basit mantıkla hareket edilir.

Bozkır göçebeleri hakkında kaynakları ve araştırma eserleri incelediğimiz de ulaştığımız ortak noktalardan biri, onların ne kadar iyi askerler olduklarına yapılan vurgudur. J. P. Roux, Orta Asya göçebesi için dünyanın en iyi askeridir ifadesini kullanır.⁵²⁰ Süvarilerden oluştuğunu, en iyi silahlarla donatılmış olduklarından, yemek yemeden, su içmeden ve uzun süre uyumadan yaşamlarına devam edebileceklerini söyler. Ordu kademesindeki uyum ve disiplininin yüksek olması ve atın süratini kullanarak istedikleri zaman istedikleri yere baskın yapabileceklerini belirtir.⁵²¹

⁵²⁰ Roux, Orta Asya Tarih ve Uygarlık, s. 38

⁵²¹ Roux, s. 38.

Kuşkusuz savaşları kazanmanın en önemli şartı savaşmayı iyi bilmektir. Savaşmayı iyi bilmekten kastımız fiziksel olarak savaşmak değildir. Aslında bunu bir kişi özeline kadar indirdiğimiz zaman sorunlu bir önerme değildir. Yumruklarını daha iyi ve etkili kullanan mücadeleyi kazanacaktır. Silahını daha hızlı çeken bir silahşor bir adım öndedir. Ordular geneline geldiğimizde silah, strateji ve savaşçılığın birleşimi savaşmayı iyi bilmektir. Sadece kalabalık bir ordu ya da çok üstün silah teknolojisi ile güçsüz ordulara karşı savaşlar kazanılabilir. Silah ve asker sayısı eşit şartlarda olan iki ordu, savaş meydanında karşı karşıya geldiğinde zaferi kazanacak olanı belirleyen nedir? Tarih, savaşların kalabalık ordular ya da ileri teknolojik silahlar ile kazanılmadığını pek çok kere göstermiştir. Saydığımız etmenler tabi ki savaş meydanlarında büyük artı sağlamaktadır. Ordunun kalabalık olması kadar o kalabalığın savaşmayı ne kadar iyi bildiği ve yönlendirilmesi çok önemlidir. Silah teknolojisi ne kadar ileri olursa olsun, o silahı kullanacak olanın silah üzerindeki hâkimiyeti ve kullanma becerisi yine savaşın gidişatında önemli rol oynayacaktır. Savaş hakkında aklımıza gelen iki basit örnek bile savaşmayı iyi bilmenin ne kadar önemli olduğuna vurgu yapmaya yeterlidir. Savaşmak dediğimiz şey savaş meydanındaki her şeyi kapsamaktadır ve bunlar üzerinde hâkim olan taraf savaş kazanmaya yakın olan taraftır.

Göçebe savaşçılığın askeri boyutuna bakarken gözden kaçan birkaç nokta üzerinde durmakta fayda var. Çünkü iyi savaşçıların iyi askerler olduğunu söylemenin yanında ordularının savaşçılıktan dolayı güçlü olduğunu dile getirmek yanlış değildir fakat sadece buna bağlamak, nedenini bu şekilde açıklamak durumu tam anlamıyla kavrayamamamıza neden olur. Meselenin özü, asker ve savaşçı arasındaki ayrımını iyi yapmakta yatar. Dönem itibarıyla bu iki kavram birbirine çok yakındır ve çoğunlukla birbirini tamamlayıcı unsurlardır. Özellikle küçük grupların yaptığı çatışmalar ve yağma akınlarında savaşçıların üstünlüğü ve başarısı daha fazladır. İş savaş meydanlarına, kuşatma ve pusu gibi daha nitelikli, disiplin gerektiren ve koordineli çalışmaya geldiği zaman askerlerin ve asker olmanın önemi ön plana çıkar. Askeri disiplini olmayan savaşçıların başarı şansı bu noktada çok azdır. Baltasını, okunu, mızrağını, kılıcını ya da kalkanı çok iyi kullanan bir savaşçı, bir askeri çok rahat bir şekilde mağlup edebilir. Fakat on savaşçının on askere karşı şansı daha azdır. Savaş anında amacına odaklanan

savaşçı⁵²² etrafında ne olup bittiğine dikkat etmeden amacı uğruna karşısına çıkanları mağlup etmeye odaklanabilir. Bu nedenle askerlerin savaştığını savaşçıların ise şiddet uyguladığını söylemek doğru olacaktır. Savaş meydanların şiddetin galibiyet getirmesi beklenbilir ama her zaman işe yarayacak bir yöntem değildir. Savaşı ortaya çıkaran devletlerdir. Daha küçük grupların birbirleri ile olan mücadelelerini daha çok şiddet olarak adlandırabiliriz.

İşin içine öfke gibi duygularını katanlar ise daha büyük problemlere neden olur. Doğru yönlendirildiği zaman ok, yay, mızrak ve zırh savaşlarda ne işe yarıyorsa öfke de aynı işe yaramaktadır.⁵²³ Aksi durumlarda ise savaşların kaybedilmesinde büyük rol oynamaktadır. Öfkenin savaşları ne şekilde etkileyebileceğine dair güzel örneklerden birini Herodotos aktarmaktadır:

Idanthysos ise Dareios'a yanıtında şöyle dedi: “Benim senden kaçtığım falan yok. Ben barış zamanında yaptığım şeyi şimdi de yapmaya devam ediyorum. Neden hemen savaş girmediğimi de sana anlatayım. Bizim kaybedecek hiçbir şeyimiz yok. Ne evlerimiz ne de kentlerimiz var. Bu nedenle acelemiz de korkumuzda yok. Ama ille de savaşmak istiyorsanız atalarımızın mezarlarını bulun. Onlara herhangi bir şey yapın da o zaman sizinle nasıl savaşacağımızı görün. Bu nedenle de canımız istemediği sürece sizinle savaşa girmeyeceğiz. Öte yandan efendi lafına gelemim. Benim sadece iki efendim var. Onlarda Zeus ve Hestia. Haraç olarak istediğin toprak ve su yerine sana layık olduğun bir şey gönderiyorum. Sen kendini benim efendim sanıyorsan sana “ ağla ” diyorum.”⁵²⁴

Göçebe İskitlerin kralı Idanthysos karşısından kendinden çok daha büyük bir ordu olduğunu bilip hareket etmeye alışkın olan ordusunu Pers ordusundan hep bir günlük mesafede uzakta tutmaktaydı. Aynı zamanda Darius'un ordusunun kullanabileceği bütün kaynakları kurutmaktaydılar. İskitler, düşman ordusundan çok da uzaklaşmayarak onlara kendilerini yakalayabileceklerine inandırmaya çalışıyorlardı.

⁵²² Mücadelenin duruma göre bu amaçlar farklılıklar gösterebilir. Yağma seferinde savaşçı ganimet ele geçirmeye odaklanıp ve etrafında ne olup bittiğine önem vermeyebilir. Kale kuşatması gibi ciddi sabır ve disiplin gerektiren durumlarda ise savaşçıları kullanmak zorluklar yaratabilir.

⁵²³ Nancy Sherman, **Stoic Warriors, The Ancient Philosophy Behind the Military Mind**, Oxford University Press, Oxford, 1990, s. 65.

⁵²⁴ Herodotos, s. 350.

Böylece onları daha da bozkırın içine çekerek daha zor duruma sokmayı amaçlıyorlardı. Fakat aynı zamanda kaynakları kurutmaları hem askerleri hem hayvanları aç ve susuz bırakıyordu. Bu hareket ilerleyen bölümlerde bahsedeceğimiz hem bozkırın en bilindik savaş taktiği olan Turan taktiğinin erken örneklerinden biridir. Ayrıca bozkırda çok nadir görülen savunma savaşlarına da örnek teşkil eder.

İskitlerin amacı böylesine büyük bir savaşa girerek gereksiz yere kayıplar vermemektir. Fakat İskit kralı atalarının mezarlarına yapılacak en ufak saygısızlıkta karşılıklarına çıkıp acımasızca savaşacaklarını dile getirmiştir. İskit toplumunda atalar kültürünün önemini burada anlayabiliyoruz. Idanthysos ordusunun böyle bir hakaret karşısında sessiz kalmayacağını biliyordu. Ordusunun Perslere duyacağı öfkeyi kullanmanın yanı sıra Darius'a gözdağı vermeyi amaçlamıştır.

Daha erken döneme geldiğimiz de, öfkenin savaş meydanlarının yanı sıra kuşatmalarda da ne kadar etkili olduğunu gösteren diğer örnek Batı Göktürk Hükümdarı T'ung Yabgu ile Doğu Roma İmparatoru Heraklios'un ortaklaşa yaptığı Tiflis kuşatmasıdır.⁵²⁵ Kalankatlı Moses'in Albanlar Tarihi'nde kuşatma detaylı şekilde anlatılmaktadır.

Balkabağı olayı şöyle aktarılmaktadır:

Şehir ehli onların zayıflığını ve takatten düşmelerini duyumsadığı gibi daha da kibirlendi ve onların mağlubiyetini alaya aldı. İri bir bal kabağı getirip üzerine Hunların hükümdarının bir dirsek uzunluğundaki suretini yaptılar. Kirpikleri yerine göze görünmeyen ince hatlar çizdiler, sakal yerine utanmazca üryan bıraktılar, burun deliklerini bir karış boyunda yapıp altına bıyığa benzer seyrek kıllar dizdiler. Maksatları herkesin onu kolaylıkla tanıyabilmesiydi. Bunda sonra bezenmiş bal kabağını getirip kale duvarının üstüne düşman askerlerinin karşısına koyup bağırıp çağırdılar: “İşte sizin hükümdarınız buradadır. Gelin ona saygıyla baş eğin, çünkü bu, Cebu Hakandır!” Ve mızraklarını ellerine alarak hakanın timsali olan bal kabağın deşmeye başladılar. Onlar ikinci hükümdarla, Herakliyus ile de istihza ediyor, onu maskara ediyor, söğüp rezil rüsva ediyorlardı ve ona

⁵²⁵ Tiflis kuşatması farklı açılardan incelenmesi gereken bir kuşatmadır. Zira göçebe – yerleşik ittifakının görüldüğü, bozkırda atalar kültürünün ne kadar önemli olduğunu gözlemlendiği ve öfkelenmiş bozkırlıların ne kadar acımasız olabileceğini gösteren bir kuşatmadır.

*sapık, kulampara adlandırıyorlardı. Bütün bunları işitip gören hükümdarlar gazaplanıp öfkeleniler. Kinlerini ve nefretini sinelerine boğup başlarını salladılar; ülkelerinde bir adam sağ kalmasa dahi bu tahriklerden dolayı intikamlarını alacaklarına dair dehşetli antlar içip söz verdiler. Ve tehditlerini tekrar ederek geriye dönüp gittiler.*⁵²⁶

628 yılında öfkesi hâlâ taze olan Göktürk ordusu Doğu Roma'lı müttefiklerini beklemeden Tiflis'e gelmiş ve kuşatmaya başlamıştır. Tiflis Göktürklerin öfkesinden nasibini çok kanlı ve acı bir şekilde almıştır. Yabgu ile dalga geçen komutan ve Gürcü yönetici önce türlü işkencelere maruz kalmış, ondan sonra şehrin duvarlarına asılmıştır. Oğlunu bölgede bırakıp fetih ile görevlendiren yabgu memleketine geri dönmüştür.⁵²⁷ İkinci kuşatma şu şekilde yazılır:

Onlar kılıçlarını yükseklere kaldırıp hep birlikte kale surlarına hücum ettiler. Bu dev ordu birbirlerinin omuzlarına yaslanarak hızla surları aştı. Bedbaht şehir ahalisinin üzerine zulmet gibi kara gölge düştü, vücut azaları uyuşup kolları kuvvetsiz kaldı. Artık mağlup olmuşlardı. Kale surlarından geri çekilen kuşatılanlar, kuş yakalayanın ağına düşüp titreyen serçelere benziyorlardı. Onların hiç biri evine uğrayıp ailesine dehşetli bela hususunda haber verme fırsatı bulamadı; ne sevimli karısını haberdar etmeye, ne sevgili yavrusu için kaygılanmaya, ne de ebeveynini hatırlamaya yer arıyorlardı. Bazıları evlerin çatılarında, diğerleri hendeklerde gizleniyor, çokları ise kurtuluş yerini kiliselerde arıyordu. Öz yavrularının okşayan anaların feryadı, kuzularını arayan büyük koyun sürüsünün nalesine benziyordu. Ama arkalarında hayatı biçenler güruhu geliyor, onların elleri kanları sel gibi akıtıyor ayaları bedenleri çiğniyor, gözleri ölen adam yığınlarına, sanki gökten dökülen dolu tanelerine bakar gibi bakıyordu.

Feryat ve naleleri dindikten sonra Hazarlar bir tek kişinin dahi sağ kalmadığını gördüler ve o vakit kılıçlarının döktükleri kandan içip doyduklarını anladılar. İşte o vakit ellerine iki zadegân düştü birisi İran

⁵²⁶ Albanlar Tarihi, s. 149.

⁵²⁷ Karatay, Hazarlar, s. 55.

*şahının buraya tayin ettiği vali, diğeri ise yerli Gürcülerdendi. Onları Hazar hükümdarının yanına getirdiler ve hükümdar, kendisini bal kabağı sıfatlı ve gözsüz gösteren bu adamların ikisinin de gözlerinin çıkarılmasını emretti. Sonra da onları boğmalarını, derilerini soyup içine saman doldurmalarını ve surlardan aşağı asmalarını emretti.*⁵²⁸

Tiflis kuşatmasında, bozkırlıların başarısızlığı üzerinden yabgu ile dalga geçilmiştir. Yabgunun ordusunu öfkeliendiren ve böylesine acımasızca savaşmalarının sebebi buydu. İskit örneğinde de aynı şeyi görmekteyiz. Bozkırda nüfus ne kadar homojen dağılmış olursa olsun, toplum bilinci yüksektir. İçlerinden birine yapılan hareketi hepsi üstüne alınmakta ve ona göre davranmaktaydılar. Savaş olgusu çok fazla değişkene sahiptir. Örneklendirmek gerekirse ganimet amacıyla sefer yapan bir ordu o yıl başarılı olurken, daha sonra aynı bölgeye aynı amaçla sefere çıkan ordu başarısız olabilir. Amacımız, öfkeyi temele alarak üzerine göçebe askeri sistemini inşa etmek değil, savaş motivasyonlarından biri olduğunu dile getirmektir.

Öfke konusunu kapatıp savaşçı ve asker arasındaki farka geri dönmemiz gerekirse aslında vurgulamaya çalıştığımız nokta savaşçının mahrum olduğu askeri disiplinin onu savaş meydanlarında kullanışsız hale getirebilmesidir. Fakat askerlerdeki ordunun bir ferdi olma bilinci bulunduğundan dolayı etraflarına ve silah arkadaşlarına yardım etme konusunda savaşçılardan daha başarılıdırlar. Bu durum onların savaş meydanlarında hayatta kalmalarına ve daha uzun savaşabilmelerine etki eder. Silahını çok iyi kullanıp kısa sürede çok hasar veren birinden ziyade, silahını ortalama bir şekilde kullanıp uzun süre boyunca düşmana hasar veren biri kuşkusuz daha kullanışlıdır. Tabi verdiğimiz örnek farklı savaş senaryolarında olumsuzluklarda yaratabilir. Kimi zaman düşmanı olabildiğince hızlı imha etmek gerekir. Kimi zaman ise uzun süren kuşatma ve pusulara karşı disiplinli ve devamlılık esastır.

Konuya girişi bu şekilde yapmamızın sebebi göçebelerin çok iyi savaşçılar oldukları için çok güçlü ordulara sahip olduğu algısının eksik olduğunu belirtmektir. Şu bir gerçektir ki, göçebeler çok iyi savaşmasalardı bu denli güçlü ordulara sahip olamayacaklardı. Fakat bu gücün kaynağı onların çok iyi savaşmalarından ziyade disiplinli askerler olmalarında yatar. Araştırmacılar bozkır ordularının temeline,

⁵²⁸ Albanlar Tarihi, ss. 161-163.

göçebelerin savaşmayı çok iyi bildiklerini koydukları zaman, bozkırlıların savaş stratejilerini, silah teknolojilerini ve askeri hayatlarına dair pek çok uzmanlıklarını gözden kaçırmaktadırlar. Bunun yerine temele askeri disiplinlerini ve teşkilatlıklarını koyup üstüne savaşmayı iyi bilmelerini ve silah teknolojilerini koyarak gidersek o zaman bozkır ordularını tam anlamıyla kavrayabiliriz.

Bozkırlıların göç hareketleri ve yağma akınları çoğu zaman Doğu Roma'nın Balkanlardaki sınırlarına doğru olmuştur. Daha erken dönemlerde bu rolü üstlenen İskitler hakkında bilgileri Herodotos'dan alıyoruz. Sasaniler de Doğu Roma kadar bozkırın göçebeleriyle münasabet içinde olmuşlardır. M.S. 226-651 yılları arasında bozkırlılar, bugünkü İran coğrafyasının siyasi hayatında büyük rol oynamışlardır. Bu yüzden bu coğrafyalarda göçebelerin siyasi, askeri, sosyal ve iktisadi hayatlarına dair bilgiler veren eserler bulunmaktadır. M.S. 582-602 yılları arasında yaşamış Doğu Roma İmparatoru Mauricius'un kaleme aldığı "Strategikon" adlı eserinde bozkır göçebelerinin askeri sistemlerine dair şunları söyler:

"İskitler yaşam tarzıyla ve ilkel düzeyde olan örgütlenme biçimleriyle aslında tek bir millet oldukları söylenebilir. Bu halklardan sadece Türkler ve Avarlar askeri örgütlenmeyle uğraşır; bu da onları meydan savaşlarında diğer İskit halklarından daha güçlü kılar. Türkler kalabalık ve bağımsız bir millettir. Elleri çoğu işe yatkın ya da hünerli değildir; düşmanlarına karşı kahramanca mücadele etmek dışında hiçbir şeyde kendilerini geliştirmemişlerdir. Avarlar ise hain, sinsî ve askeri konularda oldukça deneyimlidirler. Bu milletlerde yönetim biçimi monarşiktir ve hükümdarları hata yapanlar acımasız şekilde cezalandırır. Sevgiyle değil korkuyla yönetildikleri için canlarını dişlerine takarak her işe ve zorluğa katlanırlar. Sıcağa ve soğuğa dayanıklıdırlar; göçebe oldukları için fazla şeye ihtiyaç duymazlar..."

... Zırh, kılıç, yay ve mızrak kuşanırlar. Savaşta çifte silahla; omuzlarına astıkları mızraklar ve ellerinde tuttukları yaylarla saldırırlar ve gerektiğinde her ikisini birden kullanırlar. Sadece kendileri zırh giymez, ayrıca şöhretli adamlarının atlarının önünü demir veya keçeyle örterler. A sırtında ok atma talimine özellikle önem verirler.

Hem besin ihtiyacını hem de devasa bir ordu izlemini uyandırmak için askerleri geniş bir aygır ve kısrak sürüsü takip eder. Persler ve Romalılar gibi istihkâmlar içinde kamp kurmazlar, savaş gününe kadar kavimler ve klanlar halinde araziye yayılırlar; atlarını yaz kış sürekli otlatırlar. Gerekli gördükleri atları çadırlarının yanına alıp ayaklarına köstek vurular ve savaş hattı oluşturuluncaya dek gözlerini üzerlerinden ayırmazlar. Savaş hattını oluşturmaya gece karanlık çökünce başlarlar. Aralarındaki teması kaybetmeyecek şekilde belirli noktalara nöbetçi yerleştirirler. Bu yüzden onları baskınla gafil avlamak kolay değildir.

Savaşta savaş hatlarını Romalılar ve Persler gibi üç kısma değil, rastgele büyüklükte birçok birime ayırırlar; bu birimler birbirlerine sıkıca eklenilerek tek bir uzun hat gibi görünür. Ana birlik dışında bir takviye kuvvet bulundururlar; bu birliği dikkatsiz bir düşmana pusu kurmaya gönderebilir ya da zorda kalan bir birliğe yardım etmek üzere ihtiyaten bekletebilirler...

Uzun erimli savaşları, pusuları, düşmanlarını kuşatmayı, yalandan geri çekilip ani dönüşleri, kama biçimli dizilişleri, yani dağınık gruplar halinde dizilmeyi tercih ederler. Düşmanlarını kaçırttıklarında her şeyi bir kenara bırakırlar, ama Persler, Romalılar ve diğer halklar gibi düşmanı bir yere kadar kovalayıp mallarını yağmalamakla yetinmezler; düşmanı tamamen yok edene kadar işin peşini bırakmazlar ve bu amaca ulaşmak her yolu denerler. Eğer peşlerinden koştukları düşmanın bir kısmı bir istihkâma sığınır, atlar ve adamlar için erzak bulmakta zorluk çekmeleri için didinip dururlar. Düşmanlarını be tür sıkıntılarla yıpratarak istedikleri şartları kabul etmeye zorlarlar. İlk talepleri hayli makul olur, düşman bunları kabul edince daha katı hükümler dayatırlar.

Yanlarında çok sayıda at getirdikleri için ot sıkıntısı çekmezler. Ayrıca savaşta yanaşık düzenli bir piyade kuvvetiyle karşılaştıklarında, uzun süre ayakta düzenli bir piyade kuvvetiyle karşılaştıklarında, uzun süre ayakta dövüşmeye dayanamadıkları için yerlerinde kalır, atlarından inmezler. At sırtında büyümüşlerdir ve alışık olmadıkları alışık olmadıkları için kendi

*ayakları üzerinde yürümeyi beceremezler. Düz, açık araziler seçilmelidir; bir süvari kuvveti sıralarını bozmadan yoğun kitle halinde üzerlerine doğru ilerleyerek onlarla göğüs göğse çarpışılmalıdır.*⁵²⁹

Cahiz'de Türklerin savaş faziletleri ve askerlikleri hakkında geçen bilgiler şu şekildedir:

Saldırı anında Harici mızrağına güvenir. Türk ise Harici gibi mızrak kullanır. Türklerden 1000 süvari bir saldırı yaparsa 1000 süvariye yere sererler. Böyle bir hücumla hiçbir ordu dayanamaz. Haricilerin, bedevilerin at üzerinde ok atmaları meşhur değildir. Türk ise vahşi hayvana, kuşa hedefe, insana şekle, konmuş hedefe, pike yapan kuşa ok atar. Hayvanı hızla sürerken arkaya, öne, sağa, sola, yukarıya, aşağıya ok atar. Harici bir oku hedefe, pike yapan kuşa ok atar. Hayvanı dağın yamacından aşağıya, vadiye Harici'nin düz yerde sürdüğünden daha hızlı sürer. Türk'ün ikisi yüzünde, ikisi ensesinde dört gözü vardır...

*Hızlı yürüyüşe tahammüle gelince, sınırdakiler, postacılar, hadımlar, haricilerin güçleri bir kişide toplansa bir Türk'e eşit olamazlar. Türk'ün uzun yolculuklarına ancak sayılı hayvanlar dayanır. Türk'ün yorulup, çatlattığı, gazalarında koşturduğu atların yolculuğuna Harici'nin atı dayanamaz. Toharistan beygiri dahi baş edemez. Harici ile yola çıksa Harici normal yürüyüşe başlamadan Türk bütün gücüyle yol alır. Türk, çoban seyis, at eğiticisi, cambaz, baytar, süvaridir. Bir Türk başlı başına bir millettir.*⁵³⁰

Avrasya göçebelerin oluşturdukları orduların yerleşiklere karşı çoğu zaman ezici üstünlük sağlamasının sebebi erken dönemlerden beri cevabı aranan bir soru olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu soruya doğru cevabı vermek için ilk önce iki farklı yaşam tarzının ortaya çıkardığı askeri sistemleri doğru anlamak gerekmektedir. Sonrasında ise orduların birbirlerine üstünlük sağladığı yönlerine yoğunlaşmak ve objektif yaklaşmak gerekmektedir. Bozkırlıların oluşturduğu ordular incelendiğinde diğer ordu yapılanmalarından farklı oldukları ortaya çıkıyor. İbrahim Kafesoğlu üç büyük farka dikkat çekiyor: Piyade birliklerin yerine süvari birliklerin çoğunlukta olması, ordu

⁵²⁹ Mauricius, Strategikon, ss. 156 – 157.

⁵³⁰ El-Cahiz, s. 99 - 100.

millet anlayışı ve paralı askerlerin bozkır ordularında bulunmaması.⁵³¹ Bu üç farklılığı özenle incelememiz gerekmektedir. Zira duruma objektif yaklaşmadığımızda gereksiz övgüler ortaya çıkabilmektedir.

Bozkır ordularını diğer ordulardan ayıran en önemli özelliği şüphesiz ki süvari olarak adlandırdığımız atlı askerlerden oluşmalarıdır. Buna yay kullanımı eklediğimiz zaman Avrasya'nın göçebe askerini genel olarak tanımlamış oluruz. Yay kullanan süvari birlikleri sadece bozkırda bulunmamaktadır. Fakat bu birleşimi en etkili şekilde kullananlar bozkırlılardır. Bunun altında yatan temel sebeplerin başında atları cinslerinden, cinsiyetlerine kadar özenle seçmeleri ve kullandıkları yayın hem teknolojik olarak ileri seviyede olması hem de at üzerinde kullanıma elverişli olması yatmaktadır.

Bozkırlılar damızlık atları binicilikte kullanmazlardı. Sayılarının az olmasının yanı sıra, saldırgan ve kontrolü zor olduğu için bunlar besiyeye çekilir ve farklı yerlerde kullanırlardı. Aynı zamanda damızlıklar kendi içlerinde dövüşmeye meyillidir ve bir grup kısırağı sürüden uzaklaştırmaya, onlara liderlik yapmaya çalışırlar. Biniciliğin yapıldığı atlar genelde kısraklar olurdu. Kısraklar damızlıklara göre kontrolü daha kolay olduğundan dolayı özellikle savaş alanlarında kullanılırdı.⁵³²

Savaşta mesafe kavramının ve hızın önemini bilen Roma, piyade birliklerinin çoğunlukta olduğu ordusunu cepheden cepheye rahat rahat götürebilmek için büyük bir transfer ağı kurmuş ve yol yapımına önem vermiştir. Bu sayede Roma ordusu günde 20-25 km yol kat edebiliyordu. Mesafe ve hız kavramalarının savaşdaki önemini bilen bozkırlılar yol yapmak yerine yanlarına yedek atlar alarak sefere ya da yağmaya gitmekteydiler. Çoğunlukla üç bazen dört atla yola çıkan bozkırlı hem atlarını yormadan hem de kendileri yorulmadan bir günde 60 gerektiğinde ise 95 km ye kadar yol kat edebilmektedirler.⁵³³ Bu durum ağır hareket eden ve yerleşik olan kavimlerin aynı anda birden çok yeri korumasında ya da düşmanı yakalamasında zorluk yaratmaktadır.

Bozkırda binicilik eğitimlerinin çok küçük yaşta başladığını daha önce söylemiştik. Hun-Çin savaşlarında bu piyade-süvari farkı görülmüştür. Hun hükümdarı Mo-tu Çin'e saldırdığında Çinliler atı sadece savaş arabalarını çekmek için

⁵³¹ Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 281.

⁵³² Hildinger, s. 16.

⁵³³ Hildinger, s. 17.

kullanmaktaydı. Hiao-T'ang dağındaki taş anıtta resmedilen Hunların Çin ile olan mücadelelerinde küçük ama çevik atlarını hızla sürerken aynı zaman da düşmana ok atan Hun askerleri görülmektedir.⁵³⁴

Savaş düzeni atların rengine göre düzenlenmekteydi. Mo-tu'un ordusundaki beyaz atlıların hepsi batı yönünde, kır atların hepsi doğuda, siyah atların hepsi kuzeyde, kırmızı atların hepsi güneyde yer almıştı. Mao-tun'un bu taktiği Çinlileri şaşırtmıştır.⁵³⁵

Ligeti, Hunların at kullanımı ile ilgili şunları aktarır:

"Hunlar atçı milletti. Atı başkaları da bilirdi ama sade yük çekmek için kullanırlardı. Asya'nın bu kısmında uzak veya yakın, at sırtına ilk binen kavim Hun olmuştur, hem de bir daha inmemek üzere; yola, ava, savaşa ancak at üstünde gidebiliyorlardı. Hunlar çocukların ata alıştırmak için, daha küçükken oyun kabilinde onları kuzuların, koyunların sırtına bindirirler, ellerine de ok ve yay vererek kuşlara, gelincik ve farelere nişan attırırlardı, böylece çocuklar büyüdükları zaman daha ciddi nişan almasını öğrenmiş bulunurlardı."

Orhun abidelerini incelediğimizde birçok yerde atın geçtiğini göreceğiz:

*Yirmi bir yaşında iken, Çaça generale karşı savaştık. En önce Tadığın, Çorun bozatına binip hücum etti. O at orda öldü. İkinci olarak İşbara Yamtarınboz atına binip hücum etti. O at orda öldü. Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü.*⁵³⁶

Di Cosmo, Hun dönemi mezarlarından çıkan arkeolojik malzemeden yola çıkarak at ve savaş arabalarının bol olduğundan ve hâkim sosyal sınıfın savaşçı, askeri bir aristokrasinin varlığına işaret eder.⁵³⁷

Kül Tigin anıtının güney cephesinin otuz üçüncü satırı olan bu cümle kağanların savaşlara atlarıyla gittiğini belirtiyor. Kül Tigin savaşla ilgili yaptıklarını anlatırken hep azman atına binmektedir. Tonyukuk anıtının kuzey cephesinin ilk dört satırına bakıldığı

⁵³⁴ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s. 243.

⁵³⁵ De Groot bunu Çin gelenekleri ile karşılaştırmıştır. Ayrıntılı bilgi için bkz: Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi I, s. 406.

⁵³⁶ Ergin, Orhun Abideleri, s. 19.

⁵³⁷ Nicola Di Cosmo, "Hun İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselik Tarihi," **Türkler Ansiklopedisi Cilt I**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1084.

zaman Kırğızları hazırlıksız yakalamak için atların kullanıldığı ve zorlu şartları bu şekilde atlattığından bahsedilmektedir.

Cahiz, Türklerin atlarını nasıl eğittiklerine dair şunlar yazar:

Zira Türk, hücumu şiddetli, azmi sağlam olsun, gevşek, düşüncesi değişik olmasın diye atını geri dönmemeye alıştırmıştır. Eğer dönerse onu şiddetle sürer. Bazen bir iki defa döndürür. Aksi takdirde at yolunu terk edip koşmayı bırakmaz. Türk tereddütten ümidini kesmek, karşılaşmaktan çekindiği için azmini kırmak, hayatta kalmak arzusuyla gevşemez. Zira Türk atına dönmemeyi, iki saf arasında tehlikeli bir şey yapmadan sürücüsüne itaat etmemeyi öğrettiği için kesinleşmeden, düşmanın eksikliğini görmeden saldırmaz. Kendisi, şiddetli savaşla karşılaşınca bütün gayretini, hilesini harcamaya, kalbinden fırar, gerileme düşüncesini atmaya hazırlanmıştır.

Onun bu konudaki özelliklerinden biri şudur: Harici'nin atı Türk'ün atı kadar sabırlı, dayanıklı değildir. Harici atını diğer süvarilerin eğittiği gibi eğitir, tedavi eder. Türk ise baytardan daha ustadır, bir seyisten daha iyi eğitir. O atını doğurtur, tayken terbiye eder, atını çağırırsa at gelir, sahibi koşarsa atı da koşar. Atına bunları atın hoş, devenin ıh, katır ile eşeğin çüş-deh demeyi, delinin lakabını, çocuğun adını bildiği gibi öğretir.⁵³⁸

Atın kullanım yelpazesinin geniş olmasının yanı sıra eğitiminin zor olması değerini artırmış ve dış etmenlere karşı korunmasını zorunlu kılmıştır. Karayüs-Suliek'te bulunan kaya resimlerinde zırhlı süvari figürleri bulunmaktadır.⁵³⁹ Atın çevikliğine ve hızına odaklı savaş stratejileri geliştirmiş olan bozkırlıların atlarını ağır zırhlarla donatmamışlardır. Ağır zırhların atlara getireceği hantallık bozkırın savaş stratejilerine ters düşer. Fakat süvarilerden oluşmuş bir ordunun savaş alanında atlarını hayatta tutabilmesi önemlidir. Bu yüzden atı hantallaştırmaktan ziyade alın ve göğüs kısımları koruyacak zırhlar kullanılmıştır. Orhun kitabelerinde geçen “Üçüncü olarak Yigen Silig beyin giyimli doru atına binip hücum etti. O at orda öldü” ifadesinden atın

⁵³⁸ El-Cahiz, ss. 99 - 100.

⁵³⁹ T. Nejat Eralp, **Tarih Boyunca Türk Ordusunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, TTK Basımevi, Ankara, 1993, s. 157.

zırhlı olduğunu anlayabiliyoruz.⁵⁴⁰ Ayaklarının hareket ettirmede zorluk yaşayacak her hangi bir zırh tercih edilmemiştir.⁵⁴¹ Bu zırhlar tercih edilirken ağır metallerden ziyade deri gibi esnek ve dayanıklı koruyucular seçilmiştir.

Bazı araştırmacılar ordu-millet anlayışı ile paralı askerlik bahsini ayrı başlıklarda farklı sebepler üzerinden incelemektedir. Biz tezimizde iki farklı başlık gibi görünen bu bahisleri tek bir başlık altında açıklama ihtiyacı görüyoruz. Zira bu iki özelliğin, bozkır ordularında görülmesinin temelinde yatan sebepler birbirine oldukça yakındır. Ordu millet anlayışı ve paralı askerliğin olmaması bahsi kesinlikle romantik değil gerçekçi yaklaşmamız gereken konulardır.

Paralı askerlikle ilgili bilmemiz gereken ilk bilgi ve en önemli detay İslam öncesi dönemde bozkır ordularında paralı askerlerin bulunmadığıdır. Bozkır ordularında askerlik yapan ya da bozkırda yaşayan kavimlerin başka ordularda paralı askerlik yaptığı, hatta paralı askerlikleri esnasında başka bozkırlı ya da bozkır menşeli kavimlerle savaştığını kaynaklar bize anlatmaktadır.

Tarıma elverişli, sulak ve ticaretin canlı olduğu bölgelerde kurulmuş devletlerde biz paralı askerlerin kullanıldığını görüyoruz. Bu verimli alanlar çok fazla nüfus besleyebilir ve iktisadi bakımdan daha zengindirler. Avrasya bozkırlarına baktığımız zaman bunun tam tersi bir durumla karşılaşyoruz. Çok fazla nüfus barındıramayan bu bölge iktisadi açıdan da zengin değildir. Dolayısıyla zaten iktisadi olarak zor ayakta kalan bozkırlılar dışarıdan gelecek olan askerleri ne doyurabilirler ne de onların ücretlerini ödeyebilirler. Bu durum tersine döndüğü anda zaten bozkırlıların ya da bozkır menşeli devletlerin paralı asker kullanımına geçtiğini görüyoruz. Hazarlar konuya örnektir.

İktisadi zorlukların yanında bozkırın kendine has bir savaş tarzı ve ordu düzeni olması da onların paralı askerlere yönelmemesinde önemli bir etkidir. Zira süvari birliklerine dayalı ordunun stratejileri ve kullandıkları silahlarda bu minvalde devam etmiştir. Hareketsiz kütle muharebesine dayanan ve öyle eğitilmiş askerlerin bozkırlıların uyguladığı süratli ve ani baskınlara dayanan, ok ve yay kullanımını temel

⁵⁴⁰ Ergin, Orhun Kitabeleri, s. 18.

⁵⁴¹ Eralp, s. 148.

alan ve uzaktan gelip uzaktan savaşmayı bilen süvari birliklerine⁵⁴² ayak uydurması neredeyse imkânsızdır ve muharebelerin kaybedilmesine yol açabilir.

Ordu millet anlayışı ve bozkır ordularının daimi olmasının temelinde işte bu iktisadi sebepler yatmaktadır. Muhakkak ki bozkırlılarda savaş meydanlarında canlarını tehlikeye atmak istemiyorlardı. Onların yerine birilerinin savaşmasını isterlerdi fakat bu insanların ne ücretlerini karşılayacak ekonomik durumları vardı ne de bu insanları besleyecek fazla gıdaları bulunuyordu. Aynı zamanda paralı askerlerin kendileri kadar iyi savaşamayacaklarının da farkındaydılar. Dolayısıyla savaşma işini kendileri halletmek zorundaydılar ve bozkır kuşağı çok fazla nüfus barındıramadığı için genç-yaşlı ve kadın-erkek herkes iyi birer savaşçı olmanın yanında savaşa her daim hazır olmak zorundadır.

Bozkırın toplumsal yapısını oluşturan katmanları ve işleyişlerinden daha önce bahsetmiştik. Urugların birleşerek boyları ortaya çıkarması ve bu boyların birleşmesi ile ortaya çıkan budunlara mensup olanların her biri bu yapının askerdir. Bir budun ne kadar kalabalık ise ordusu da o kadar kalabalık ve güçlüdür. Bozkırda bir savaş öncesinde orduların toplanmasında etnik yapının bu etkisi görülmektedir. Her boy bağlı olduğu buduna belli bir miktar asker göndermek zorundadır. Konfederasyon içinde kendine yer bulmak isteyen boyların gönderdikleri asker sayısı ile bu yapıda kendilerini konumlandıkları nokta paraleldir.

Yani bir boy ne kadar kalabalık, güçlü ve zenginse merkezi orduya yapması gereken katkı da o kadar artmaktadır. Çin kaynaklarında Hun ordusu idare eden yirmi dört komutandan olduğu belirtilir.⁵⁴³ Bu komutanların seçkin uruglardan geldiğinden daha önce bahsetmiştik. Seçkin urugun komutanı savaş alanına ya da kağanın çağırısına kuşkusuz kendi askerleri ile birlikte gidecektir. Yirmi dört farklı boydan asker gelip gelmediğine dair net ve kesin bir şey söyleyemesek de Hun ordusunu oluşturan askerlerin farklı etnik unsurlardan meydana geldiğini ve hepsini tepedeki kağana bağlı olduğundan bahsedebiliriz.

Hun konfederasyonuna bağlanmamış ama Hunlara vasallık yoluyla bağlı olan boyların da savaş zamanında Hun ordusuna asker gönderdiğini bilmekteyiz. Mo-tu,

⁵⁴² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 271.

⁵⁴³ Otkan, s. 26.

imparatorluğun kuruluş yıllarında komşuları ile verdiği mücadeleleri Çin kaynaklarından biraz da efsaneleşmiş bir şekilde görmekteyiz. Bu boylar arasında Tung Hu'lar, Yüe-ci'ler, Loufan, Baiyang, Hsünyü gibi boylar bulunmaktadır ve bu boylar savaş zamanında asker göndermek zorundadırlar.⁵⁴⁴

İbni Rusta'dan aktaran Artamonov, Hazar devletinde zengin olan meliklerin zenginlik durumlarıyla doğru orantılı olarak süvari göndermek zorunda olduklarını belirtmektedir.⁵⁴⁵

Bozkır orduların oluşturduğu etnik yapının toplanan askerlerden mütevellit pek çok farklı boydan askeri barındığının örneklerini pek çok erken ve geç kaynakta görmekteyiz. Tarih-i Reşidi'de Kaşgar üzerine yürümeye karar veren Yunus Han, Yulduz'da bulunan bağlı hanlardan biri olan Isen Buga Han'a haber göndermiştir. *"Haber ona ulaştığında hemen 60 bin kişilik büyük bir ordu topladı."*⁵⁴⁶

Yine Tarih-i Reşidi'de Yunus Han'ın Yarkent'e ikinci seferinde şunlar anlatılır:

*"Han, Ertesi sene, 885'de sayıları 60 bin olan tüm Moğul askerleriyle birlikte Kaşgar'a geldi. Ona orada önceki yıla göre daha iyi düzenlenmiş bir ordusu olan Muhammed Haydar Mirza katıldı ve beraber Yarkent'e yürüdüler. İki ordu birlikte, süvari ve piyade, 90 bin kişiye ulaşmıştı."*⁵⁴⁷

Bozkır ordularına katılan askerlerin ve komutanların her zaman konfederasyona bağlı olma zorunluluğu bulunmamaktadır. Kimi zaman bozkır imparatorluklarına bağlılıklarını bildiren başka devletler de savaş zamanında bozkıra asker göndermiştir. Bunun örneklerinden birini Attila zamanında görmekteyiz. Attila, Batı Roma üzerine yapmak istediği seferi bir türlü meşru hale getirememektedir. Fakat 440 yılında Batı Roma imparatorunun kardeşi Honoria ona aradığı bu sebebi vermiştir. Attila'ya bir nişan yüzüğü göndererek kendilerinin artık nişanlı olduğunu dile getirmiştir. Bunun üzerine hemen harekete geçen Attila Batı Roma'dan çeyiz olarak Galya topraklarını

⁵⁴⁴ Yuly Sergyeviç Hudaykov, "Hun-Siyenpi Dönemi Orta Asya Göçebelerinin Askeri Teşkilatının Oluşum ve İşleyişinin Hususları," çev. Yusuf Akbaba ve Oktay Berber, **ESOGÜ Tarih Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, s. 80.

⁵⁴⁵ Artamonov, Hazar Tarihi, s. 514.

⁵⁴⁶ Mirza Haydar Duğlat, s. 250

⁵⁴⁷ Mirza Haydar Duğlat, s. 269

talep etmiştir. Bu durum tarihin en büyük meydan savaşlarından biri olan Campus Mauriacus savaşının fitilini ateşlemiştir.

Bu savaşta konumuzla ilgili olarak anlatacağımız kısım Attila'nın nasıl bir ordu kurduğudur. Attila sadece bozkır savaşçıları ve kendine bağlı boy beylerinin askerlerinden oluşan orduyla yola koyulmamıştır. Attila'nın ordusunun sol kanadını Valamir, Theodemir ve Videmir kardeşlerin komuta ettiği Ostrogotlar oluşturmaktadır. Sağ kanatta ise Ardarik'in komutanlığını yaptığı Gepidler ve Attila'ya bağlılıkları olan diğer kavimleri askerleri bulunmaktadır. Attila'nın ordusu burada toplama bir ordu havası vermektedir. Zira Batı Roma tarafında da durum farklı değildir. Son Romalı Aetius Roma ordusunu komuta etmektedir ve askerleri ile birlikte sol kanadı oluşturmaktadır. Sağ kanadını Vizigot askeri oluşturmakta merkezi kuvvetleri ise Alanlar, Franklar, Gepidler, Burgundlar gibi çok fazla güvenmediği kavimlere⁵⁴⁸ emanet etmiştir.⁵⁴⁹

Bir ordunun merkez kuvvetini, o ordunun kalbi olarak nitelendirebiliriz. Merkezi kuvvetler genellikle seçkin askerlerden ve sağlam birliklerden oluşturulmaktadır. Fakat burada Aetius'un güvenmediği destek kuvvetlerini merkeze koyduğunu görmekteyiz. Bu stratejisinin altında yatan sebep olarak şunları söyleyebiliriz: Aetius çocukluğunu Hunlar arasında geçirmiş ve onlar gibi ata binip ok atmayı öğrenmiştir. Dolayısıyla Hunların nasıl savaştığını çok iyi bilmektedir ve onların savaş stratejilerine hâkimdir. Bu durumda Aetius, Attila'nın ona karşı turan taktiğini uygulayacağını düşünmüş olmalı ki güvendiği askerlerini ve sağlam birliklerini kanatlara yerleştirmiştir. Attila'nın, ordusunu çember içine alırsa savaşın biteceğinin farkında olan ve bu taktiği uygulamaya çalışacağını bilen Aetius önlemlerini bu çerçevede almıştır.⁵⁵⁰ Nitekim savaşın kesin bir kazananı olmamış fakat Attila hemen sonraki yıl tekrar büyük bir ordu ile Batı Roma'nın üzerine yürümüş ve Roma'ya kadar ilerlemiştir.⁵⁵¹

⁵⁴⁸ Thompson, s. 178.

⁵⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 92.

⁵⁴⁹ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 103.

⁵⁵⁰ Tabi burada Hunların Orleans kuşatmasındaki hadiselerde etkili olmuştur. Alanın kralı şehri Hunlara teslim edecek söylentisi bir sonraki savaşta Aetius'un önlem almasına sebep olmuştur.

Bozkır insanı göçebe yaşadığı dönemlerde surlar arkasında rahat hayat süremediklerinden dolayı sivil olma şansı bulamamıştır. Açık arazide sivil hayat ve askeri hayat iç içe girmiş ve bu yaşam tarzının gerekliliklerini yerine getirmek için bozkırda yaşayan her bir birey çok iyi bir askere ve savaşçıya evrilmek zorunda kalmıştır. Savaşla ve yıkımla bu kadar iç içe bir hayat süren insanların ticaret ya da felsefe gibi konularda kendilerini geliştirmesini beklemek tutarsızlıktır. Bunun yerine silah teknolojisi ve savaş stratejileri gibi alanlarda ilerleme kaydetmişlerdir. Teknolojik gelişmelere askerî tecrübeler ve silah kullanma becerileri eklendiği zaman döneminin seçkin orduları ortaya çıkmaktadır. Bu ordulardan faydalanmak isteyen başka devletler bozkır insanlarını kendi ordularında paralı asker olarak kullanmıştır. Geçim şartlarının zorluğu ise bozkır insanın paralı askerlik yapmasında önemli bir etken olmuştur. Yine aynı sebep bozkır devletlerinin paralı askerler kullanmamasına neden olmuştur. Yerleşik yaşamın savaş düzeni göçebe yaşamın savaş düzeninden farklı olduğundan paralı askerler alınsa bile büyük ihtimalle bozkır ordularına ayak uydurmakta güçlükler yaşayacaklardı. Toplumsal yapının özelden genele doğru hareket ettiği bozkırda orduların çok farklı etnik unsurdan oluştuğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Etnik farklılıklar kimi zaman problemler çıkarmış olsa bile çoğunlukla Avrasya'da yaşayan askerlerin oluşturdukları bu ordular aynı askeri disipline, aynı silah teknolojisine ve aynı askeri eğitime sahip oldukları için uyum içerisinde hareket etmişlerdir.

1.2. Onlu Düzendeki Örgütlenme

Türk ordu teşkilatının başlangıcı olarak da kabul edilen M.Ö. 209 yılını özel kılan olay Hun hükümdarı Mo-tu'nun askeri alanda yaptığı yeniliklerdir. Hunların yükselmesinde ve Avrasya'nın hâkimi konumuna gelmelerinin temelinde Mo-tu'nun askeri teşkilata ve silah teknolojisine getirdiği yenilikler bulunmaktadır. Çin kaynaklarından öğrendiğimiz Mo-tu'nun hayatı ve yenilikleri bir bakıma Avrasya coğrafyasında askeri sistemin ve ordu örgütlenmesinin ne kadar gerekli bir yenilik olduğunu da gözler önüne sermektedir. Bu yüzden onlu sistemin çıkmasını Avrasya'nın bir gerekliliği olarak görmek yanlış olmayacaktır.

Mo-tu'nun hayatı ile ilgili bilgiler efsane ile karışık olarak karşımıza çıkmaktadır. Taht velihattı olan Mo-tu, babası Tuman'ın başka bir eşinden olan küçük

kardeşi yüzünden veliahtlıktan alınır. Tuman, Mo-tu'yu tahtına tehlike olarak görmüş olacaktır ki onu düşmanlarından Yüe-cilere rehin olarak gönderir. Daha sonra kendisinin Yüe-cilere saldırmasının altında yatan sebep Mo-tu'dan tamamıyla kurtulmaktır. Fakat Mo-tu baskın sırasında düşmanın cins bir atını alarak kaçmayı ve yurduna dönmeyi başarır. Bu kahramanlığı sonucunda babası onu daha fazla görmezden gelememiş ve emrine on bin kişilik bir askeri güç tahsis ettirmiştir.⁵⁵²

Mo-tu babası tarafından ihanete uğradığının farkındadır. Bu yüzden acilen kendi emrine verilen birlikleri eğitip babasını tahtan indirmeyi hedeflemektedir. Mo-tu'nun bu askeri gücü disipline sokmak için yaptıklarını Han Shu şu şekilde aktarır:

*"Bundan sonra Mo-tu öten oklar yaptırarak atlılarını okçu olarak eğitmiş ve şöyle emretmişti: "Öten okunu attığım yere [ok] atmayanların başı kesilecektir. [Sonra] ava çıkararak öten okunu attığı [yere] nişan almayanların derhal başını uçurtmuştu. Bundan sonra Mo-tu cins atını oklamış, yanındakilerden bazıları [bu hedefe] ok atmaya cesaret edemeyince hemen [onların] başını vurdurmuştu. Kısa bir süre sonra, yeniden öten okunu, sevdiği eşine atmış, etrafındakilerin bir kısmı korkup ok atmaya cesaret edemeyince onların da başını vurdurmuştu. Kısa bir süre sonra, yeniden öten okunu Ch'an-yü'nün cins atına atınca çevresindekilerin hepsi de [aynı hedefi] vurmıştu."*⁵⁵³

Emrindeki askerleri kafasında planladığı ihtilale hazırlamak için acımasızca eğiten Mo-tu son avdan sonra artık askerlerinin hazır olduğunu anlamıştır. Babası Tuman ile çıktığı bir avda öten okunu babasına atmış⁵⁵⁴ ve askerleri de onu takip etmiştir. Böylece Mo-tu'nun Hun tahtındaki iktidarı başlamıştır. Burada dikkat edilmesi gereken hususlardan biri de Mo-tu'nun babasına karşı yaptığı ihtilal değildir. Kısa sürede bozkır şartları için kalabalık sayılabilecek on bin kişilik orduyu disiplinli hale sokmasına odaklanmak gerekir. Bozkırın toplumsal yapısını anlatırken seçkin urugların başını çeken beylerin yönetimde önemli noktalara geldiklerinden bahsetmiştik. Bu beyler halktan kopuk bir şekilde yaşamazlardı. Dolayısıyla Mo-tu'nun istenmeyen bir veliaht olduğunu zaten Hun toplumu biliyordu. Fakat Mo-tu düşmanın kalbinden onların "cins"

⁵⁵² Ercilasun, Türk Tarihinden Asya Hunları, s. 42 - 43.

⁵⁵³ Onat vd., s. 7.

⁵⁵⁴ Onat vd., s. 8.

atını çalarak kaçıp yurduna dönmesi onun bu kötü imajını kırmasına sebep olmuştur. Çin kaynaklarının atladığı önemli ayrıntı budur.

Dört bir yandan sıkışmış olan Mo-tu bu zorlu durumda kendisine verilen bu askerleri en çabuk ve hızlı şekilde eğitmek için ilk önce öten/ıslık çalan⁵⁵⁵ okları icat ederek askeri teknolojiye katkı sağladı. Daha sonra askerlerini bu kısıtlı zamanda eğitmek ve mutlak kendisine itaat etmelerini sağlamak adına yeni icadını kullandı. Bu da Mo-tu'yu döneminin büyük askeri dehâları arasına sokmuştur.

Fakat Mo-tu'yu asıl askeri dehâlar arasında görmemizi sağlayan ve hâlâ günümüz ordularında kullanılmaya devam eden onlu sistemi ordusunda kullanmasıdır. Bu sisteme göre ordu on binlik, binlik, yüzlük ve onluk olmak üzere parçalara ayrılmıştır. On binlik gruba tümen denirken, bunlara yukarıdaki sırasıyla tümen-başı, binbaşı, yüzbaşı, onbaşı ünvanlı kimseler kumandanlık etmekteydi. Orduya "sü" askerlere "er" ya da "eren" adı verilirdi. Er kelimesi bugün Türk ordusunda kullanılmaktadır.

Devletin kağanı aynı zamanda ordunun başkomutanıdır. Kağan her savaşta ordunun başında komutanlık yapmaktadır. Kağanın altında ordu yönetiminde iki şad ve iki yabgu⁵⁵⁶ bulunmaktadır. Bunlar kağanın soyundan gelen kişilerden, oğul ve kardeşlerinden seçilmektedir. Bunlar ordunun belli bölümlerine, komuta etmektedirler.

Tabi ki orduyu onlu sisteme göre düzenlemekle bütün problemler çözülmemiş, göçebeler yerleşiklere savaş meydanlarında güçlerini ispatlamamıştır. Ordu içinde belli başlı görevleri yerine getiren alt gruplar oluşturulmuştur. Bu gruplar savaşın seyrini değiştirebilecek önemli görevleri yerine getirmektedirler. Örneklendirmek istersek savaş öncesi hazırlıklar ve düşman hakkında bilgi edinmek oldukça değerlidir ve en az savaş meydanında orduyu düzgün kumanda etmek kadar kıymetlidir. Elde edilmesi önemli bilgiler arasında düşman ordusu çoklukla süvarilerden mi oluşuyor, yoksa yayalardan mı? Ok mu kullanıyor, mızrak mı, yoksa kılıç mı? Asker sayısı nedir? Lojistiğini nasıl sağlıyor? Düşman ordusu çoklukla süvarilerden mi oluşuyor, yoksa yayalardan mı? Ok

⁵⁵⁵ Öten ya da ıslık çalan oklar başlı başına bir tez konusudur ve burada anlatamayacağımız kadar detaylıdır. Konu bütünlüğünü bozmamak adına sadece ismini verip geçiyoruz.

⁵⁵⁶ Kelimenin kökenine dair farklı görüşler ileri sürülsede biz bu kelimelerin bozkırda hükümdarları ifade ettiğini biliyoruz. Göktürk döneminde yüksek bir idari unvan olarak kullanılan Yabgu kelimesi için detaylı bilgi için bkz: Hüseyin Salman – Osman Gazi Özgüdenli, “Yabgu”, **İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Cilt. 43, 2013, s. 171-172.

mu kullanıyor, mızrak mı, yoksa kılıç mı? Asker sayısı nedir? Lojistiğini nasıl sağlıyor? Bu gibi soruların cevapları savaş stratejisini belirlemede ve zafere ulaşmada çok önemliydi.

Burada görev keşif birliklerine düşüyordu. Yelme⁵⁵⁷ adı verilen bu keşif birlikleri saldırıda büyük rol oynamaktaydı. Moğol dönemindeki keşif birlikleri hafif teçhizatla⁵⁵⁸ yola çıkardı. Bu birlikler düşmanla çatışmaz, ganimet toplamaz, etrafa zarar vermez, sadece yakaladıkları insanlara zarar verirlerdi. Bu öncü grup ana orduya bilgi aktarımı yapar ve öncülük ederdi.⁵⁵⁹

Onlu sistemi ortaya çıkaranın Mo-tu olmadığına ve daha önce başka kavimler tarafından kullanıldığına dair görüşler de bulunmaktadır. Klyastornıy, M.Ö. 3 yüzyılın sonlarına kadar İç Moğolistan'a tek başına hükmeden Yüe-ci'lerin 100.000⁵⁶⁰ kişilik orduya sahip olduğunu söyler. Bu ordunun on bin süvari bulunan kollara ayrıldığı diler getirir:

*"Toharca A dilinde tmām, Toharca B'de ise tumane, yani, "on bin" [Türkçede tümen] denirdi. Daha sonra Hunların benimsediği bu askeri teşkilatı Türkler de benimsedi, Türklerden de Moğollara geçti."*⁵⁶¹

Klyastornıy'nin ortaya koyduğu tek delil 10.000 kişilik süvarilere verilen isimlerden ibarettir. Bu kadar az veri ile onlu sistemin kesin olarak Yüe-çi'lerin bulduğundan ve kullandığından bahsetmek yanlış olacaktır. Uzun zamandır İç Asya'da birbirleri ile mücadele etmenin yanı sıra maddi ve manevi alışveriş içinde bulunan kavimler hakkında kesin yargılara varmak için daha çok delil gerekmektedir. Fakat şu bir gerçektir ki karşılarında doğal sınırlar ile korunan ve güçlü bir imparatorluk olan Çin'e, M.Ö 221 yılında başlamak sureti ile dünyanın en uzun savunma duvarını yaptıran bozkırlıların, askeri sistemi ve gücü tartışılmayacak derecede ileridir.

Bozkır ordularını ve askerlerinin özelliklerinden bahsederken, ordunun büyük çoğunluğunun süvari birliklerinden oluştuğunu söylemiştik. Savaş meydanlarında

⁵⁵⁷ Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat," **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1475.

⁵⁵⁸ Kıl çadır, at ve silahlar.

⁵⁵⁹ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 98 - 99.

⁵⁶⁰ Kaynakların verdiği sayılar kuşkusuz ki abartılıdır. Bu dönemde muhtemelen Çin'in büyük bir şehrinde yüz bin kişi yoktur.

⁵⁶¹ Klyastornıy, s. 39.

atlarını silah olarak kullanan bozkırlıların, ordu sistemleri ve savaş stratejileri de doğal olarak atın etrafında şekillenmiştir. Çünkü atın savaş meydanlarında kullanımı dönemin en önemli teknolojik hareketlerinden birisidir ve yabana atılmamalıdır. Bozkır orduları biniciliğe ve ata o kadar hâkimdir ki, kaçarken bile arkasına dönüp ok atmaya devam eder. Yazîd b. Mazyad'ın şu sözleri destekler niteliktedir:

*"Türk'ün, atının sırtında ağırlığı, yerde yürürken ayaklarının tıptırtısı yoktur. Bizden bir süvarinin önünde iken göremediğini o, arkasında iken görür. O, bizden bir süvariye av, kendisini pars, süvariye geyik kendisini av köpeği yerine koyar."*⁵⁶²

At, bozkır ordularına hız ve manevra kabiliyeti vermektedir. Aynı zaman mesafe kavramını başka bir boyuta taşımaktadır. Bu yüzden bozkırın en bilinen savaş taktiği sahte ricattır. Turan taktiği olarak bilinen bu taktik temel olarak üç bölümden oluşur. En basit haliyle Turan taktiği şu şekildedir: Üç kola ayrılmış bozkır ordusunun merkez kuvveti düşmanla savaşır, daha sonra sahte bir geri çekilme başlar. Kanatlar düşman ordusunu çevirir ve imha eder.

Çoğunluğun süvarilerden oluştuğu ve hızlı hareket eden bu orduya emirlerin gitmesi düzgün bir sistem olmadan çok zordur. İşte bu zorluğu Mo-tu iki yenilikle ortadan kaldırmıştır. Bunlardan ilki ıslık çalan oklarıdır. Bu oklar savaş esnasında askerlerin nereyi hedef alması gerektiğinden, geri çekilip saldırmalarına kadar pek çok sıkıntılı durumu ortadan kaldırmaya yaramıştır. Ayrıca askerlerini onlu sisteme göre ayırması orduya verilecek komutların tek bir ağızdan çıkıp her bir askere gitmesi hususunda kolaylık sağlamaktadır. Savaş esnasında piyade birlikleri gibi kalıp halinde ve birbirine yakın şekilde savaşmayan bozkırlılar, onlu sistem sayesinde emir - komuta zincirini kusursuz şekilde işletmişlerdir. Bir kişinin bütün orduya seslenmesinden emirlerin alt kademelere komutanlar tarafından gitmesi orduların yönetilmesini kolaylaştırmıştır.

⁵⁶² El-Cahiz, s. 74

1.2. Yerleşik Dünya İle İttifaklar

Yerleşik dünya ile yapılan ittifaklar ve anlaşmalar sadece ticari değil aynı zamanda askeri nitelik taşıdığı zamanlar da olmuştur. Bozkır orduları siyasi ve sosyal sebepler ile yaşam alanlarından çıktıkları zaman, gittikleri bölgenin yerleşiklerine nazaran coğrafyayı daha az bilirler. Bu durum onlara pusuya düşme gibi büyük dezavantaj sağlayabilir. Nüfusun az olduğu ve bir bozkırlının toplumsal ve ekonomik hayatta hemen her işi yaptığı için insanların çok kıymetli olduğu bozkır devletlerinde bu durum felakete eş değerdir. Dolayısıyla yabancı topraklara seferler düzenlediğinde, bozkır ordularının oranın yerleşikleri ile ittifaklar yaptığını kaynaklarda görebiliyoruz.

Bölgenin yabancısı olmayan kavimlerin sağlayacakları imkânların arasında hedefe giden güvenli ve kısa yollar, yolculuk esnasında yiyecek, içecek ikmali ve konaklamanın nerelerde yapılacağı ilk akla gelenlerdir. Kuşatmalar esnasında yerleşik dünya ile yapılan ittifaklar çok daha etkili ve işe yararır.⁵⁶³ Kuşatmalar meydan savaşlarına nazaran daha masraflıdır. Bir kuşatma tahkimatın büyüklüğüne nazaran yıllarca sürebilmektedir. Kuşatmayı hızlıca sonlandırmak için komuşların faydaları bu açıdan çok önemlidir. Öncelikle asker sayısının artması kuşatmanın hızlıca bitmesinde önemlidir. Fakat savaşmadan kaleyi veya şehri ele geçirmek çok daha faydalı olacağı için dil bulma yoluyla tahkimatın zayıf noktalarını öğrenme gibi konularda yerleşiklerinden faydalanılabilir. Bunun yanında kuşatmaların olmazsa olmazı kuşatma aletlerinin yapımında mühendisler ortak çalışabilir ve gerekli malzemeyi temin etmenin kolay yolunu gösterebilirler. Daha önce öfke konusunda örneğini verdiğimiz Tiflis kuşatması aynı zamanda yerleşik dünya ile yapılan ittifaklara da örnek teşkil eder.

626 yılında Doğu Roma ile ittifak kuran Hazarlar⁵⁶⁴ 628 yılında Derbenti geçerek Albanlar ülkesine sefere çıktı. Bunun nedeni ise bir sene önce yaptıkları yağma akınlarından büyük gelir elde etmeleridir. Hüsrev her ne kadar yağma yapmayı bırakıp Heraklios'un vaat ettiklerinin iki katını önerse de kabul görmemiştir.⁵⁶⁵

⁵⁶³ Dokur, Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri, s. 108 - 113.

⁵⁶⁴ Dönemin ana kaynakları bölgede yaşayan Türkler için Hazarlar ifadesini kullanmaktadır. Türk devletinin batı kısmında yaşayanların bu isimle alınması ve Hazarların Göktürk bağlarına dair ayrıca bknz: Karatay, Hazarlar, s. 1 - 3.

⁵⁶⁵ Albanlar Tarihi, s. 144.

Kendine bağı kavimlerden ve çevreden genç yaşlı demeden çok büyük ordu toplayarak yola çıkan T'ung Yabgu, Tiflis'e doğru ilerlerken hiçbir zorlukla karşılaşmamıştır. Çor kentini ele geçirirken yaydığı dehşet ve korku onun rahat ilerlemesinde önemli bir etkindir. Göktürk ordusu önünde insanlar dağlara ovalara kaçışırken etrafı çok rahat bir şekilde yağmalayıp ganimet elde etmekteydi. Doğu Roma imparatoru ile buluşma anı ise Tiflis önlerinde olmuştur. Verilen ziyafette arada evlilik bağı kurulacağına dair söz verilmiştir.⁵⁶⁶

Tiflis kuşatması başladığı zaman sanki orada yaşayan halk farklı bir ruh haline bürünmüştür. Bütün korku ve panik havası bir anda yok olmuştur. Kaleyi muazzam bir şekilde savunurken iki orduya da ağır kayıplar vermişlerdir. Üstelik işi dalga geçme boyutuna getirerek yabgunun suratını büyük bir balkabağının üstüne çizmişlerdir. Göktürk ordusunda öfke çok büyüktür lakin elden bir şey gelmemektedir. Müttefik Herakleios kışın yaklaşmasından dolayısıyla yabguya şimdi gidip baharda tekrar gelmesini söyledi. Oğlunu kırk bin askerle orda bırakan yabgu memleketine dönerken Herakleios İrağın kuzeyine doğru yola çıkmıştır.

Kaynakta kuşatma ile ilgili şunları anlatır:

Düşmanların akını bundan sonra sele dönüp Gürcü topraklarına yayıldı ve debdebeli, çiçeklenen meşhur ve büyük ticaret merkezi olan Tiflis şehrini ihata edip muhasaraya aldı.

.Bunu işiten büyük imparator Heraklius bütün ordularını seferber edip müttefiki ile birleşti. Onlar görüşmelerine çok sevinip birbirlerine hükümdar hediyeleri takdim ettiler.

...Kale surlarını söküp dağıtmak için kocaman taşlar atan ve Bizans ustaları tarafından dört tekerli muhtelif mancınıkları ve bu gibi başka aletleri gördü. Taş ve toprakla doldurulan deri tulumlarla şehrin bir bölümünü çevreleyen Kür nehrinin sularını geriye akıtmak şehri su altında bırakmak istemelerini gördü.

...Bundan sonra büyük ve kinli imparator Heraklius işlerini düzene sokup yardıma gelen adama şöyle diyor: ' Bu yıl ordunla sağ ve selamet vatanına dön. Ben görüyorum ki siz bu sıcaklara tahammül edemiyorsunuz

⁵⁶⁶ Albanlar Tarihi, s. 145 - 146.

*ve kızgın güneşli Suriye toprağında, büyük Dicle'nin sahilinde yer alan İran şahının başkentine gidip varmaya takatiniz yoktur.*⁵⁶⁷

Başarısız kuşatma sonrası balkabağı hadisesi ve Göktürklerin öfkesinden ve savaş motivasyonundan bahsetmiştik. Bu sefer olaya yerleşikler ile birlikte savaşa girme açısından bakmak gerekir. Kaynakta kuşatma esnasında Doğu Roma'nın kuşatma aletlerinin ve mancınının kullanıldığından bahsetmektedir. Bu önemli bir detaydır ve farklı sebepleri olabilir. İlk başta uzun yoldan gelen Göktürklerin kendi kuşatma aletlerini yanlarında getirememiş olmaları ve orada yenisini yapmak için vakitlerinin olmadığı düşünülebilir. Bir diğer ihtimal ise gerçekten Doğu Romalıların yapmış olduğu kuşatma aletlerinin Göktürklerinkinden daha iyi olma ihtimalidir. Burada dikkat etmek gereken bir diğer husus ise bozkırlıların kuşatmalara yabancı olmadıklarıdır. Avrasya'da pek çok şehri ele geçirmiş ve büyük imparatorluklar kurmuş bozkırlıların kuşatma yapmayı bilmemeleri ve kuşatma aletlerinden yoksun olduklarını düşünmek yanlıştır.

Yerleşik dünya ile olan bir başka ittifak örneğini yine Doğu Roma zamanında kuşatma hadisesinde görmekteyiz. İttifakların sadece devletlerin arasında olduğunu sanmak yanıltıcıdır. Kimi zaman bozkır ordularına tek bir kişinin ittifakı yetmektedir. Avar - Doğu Roma çekişmesinde bu durumun örneğini bulabiliriz. Busas isimli bir Doğu Romalı asker av esnasında Avarların eline düşer. Fidyelerini ödemeyip kendisine ihanet eden şehir halkına karşı Avarlar ile yaptığı ittifak şu şekilde anlatılmaktadır:

Hayatı karşılığında kaleyi (Appiaria) ele geçirmelerini sağlayacaktı. Yaptığı iyiliklerin bu şekilde hızlıca unutulması, insanlık dışı muameleyle reva görülmesi, kale halkının insanlık dışı muameleden hisselerini almalarını ve onlara yapacağı bu kötülüğün kendisine yarayacağını düşünüyordu. Düşmanlar büyük bir ödül aldığını düşününce şefkatli ve yumuşak bir şekilde davrandılar. Ona sadece istediği kadar değil aynı zamanda hayatını da garanti altına alacaklarına dair yemin ettiler. Onun doğal bir şekilde ölmesine imkân sağlayacaklarını da eklediler. Bunun üzerine Busas Avarlara, şehirleri ve kaleleri kolaylıkla kuşatabilecekleri ve ele geçirebilecekleri yeni bir makine yapımını öğretmeye başladı. Uzun mesafeli saldırılarda kullanılabilecek bir kuşatma makinesini hazırladı.

⁵⁶⁷ Albanlar Tarihi, s. 147 - 149.

*Kalenin düşmesinden kısa bir süre sonra Busas, kuşatma sanatına dönük, teknolojik bir makineyi barbarlara sunmakla suçlandı.*⁵⁶⁸

Avarlar, Doğu Roma'ya karşı sadece Busas isimli askeri kullanmamıştır. Avar dönemi pek çok farklı yerleşik-göçebe ittifakına örnek teşkil eder. Beşinci yüzyılın ortalarında ilk haberleri aldığımız Avarlar, Göktürklerden kaçarken Doğu Roma'ya kadar önlerine çıkan pek çok kavmi berteraf etmiş ve sonrasında ilk iş olarak elçilik heyetlerini göndermişlerdir.

Göçebe Avarlar bozkır kültürünün zorunluluklarından biri olan coğrafyayı iyi bilme avantajına sahiplerdi. Bu yüzden Kafkaslar üzerinden Balkanlara geldiklerinden kimler ile karşılaşacaklarını çok iyi biliyorlardı. Avar - Slav ittifakında önce Avar - Doğu Roma yakınlaşmasından bahsetmemiz gerekmektedir. Zira Avarların gönderdiği elçilik heyetinin amacı budur. Doğu Roma'nın Balkanlardaki Utrigur ve Kutrigurlara karşı yaşadıkları sıkıntıları biliyorlardı ve onlardan bu konuda yardım isteyeceklerine eminlerdi. I. Justinianos döneminde Balkanlardaki sıkıntıların farkında olan imparator bölgeye askeri tahkimatlar kurdurmuş ve bunları birleştirerek uzun bir savunma hattı oluşturmuştur. Fakat büyük bir imparatorluk olan Doğu Roma'nın problem yaşadığı tek sınır burası değildir. Afrika ve İtalya bölgelerine asker kaydırmak zorunda kalan Doğu Roma böylelikle Balkanları göçebelerin akınlarına karşı savunmasız hâle getirmiştir.⁵⁶⁹

M.S. 558 yılında Kutrigurların büyük Balkan akınından sonra gelen Avar elçilik heyetinin başında bulunan Kandik, Doğu Roma'nın askerlerini başka cephelere çekmek zorunda kaldığını bilmekteydi. Kendilerinin yenilmez olduğunu ve önlerine çıkan her bir kavimi helak edebileceklerini imparatora bildirmiştir. Bunun karşılığında ise yıllık vergi ve yaşayabilecekleri verimli araziler talep etmiştir. Bizans kaynakların imparatorun ileri yaşından dolayı savaşmamayı tercih ettiğini söylese de iki tarafta gerçek nedeni bilmektedir. Yapılan müzakerelerden sonra ipek elbiseler ve farklı altın hediyeler Avarlara gönderilmiştir. Daha sonra Avarlar yapılan antlaşmaya sadık kalarak ilk önce Utrigur sonra Zalileri ve Sabileri mağlup ederek kendi tebaalarına katmışlardır.⁵⁷⁰

⁵⁶⁸ Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 124-125.

⁵⁶⁹ Georg Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, 9. Basım, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2017, s. 66.

⁵⁷⁰ Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 41.

Doğu Roma ve Avar ittifakı, Doğu Roma'nın klasikleşmiş kavimleri birbirine karşı kışkırtma politikası yüzünden çok uzun sürmedi. Doğu Roma bir taraftan Avarlara hediye adı altında vergi gönderirken diğer yandan Slavları Avarlara karşı kışkırtıyor, aynı zaman da Balkanlardaki mevzilerini güçlendirerek savunma savaşı hazırlıkları yapıyordu. Bunlarla kalmayan Doğu Roma aynı zamanda Gepidlerin yaşadığı Sava ve Drava Nehirlerinin arasındaki bölgeyi Avarlara güvenli ve boş bölge diye vermişti. Avar hakanı Bayan bütün bunların farkındaydı fakat hem Franklarla hem de Doğu Roma'nın kışkırttığı Slavlarla aynı anda mücadele edemeyeceği için durumu sineye çekti ve uygun zamanı beklemeye başladı.

Babası I. Justinianos'un ölümünden sonra tahta geçen II. Justianos'a Avarlar hemen bir elçilik heyeti gönderdi ve vergi artışı talebinde bulundular. Genç imparator Avarların bu isteklerini göz ardı etti.⁵⁷¹ İmparatorluğunun durumundan ve diplomasiden habersiz olan genç imparator Avar elçilerini tersledi. Bu dönemde denge politikasını bırakan genç imparator, imparatorluğun askeri gücünü kuzeye kaydırarak sınırlarını kontrol edebileceğini düşündü.

II. Justianos'un Avarları bu şekilde terslemesinin ve korkmamasının altında yatan sebeplerden bir diğeri de Frank - Avar mücadelesidir. Fakat M.S. 566 yılında Bayan, Franklara ağır bir darbe vurdu. Ardından yine yerleşiklerle Lombardlarla ittifak yaparak Gepidleri yendiler ve böylelikle Doğu Roma'nın kışkırtma taktiği çökmüş oldu. M.S. 568 yılında gelen Göktürk elçileri Avar-Doğu Roma arasındaki ittifak-mücadele şeklinde seyreden ilişkiden haberdardı ve Doğu Roma'yı Avarlar ile ittifak kurmamaları konusunda tehdit ile karışık uyarıyorlardı. Avarlar ise bu dönemde dış tehditleri bertaraf etmişlerdi ve gözlerini Doğu Roma'nın Sirmium Kalesine çevirmişlerdi. Bayan, emrindeki 10.000 Kutrigur akıncısına Sava'yı geçip Dalmaçya kıyılarını

⁵⁷¹ "Hem yalvarıp hem böbürlenerek bu şekilde istediğiniz şeyleri alacağınızı düşünürken, amaçlarınızda başarısızlığa uğradınız. Bizi ne iltifatlarınızla kandırabilirsiniz ne de tehditlerinizle korkutabilirsiniz. Fakat size babamın verdiğinden daha fazlasını vereceğim. Kibriniz normal olanın ötesine geçmiş ve ben sizlere uygun davranmayı öğreteceğim. Disiplinsiz ruhları ıslah eden ve tabiri caizse, onları eğiten, yıkama yönelik hevesli aceleciliklerini kontrol altına alan; kendi isteklerine düşkün olduğu için gerekli parayı tedarik edenden daha büyük bir velinimet olacaktır. İkincisi bir arkadaş gibi görünse de kendilerine menfaat sağlayanları hemen ortadan kaldırmak için en küçük bir bahaneyi kullanacaktır. Şimdi bizden en büyük değere sahip olan hediyeyi – yani hayatlarınızı – ve Roma altını yerine, hayatta kalmanızı sağlayacak dehşetimizi alarak buradan ayrılın. Sizinle ittifak kurmaya hiç ihtiyacım yok, sizler de bizden bizim vermek istediklerimizin dışında hiçbir şey alamayacaksınız ve hizmetlerinizin karşılığı olarak, umduğunuz gibi bizden vergi değil ücretsiz bir hediye olarak bunu alacaksınız." Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 46 - 47

yağmalamalarını emrettiğinde asıl amacı kendi gücünü göstermektir.⁵⁷² Doğu Roma iki farklı göçebe toplumu tarafından hem diplomatik hem askeri olarak sıkışıp kalmıştı.

II. Justianus'dan sonra tahta çıkan Tiberios "*Sirmium şehrini teslim etmektense, iki kızımдан birini Kağan'a vermeye hazırım*" diyerek kağanı reddetti.⁵⁷³ Sirmium'u almaya karar veren Bayan, şehrin etrafına karargâhını kurdu ve dış dünya ile olan bütün bağlantısını kesti.

Şehrinde bulunan bir tuğla üzerinde yazan "*Tanrım! Şehre yardım et, Avarları geri püskürt, Roma'yı ve bunu yazanı koru*" cümlesi kuşatmanın ne kadar çetin geçtiğine işaretir.⁵⁷⁴ Tiberios ölmeden hemen önce Sirmium kentini Avarlara bıraktı ve böylelikle Balkan fetihleri için Avarların önünde hiçbir engel kalmadı.

Bu esnada Balkan tarihine yön veren olaylardan biri olan Slavlaşma hareketi başlamıştı. İki yüz yıldır Kutrigurlar ile birlikte Balkanlara akınlar düzenleyen Slavların⁵⁷⁵ Avarların tam olarak kontrolü altına girip girmedikleri kesin değildir. Kimi araştırmacılar, Slav kabileler federasyonunun Avarlara tabi olduğunu düşünürken kimisi Slavların Avarlara karşı bağımsız olduğunu düşünmektedir. Genel görüş ise Balkanların kuzeydoğu köşesinden gelen Slavların Avarlardan bağımsız hareket ettiği, kuzeybatıdan gelenlerin ise Avar tebaası olduğu yönündedir⁵⁷⁶

Sirmium'un düşmesi ile birlikte Balkanlar yoğun bir Slav akınına maruz kaldı. Doğu Roma hâlâ Sasaniler ile mücadele içinde olduklarından en ufak Slav çeteleri bile direniş ile karşılaşmıyor elde ettikleri topraklara yerleşiyorlardı. Bu dönemde Balkanların Slavlaşması büyük bir hız kazandı.⁵⁷⁷ Efesli Ioannis Slav işgallerini şu şekilde aktarır:

"İmparator tiberius'un saltanatının üçüncü yılında mel'un Slavlar ulusu imparatorluğu istila etti. Bütün Yunanistan, Teselya ve Trakya eyaletleri üzerinden geçti; birçok şehir ve şatoyu aldı; memleketi yaktı, tahrip ve yağma etti ve oralarda sanki kendi toprağındaymış gibi

⁵⁷² Akdes Nimet Kurat, "Avarlar," **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXVI, Sayı: 1, 2011, s. 81 - 110.

⁵⁷³ Kurat, "Avarlar," s. 89.

⁵⁷⁴ Herşak, "Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış," s. 1227.

⁵⁷⁵ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 66.

⁵⁷⁶ Tibor Nivkovi, "Avarlar ile Slavlar Arasındaki İlişkiler," **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 1145 - 1149.

⁵⁷⁷ Ostrogorsky, Bizans Devleti Tarihi, s. 75.

*korkusuzca yerleşti. Ve bu dört yıl boyunca sürdü. Uzun sur'a kadar her bir şeyi harap ettikler, ateşe verdiler, imparatora ve özel kişilere ait bütün sürüleri, binlerce hayvanı zaptettiler ve şu ana kadar, korkusuz ve kuşkusuz, Roma eyaletlerinde rahatça yerleşmiş bulunuyorlar, talan ediyorlar, yakıyorlar, öldürüyorlar. Zengin oldular; gümüşleri, altınları, sürüleri, atları, sayısız orduları var. Ve savaşmayı Romalılardan daha iyi öğrendiler.*⁵⁷⁸

Göçebe-yerleşik anlaşmalarını ve ortak askeri harekâtlarının en büyüklerinden biri M.S. 626 yılında yapılan İstanbul kuşatmasıdır. M.S. 626 yılında Doğu Roma'nın içinde bulunduğu zor durumdan artık faydalanması gerektiğini düşünen Avar kağanı büyük bir ordu ile yola çıkmıştı. İstanbul'u tek başına kuşatıp alamayacağını bilen kağan M.S. 622 - 626 yılları arasında Sasaniler ile anlaşp, kuşatma hazırlıklarını yapmıştır. Bu anlaşmasının nerede, ne zaman ve ilk elçiyi kimin gönderdiğine dair kesin bilgiler günümüze ulaşmamıştır. Howort, Sasani hükümdarı Şahrbaraz'ın Avarlara elçi gönderdiğini düşünür.⁵⁷⁹

Antlaşmaya göre Sasani ordusu Kadıköy sahillerine gelecekti. Gemileri olmadığı için Tuna'daki Avar donanmasının da birlikte getirmelerini teklif ettiler. Böylece şehir hem karadan hem denizden kuşatılmış olacaktı. 626 yılında buluşma ve kuşatma gerçekleşecekti.⁵⁸⁰ Avarların İstanbul kuşatmasını Psidialı George (7. yüzyıl), Synkellos Theodore (810-811), Theophanes (760-818) ve Psikopos Nikephorus (829) isimli tarihçiler anlatmıştır. Ayasofya diyakozu ve gözetmeni ve şair Pisides *Bellum Avaricum* isimli 502 dizeden fazla mısradan oluşan bir ilahi bestelemiştir.⁵⁸¹

İstanbul'a doğru yola çıka Avar ordusunda sadece bozkırlılar değil aynı zamanda Slavlar-Gepidler ve Oğurlar da bulunmaktaydı.⁵⁸² Sasani hükümdarı ise yabancılardan, yerlilerden ve kölelerden çok büyük bir ordu hazırlayarak Doğu Roma üzerine yürümeye başlamıştı. Sasaniler Kadıköy'e karargâh kurdukları zaman Heraklios kuzeyden ve güneyden kısaç altına girmiş oldu. Avarlar Trakya, Edirne ve oradan

⁵⁷⁸ Agueste Bailly, **Bizans Tarihi I. Cilt**, çev. Haluk Şaman, Tercüman, İstanbul, s. 110.

⁵⁷⁹ H. H. Howorth, "The Avars," **Journal of the Royal Asiatic Society**, Vol: 21, Issue: 4, 1889, s. 781.

⁵⁸⁰ Hüseyin Namık Orkun, **Türk Tarihi**, Akba Kitabevi, Ankara, 1946, s. 106.

⁵⁸¹ Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 4.

⁵⁸² Bu durum aynı zamanda daha önce anlattığımız bozkır ordularının etnik yapılarının nasıl olduğuna dair örnek teşkil eder.

Uzun Sura geldiklerinde 29 Haziran 626'ydı. Bu noktada Avarların harcanak kaynak miktarını gözeterek hızlı olması gerekiyordu. Kuşatan, kuşatılana göre bir miktar daha rahattır ve iyi bir komutan kuşatmanın ne kadar süreceğini bilir ve ne kadar erzak gerekeceğini hesaplayarak yola çıkar.⁵⁸³

Kuşatma uzun sürerse Avarlar için felakete dönüşebileceğini bilen kağan, Doğu Roma ordusunu dışarıya çekmek ve şehri hızlıca ele geçirmek için on gün boyunca ortadan kaybolarak bir şaşırtmaca denedi. Doğu Roma kısmi de olsa bu tuzağa düştü. Hazırlıksız dışarı çıkan ufak grupların bir kısmını öldüren Avarlar bir kısmını esir etti. Daha sonra Galata'da bulunan ve kutsal sayılan Maccabees Kilisesini ateşe veren Avar öncüleri aynı zamanda, müttefikleri Sasanilere geldikleri ve savaşa hazır oldukları mesajını verdi. Karşı bir ateş ile cevap veren Sasanilerde artık savaşa hazırды.⁵⁸⁴ Avarların yarattığı terör şehirde panik havasına sebep oldu.

Kağan 31 Temmuz günü hücumla geçti. Savaşın üçüncü günü en ağır geçen günüydu. Polyandriyon (bugünkü Mevlevihane) kapısından, Pempton (Sulukule) kapısına kadar askerlerini dizdi ve bu bölgeden saldırıya başladı. Slavlar Avar ordusunun piyon görevini görüyordu. Yakın kuşatma silahlarından biri olan koçbaşlarını Slavlara kullandırtıyordu. Üstelik kaynaklar, Slavların yeterli askeri teçhizata sahip olmadığını söylüyor. Slavlar piyon olarak kale surlarında düşmanı oyalayıp ölmeye devam ederken Avar askerleri ise kuşatma kulelerini yerleştirme çalışıyorlardı. Paschale'e göre Avar ordusu 30.000 kişiden oluşmaktaydı. Pisides'e göre ise bu sayı 80.000 civarındaydı.⁵⁸⁵ 3 Ağustos'ta kağan Sasani askerlerini kendi tarafına getirmek için Slavlara yaptırdığı kanoları kullanmaya karar verdi fakat bu operasyon Doğu Roma donanmasının ters rüzgâra rağmen Sasani askerlerini yakalayıp imha etmesiyle sonuçlandı.

Kuşatma uzadıkça durumun kötüye gittiğini bilen kağan son büyük saldırısını yapmaya hazırlanıyordu. 7 Ağustos günü genel taarruz başladı. Denizden ve karadan kuşatılan şehir son direnişini yapıyordu. Avarların denizden yapacağı hareketi ve Slavları harekete geçirecek şifreyi öğrenen Sergios savaşın seyirini değiştirdi. St. Nicolas kilisesindeki ateşi Avarların yaktığını düşünen Slavlar, Doğu Roma tarafından

⁵⁸³ Sun-Tzu, s. 5 - 7.

⁵⁸⁴ Chronicon Paschale 284 - 628 AD, s. 171.

⁵⁸⁵ Chronicon Paschale 284 - 628 AD, s. 173.

tuzağa düştü ve kılıçtan geçirildi. Yüzerek kaçmaya çalışan Slavları ise kağan öldürüyordu. Kuşatma Avarlar için başarısızlıkla sonuçlanmıştı. Avar ordusu dağılmış Slavların büyük bir kısmı imha edilmişti. Çekilme esnasında kuşatma aletlerini kaplayan yanmaz derileri kaldırıp yaktıran kağan hâlâ Doğu Roma'yı tehdit ediyordu. Kağan giderken *“Korktuğum için geri çekildiğimi sanmayın, erzak sıkıntısı çekiyorum ve size uygun bir zamanda saldırmadım. Erzak için gidiyorum fakat geri geldiğimde bana yaptıklarınızı size iade edeceğim”* tehdidini savurmaktan geri durmadı.⁵⁸⁶

Avarların siyasi tarihinin büyük çoğunluğu geldikleri bölgenin yerli ya da göçebe toplulukları ile ittifaklar kurarak ya da mücadele ederek geçmiştir. Utrigur ve Kutrigur gibi yerli topluluklara karşı Doğu Roma ile anlaşmalar yapmışlar, Doğu Roma'ya karşı ise Slavları ordularının ön saflarında piyon olarak kullanırken aynı zamanda Sasaniler ile birlikte İstanbul kuşatmasını gerçekleştirmişlerdir. Avarlar merkez noktadaki şehir ve kaleleri kuşatırken ise muhasarayı kolaylaştırma yollarından biri olan dil bulma yoluna gitmişlerdir. Bu örnek ittifakların sadece devletler nezninde değil kişiler özeline kadar inebileceğinin ve işe yarayabileceğinin ispatıdır.

Bozkırlılar sadece sefere çıktıkları zaman ya da kuşatmaya gittiklerinden ittifaklar kurmamışlardır. Bazen başka bir devletin içinde yaşanan kaos ya da isyan onların ittifakını zorunlu hale getirmiştir. İçerideki problemler artık kontrol edilemez noktaya geldiği zaman, savaşmayı iyi bilmeleri ile ün salmış bozkırlıların yardımına ihtiyaç duyulmuştur. Bu durumun örneklerinden biri Çin'in kalbinde çıkmış ve dünya tarihinde en çok insanın öldüğü isyanlardan biri olan An lu-shan isyanıdır. T'ang Hanedanlığı döneminde çıkan bu isyan Doğu Avrasya'nın kaderine yön vermiştir.⁵⁸⁷

⁵⁸⁶ Chronicon Paschale 284 - 628 AD, s. 171.

⁵⁸⁷ An lu-shan'ın etnik kökeni hakkında pek çok farklı iddia vardır fakat ortak görüş melez olduğu şeklindedir. Bknz. Gumilëv, Eski Türkler, s. 469. Pulleybank eserinde babasının Soğd askeri, annesinin ise A-shih-te boyundan gelen bir Türk beyinin kızı olduğunu söylemektedir. Bknz. Edwin G. Pulleybank, **The Background Of The Rebellion Of An Lu-Shan**, Oxford University Press, London, 1955, s. 19. Daha önce toplumsal yapıyı anlatırken Bozkır toplumlarının dışarıdan gelen damatlara sıcak baktığından ve gelişip ilerleme için bu tür uygulamaların olduğundan bahsetmiştik. Bu şekilde gelen bir damat en fazla 2 ya da 3 kuşak içerisinde asimile olup kendisi de bozkırlı hale gelmektedir. Bir Türk boy beyinin Soğd asıllı bir askerle evlenmesi fikri bu açıdan tutarlıdır ve olasıdır. Çin kaynaklarında An lu-shan hakkındaki bilgilerin çelişkili, barbar ve kötü biri olarak verilmesinin altında yatan sebep kuşkusuz ki T'ang Hanedanlığının görkemine derin bir yara açmasıdır. Kaynakta An lu-shan'ın karışık bir barbar olduğu ve çocukluk adının Ya-lo-shan olduğunu yazmaktadır. Annesi A-shih-te klanından bir şamandır. Hiç oğlu yoktur ve Ya-lo-shan için dua eder. Tanrı duasını kabul eder ve Ya-lo-shan doğar. O geçen

An lu-shan isyanı tek boyutlu bir isyan değildir. İsyanın altında ekonomik, siyasi ve askeri sebepler vardır.⁵⁸⁸ M.S. 751 yılında yapılan Talas savaşında Tarım bölgesinin kaybedilmesi, T'ang Hanedanlığına büyük bir ekonomik darbe vurmuştur. Aynı zamanda General Kao Hsien-chi'nin birkaç bin asker ile canını zor kurtarması ordunun büyük bir bölümünün imha edildiğine işaret eder.⁵⁸⁹

M.S. 755 yılının Kasım ayında başlayan isyan çok hızlı bir şekilde büyümüştür. İmparator An lu-shan'ın oğlunun kellesini alarak ve iki ordu göndererek isyanı bastırmaya çalıştı fakat başaramadı. İmparator sarayında kısılı kalmıştı ve onu koruyan hassa ordusu bile kontrolden çıkmıştı. Batı taburları imparatora sadıktı fakat sayıları azdı ve güçleri yetersiz olduğundan dış komşulardan yardım almak için elçiler göndermeye karar verdiler.⁵⁹⁰

T'ang Hanedanlığı yerleşik-göçebe ittifakı bu noktadan sonra oluşmaya başladı. 756 yılında Uygurlardan yardım talebinde bulundular.⁵⁹¹ M.S. 756 yılının Ekim ayında Uygurlar harekete geçtiler. Moyançur-han önderliğindeki Uygurlar ilk olarak Tonra kabilesini ortadan kaldırdı. Daha sonra merkezi boş bırakmamak adına geri dönen Uygur hakani bir sonraki yıl oğlunu 4.000 asker ile birlikte Çin'in içine gönderdi. Çin, sadece bozkır halklarından medet ummamış, aynı zamanda Arap ve Hintli paralı askerleri de kullanmıştır.⁵⁹² Bu karma ordu isyana karşı başarılar kazanıyordu. Bu durum karşısında An lu-shan'ın ordusunda disiplin bozulmuştu. Üstelik kendisi de daha katı ve sert kararlar almaya başlaması, askerleri arasındaki ona duyulan güvenin

kırmızı bir ışık yanında parlar Eğer Türk destanlarına çok azda olsa aşıkârsak hikâye bize birçok destandan tanıdık gelecektir. Özellikle burada olduğu gibi menşei kökenli efsanelerde ışık fenomeni çok kullanılmaktadır. Işık tanrıyla kahramanlar arasında bir arabuluculuk görevi üstlenmektedir. Bkz. Fuzuli Bayat, **Türk Mitolojik Sistemi** 1,1. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007, s. 194. Oğuz boylarının oluşumunda mavi ışık içinde inen kızın Bozok kolunu kurması, Cengiz Han'ın annesinin karnına giren ışık gibi örnekler verebiliriz.

⁵⁸⁸ Konumuzun dağılmaması amacıyla burada isyanın çıkış sebeplerini uzun uzadıya yazmadık. Zaten bu konu ayrı bir tez çalışmasıdır ve bu konu hakkında pek çok kitap yazılmıştır.

⁵⁸⁹ Turgut Almas, **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 136.

⁵⁹⁰ Gumilëv, Eski Türkler, s. 470 - 472.

⁵⁹¹ Uygurlar her ne kadar yerleşik yaşayan bir bozkır kavimi olarak bilirse de yükseliş döneminde hala bozkır savaşçılıklarını korudukları ve güçlü bir devlet oldukları için Çin'in yardım isteyebilecekleri bir topluluktu. Tabi Uygurlarda Çin'in derdine derman olmak için değil kendi çıkarlarını gözettilikleri için bu yardım çağrısını kabul ettiler. An lu-shan'ın ordusu oluşturan askerlerin büyük bir kısmı aynı zamanda Çin imparatorluğunun askeri idi ve bu orduyu bozguna uğratıp ortadan kaldırmak aynı zaman da Çin ordusunu ortadan kaldırmaktı. Aynı zamanda Çin'in içerisinde yapılacak olan bir savaş bol ganimet ve yağma anlamına geliyordu. Bkz. Gumiliev, Eski Türkler, s. 472. Bu noktada Uygurların hala göçebe hayat tarzının ortaya çıkardığı ihtiyaçları gözettiliğini söyleyebiliriz.

⁵⁹² Saadettin Y. Gömeç, **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Basım, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011, s. 75.

kaybolmasına yol açmıştı. M.S. 757 yılında danışmanı Yen Ch'üan ve Li Chou-er An lu-shan'ın çadırına girerek onu öldürdüler. Daha sonra oğlu isyanı devam ettirmeye çalışsa da başarılı olamadı ve M.S. 762 yılında isyan fiilen sona erdi.⁵⁹³

Ortak düşmana karşı geçici müttefiklerlik antlaşmalarından kaçınmayan göçebeler, tarihin farklı dönemlerinden düşmanlarına karşı ittifak yapabilecekleri yerleşik ya da diğer göçebe kavimleri arayıp bulmuşlardır. Kimi zaman ise onlar bozkırlıları bulmuştur. Yapılan ittifaklar her zaman devletlerarasında olmamıştır. Avar döneminde Busas örneğinde gördüğümüz gibi kimi zaman bir kişinin ittifakı bile karşı tarafa üstün gelmeye yeterli olmuştur. Kimi zaman ise toplumsal, askeri ve teknolojik olarak daha az gelişmiş olan kavimler ittifak yapmaya zorlanmıştır. Sasani-Avar ittifakı gibi yerleşik dünyayı ve göçebe dünyayı temsil eden ittifaklar ise İstanbul kuşatması gibi tarihe yön veren büyük kuşatmaların yapılabilmesine olanak sağlamıştır. Kurulan ittifaklar nasıl ki sadece kişiler ya da devletler özelinde değilse, kurulma nedenleri de tek taraflı değildir. Birliktelik kimi zaman bir meydan savaşı için yapılırken, kimi zaman kuşatma, kimi zaman ise zorda kalan bir yerleşik imparatorluğa yardım etme amacıyla yapılmıştır.

2. Sürat ve İntikal Kavramının Değerlendirilmesi

Savaşta hız çok önemlidir. Orduların bir yerden bir yere güvenli ve hızlı şekilde ilerlemesi savaşların kazanılmasında büyük önem arz eder. Romalılar bunu bildikleri için ordularının bir cepheden diğerine rahatlıkla gitmeleri için olağanüstü üstü bir yol ağı kurmuşlardır. Bu ağ sayesinde ağır zırhlı ve piyadelerden oluşan Roma ordusunun günde 20 ile 23 km yol gidebildiklerinden bahsetmiştik.⁵⁹⁴

Bozkır ordularının büyük kısmının süvari adını verdiğimiz adlı askerlerden oluştuğunu daha önce belirtmiştik. Yaşam tarzlarında ve geçim kaynaklarında atın yadsınamaz yeri, onu savaş alanlarında bir silah olarak kullanmalarına da kapı açmıştır. Yekpare hareket eden piyadelerin harekâtlar sırasında süratleri, bir noktaya gidiş-geliş zamanları ve mesafe kavramları süvarilerden müteşekkil bozkır ordularına nazaran daha farklıdır. Bu farklılık çoğu zaman bozkır ordularına büyük bir avantaj sağlamıştır. Bu

⁵⁹³ Gumilëv, Eski Türkler, s. 475.

⁵⁹⁴ Hildinger, s. 17.

avantaj kimi zaman kendilerinden çok daha kalabalık orduları yenmelerine kimi zamansa düşmana hiç ummadıkları yerde ve ummadıkları zamanlarda pusu kurmalarına olanak sağlamıştır.

Atın bozkırlılar ve özellikle Türkler için ne kadar kıymetli olduğunu tarihin farklı dönemlerinden yazılmış pek çok ana kaynaktan öğrenebilmekteyiz. Batı Roma'nın devlet adamlarından ve rahiplerinden biri olan Sidonius'tan aktaran Nemeth şunları bildirir:

*"Anasının yardımından yeni kurtularak ayakta durabilen bir Hun çocuğunun yanbaşıda, hemen eğilenmiş bir ata rastlanır. Bunlarda süvari atında yapışmış gibi oturur. At, başka bir kavmi sadece sırtında taşır, fakat Hun kavmi at sırtında ikamet eder."*⁵⁹⁵

Cahiz'de halifenin savaş sanatında ileri gelenlere sorduğu yüz Harici'ye karşı mı, yoksa yüz Türk'le mi karşılaşmayı istersiniz sorusuna cevaben Humayd b. Abdül-Hamid, Türklerin vasıflarını sıralarken Türklerin atla ne kadar içli dışlı olduğunu ve atı ordularında ne kadar etkili bir şekilde kullandığını bu cümlelerle ifade etmiştir:

*Türkler ve Horasanlılar atlı ve süvaridirler. Orduların en mühim vazifesi atlılara ve süvarilere düşer. Geri çekilerek tekrar hücum edenler onlardır. Süvariler düşman ordusunu tomar durer gibi düren ve saç dağıtır gibi kimselerdir... At kışneten, tozkoparan, at süren, elbiselerinden ve silahlarından rüzgârın ses çıkarttığı, nal sesleri çıkartan, istedikleri zaman düşmana yetişen takip olundukları zaman kaçıp kurtulan onlardır."*⁵⁹⁶

Doğu ve Batı kaynaklarında Türklerin binicilikte ne kadar usta olduğunu ve atlarıyla uyumlu bir hayat yaşadığına dair pek çok farklı bilgi bulunmaktadır. Hepsinin ortak noktası ise atın sağladığı avantajları iyi bilmeleri ve onu çok iyi kullanmalarındır. Şüphesiz ki atın kullanımının bu kadar yaygın olması göçebe hayatın getirdiği bir zorunluluktur. Göçebe hayatın bir tercih olmadığı gerçeğini göz önüne aldığımızı zaman atsız bir hayat göçebeler için pek olası değildir.

Atla birlikte gelen ve bozkırda farklı bir değer kazanan mesafe kavramı şüphesiz ki meydan savaşlarında büyük önem arz etmektedir. Süvarilerden oluşan ordular

⁵⁹⁵ Gyula Németh, **Atilla ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, DTCF Yayınları, Ankara, 1982, s. 81.

⁵⁹⁶ El-Cahiz, s. 55.

düşman gelmeden önce savaşacakları alanı seçme hakkında sahip olurlar. Aynı zaman da meydan savaşının yapılacağı yere hâkim yüksek tepeleri ele geçirebiliyorlardı.

Bu durum sadece meydan savaşlarında değil aynı zaman da kuşatmalarda da geçerliydi. Atın verdiği hız ve uzak mesafeleri çabuk kat etme özelliği sayesinde şehirler ve kaleler sürpriz şekilde kuşatılıyor ve ele geçiriliyordu. Moğolların Gizli Tarihinde bu durumla ilgili şöyle bir örnek vardır:

*Cebe Dung-cang şehri üzerine yürüdü; Dun-cang'a yaklaştı ise de şehri hücumla alamayıp geri döndü. Fakat, altı günlük bir (geri yürüyüşten) sonra birer yedek at aldırarak mecburi yürüyüşke tekrar hedefine geldi ve hazırlıksız bulunan şehri zapt etti.*⁵⁹⁷

Bozkırlıların hızlarının diğer ordulardan fazla olmasının altında yatan sebep sadece tek atla yola çıkmamalarıdır. Bozkır orduları sefere çıktıkları zaman her bir asker yanında en azından üç-dört yedek at bulundurur. Her gün farklı bir ata binerek uzun mesafeleri sadece bir atı yorarak kat etmezler. Bu yüzden bozkır orduları günde 60 ila 90 km yol kat edebilir. Her yürüyüş sonraki ordugâh hazırlayıp geceyi güvenli geçirmek zorunda kalan piyade orduları için düşman her an her yerden gelebilir ve yürüyüş esnasında kendilerini bir anda savunmasız bulabilirler.⁵⁹⁸

Sürat ve intikalin diğer ordularda farklı olması onların hareket ve sevk kabiliyetlerini de etkilemiştir. Hantallığa yer olmayan bu yaşam ve savaş tarzında askerlerin kendi iaşelerini kendileri taşımaları gibi zorunlu uygulamalar doğal olarak ortaya çıkmıştır. Zaten ağır olan piyadeye dayalı ordular lojistik desteklerini arkadan gelen büyük kervanlarla ya da sefer sırasında çevreyi yağmalayarak karşılamışlardır. Burada bozkır ordularını onlardan ayıran nokta büyük lojistik destek sağlayacak ve orduyu yavaşlatacak uygulamalara yer vermemeleridir. Her bozkır askeri yedek atından silahına kadar yanında taşımak zorundadır. Aynı zamanda yemeklerini de yanlarında taşırlar. Konuyla ilgili Ammianus şunları söyler:

⁵⁹⁷ **Moğolların Gizli Tarihi**, 2. Basım, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1986, s. 169.

⁵⁹⁸ Hildinger, s. 17.

... Ne ateşe nede tadı güzel yemeklere ihtiyaç duyarlar. Her hangi bir hayvanın yarı pişmiş etini bacakları ile atlarının arasına koyarak ısıtırlar ve yerlerdi.⁵⁹⁹

Atlarıyla birlikte yaşamlarını sürdüren bozkırlılar doğal olarak her alanda onlardan faydalanmışlardır. Sadece at değil, kullandıkları uzun menzilli silahlar da onların savaş stratejilerinin şekillenmesinde önemli rol oynamış böylelikle kendilerinden sayıca çok üstün olan ordulara karşı ezici üstünlükler sağlamayı başarmışlardır.

3. Savaş Seçenekleri

3.1. Psikolojik Yıpratma

Çok fazla insan beslemeyen Avrasya'da yaşayan kavimlerin orduları da buna nazaran çok kalabalık değildir. Bu yüzden düşmanlarını yenmek için farklı stratejiler ortaya koymak zorundadırlar. Bunların başında savaş başlamadan önce düşmanı psikolojik olarak yıpratma gelmektedir. Savaş öncesi yapılan bazı hareketler daha savaş başlamadan düşmanın zor durumda olduğunu ve savaşı kaybedecekleri imajını vermeye yönelik olarak bozkır orduları tarafından uygulanmıştır. Bunların başında gürültü çıkarmak gelir.⁶⁰⁰

Bu duruma bir örnek Avar döneminde rastlanır:

*Savaşın başlangıcında, Avarlar uyumsuz sesler karmaşası çıkarmayı ve yaygara çıkararak davullarını çalmayı, bu tür bir gürültü ile Romalıları sersemletmeyi ve korkutmayı planladılar. Bonos bunu önceden öğrenince, ilerleyen zamanlarda askerlerine açıkladı ve bu sayede aniden çıkan gürültüden korkmadılar. Fakat onları neyin beklediğini düşünmek, beklentileri doğrultusunda nelerin olacağına aşina olmalarını sağladı. Davulların sesini duyunca, onlar da karşılık olarak kalkanlarına vurdular, savaş narası attılar, zafer şarkısı söylediler ve ahşaptan yapılmış su mataralarına vurdular.*⁶⁰¹

⁵⁹⁹ Marcellinus, s. 578.

⁶⁰⁰ Peter B. Golden, **Studies on the Peoples And Cultures of the Eurasian Steppes**, ed. Cătălin Hriban, Romanian Academy Institute of Archaeology, Bükreş, 2011, s. 96.

⁶⁰¹ Mangaltepe, Bizans Kaynaklarında Türkler, s. 114.

Gürültü çıkarmanın en önemli noktası kalabalık bir ordu imajı vermektir. Bir ordu yaklaşıyorken ne kadar gürültü çıkartırsa o kadar kalabalık olduğu düşünülür ve bu durum karşı taraf için korkutucu bir hal alır. Bir bozkır askerinin minimum üç at ile yol çıktığını bilmekteyiz. Bozkır askerlerinin sefere ya da kuşatmalar için yola çıkarken en az üç at ile yola çıktığını bilmeyen orduların gözünde sayı dört ile çarpılmaktadır. Cengiz Han döneminde ordugâhta her bir askerın fazladan ateş yakması psikolojik yıpratma örneğidir.⁶⁰²

Carpini, Moğolların nasıl kale kuşattıklarını anlatırken bize psikolojik baskının örneğini de verir:

*Sefer sırasında yol üzerinde bir kale ile karşılaştıklarında, geçit vermeyen kazıklar çakıp, daha başka engeller de koyarak kaleyi kuşatma altına alırlar. Bu suretle kaleye giriş ve çıkışları engellemiş olurlar. Bundan sonra mancınıklarla taş atarak ve ok fırlatarak gece gündüz durmadan baskı altında tutarlar. Bu şekilde kaleyi savunanlara bir an bile olsun dinlenme imkânı vermezler. Moğolların kendileri ise orduyu bölüklere ayırıp, bir kısmı hücum ederken, diğerleri dinlenme fırsatı bulurlar.*⁶⁰³

Düşmanı sürekli baskı altında tutmak, çıkarttıkları gürültüyle ve kalenin veya şehrin içini sürekli taciz ederek oluşturdıkları baskı daha sonra yapacakları topyekûn taarruzun hazırlık aşamasıdır. Burada düşmana hiçbir şekilde dinlenme fırsatı vermemek, yorgunluk ve bitkinlik haliyle düşmanı alt etmek amaçlanır.

Kendi ordusunu karşıdaki ordu kadar ya da ondan daha kalabalık gösterme taktiği sadece atlar ve ateşlerle Cengiz zamanında değil farklı yöntemler ile farklı zamanlarda da uygulanmıştır. Timur'un düşman psikolojisini yıkmak için uyguladığı taktiklerden biri de Cengiz'in ve ondan önceki bozkır hükümdarlarının yaptığı gibi ordusunu kalabalık göstermektir. 1395 yılında Altın Ordu'ya yakın olan Tesine nehri civarında Toktamış Han'ın ordusunu yakalayan Timur hemen ordusundaki bütün kadınlarında miğfer giymesini emretmişti. Böylece Toktamış'ın kalabalık ordusuna karşı kendisinin de kalabalık olduğu imajını çizmişti.⁶⁰⁴

⁶⁰² Urgunge, s. 283.

⁶⁰³ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 102.

⁶⁰⁴ Ensar Macit, **Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012, s. 141.

Kuşatmalarda kullanılan bir başka psikolojik baskı yöntemi ise daha önce öldürülmüş düşman askerlerinin kesik başları ya da cesetlerini kuşatma aletlerinden mancınık vasıtası ile şehrin içine atılmasıdır. Burada iki şey amaçlanır. Birincisi çürümeye yüz tutmuş bu parçalar surların içine hastalık yayabilir ve kuşatılanları zor duruma sokabilir. İkinci senaryo ise sevdiklerini o halde gören kale ya da şehir halkı psikolojik olarak çökebilir ya da sinirlenerek öfkelerini kontrol edemeyip zayıflık gösterip hata yapabilirler.

Haçlı ordusu Kudüs'e giderken yoldaki Türk şehirlerini ele geçirmek için bu yöntemi kullanmıştır. İznik'i kuşatan Haçlı ordusunu durdurmaya muvaffak olamayan I. Kılıç Arslan şehre istedikleri gibi davranmaları konusunda serbest olduklarına dair haber göndermiştir. Bu sırada kuşatmayı kaldırmaya çalışırken ölen Türk askerlerinin ölüleri mancınıklarla şehrin içerisine atılmıştır.⁶⁰⁵

Meydan savaşlarında psikolojik yıpratma seçenekleri çok fazla yoktur. Zira iki ordu karşı karşıya geldiğinde artık son noktaya gelinmiştir ve genellikle kan dökülmemesi imkânsızdır. Fakat iki ordu meydan savaşına girişmeden önce yapılan uygulamalar karşı tarafın psikolojik olarak alt edilmesine imkân sağlamaktadır. Bunun en güzel uygulamalarını Timur zamanında görmekteyiz.

Ölüleri kullanarak düşmana psikolojik baskı kurma stratejisini Timur farklı yorumlayarak uygulamıştır. Bu uygulama aynı zamanda meydan savaşlarından önce düşmanın moralini bozmak işine yaramaktadır. Timur, İsfahan'ı ele geçirdikten sonra şehrin dışına yaklaşık 70.000 kelle çıkarmış ve bundan sonra bu kellelerden 28 tane kule yaptırmıştır.⁶⁰⁶ Kellelerden kule yapmak Timur'un ilk defa İsfahan'da yaptığı bir uygulama değildir. Irak'ta bulunan Tikrit Kalesini ele geçirdikten sonra kaleyi savunan bütün askerleri öldürmüş ve kellelerinden minareler yaptırmıştır.⁶⁰⁷ 1401 yılında Bağdat'ı ikinci kez işgal eden Timur, şehirde büyük bir kıyım yapmış ve her biri yedi yüz elli kelleden meydana gelen 120 kule yaptırmıştır.⁶⁰⁸

Timur'un ele geçirdiği bölgelerde böyle bir uygulama yapması ne kadar canice görünse de dönemin şartlarına baktığımız zaman ona büyük bir avantaj sağlamaktadır.

⁶⁰⁵ Aydın Usta, **Haçlı Seferlerinde Kuşatma**, 1. Basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015, s. 40.

⁶⁰⁶ İbn-i Arabşah, **Acâibu'l Makdûr**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012, s. 91.

⁶⁰⁷ Şâmî, **Zafernâme**, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987, s. 173.

⁶⁰⁸ Macit, s. 150.

Zira bu kulelerin haberleri çabuk yayılıyor ve Timur bir sonraki hedefine yürümeye başladığı zaman kan dökmeden mücadeleyi kazanma şansı daha yüksek oluyordu. Timur'un bu şekilde hareket etmesinin altında başka sebepler aramak objektiflikten uzaklaşmak olur. Zira onun gibi büyük bir komutanın insanların kellelerinden minareler yaparak onun karşısında keyif aldığını düşünmek tutarsız olur. Olaya tamamen bir sonraki hamleyi kolaylaştırmak şeklinde bakmamız gerekir.

Kılıların çekilip göğüs göğüse muharebenin başlayacağı zamanlarda bile düşmanı psikolojik olarak yıpratmak mümkündür. Tabi ki toplama ordular ile değil, birbirlerini iyi tanıyan ve aynı ekolden gelmiş savaşçılar ve askerler ile yapılabilir. Disiplin açısından zayıf bir ordu ile sıcak temas sırasında yapılacak olan bu tarz manevralar da üstünlük sağlayabilme gaye edilir.

Alp Arslan, Malazgirt'te bunun çok güzel bir örneğini vermiştir. Bilindiği gibi savaş başlamadan önce kendisini çok iyi saklayarak ve yanlış istihbaratlar ile kandırdığı Romanos Diogenes'in hiç beklemediği anda büyük bir orduyu karşısına çıkararak ilk darbesini vurmuştur.⁶⁰⁹ Romanos, Alp Arslan'ın yanı başında olduğunu anladığı anda iş işten geçmişti. Hemen askerlerini toparlayıp savaş düzeni almak istiyordu. Doğu Roma imparatoru kalabalık ordu nüfusuna güvencesiyle ahreket ederken bu ordunun birçoğu toplama askerlerden oluştuğu gerçeğini göz ardı etmişti. Ancak açık alanda olası bir göğüs göğüse aręıřmanın zararlarından kaçınan Alparslan, son derece etkili bir starji izeyerek hem zaman kazanmak hem de Doğu Roma ordusunu yormak gayesiyle geri çekilmeyi uygun buldu. Bu yüzden Doğu Roma ordusu ne kadar yaklaşırsa Selçuklu ordusu da o kadar geriye çekiliyordu. Bu durum Romanos'u ve ordusunun sinirlerini bozuyor ve sürekli tedirgin olmalarına sebebiyet veriyordu.⁶¹⁰

Psikolojik yıpratma harek tlarını her zaman düşmanın üzerine korku salma ve onu sindirme olarak düşünmemeliyiz. Kimi zaman yalan istihbaratlar ve sahte geri çekilişler ile bozkır orduları düşmanlarına onlardan korktukları ve g leri karşısında kaçışmaya başladıkları imajını vermiştir. Çoğunlukla düşmanlarından daha az asker sayısına sahip olan bozkır orduları kalabalık düşmanlarını yenmek için her türlü savaş

⁶⁰⁹ Sultan Alp Arslan'ın Malazgirt'te kazandığı zafer pek çok açıdan incelenmesi gereken bir konudur. Bu savaş ve Alp Arslan'ın yaptıkları ile ilgili bilgi kirliliği çok fazladır. Biz konu bütünlüğünü bozmamak adına burada sadece savaş esnasında yaşanan tezimiz ile alakalı kısımları vereceğiz.

⁶¹⁰ David Nicolle, **Malazgirt 1071**, ev. Özgür Kolçak, Ospery Askeri Tarih Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013, s. 64.

stratejisini kullanmaktan çekinmemiştir. Bunu kimi zaman kalkan ve kılıçları birbirine vurmak suretiyle gürültü çıkararak, kimi zaman fazladan ateş yakarak ve kimi zaman ise düşmanlarına yaklaştıkları halde saldırmamayı tercih ederek yapmışlardır. İyi bir komutan savaşın daha başlamadan kazanılabileceğini çok iyi bilir. Bu yüzden kan dökmeden ve hiçbir şey kaybetmeden elde edilen zaferler devletler ve milletler için en tercih edilenidir. Psikolojik harekâtlar ise bunun bel kemiğidir diyebiliriz.

3.2 Baskın ve Pusu

Bozkır ordularını zamanının güçlü orduları haline getiren unsurlar, atın ve yayın savaş alanlarında kullanımları ve bunların etrafında şekillenen savaş stratejileridir. Atın sağladığı hız, yayın sağladığı mesafe ve bozkır insanın savaşmayı iyi bilmesi birleştiğinde uzaktan gelip uzaktan savaşan disiplinli ordular meydana gelmiştir. Yoksa yayın kullanımı, binicilik ve savaşçılık sadece Avrasya bozkırlarında bilinen şeyler değildir. Her orduda savaşmayı iyi bilen insanlar vardır ya da her orduda yay kullanımı ve binicilik vardır. Fakat bozkır insanı bunları mükemmelleştirmiştir. Yaylarına yaptıkları eklemeler ve kullandıkları malzemeler buna örnektir. Binicilikte gösterdikleri hünerler ve kullandıkları eşyalar yine buna örnektir.

Göçlerde kullandıkları atı ve avlanmada kullandıkları yayı savaş meydanlarına taşıdıkları anda otomatik olarak savaş stratejileri de şekillenmeye başlamıştır. Buna göre savaşacakları yere düşmanlarından önce gidiyorlar ve coğrafi koşulları kendi avantajları için kullanıyorlardı. Bu kimi zaman vadiler arasında pusu kurmak kimi zaman ise düşmanı bataklığa çekmek şeklinde gerçekleştiriliyordu. Elllerinde yay olduğu için zaten kendilerinden daha kalabalık ve yakın muharebeye hâkim ordular karşısında uzaktan savaşmayı tercih ediyorlardı.

Ani baskınlar ve pusuları yapmak sadece silah teknolojisi ile alakalı değildir. Askeri disiplinin yüksek olması şartı vardır. Aynı zamanda ordu içindeki emir komuta zincirinin de çok iyi çalışması gerekir. Hızlı alınan kararlar hemen uygulanmalıdır. Bu yüzden askerler baskın ve pusu konularında tecrübeli olmalıdır. Emir komuta zincirinin kusursuz çalışması için askeri sistemin sert ve acımasız olması gerekir. Carpini, Moğol döneminde askeri disiplinin nasıl olduğuna dair şunları anlatır:

*Savaş zamanında bir onluk gruptan bir, iki, üç veya daha fazlası kaçarsa, kaçanlar ölümle cezalandırılır. Eğer bütün onluk toplu olarak kaçarlarsa ki, bağlı oldukları yüzlük birliğin hepsi kaçmasa bile, hepsi ölümle cezalandırılır. Yani bütün ordu genelde ricatte değilse, kaçanların sonu ölümdür. Aynı şekilde onluk gruptan ikisi veya üçü cesaretle düşmana saldırır ama diğer onluktan hiç kimse onlara katılmazsa, katılmayanlar da ölümle cezalandırılırlar. Onluk bir gruptan bir iki tanesi yakalandığı takdirde, diğerleri bunları kurtarmazsa bunun cezası da ölümdür.*⁶¹¹

Savaş stratejilerinin kusursuz uygulanabilmesi için verilen emirlere istisnasız uyulması gerekir. Bu yüzden ileride yaşanacak emirlere itaatsizlik durumlarının ortadan kalkması için alınan tedbirlerinde sert olduğunu görmekteyiz.

En erken dönemden en geç döneme kadar bozkır orduları ve onların savaş stratejileri ile ilgili bilgiler veren kaynaklarda baskınların ve pusuların çokça geçtiğini görmekteyiz. Daha önce Türk toplumunda kadının siyasette ve toplumsal hayatta yerini anlatırken vermediğimiz Pai-teng kuşatması buna bir örnektir.

Bozkırın temel geçim kaynağının hayvancılık olduğunu ve bunun için verimli meralara ihtiyaç olduğundan daha önce bahsetmiştik. Tuman zamanında Çin'in kuzeyinden ki bu verimli meralardan atılan Hunlar, Mo-tu zamanında güçlerini yeniden topladıktan sonra bölgeyi ele geçirmek için harekete geçmişlerdi. Göçebeler toprağa sahip olmaktan ziyade topraktan geçiş haklarını ellerinde bulundurmak isterler.⁶¹² Bu toprakların sahibi olmaktan ziyade bu toprakları kullanma haklarına sahip olmak onlar için daha kıymetlidir. Çünkü onların o topraklarda uzun süreli planları yoktur ve bir sonraki mevsim değişikliğinde gidecekleri yer çoktan bellidir.

Mo-tu bu bölgenin otlaklarını halkı için ele geçirmeye karar verdiğinde ilk iş olarak Mai Kalesini kuşatmıştı. Mai kalesinin yöneticisi Mo-tu'ya bir elçilik heyeti göndererek kuşatmayı kaldırmasını istemişti. Mai'nin kuşatıldığı haberini alan imparator Kao ordusunun başına geçerek Hunların üzerine yürümeye başladı. Bu sırada Hsin'in Mo-tu'ya elçiler gönderdiğini öğrendiği zaman hiddetlenerek bir elçilik heyeti de ona gönderdi. İki taraftan sıkışmış olan Hsin sonunda kaleyi Mo-tu'ya teslim etti.

⁶¹¹ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi, s. 95 - 96.

⁶¹² Ayrıntılı bilgi için bkz. Karatay, "Göçebe Toplumu ve Türklük" s. 15 -20.

İmparatorun ordusunun geldiğini gören Mo-tu kuzeye çekilmiştir. Onu takip eden imparatorun ordusu soğuğa karşı hazırlıklı değildi ve her on Çin askerinin iki veya üç tanesinin soğuktan parmağının koptuğu yazmaktadır.⁶¹³ Bu geri çekiliş esnasında Mo-tu imparatora güçsüz atlarını, yaşlı ve çocukları ordunun ana kuvvetiymiş gibi gösterdi.⁶¹⁴

Burada hemen ufak bir parantez açarak Mo-tu'nun bir önceki bölümde örneklerini verdiğimiz düşmanı psikolojik olarak yıpratma stratejisini uyguladığını görmekteyiz. Zira Mo-tu düşmanı istediği yere çekmek için onu kendisinden çok daha güçlü olduğuna inandırmaya çalışmış ve başarılı olmuştur. Bu tarzda büyük orduların toplanması çok yüksek maliyetle olur ve böyle büyük bir ordu yola çıktığı zaman amacına ulaşamaması çoğu zaman felakete eşdeğerdir. Kaynaklar Kao'nun ordusunun 320.000 kişi olduğunu söylerken şüphesiz sayıyı abartmışlardır. Fakat bu sayının onda birlik kısmının bile yola çıkması oldukça masraflıdır. Böylesine büyük orduların toplanmasının bir diğer nedeni ise düşmana büyük bir darbe vurma isteği ve problemi kökünden çözme çabasıdır. İmparator Kao, Çin'in kuzey sınırlarını sürekli olarak taciz eden Hunlardan kurtulmak için böylesine büyük bir ordu toplamış olmalıdır. Bunun benzerini yine Avar döneminde görmekteyiz. M.S. 601 yılında Priskus'un kumandasında yola çıkan Doğu Roma'nın büyük kuzey ordusunun amacı Avarları ve Slavları Balkanlardan temizlemektir. Aynı durumu Doğu Roma Romanos döneminde Selçuklulara karşı görüyoruz. Bu örnekleri çoğaltabiliriz.

Burada önemli olan nokta yüksek maliyetler ile toplanmış büyük orduların amaçlarının genellikle hedef bölgeyi düşmanlardan temizlemek olmasıdır. Daha sonrasında yapılan yağma ve istilalarla seferin maliyeti karşılanmaktadır. Fakat başarısızlık durumunda hem ekonomik hem siyasi hem de toplumsal olarak derin yaralar açılır. Düşmanı bölgeden temizleyemediğiniz gibi artık o bölgede düşman hüküm sürmeye başlar. Aynı zamanda zafer kazanılamadığı için yağma yapılamaz ve ekonomi iflas eder. Bu durum hükümdarın merkezdeki otoritesini zayıflatır.

⁶¹³ **Sima Qian Records Of The Grand Historian** çev. Burton Watson, Columbia University Press Book, New York, s. 138.

Düşmanın zayıf olduğunu ve kaçtığını düşünen imparator Kao süvari birliklerini yanına alarak piyadelerden oluşan ana ordudan ayrılmış ve Mo-tu'yu kovalamaya başlamıştır. Seferi bir an önce sona erdirerek ekonomik ve siyasi anlamda rahatlama çabası onu felakete sürüklemiştir. Daha sonra kaynakların yine abartılı şekilde verdiği 300.000 kişilik bir ordu ile Mo-tu, imparatoru Pai-teng yaylasında pusuya düşürmüştür. Yedi gün süren kuşatma boyunca piyadelerden oluşan ana ordu ile İmparator Kao arasında bağlantı kurulmasına izin vermemiştir. Daha sonra ise toplumsal hayatta kadın bahsinde anlattığımız hadise gerçekleşmiş ve imparator Kao Mo-tu'nun hatununa gönderdiği elçiler sayesinde kuşatmadan kurtulabilmiştir.

Hedefine odaklanmış düşmandansa rahatlamış ve zaten zafer kazandığını düşünen bir düşmanı pusuya düşürmek daha kolaydır. Bunun en güzel örneklerinden bir diğeri M.S. 811 yılında Kurum Han'ın Nikephoros'un büyük ordusunu imha etmesidir. Doğu Roma İmparatoru Nikephoros, ordusuyla birlikte yola çıkmadan önce Bulgar başkenti Pliska'ya kadar herkesin kılıçtan geçirilmesini emretmiştir. Kurum Han bu büyük ordu karşısında zor durumda kalıp barış yapmak istediye de talepleri kabul edilmedi. Pliska'yı ele geçiren imparator, Kurum Han'ın ve Bulgarların kaçtığını ve savaşı kan dökmeden kazandığını düşündü. Ardında da kutlamalara başladı. Fakat bu sırada Kurum Han ordularını toplayarak, düşmanı tuzağına düşüreceği yere gelmelerini bekliyordu. Doğu Roma ordusu 25 Temmuz günü Verbista geçidine girdiği zaman tuzağın da içine girmiş oldu. Ordunun büyüklüğü hızlı hareket etmelerini engelliyordu. Bulgarlar geçidin iki tarafını uzun tahta surlarla kapattı. Öyle bir tuzağın içine düşmüşlerdi ki Theophanes, İmparatorun “*Kuş olsak bile kurtulamayız*” sözlerini nakleder. Büyük Doğu Roma ordusundan sadece birkaç kişi kurtulabilmiştir. İmparatorun ve komutanların dâhil olduğu bu kadar büyük toplu imhanın yapıldığı savaş çok nadirdir.⁶¹⁵

İslam sonrası Türk ordularında da baskın ve pusular önemli yer tutuyordu. İnançlar ve yaşam tarzları değişmiş olsa bile binlerce yıllık savaş nizamı değişmemektedir. Kendilerinden daha kalabalık ordulara karşı en azından şartları eşitlemek için coğrafyayı iyi bilmenin avantajını kullanan Türk orduları hareket halinde

⁶¹⁵ Osman Karatay, **Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi**, 1. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018, s. 196 -197.

ya da duran piyade ordularına ani saldırılar ve pusular düzenliyordu. Çete savaşları ve gerilla taktiği olarak adlandırılan bu çarpışma biçimi düşmanın yol üzerindeki ikmal noktalarının da yok edilmesiyle daha savaşımadan galibiyeti getirebiliyordu.

Bu tarz pusu ve baskınlara dair kaynaklarda pek çok örnek bulunmaktadır. Miryakefalon Savaşı ve öncesinde yaşanan ise çete savaşlarında ve düşmanın ikmal noktalarını yok etme açısından önemli bir örnektir. Aynı zaman savaşın sonucu olarak Anadolu'daki Türk varlığının kesinleşmesi olaya ayrı bir anlam ve boyut katar.

Tıpkı Gao ve Romanos gibi büyük bir ordu toplayarak Anadolu'daki Türk varlığına son vermek isteyen I. Manuel kaynakların abartılı rakamlarına göre 1176 yılında 700.000 kişilik bir ordu kurarak Türkiye Selçuklu Devletinin başkenti Konya'ya yürümeye başladı. Ordusu toplama bir orduydı ve içinde Frank, Peçenek, Sırp ve Macar askerlerini barındırıyordu.⁶¹⁶ II. Kılıç Arslan iyi bir siyasetçiydi ve elçiler göndererek barış antlaşması yapmak isterken aynı zamanda vakit kazanmaya da çalışıyordu. Bu sırada boş durmayan II. Kılıç Arslan, askerleri ufak gruplara bölmüştü. 10.000-15.000 kişilik bu askerler düşman yürüyüşe geçtiği zaman ve ordugâh kurdukları zamanlarda baskınlar yapıyor ve düşman ordusunu sürekli taciz ediyorlardı. Kılıç Arslan'ın birlikleri aynı zamanda I. Manuel'in geçeceği yollar üzerinde ki su kuyularını ya zehirliyor ya da boşaltıyordu. Yemek bulmak için girdikleri kasabalar ise yine Kılıç Arslan tarafından boşalttırılıyordu. Durum bununla da kalmadı ve Doğu Roma ordusunda dizanteri hastalığı baş gösterdi. Böylelikle daha savaş meydanına gelmeden Doğu Roma ordusu kayıplar vermeye başlamış, askerlerin morali çökmüştü.⁶¹⁷

Büyük ordular kurmanın dezavantajlarından bahsetmiştik. Bu dezavantajlar aynı imparator Gao'da olduğu gibi I. Manuel'de de işliyordu. Yaşanan onca olumsuzluğa rağmen imparator yürüyüşünü sürdürmek zorunda kaldı. Bu kadar büyük bir ordu ile hiçbir şey elde etmeden geri dönemezdi. Bu durum onun tuzağa düşmesini daha da kolaylaştırdı. 1176 Eylül'ünde Miryakefolan'da⁶¹⁸ dar bir vadide imparator ordusu ile birlikte Kılıç Arslan tarafından pusuya düşürüldü. Doğu Roma ordusu II. Kılıç Arslan'ın ordusu tarafından imha edilirken imparator kuşatmayı kaldırmak için bizzat saldırıya

⁶¹⁶ Osman Turan, **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 15. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017, s. 233.

⁶¹⁷ Turan, s. 234.

⁶¹⁸ Buranın günümüzde tam olarak nereye işaret ettiğine dair tartışmalar devam etmektedir.

geçse de başarılı olamadı. Gecenin çökmesi ile birlikte Doğu Roma ordusuna karşı yapılan kıyım daha sert bir hal aldı. İmparator sonunda barış istemek zorunda kaldı ve ağır şartlar altında imzaladığı anlaşma sonucunda İstanbul'a dönebildi.⁶¹⁹

Baskın ve pusuların başarıya ulaşması için askeri disiplinin yüksek olmasının yanı sıra düşmanı psikolojik olarak yıpratmak da çok önemlidir. Düşman sizden daha güçlü olduğuna ve sizin ondan kaçtığınıza inanırsa onu tuzağa çekmek daha kolay olacaktır. Bu yüzden psikolojik harp unsurları baskın ve pusular ile paralel ilerlemektedir. Bozkır orduları, tetikte bir düşmanı, rahat hareket eden ve zafere kesin gözüyle bakan düşmana tercih etmektedirler. Az sayıda askerin, teknolojik açıdan üstün silahlarla donatılması, baskın ve pusuları zaruri hale getirirken aynı zamanda verimli hale getirmektedir.

3.3. Meydan Savaşı Stratejileri

Savaşlar her zaman fiili gücün üstünlüğü ile kazanılamamıştır. Tarihi metinler çoğu zaman insan zekâsının, askeri güçten daha önemli olduğunu ve savaşlar kazandırdığına işaret eder. Arapça “harb hiledir” deyimi savaşların her zaman askerlerin savaşçılığına ve becerilerine bağlı olarak kazanılmadığının özetidir. Bozkır ordularının savaş meydanlarında galip gelmelerinin altında yatan sebeplerin başını kuşkusuz her türlü coğrafyaya ve insan psikolojisine adapte edebildikleri savaş stratejileri çekmektedir. Bir ordu ile savaşırken aynı zamanda o coğrafya ve iklim şartları ile de savaş halindesinizdir.

Taktiğiniz her ne kadar kusursuz olursa olsun, aniden bastıran bir yağmur ya da rüzgâr bütün planları alt üst edebilir. Bu yüzden her duruma hazırlıklı olmak, şartlar galibiyete uygun değilse geri çekilmeyi bilmek çok önemlidir. Orduların savaş stratejilerini çoğunlukla asker sayıları, kullandıkları silahlar ve coğrafi şartlar şekillendirir. Yani her askeri sistem kendi savaş taktiğini ortaya çıkarmış ve şekillendirmiştir. Askerlerinin kapasitesini bilen bir kumandan ondan yapamayacakları şeyleri istemez. Yay ve atı kullanarak savaşan bozkır ordularının savaş stratejilerinin düşman ile göğüs göğse çarpışma ekseninde olmasını beklemek tutarsız olur.

⁶¹⁹ Turan, Selçuklular Zamanında Türkiye, s. 234.

Bir önceki bölümde anlattığımız gibi bozkır taktiklerinin isimleri ve uygulanış şekillerinde ne kadar farklılıklar olursa olsun temelinde baskın ve pusu kurma yatar. J. P. Roux bu durumla ilgili şunları söyler:

*"Şeflerini benimsediklerinde disiplinli ve uyumludurlar. Her zaman baskın olandır, çünkü nereye ne zaman saldıracağına hep onlar karar verir; onlara ancak yerlerini bildiğinizde saldırabilirsiniz, yine de her an ortadan kaybolabilirler."*⁶²⁰

Bozkır orduları atın verdiği sürati ve yayın verdiği mesafe avantajını ölümcül bir savaş taktiğine çevirmiştir. Kısa ve hızlı çatışmalarla düşmanı daha savaş meydanına gelmeden yıpratırlar. Son darbeyi ise mızraklar, kılıç ve balta gibi yakın muharebe silahları ile vurular. Kabaca bozkır ordularının meydan savaşı stratejileri bu şekildedir. Urgunge, Moğolların Gizli Tarihi'nden yola çıkarak temelinin buna dayandığı Cengiz Han'ın 16 farklı savaş taktiğinden bahseder.⁶²¹

Bozkır orduları denilince akla gelen ilk savaş taktiği kuşkusuz Turan, Kurt Kapanı ve Hilal taktiği gibi isimlerle bilinen sahte geri çekilmedir.⁶²² Kabaca üç aşamadan meydana gelen bu savaş taktiğinde seçkin süvari birlikleri düşmanın merkez kuvvetlerini atın süratini kullanarak yarmaya çalışarak saflarını ve düzenini bozmaya çalışır. Burada ufak bir parantez açarak şunu belirtmek gerekir bu akınlar sadece meydan savaşlarında yapılmaz. Düşmanı üzerine çekmek isteyen bozkır orduları bu saldırıları kimi zaman yiyecek içecek depoları, ordugâh ve karargâh gibi yerlere de yaparlar. Atın sürati ve yayın menzilini kullanarak yapılan bu ani saldırılarla düşman şaşırtılır ve üstlerine gelmeye başladıkları anda sahte geri çekiliş başlar.

Geri çekilirken bile ok atışlarına devam eden süvari birlikleri düşman kuvvetlerine zarar vermeye devam eder. Ordu onluk sisteme göre ayrıldığı için ve disiplinli askerlerden oluştuğu için bu geri çekiliş çok nizamidir. Turan taktiğinin aslında en can alıcı yeri ve dikkatli olunması gereken yeri burasıdır. Sahte geri çekiliş riskli bir manevradır ve gerçek bir bozgun ile karıştırılmamalıdır. Bu yüzden

⁶²⁰ Roux, s. 38.

⁶²¹ **The Secret History of the Mongols**, çev. Urgunge Onon, Routledge Curzon Press, Oxford, 2001, s. 283-288.

⁶²² Kafesoğlu, Türk Milli Kültürü, s. 274-275.

askerlerden değil savaşçılardan oluşan bir ordu ile uygulanması zor bir taktiktir. Sahte geri çekilişi daha önce uygulamamış toplama orduların başarılı olma ihtimali çok azdır.

Üçüncü aşamada ise pusudur. Burada pusunun kurulacağı yeri çoğu zaman coğrafi şekiller belirler. Örnek vermek gerekirse bölgeye yakın bir vadinin iki tarafına yerleştirilen okçu birlikleri pusuyu çok daha tehlikeli bir hale getirebilir. Pusunun kurulacağı yer savaş başlamadan çok önce belirlenmektedir. Düşmanın kaçtığını sanan ve düzensiz bir şekilde kovalayan ordular bozkırlılar tarafından uçurum kenarı, bataklık veya çöl gibi bölgelerde nihai darbeyi alırlar.⁶²³

Turan taktiğini sadece meydan savaşlarında kısa süreli şekilde uygulanmadığı örneklerini de görmekteyiz. Darius'un İskitlerin üzerine yürümesi üstüne İskitlerin bozkırın içine çekilmesi Turan taktiğinin sadece daha geniş bir alana ve zamana yayılmasından başka bir şey değildir. Amaç yine aynıdır. Düşmanı kaçtığına inandırmak ve uygun ortam sağlandığı zaman son hamleyi indirmek için harekete geçmek. Eğer uygun ortam sağlanmazsa ve düşman takibe devam ederse zaten bozkırlıların kaybettiği bir şey yoktur fakat aynı durum takip edenler için geçerli değildir.

Turan taktiğinin uygulandığı savaşların erken örneklerinden biri de Massaget-Pers çekişmesindedir. Pers kralı Kyros ile Massagetlerin hükümdarı Tomris hatun Büyük Balhan dağlık arazisinin dar bir vadisinde karşı karşıya gelmiştir. M.Ö 528 yılında yapılan bu savaşta Tomris, Kyros'un ordusunu bu vadiye çekmiş ve etrafını kuşatarak imha etmiştir.⁶²⁴

Ammianus, Hunların nasıl savaştığını şu şekilde aktarmaktadır:

*"Bazen, öfkelenirildiklerinde savaşırlar. Savaştıklarında tek vücut oluştururlar ve korkunç çığlıklar atarlar. Hareketlerinde son derece hızlıdır ve düşmanlarını şaşırtmayı severler. Düşmana büyük kayıplar verdirdikten sonra aniden dağılırlar ve tekrar bir araya gelirler. Düzensiz birlikler halinde ovaya yayılırlar ve her zaman hisarlardan ve tahkimatlardan uzak dururlar."*⁶²⁵

⁶²³ Göksu, Türk Kültüründe Silah, s. 121.

⁶²⁴ İlhami Durmuş, "Eski Türk Savaş Araç - Gereç ve Taktiği," **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 4, 2019, s. 66.

⁶²⁵ Marcellinus, s. 579.

Bozkır orduları turan taktiğini pek çok meydan muharebesinde başarılı şekilde uygulamışlardır. Tezimizde daha önce anlattığımız Darius'un İskit topraklarına girmesi, Pai-teng kuşatması, Miryakefalon ve Malazgirt meydan muharabelerinin hepsinde sahte geri çekilme uygulanmıştır. Ana kaynaklara baktığımız zaman bozkır ordularının pek çok savaşı ve mücadeleyi bu şekilde kazandıklarının örnekleri bulunmaktadır.

Keegan, bozkırlıların savaş atlarından sonra at biniciliklerini geliştirmeleri ile birlikte atlara binmelerinin savaş taktiklerinde bir değişikliğe yol açmadığını dile getiriyor. Kaynakların anlattıklarına göre onların bilindik düzenlerde savaşmayı tercih etmediğinden bahsediyor. Hilal şeklinde yaklaştıkları düşmanlarına karşı güçlü bir savunma gördükleri noktada geri çekiliyorlar ve düşmanı üzerlerine gelmeye zorluyorlardı. Çarpışma ne zaman lehlerine dönüyorsa o zaman kılıç, kalkan ve mızraklarını kullanmaya başlıyorlardı.⁶²⁶ Sahte geri çekiliş ve düşmanı çember içine alma avantajlı gibi görünse de her zaman işe yarayan bir taktik değildir. Bazı durumlarda bu taktiğin farklı şekillere girmesi gerekir.

Etrafı çevrelenmiş düşmanda kimi zaman ikinci seçeneği seçmektedir. Her yerin düşman tarafından çevrilmiş olduğunu gördüğünde artık zaten öleceğini düşünmektedir ve daha büyük bir azimle savaşmaya başlamaktadır. Bu yüzden düşmanın etrafını çevreleyip teslim olmasını beklemek her zaman avantaj sağlamaz. Bu gibi durumlarda düşmana kurtulabileceği hissini vermek ve onu kaçmaya teşvik etmek gerekir. Bu da bozkır ordularının uyguladığı ayrı bir savaş taktiğidir.

Bu iki stratejinin uygulandığı Mohi Savaşı⁶²⁷ önem arz etmektedir. Subutay⁶²⁸, başında IV. Béla'nın bulunduğu 100.000⁶²⁹ kişilik Macar ordusuna karşı birbirini tamamlayan bu iki taktik sayesinde başarılı olmuştur. 1241 yılında yapılan bu savaştan sonra Moğol ordusunun batıya doğru ilerlemesini durdurabilecek etkin bir güç kalmamıştır. Sajo Nehri üzerinde bulunan köprünün ele geçirilmesi iki taraf için de önem arz ediyordu ve ilk çatışmalar bu köprü üzerinde başlamıştır.⁶³⁰ İki tarafta

⁶²⁶ Keegan, s. 125.

⁶²⁷ Sajo Nehri savaşı olarak da bilinir.

⁶²⁸ Türk kumandan. Askeri ve stratejik yeteneklerinden dolayı Moğol ordusunda generaldir ve Cengiz Han'a yakın bir isimdir.

⁶²⁹ Sayılar abartılıdır.

⁶³⁰ Lajos Négyesi ve Gökhan Dilbaş, "Muhi Muharabesi," **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt: 2013, Sayı: XIV, 2013, s. 255.

köprüyü gece ele geçirmeye çalıştı ama Moğollar yaylarını gece rahat kullanamayacakları için toplu bir taarruza geçmemişler ve Béla'nın komutanlarından Kálmán burada köprünün kontrolünü ele almıştır. Burada ufak bir garnizon bıraktıktan sonra geri dönmüştür.

Merkezi kuvvetlerin başında bulunan Batu, köprüyü kaybetmesiyle birlikte yeni bir plan kurmak zorunda kalmıştır. Ordunun sol kanadını Subutay sağ kanadını ise Şeyban komuta etmekteydi ve onların bir an önce karşıya geçmeleri gerekiyordu. Karanlıkta çok zor olan bu iş, büyük ihtimalle Şeyban'ın nehrin geçiş noktalarını bildiği için kolayca hallededildi.⁶³¹ Subutay'ın birliklerinin nasıl geçtiği ise tartışma konusudur.⁶³² Bazı araştırmacılar köprü yapıldığını düşünürken bazıları sallarla geçtiklerini iddia eder.⁶³³ Bu sırada Batu hareketsiz kalmayarak kanatlarının dikkat çekmeden karşıya geçmesi için düşmanın dikkatini köprüye çekiyordu. Moğollar yanlarında yedi adet savaş makinası getirmişlerdi. Bu savaş makinalarının atışlarına aynı zamanda ok yağmuru da eşlik ediyordu.⁶³⁴

Subutay'ın ani atağı ile Macar ordusu neredeyse tek darbeye parçalanmıştı. Fakat panik yapmayan Macar ordusu hemen ordugâha çekildi ve savunmaya başladı. Moğollar yanında getirdikleri savaş aletlerinin de gücünü kullanarak saatlerce karargâhı taş, ateş ve ok yağmuruna tuttular. Böylelikle düşman tamamen çember içine alınmıştı.⁶³⁵

Macar ordusunun mukavemet göstermesi karşısında kuşatmanın batı tarafında suni bir boşluk yaratılarak bir takım askerin kaçmasına izin verildi. Böylelikle bir kaçma fırsatı olduğuna inanan Macar askerleri disiplinli bir şekilde yaptıkları

⁶³¹ Négyesi ve Dilbaş, s. 258.

⁶³² Carpini, Moğolların büyük nehirleri ve dereleri nasıl geçtiğine dair şu bilgileri verir: *"Bütün komutanların yanında ince deriden yapılmış bir torba vardır. Bu torbanın içine silah, elbise ve şahsi eşyalarını koyduktan sonra, daha önce torbanın ağzına geçirilmiş olan bağlarla ağzını sıkıca bağlarlar. Böylece deri torba şişik duruma gelmiş olur. Sonra, atın eğerine bazı büyük eşyalar koyarak kendileri de üzerine oturur. Bu torbayı atların kuyruğuna bağlarlar ve askerlerden birisi öne geçip hem yüzer hem de atın yularını tutarak karşı kıyıya geçer."* bkz. Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 99.

⁶³³ Négyesi, Dilbaş, s. 258.

⁶³⁴ Richard A. Gabriel, **Subotai the Valiant: Genghis Khan's Greatest General**, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004, s. 123.

⁶³⁵ Gabriel, s. 124.

savunmayı bırakarak buradan kaçmaya çalıştılar. Artık savaş Moğollar için Macarların imha edilmesi noktasına gelmişti.⁶³⁶

Bu taktiğin adı *nerge* olarak bilinir ve ilk başta savaş meydanlarında değil sürek avlarında kullanılmıştır. Büyük sürek avlarında etrafı çevrilen hayvanlar git gide daha dar bir çembere hapsedilir. Bir süre sonra daralan bu çember içerisinden hayvanların kaçacak yeri kalmaz ama bir miktar hayvanın kaçmasına izin verilen bir koridor oluşturulur. Meydan savaşlarında da kademeler aynı işler. Bozkır ordusunun kanatları düşmanı çember içine aldıktan sonra uzaktan ok ve dönemine göre savaş aletleri ile düşmanı uzaktan taciz eder. Düşmanı sarmalayan çember sürekli hareket halindedir ve saldırının nereden geldiği çoğu zaman fark edilmez. Aynı zamanda çember küçülmeye de devam eder. Fakat bu boşluk savaş alanlarında bir tuzak işlevi görmektedir. İnatla savaşmaya devam eden düşmana karşı kaçabilecekleri bir koridor yaratılır. Canını kurtarmak için kaçmaya çalışan bir asker elindeki silahları ve üzerindeki mühimmatı da bırakacağı için süvari birlikleri için kaçanları yakalayıp öldürmek daha kolay bir hal almaktadır.⁶³⁷

Okun sağladığı mesafe avantajı ile düşmanın çember içine alma avantajı birleştiği zaman yetenekli bozkır savaşçıları için işler çok daha kolaylaşmaktadır. Zira her açıdan ve süratli bir şekilde ok yağmuruna tuttukları düşmanlarını istedikleri gibi yönlendirebilmektedir. Avlarda zaten hayvanlar üzerinde bu taktiğin idmanını yapanlar, savaşmayı iyi bildiklerinden ve doğaya karşı sürekli mücadele içinde olduklarından dolayı savaş meydanlarında da bu yönlendirmeleri rahatlıkla yapabilmektedirler. Hızlı manevralara dayanan bu taktiğin, büyük piyade birliklerinden oluşan düşman ordularının çevrilmesi ve zapt edilmesi için çok asker gerektiğini düşünmek yanlış olmaz. Lakin avcı bozkır insanı atın üstünde bu çevreleme manevrasını çok başarılı bir şekilde yaptığı için kalabalık bir orduya ihtiyaç duymaz.⁶³⁸

Carpini Moğolların bu savaş hilesi ile ilgili şunları söyler:

"Düşmanı çember içine aldıklarında, bazen sayıları az olmasına rağmen, kalabalık gibi görünürler, çünkü beylerin ve Noyanların

⁶³⁶ Négyesi ve Dilbaş, s. 263.

⁶³⁷ Timothy May, "The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period," **The Journal of Military History**, Vol: 70, No: 3, 2006, s. 620.

⁶³⁸ May, "The Training", s. 620.

etrafındaki atlı oğlanları kartınlar ve insan suretindeki maketler sayılarını daha çok gösterir, böylece düşmanları yanıltır ve korkuturlar. Ama bunlara rağmen düşman ordusu yılmadan direnç göstermeğe devam ederse, bu sefer mahsustan düşmana kaçarak kurtulabilecekleri ümidini vermek için çemberde bir boşluk açarlar. Düşman ordusu kendi savunma saflarını bozup, bu gedikten kaçmaya teşebbüs edince de Moğollar arkalarından takip ederek, esas savaşta öldürebileceklerinden daha fazlasını öldürürler. Mümkün olduğu kadar göğüs göğüse savaşa girmezler, daha ziyade uzaktan ok atarak düşman askerlerini ve atlarını yaralamaya ve öldürmeye çalışırlar."⁶³⁹

Tabi bu savaş taktiğini sadece Moğollara atfetmek ve onların bulduğunu söylemek yanlış olacaktır. Bu bozkır savaş sanatının ürünüdür ve o coğrafyada yaşamış olan her kavim bu taktiği bilip uygulamaktadır. Moğollarla ilgili kaynaklarda bu taktiğin kullanımının açıkça anlatılması mucitlerimin onlar olduğu anlamına gelmemektedir. Bu taktik zaten savaşlardan önce avlarda kullanıldığı için tarihi çok daha eskiye dayanmaktadır.

Bozkırlıların savaş taktikleri bilinen bir şeydir ve düşmanlar buna göre talimler yapsa da savaş anında askeri disiplinin düşük olduğu ve toplama usulü ordular genellikle Turan taktiğine karşı başarı sağlayamıyorlardı. Mauricius Strategikon'unda bozkırlıların savaş stratejilerine karşı nasıl talimler yapılması gerektiğini İskit ve Alan şeklinde ikiye ayırarak anlatır:

"İskit düzeninde, eski dönemlerde olduğu gibi tagmaların hepsi aynı şekilde dizilir; bazıları hücum kıtaları bazıları da savunma birlikleri olarak konuşlandırılmaz. Tagmalar tek bir hatta toplanmalı, genelde olduğu gibi üç değil iki moiraya ayrılmalıdır. Merosun iki kanadı çevirme hareketine başlıyormuşçasına dışarıya açılıp birbirine doğru ilerleyerek bir çember oluşturur. Sağ kanat dıştan, sol kanat da içten çemberi katederek hattın karşıt uçlarına doğru ilerler. Bu talim her yıl mart ayı boyunca kışlalarda yapılagelen süvari oyunlarının parçasıdır."⁶⁴⁰

⁶³⁹ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 101 - 102.

⁶⁴⁰ Mauricius, s. 90.

*"Alan düzeninde birlikler, bazıları hücum kıtaları bazıları da savunma birlikleri olmak üzere tek bir hatta dizilir. Bu hat, birbirinden takriben iki ya da dört yüz ayak uzaklıkta dizilen moiralara ayrılır. Hücum kıtaları düşmanın peşinden kovalarcasına dörtlüye koşturur, daha sonra geri dönüp ana hattaki aralıklar ya da açıklıklardan süzülür. Ardından savunma birlikleriyle birlikte çark edip düşmana karşı topyekûn taarruza geçerler. Bir diğer tatbikatta hücum kıtaları bu aralıklardan gerisingeri dönüp, karşılarında konuşlanmış bekleyen birliğin iki kanadına birden hücum eder."*⁶⁴¹

Turan taktiğinin ortaya çıkmasında kuşkusuz sosyal ve ekonomik nedenlerin rolü de vardır. Temeline indiğimiz zaman Turan taktiği en az hasarı alarak maksimum zarar vermeyi amaçlar. Avrasya coğrafyasını ve iktisadi sisteminin çok fazla insan besleyememesi, çok fazla insan gerektirmeyen Turan taktiğinin ortaya çıkmasında önemli bir rol oynamıştır. Avrasya'nın tarihini şekillendiren savaşlara baktığımız zaman bozkır ordularının asker sayısı bakımından her zaman azınlıkta olduğu söylemiştik. İnsan sayısının az olması, kadınların yeri geldiğinde erkeklerle birlikte savaşmasına kimi zaman orduları yönetmesine dahi tesir etmiştir. Dolayısıyla bozkırlıların her zaman asker sayısı bakımından az ama teknolojik açıdan ileride olduğu, savaş meydanlarında düşmanı alt edecek bir savaş hilesine ihtiyaçları vardır. Bu ihtiyaç uzaktan gelip uzaktan savaşmayı zaruriyet haline getirmiştir. Sayıca az olmaları göğüs göğse muharebeye girmelerine engel olmaktadır. Ne kadar iyi savaşçı ve askerler olsalar da karşısındaki ordular çoğu zaman köklü bir askeri kültüre, eğitime ve geçmişe sahip ordular oluyordu. Dolayısıyla karşılına farklı seçeneklerin belirmesi kaçınılmazdı. Bunlardan biri düşmanla sayıyı eşitlemektir. Bir diğeri ise düşmanı bir şekilde teslim olmaya zorlamak olarak karşımıza çıkmaktadır. Bir başka yaklaşım ise daha iyi durumda savaşmak için geriye çekilmektir. Bileşik yaylara sahip olan bozkırlılar düşmanla sayılarını eşitlemek için uzaktan yoğun bir ok yağmuruyla düşmanlarını sayı olarak azaltıyor ve morallerini zayıflatıyorlardı. Bozkırlıların kılıçlarını çekmesi demek çoğu zaman savaşın bittiği

⁶⁴¹ Mauricius, s. 91.

anlamına geliyordu. Çünkü onlar zayıat vermemek için ellerinden geleni yapmak zorundaydılar. Verilen zayıatların telafisi çoğu zaman onları zor duruma sokuyordu.⁶⁴²

3.4. Kuşatmalar

"Savaş insanlık tarihi kadar eskidir; kale yapımı ise hemen hemen savaş kadar eski..."⁶⁴³ Yerleşik yaşama geçmiş toplumların farklı amaçlar için bir toplanma ve buluşma yeri olmalıdır. Ticaret şehirleri, ibadethaneler ve askeri üsler bunların arasındadır. Özellikle askeri harekâtlar bu tahkimatların oluşmasında büyük rol oynamıştır. İstilalara karşı toplanma ve korunma merkezi olarak inşa edilen bu yerlere her millet farklı isimler vermiştir. Yunanlar *Acropoles*, Etrüskler, Latinler ve Galyalıları *Oppadia*, Almanlar *Burgen*, Slavlar *Gorod* demişlerdir.⁶⁴⁴

Avrasya bozkırlarında büyük imparatorluklar kurmuş ve yerleşik komşularına güçlerini ispatlamış bozkırlıların kale ve şehir kuşatmalarının nasıl yapılması gerektiğini ve bunların zorluklarını çok iyi bilmekteydiler. Zaten insanların yaşam tarzlarının avcı-toplayıcı, yerleşik ve göçebe sıralamasında gittiğini düşünürsek, göçebeler şehirlere ve kalelere yabancı değillerdi. Fakat bozkırlıların ağır silah teknolojisi ve kuşatma aletleri ile ne zaman tanıştıkları ve kullanmaya başladıklarına dair kesin bilgi vermek zordur. Zira hareketli bir yaşam tarzına sahip olan bozkırlıların ağır ve hareket hızını sınırlandıran bu savaş aletlerini yanlarında taşımaları tutarsızlık arz eder. Bu nedenle kuşatma aletlerini komşularından almaları ya da kuşatmaya gittikleri bölgelerde yapmaları muhtemeldir.⁶⁴⁵

Bozkır ordularının sefere çıktıkları coğrafyalar arasında kale ve tahkimatların yoğun olduğu bölgeler vardır. Ganimet kaynağı olan bu bölgelerin ele geçirilmesi hem ekonomik hem de siyasi açıdan büyük önem taşımaktadır. Ateşli silahların ortaya çıkmasının öncesinde ve sonrasında büyük önem taşıyan askeri tahkimatlar devletlerin stratejik hamlelerinin ne yönde olacağına yön veriyordu. Tahkimatlar daha çok askeri üsler olarak karşımıza çıkmaktadır. Surlar ile çevrelenmiş kaleler, mevzileri ve siperleri

⁶⁴² Dokur, "Uzaktan Gelip Uzaktan Savaşanlar," s. 168.

⁶⁴³ Henri Pirenne, **Ortaçağ Kentleri**, 13. Basım, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014, s. 48.

⁶⁴⁴ Pirenne, s. 49.

⁶⁴⁵ Erkan Göksu, "Türkler Kuşatma Araç-Gereçleri ile Teknolojisi ile Ne Zaman Tanıştı?" **Antakiyat/Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt/Volume:2 Sayı/Number:1, s. 41.

olan bu yapılar çoğunlukla savunma amaçlı yapılmış olsalar da bazı zamanlar saldırı amaçlı da yapılmıştır. Örneğin İstanbul'un fethine hazırlık aşamasında I. Beyazıd zamanında yapılmış olan Anadolu Hisarının tam karşısına II. Mehmet tarafından Rumeli Hisarı inşa ettirilmiştir. Buradaki amaç İstanbul'un denizden gelecek yardımları almasını engellemektir. Yani bu tahkimat savunma amacıyla değil saldırı amacıyla yapılmıştır.

Bu yapıların ortaya çıkmasındaki etken sebep insanoğlunun kendini güvende hissetme ihtiyacıdır. Bulunulan coğrafyaya göre dikilen kalelerin ve örülen surların yapısı değişmiştir. Tahta, kerpiç, çamur ve taş gibi dayanıklı malzemelerden yapılan surlar şehirlerin ve kalelerin güvenliğini sağlamada etkin rol oynamıştır. Surların sadece şehirlerin etrafını korumak için kullanılmadığının örnekleri de mevcuttur. Çin hanedanlarının inşa ettirdiği Çin seddi bugün bile ihtişamını korumaktadır. Roma İmparatoru Hadrianus'un yaptığı ve İngiltere'yi iki parçaya ayıran Hadrianus Duvarı da buna örnektir.⁶⁴⁶

Bu noktada savunma hatları savunma savaşlarının en önemli noktasıdır ve bölgenin nasıl savunulacağına dair stratejiyi belirler. Coğrafya savunma hatlarının nasıl olacağına dair çoğu zaman son sözü söyler. Örnek olarak Atina'nın savunma hattını birbirine tam olmasa da paralel olarak inşa edilmiş kaleler zinciri oluşturmaktadır. İzmir'in savunmasını ise tamamen coğrafi konumu belirlemiştir. Denize açık bir tarafı ve üç tarafının dağlarla çevrili olması onun Atina tarzı bir sistem yerine, dağların eteklerinde, İç Anadolu'ya giden yollar üzerinde ve güneye inen yollar üzerinde olmak üzere farklı bölgelere konuşlandırılmış kaleleri gerekli kılmıştır. Savunma hatları şüphesiz bölge savunmasının en can alıcı noktasını teşkil eder. Çoğu zaman yenilgi ya da galibiyet bu bölgelerdeki mücadelelerde belli olur.⁶⁴⁷

Kuşatma öncesi hazırlıklar ve kuşatmaların nasıl ilerlediğini anlatmadan önce kısaca bozkırlıların kullandıkları kuşatma aletlerinden bahsetmek gerekir. Bozkırın hıza ve mesafeye dayanan orduları kuşatmalardan çok meydan savaşlarına uygundur. Bu yüzden kaynaklarda onların kuşatma aletlerinden değil yayı ve atı nasıl kullandıklarından teferruatlı bir şekilde bahsedilir. Bu yüzden kuşatma aleti temin

⁶⁴⁶ Roma döneminde yapılmış İngiltere'yi ortadan ikiye ayıran duvar. Çin seddine nazaran daha küçüktür.

⁶⁴⁷ Akşidil Akarca, **Şehir ve Savunması**, TTK Yayınları, Ankara, 1998, s. 120.

edileceği zaman ilk olarak komşu Çin'e başvurdukları zamanlar olmuştur. Göksu, kültürel ve ticari olarak zaten Çin ile bağları olan bozkırlıların bu alışverişi yapmalarını kuşatma aletlerini bilmemelerinden dolayı değil, ihtiyaç duymadıklarından dolayı olduğunu ifade eder.⁶⁴⁸

Surlar her ne kadar sağlam yapılar olsa da insan elinden çıktığı için bazı zayıf noktaları bulunmaktadır. Aynı zamanda surların çekildiği arazi bazı noktalarda surların zayıf kalmasına sebebiyet verebilmektedir. Bir şehir kusursuz surlar ile çevrilmiş olsa bile şehrin ya da kalenin giriş kapısı bu surların zayıf noktası olarak karşımıza çıkar. Bu zayıf noktalardan içeriye girebilmek için kullanılan en eski kuşatma aletlerinden biri koçbaşlarıdır. Bu şekilde adlandırılmasının altında yatan sebep ise silahın şekliyle alakalıdır. Zira; bu silahın uç kısmının kafa atmaya hazırlanan bir koça benzemektedir.

Dönemine göre değişiklik gösterse de, en basit anlatımıyla baş kısmına takılan odun genel olarak 4 ila 5 metre uzunluğunda ve 30 ila 40 cm. çapındadır.⁶⁴⁹ Ortaçağ'da tahribat gücünü artırmak için baş kısmı demirle kaplanmıştır. Tahrip gücü çok yüksek olmayan ilk koçbaşı M.Ö. 1900 yılında Mısır'da kullanılmıştır. Koçbaşı, bozkır ordularının kullandığı kuşatma aletlerinden biridir. Koçbaşı sadece göçebeler tarafından değil yerleşikler tarafında da kuşatmalarda kullanılmıştır. M.Ö. 440 yılında Perikles Samos kuşatması sırasında koçbaşlarını kullanmıştır.⁶⁵⁰

Hunların Niş kuşatmasında Koçbaşları kullandığını Priskos şu şekilde aktarır:

*... kendilerini emniyete aldıktan sonra koçbaşları getirildi. Bu makina pek büyüktür. Yani kalas gevşek zincirlerle kapı direklerinden sarkıtıldıktan sonra, - o kalasların demirden mızrağı vardı ve çalışanların güvenliği için söylediğimiz örtüsü vardı- bunun arka kısmında olan boynuzdan iplerle bazıları büyük bir güçle geri çekiyorlardı. Yani darbenin yöneltildiği yere nazaran geri çekiyorlardı. Sonra kalası bırakıyorlardı. Öyle ki, onun vuruşuyla sarsılan surun herhangi bir kısmı tahrip ediliyordu.*⁶⁵¹

⁶⁴⁸ Göksu, Türk Kültüründe Silah, s. 305.

⁶⁴⁹ Göksu, Türk Kültüründe Silah, s. 359.

⁶⁵⁰ Keegan, s. 235.

⁶⁵¹ Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, s. 74.

Bozkır halklarından biri olan Sabirler, kuşatmaların ne kadar çetin olduğunu ve çok fazla kaynak gerektirdiğini bilmekteydiler. Bu sebeple koçbaşını geliştirerek onun darbelerini daha etkili hale getirdiler. Aynı zamanda daha az insan gücünü sağlamışlardır. Böylelikle koçbaşını kullanması gereken insan sayısının azalması ile buradan artan sayıyı kuşatmanın başka bölgelerinden kullanabilmişlerdir. Koçbaşları kapılara doğru hamle yaparken kuşatılanlarda savaş aletlerini durdurmak için ellerinden geleni yapmaktadır. Sabirlerin sardıkları postlar aynı zamanda koçbaşını kullananları bu saldırılara karşı büyük ölçüde korumaktadır. Sabirlerin kuşatma aletlerine dair teferruatlı bilgiyi daha önce vermiştik.⁶⁵²

Bir diğer kuşatma aleti ise mancınıktır fakat sadece kuşatmalarda kullanılmaz. Meydan savaşlarında da kullanıldığı zamanlar olmuştur.⁶⁵³ Çalışma prensibi germe, bükme ve çekmedir. Amacı surlara delikler açmak ya da giriş kapılarını yıkmaktır. Fakat her zaman sadece bu amaçla kullanılmamışlardır. Mancınıklar ile şehirlerin içine büyük taşlar ve kayalar, yuvarlak şekil verilmiş kaya parçaları, sivri iğneler, sepetin içinde zehirli yılanlar, zehirli ve bulaşıcı hastalığı olan hayvan ve insan ölümleri, yanıcı ve yakıcı maddeler, arı yuvaları, boğucu gazlarla dolu balçık şişelerde atılmıştır. Bunlar kimi zaman kuşatılanları psikolojik olarak yıpratmak içindir. Kimi zaman ise şehrin içine hastalık yayarak savunma direncini kırmak içindir. Her halükarda amaç kuşatmayı bir an önce bitirmektir.

Mancınık, koçbaşının aksine menzilli bir silahtır ve menzili teknolojinin gelişmesine paralel bir şekilde ilerlemiştir. Mancınık ve gelişimi ile ilgili teferruatlı bilgiler vardır. Kullanılmaya başladığı dönem de daha küçük ve ok atma işlevi gören bu aletler Ortaçağ'da dönemin en büyük ve en yıkıcı silahları haline gelmiştir.⁶⁵⁴

Marco Polo Seyahatnamesinde Kubilay Han'ın Siyang-Yang-Fu kuşatmasında mancınık kullandığına dair bilgiler geçer:

... Silahlarına baktım ama kaleleri, surları zorlayıcı aletleri, malzemeleri yok.' dedi. Gerçekten de öyle. Birden aklıma geldi. Dedim ki: 'Bizim bildiğimiz mancınık bile kullanmıyorlar. Eğer mancınıklarla koca

⁶⁵² Bkz. Bozkır Savaşçılığının Teknolojik Boyutu.

⁶⁵³ Daha önce anlattığımız Mohi savaşında Batu'nun yedi adet büyük savaş makinesi getirdiği ve mancınıkları kullandığından bahsetmiştik.

⁶⁵⁴ İbrahim Doğukan Dokur, **Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri**, Karakum Yayınevi, Ankara, 2019, s. 62 - 64.

kayaları, surlara fırlatırlarsa şehir fazla dayanamaz düşer.’ dedi. Bunun üzerine konuşmamızı kumandalardan ve Kubilay Han’ın müşavirlerinden birine nakletmeye karar verdik.

... Kafilemizde bu işin ustası iki kişi bulunduğunu söyledim. ‘Peki, hemen başlayın.’ diye emir verdi. Kafilemizde bir Alman, birde Ortodoks vardı. İkisi de mancınık yapma ve kullanma ustası idiler. Hemen kolları sıvadılar, üç büyük mancınık yaptılar. Büyük Hükümdar Kubilay Han bir tecrübe yapmamızı istedi. Alman ve Ortodoks, Kubilay Han’ın huzurunda, 80 ila 100 kiloluk taşlar ve kayaları mancınıkla fırlattılar.’⁶⁵⁵

Seyahatname, kuşatma ile ilgili çok daha fazla detay vermektedir. Fakat biz konu bütünlüğünü bozmamak için hepsini aktarmayacağız. Fakat burada değinilmesi gereken bir konu bulunmaktadır. Marco Polo'nun anlattıklarına bakarsak çok büyük bir imparatorluğu yöneten Kubilay Han daha önce hiç mancınık görmemiş, kullanmamıştır. Hâlbuki Kubilay Han'ın tahta geçeceği döneme kadar Doğu ve Batı Roma şehirleri Attila tarafından ele geçirilmiştir. Keza Cengiz Han, Doğu Avrupa'da pek çok şehir ve kaleyi ele geçirmiştir. Bu yüzden Kubilay Han'ın mancınığı ilk defa görmüş ya da duymuş olması pek muhtemel değildir. Burada muhtemelen farklı tarzda ya da daha büyük bir mancınık yapılmış olma ihtimali vardır.

Bozkırlıların kullandığı bir diğer kuşatma aleti ise kuşatma kuleleridir. Ufak kalelere benzeyen bir yapılar askeri surların üstüne sorunsuz bir şekilde yaklaştırmak amacıyla kullanılmaktadır. Kısa menzilli olduğu için koçbaşlarında olduğu gibi etrafı yanmayan deri ve keçe gibi dayanıklı malzemeler ile kaplanmaktadır. Tekerlekli yapıları sayesinde düz arazilerde kolaylıkla kullanılmaktadır. Uç kısımları açılarak askerler surların üstüne çıkabilmekteydi. Genel olarak hendeklerle çevrili olan kale surlarının etrafını doldurmak için odun ve toprak atılır veyahut köprü kurulurdu.⁶⁵⁶ Böylece kuşatma kuleleri rahat bir şekilde surlara yakınlaştırebiliyordu.

Kuşatma kuleleri genel itibariyle büyük savaş aletleridir ve küçük kale ve şehir kuşatmalarından ziyade büyük kuşatmalarda kullanılmışlardır. Kaynaklardaki örnekler bu iddiayı doğrular niteliktedir. Avar döneminde Balkanların askeri üsse dönüştüğünden

⁶⁵⁵ Marko Polo Seyahatnamesi İkinci Cilt, haz. Filiz Dokuman, Tercüman, s. 51-54.

⁶⁵⁶ Göksu, Türk Kültüründe Silah, s. 353.

bahsetmiştik. Bu yüzden Hun ve Avar döneminde bölgedeki kalelerin ele geçirilmesinde kuşatma kulelerinin kullanıldığına dair verileri kaynaklarda görmekteyiz. Koçbaşı kullanımına örnek verdiğimiz Hunların Niş kuşatmasında aynı zamanda kuşatma kuleleri de kullanılmıştır:

... Daha sonra da aletleri surlara götürdüler ve trabsları (kalas) önce kolay bir şekilde taşınmaları için tekerleklerle (savaş arabaların) koydular. Çünkü bunlar harekete müsaitti. Bunlar üzerinde duran askerler oklarla kasabalıları taciz ediyorlardı. Aynı zamanda iki taraftaki direklerde duran askerler de, ayaklarıyla tekerlekleri ilerleterek makineleri yaklaşıyorlar. Öyle ki, kalaslarda ayakta duran askerler tehlike olmadan emin bir şekilde savaşıyorlardı. Kolay bükülen sepet çöpleri örülerek bunlara deri parçaları örtülmekte ve işlenmiş derilerle kendilerini yanan ve ateş saçan oklara karşı koruyorlardı.⁶⁵⁷

Avarlar, İstanbul kuşatmasına gelirken zırhlı savaşçılar, hareketli merdivenler ve şehir duvarlarından daha yüksek kuşatma kuleleri getirmişlerdi. Kuşatma esnasında Avarlar *Polyandrion* ve *Pempton* kapıları arasına on iki adet kuşatma kulesi yerleştirmiştir.⁶⁵⁸

Bir başka kuşatma aleti ise belki de en eski ve en basit olan merdivenlerdir. Surların üzerine çıkmak ve şehrin içine girmek için kullanılan merdivenler pratik olmalarının yanı sıra kırılğan ve karşı konulması basit aletlerdir. Bu yüzden kuşatmalara sadece merdivenlere güvenerek gitmek intihara eşdeğerdir. Kaynaklarda merdivenlerin kullanımına dair detaylı bilgiler yoktur. Zira merdiven dediğimiz gibi basit bir alettir ve kuşatmalara özel değildir. Eğer ki merdivenlerin özel kullanımları ve farklı malzemelerden yapılmış çeşitleri olsaydı kaynaklar bunu bize aktarırdı.

Bölgelerin işgal edilebilmesi ve hâkimiyetin sağlanması için tahkimatlarının ele geçirilmesi ve yıkılması gerektiğini bilen bozkırlılar hazırlıklarını ona göre yapıyorlardı. Bir kuşatma savaşı öncesinde yapılması gerekenler ne kadar kusursuz yapılırsa kuşatma

⁶⁵⁷ Ahmetbeyoğlu, *Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları*, s. 74.

⁶⁵⁸ **Chronicon Paschale 284 - 628 AD**, çev. Micheal Whitby ve Mary Whitby, Liverpool, 2007, s. 174.

o kadar kolaylaşmaktadır. Aslında meydan savaşları ile kuşatmalar öncesi yapılan askeri hazırlıklar arasında çok büyük farklar bulunmamaktadır. Zaten bir ordu sefere çıkarken sadece bir kaleyi kuşatmaya ya da bir ordu ile savaşmaya gitmemektedir. Bu yüzden kuşatmalarda minimal hazırlık farklılıkları bulunmaktadır.

Aynı anda iki cephede savaşmak çok zor olacağı için ilk önce arkayı sağlama almak gerekmektedir. Bu yüzden ne tarafa sefere çıkılacaksa ilk önce içte bulunan tehditler sindirilmeli daha sonra dış tehditler bertaraf edilmeli ya da anlaşma sağlanmalıdır. Aynı anda farklı iki cephede savaşmanın zorluğuna dair daha önce anlattığımız Avarlar döneminde Doğu Roma'nın düştüğü zor durum örnek teşkil eder. Bu yüzden içte ve dışta sorunları çözerek sefere veya kuşatmalara gitmek bir nevi savaş öncesi hazırlıktır.

Kuşatma öncesi mutlaka orduda kuşatma aletlerini yapacak mühendislerin bulunması gerekmektedir. Zira hıza dayanan bozkır ordularının ağır savaş aletleri ile yola çıkmaları onların zararına dönüşebilir. Bu yüzden mühendislerin kuşatılan bölgedeki malzemeleri kullanarak kuşatma aletlerini yapmaları daha makul bir seçenektir. Daha sonra atılacak olan adımlar artık sahada yapılması gerekenlerdir. Bunların başında casusluk faaliyetleri gelmektedir.

Sun Tzu'nun konuyla ilgili şunları söyler:

*"Savaş Sanatı'nın en pratik kavramı, düşman ülkesini tümüyle, zarara uğratmadan ele geçirme fikridir. Yakıp yıkmanın kimseye faydası olmaz. Aynı şekilde, bir orduyu da tümüyle ele geçirmenin nimetleri sınırsızdır. Bu nedenle, savaşların tümünde savaşarak zapt etmek en üstün başarı demek değildir. Üstün başarı düşmanın direncini savaşmadan kırmaktır. Komutanlığın en üstün meziyeti düşman planını çözüp, kırmaktır."*⁶⁵⁹

Casus teşkilatı işlerini ne kadar iyi yapar ve verimli çalışırsa kuşatmalar bir o kadar hızlı sona ermektedir. Casusların ilk hedefi kuşatılacak olan yerin coğrafyası hakkında detaylı bilgiler edinmektir. İlk öncelik casusların kuşatılacak olan yerin zayıflıklarını tespit etme işidir. Bu zayıflıkların en başında kalenin içinden bir hain bulmak gelmektedir. Dillerin bulunmasında ise farklı yollar izlenmektedir. Bunlar

⁶⁵⁹ Sun-Tzu, ss. 119 - 121.

arasında makam mevki verme, parayla satın alma gibi seçenekler bulunmaktadır. İçeriden satın alınan bu kişilerin sağlayacağı bilgiler arasında şehre ya da kaleye gizli giriş yolları da vardır. Aynı zamanda düşman askerlerinin gece gizlice kaleye girişlerini sağlayarak kuşatanların işini çok kolaylaştırabilirler.

Casuslar, tarihin her döneminde sadece bozkır orduları tarafından kullanılmamıştır. Mo-tu-Kao çekişmesinde de casus kullanıldığına dair Ögel şunları aktarır:

*"Savaşa başlamadan önce Mo-tu'nun ordusu hakkında bilgi sahibi olmak isteyen imparator Kao casusluk faaliyeti yapması için on kişiden oluşan bir elçilik heyeti gönderdi. Mo-tu bu elçilik heyetinin niyetinin masum olmadığı, barış görüşmeleri yapmak için gelmediğini anlamıştı. Güçlü ve dinamik ordusunu geriye saklamış, elçilik heyetinin önüne cılız atlarını ve yaşlıları çıkartarak Hun ordusunun bundan ibaret olduğu görüntüsü vermek istedi. İlk başta imparatorun buna inanıp inanmadığı konusu tartışmalıdır. Zira şüphelenmiş olacak ki başka bir elçilik heyeti daha göndermişti. Fakat son giden heyetin geri dönmesini beklemeden büyük ordusu ile birlikte yola çıktı. Daha sonra imparatoru yolda yakalayan elçilik heyetinin başındaki general şunları ilettiler: Eğer iki devlet birbirleri ile savaşırlarsa, bunun acıları ile hatıraları, karşılıklı olarak belki uzun süre devam edecektir. (Yani her iki devlet de zarar görecektir). (Önceki elçiler Hunlarda), beslenmemiş hayvanlar, hastalıklar ve yaşlılar görmüşlerdir. Bunların hepsi de hiç şüphe yok ki, bir hile ve kurnazlıktır. Ben (elçilerin bu söylediklerini) görmedim. Ben şu inanca vardım ki, (Hunlar) ana ve seçkin birliklerini saklamışlardı. Uygun bir baskın yapmak için, fırsat kollamaktadırlar. Hunlara taaruz etmemeliyiz. Ben, bu görüşteyim."*⁶⁶⁰

⁶⁶⁰ Ögel, Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt 1, s. 282. Hoca bu anlattıklarına ne yazık ki dipnot vermemiştir. Fakat biz onun ne kadar titiz çalıştığını ve bu tarz bilgileri uydurmayacağını bildiğimiz için burada yer veriyoruz.

Sun-Tzu yine bir komutanın en kötü meziyetini şöyle anlatır:

*"En kötü meziyet ise surlarla korunan bir kentin kuşatılmasıdır. Savaşta ana kurallardan biri, mümkün olabildiğince surlarla korunan kentlerin kuşatılmasından kaçınmaktır. Kuşatmada kullanılacak savaş gereçlerinin hazırlanması bile aylar sürecektir."*⁶⁶¹

Büyük toplama ordular kurup sefere çıkmak ne kadar maliyetli ise kuşatmalara gitmek de bir o kadar külfetlidir. Büyük orduların seferleri ve meydan savaşlarında süre tahmini yapılabilmektedir. Bir meydan savaşı Mohaç'ta olduğu gibi iki saatte de bitebilir, üç günde sürebilir. Ama kuşatmalarda kuşatma süresini uzayabilmekte ve her geçen dakika psikolojik ve ekonomik olarak kuşatana zarar vermektedir. Hazırlıksız yakalanan şehirler, ya da içerideki bir hain kuşatmanın çok çabuk bitmesini sağlayabilmektedir. Fakat hazırlıklı ve güçlü surlarla berkitilmiş, içinde inançlı askerlerin ve halkın olduğu bir kaleyi ele geçirmek birkaç mevsim bile sürebilmektedir.

662

Bu tarz yerleşim yerlerinin ya da askeri tahkimatların ele geçirilmesi için izlenmesi gereken belli aşamalar vardır. Bu aşamalar Carpini'nin seyahatnamesinde şu şekilde aktarılır:

Sefer sırasında yol üzerinde bir kale ile karşılaştıklarında, geçit vermeyen kazıklar çakıp, daha başka engellerde koyarak kaleyi kuşatma altına alırlar. Bu suretle kaleye giriş ve çıkışları engellemiş olurlar. Bundan sonra mancınıklarla taş atarak ve ok fırlatarak gece gündüz durmadan baskı altında tutarlar. Bu şekilde kaleyi savunanlara bir an bile olsun dinlenme imkânı vermezler. Moğolların kendileri ise orduyu bölüklere ayırıp, bir kısmı hücum ederken, diğerleri dinlenme fırsatı bulurlar.

Kaleyi böyle zapt edemedikleri takdirde, içine Grek ateşi atarlar, hatta bazen öldürdükleri insanların yağlarını eriterek, kale içindeki binalara fırlattıkları olur. Bu tür insan yağı yanmaya başladığında söndürülmesi imkânsızdır, bu ateş üzerine ancak şarap veya bira döküldüğü takdirde

⁶⁶¹ Sun-Tzu, s. 124.

⁶⁶² Belli birkaç kaynak hariç ana kaynaklar biz özellikle erken dönem kaynaklarında bozkır ordularının şehirleri ve kaleleri nasıl kuşattığına dair detaylı bilgiler vermezler. Kuşatmaların gidişatına dair kaynaklar yuvarlak bilgiler verir. Falanca hakan geldi kaleyi üç gün kuşattı ve ele geçirdi ya da uzun süre kuşatma sonrası kışın gelmesiyle geriye döndü gibi.

söndürülebilir. Bu yanan yağ insan vücuduna değdiği zaman, avuç içiyle ateşin düştüğü yeri ovalayarak söndürmek mümkündür.

*Kale bu şekilde de alınamazsa ve eğer kuşattıkları kale veya kentten bir nehir geçiyorsa, ya nehrin yatağını değiştirerek veya suya bent çekerek kenti suyun basmasını sağlarlar. Bununda bir faydası olmazsa, kale duvarının altından tüneller kazarak, bir kısmı kenti ateşe verirken, diğer kısmı da savunmada bulunanlarla savaşırlar. Bu kadar çabadan sonra yine başarısız oldukları takdirde kalenin karşısına müstahkem bir mevki veya başka bir kale kurarak kuşatmayı uzatırlar. Bunu da ancak kuşatılanlara dışardan bir yardım gelmediğinde ve geri çekilmek zorunda kalmadıklarında yaparlar.*⁶⁶³

Kuşatılan yerin dış dünya ile bütün bağlantısını kesmek ilk aşamadır. Böylelikle yiyecek ve içecek stokları günden güne azalacak ve huzursuzluk ortaya çıkacaktır. Bu durum askerlerin ve şehrin içinde yaşayanların psikolojisini bozacağı gibi savaşma azmini de düşürecektir. Aynı zamanda dışarıdan gelebilecek her hangi bir yardım haberini alamayacak olmaları da içerideki kargaşa ve karamsarlığı artırır. Bu noktada kuşatılanlara yalnız kaldıklarını hissettirmek çok önemlidir.

Daha sonra kuşatma aletleri ile saldırı başlar. Mancınık, koçbaşı ve kuşatma kuleleri ve merdivenler en yaygın olanlarıdır. Bu noktada bütün askerler ile değil de parça parça askerler ile saldırılarak bütün orduyu yormamaya özen gösterilir. Bütün bunlara rağmen kuşatılanlar güçlü bir şekilde savunmaya devam ediyorsa farklı yollara başvurulmaya başlanır. Bu noktada aslında kuşatanlar için sıkıntılar baş göstermeye başlar. Zira daha önce söylediğimiz gibi kuşatmalar çok maliyetli askeri harekâtlardır ve uzadıkça sorunlar ortaya çıkmaya başlar. Bu sorunlar biri de askerlerin savaşma arzularını kaybetmesidir. İyi komutanlar bu tarz problemlerle baş etmenin yollarını bulurlar. Coğrafyayı kullanmak bunlardan biridir. Bir diğeri ise etrafında yaşanan doğa olayları incelemek veya inançla ilgili motivasyon arttırıcı unsurları kullanmaktır.. Bunun örneklerinden birini Attila'nın Aquileia kuşatmasında görüyoruz:

Bu kuşatma uzun, şiddetli ve fakat Roma'nın en cesur askerleri, içeriden direndikleri için beyhude idi. Sonunda Attila'nın ordusunun hevesi

⁶⁶³ Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnamesi, s. 102 - 103.

kırıldı ve geri çekilmek istedi. Ordugâhı dağıtmayı ya da ertelemeyi uzun süre düşünen Attila bu surların etrafında yürüyerek yorulmayı göze almıştı. Evlerin üçgen çatılarına yuvalarını yapan beyaz kuşların yani leyleklerin yavrularını şehirden taşıyor ve alışılmışın aksine kırlara götürüyor olduklarını fark etti. Olayların açık gözlü bir gözlemcisi olan Attila bu alametten anladı ve askerlerine dedi ki: “Geleceği önceden sezen kuşları görüyorsunuz. Yakında olmasından korktukları tehlike nedeniyle korkunç sonlarından kaçmak için sığınaklarını terk ediyorlar. Bu boş yahut şüpheli bir işaret değildir. Önceden sezdikleri şeylerden meydana gelen korku alışkanlıklarını değiştirdi.” Daha fazlası niçin söylensin? Aquileia’ya yeniden hücum etmek için askerlerinin yüreğini kıskırttı.⁶⁶⁴

Attila burada uzayan kuşatmadan dolayı askerlerin moralinin düştüğünü fark etmiş ve bir çıkış aramıştır. Geri dönmek ona hiçbir şey kazandırmayacağı gibi daha da zora sokacaktır. Bu yüzden kuşların göç etmesini bu şekilde yorumlayarak askerlerine kaybettikleri savaşma arzusunu tekrardan aşılamıştır. Kuşların göç etmek için onlarca sebebi olabilir. Fakat Attila iyi bir komutan olduğundan dolayı, olayı bu şekilde yorumlayarak belki de Roma seferinin en başından bitmesine engel olmuştur.

Bütün bunlar işe yaramıyorsa kuşatmada en başa dönülür. Dış dünya ile bağlantısı kesilmiş olan şehir veya kale açlığa ve susuzluğa mahkûm edilerek teslim olması beklenir. Fakat bu durum çok risklidir ve her zaman tercih edilmemektedir. Zira kuşatılanlara dışarıdan yardım gelebilir ve bu kuşatanların iki ateş arasında kalmasına sebep olabilir. Yani kuşatanlar bir anda kuşatılanlar haline gelebilir.

Kuşatmalar her açıdan incelenmesi gereken askeri harekâtlardır ve biz burada konu bütünlüğünü bozmamak için daha fazla detaya girmeyeceğiz. Kuşatma aletlerinin mucitleri bozkırlılar değildir. Fakat en etkili kullananlar arasına koymak yanlış olmayacaktır. Bu savaş aletlerinin bu kadar etkili ve düzgün kullanılmasının altında yatan sebep ise kuşkusuz bozkırlıların savaşmayı iyi bilmesiyle doğru orantılıdır. Savaş ve silah teknolojisinde çok ileride olmak iyidir fakat kullanacak kalifiye orduların

⁶⁶⁴ Konuyla ilgili diğer tarihçilerin verdiği bilgiler için bkz. Osman Karatay, "Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia," **Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Koparman Armağanı**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2014, s. 38.

olmaması bunları kullanışsız hale getirir. Savaşmayı iyi bilmeleri, insan psikolojisine hâkim olmaları ve kuşatma adetlerine hâkim olmaları onların büyük topraklar fethetmesine olanak sağlamıştır.

3.5. Savunma Stratejileri

Savunma savaşları ve onların stratejileri yerleşiklerde farklı olduğu gibi göçebelerde de farklı olmuştur. Piyade ordularının savunma stratejileri tahkimatları korumak ya da belli bir bölgede mevzilenerek o bölgeyi korumak üzerine gelişmiştir. Mevzilenen bu yerler genellikle kritik bir noktadır ve düşmana maksimum kaybı verme ihtimali olan bölgelerdir.⁶⁶⁵ Bu mevzilerin yerleri genellikle uzun menzilli silahların kullanıldığını düşünürsek ulaşılması zor yerlerden seçilmektedir. Eğer kısa menzilli silahlar ordunun büyük bölümünde kullanılıyorsa saklanmaya uygun düşmana aniden baskın yapılacak yerler seçilmektedir. Özellikle bozkır ordularına karşı savaşırken alınacak mevzilerin ve ordunun yerleşeceği yerin kanatları sağlama almış olması gerekmektedir. Bozkırlıları tek cepheden yani dar bir açıdan saldırmaya zorlamak onların stratejilerine vurulacak en büyük darbedir.

Sun-Tzu: *"Saldırıda başarılı komutan neyi savunduğunu bilemeyen düşmana saldırır; savunmada başarılı olan komutan ise neye saldırdığını bilmeyen düşmana karşı mevzilerini savunandır"* der.⁶⁶⁶ Buradan yola çıkarak düşmanı hakkında bilgi toplamış bir savunmacının uzun surlara ya da güçlü kalelere ihtiyacı yoktur. Mutlaka savunmada büyük etki yapar ama bunlardan önce düşmanın neye saldırdığını bilmemesine, onu kandırmasına ihtiyacı vardır.

Büyük düzlüklere sahip olan Avrasya bozkırları savunma savaşları yapılmasına çok elverişli değildir. Zira bu geniş alanlara kale ve şehir kurmak çok mantıklı değildir. Bunun yanı sıra bozkır ordularının çoğunluğu süvarilerden oluştuğu ve yay kullandıklarından dolayı da savunma savaşları yapmaya uygun değildir. Bu yüzden bozkırlıların savunma stratejileri belli tahkimatlar etrafında toparlanıp o noktayı savunmak üzerine olmamıştır. Durumun böyle olmasında Karasuk kültürü ile birlikte

⁶⁶⁵ Antoine Henri Jomini, *Savaş Sanatının Ana Hatları*, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002, s. 108.

⁶⁶⁶ Sun-Tzu, s. 5 - 7.

göçebeliğin yükselmesi etkilidir. Hayvancılığın en önemli geçim kaynaklarından biri olduğu bozkırda şehirlerin kurulması, kalelerin yapılması ve etrafında bir hayatın sürmesi mümkün değildir.

Durum böyle olunca bozkırlıların savunma stratejileri yerleşiklerden farklı gelişmiştir. Bozkırda savunma stratejisi düşman ile karşı karşıya gelmemek üzerine kurulmuştur. Eğer düşman sizden kalabalıksa ve kazanma ihtimali yoksa düşmanın karşısına çıkmamayı tercih ederler. Bunu rahatça yapabilmelerinin altında da farklı sebepler vardır. Bu sebeplerin başında kentlerinin, şehirlerinin ve kalelerinin olmaması gelmektedir. Çadırlarıyla göçebe hayat yaşayan bozkırlıların geride bıraktıkları değerli eşyaları, evleri ve tarlaları olmadığı için kendilerinden daha güçlü düşmanlar karşısında durma ve bulundukları bölgeyi koruma zorunlulukları yoktur. Bozkırın daha içlerine çekilebilirler. İskit kralı Idanthysos'un Pers kralı Darius'a yaptığı gibi düşmanın karşısına çıkmaz ama sürekli belli bir mesafede kalarak onu taciz ve rahatsız etmiştir. Düşman hazırlıksızsa ve coğrafi şartlara hâkim değil ise Mo-tu gibi daha kuzeye çekilerek soğuktan düşmanı kırıp savaşılamayacak hale getirmek geri çekilme çeşitleri arasındadır. Bu durumun bozkır tarihinde istisnası olan çok az savaş vardır. Cici Han, Çin saldırılarına karşı kendine bir kale inşa ettirmiştir. Fakat askerlerin kale savunmasına hâkim olmaması ve Çin ordusunun çok kalabalık olmasından dolayı savaşı kaybetmiştir.⁶⁶⁷

Bu savunma stratejisini uygulayabilmelerini mümkün kılan bir diğer olgu ise daha önce defalarca bahsettiğimiz bozkır ordularının büyük kısmının süvari birliklerden oluşmasıdır. Süvari birliklerinin çoğunlukta olduğu bozkır orduları için mesafe kavramı, piyade birliklerinden oluşan yerleşik orduların mesafe kavramından farklı olduğu için bu taktik daha uygulanabilir hale gelmiştir. Geniş yol ağına sahip Roma ordusunun buna rağmen bir günde 20 ila 25 km arası yol gidebildiğini, buna karşılık 3 veya 4 yedek at ile yola çıkan bir bozkır süvarisinin ise 90 km'ye kadar yok kat edebildiğini hatırlayalım. Bu durumda piyadelerin süvarileri yakalama ihtimali neredeyse yoktur.

Savunma stratejilerinin bir diğer önemli ayağı düşmanın ikmal noktalarını yok etme üzerinedir. Bunların başında su kuyularının doldurulması ya da zehirlenmesi gelir. Sadece içme suyu olarak değil aynı zamanda temizlenmek amacıyla da suyun

⁶⁶⁷ Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt II**, TTK Yayınları, Ankara, 2015, s. 164.

kullanıldığını düşünürsek su bulamayan düşman ordusunda hastalıklar baş gösterir. Bozkır savaşı tarihinde bu taktik en kadim dönemlerden beridir sıklıkla uygulanmıştır. Su kuyularından sonra düşmanın karnını doyurmak için ele geçirmeyi planladığı şehirlerin talan edilmesi ve tarlaların yakılması savunma stratejisinin önemli bir diğer ayağıdır. Böylelikle düşman açlığa mahkûm edilir ve savaşma azmi kırılır.

Bozkırın savunma stratejileri daha çok uygun anda saldırıya geçme olarak yorumlanabilir. Zira düşmanlara karşı savunmaları gereken kentleri ve şehirleri yoktur. Savunma yapmalarının temel amacı saldırıya geçecekleri uygun anı kollamaktır. Bozkır coğrafyasını bilen ve akıllı bir komutan bu kovalamacanın gereksiz olacağını bildiği için en başından zaten bozkırlar üzerine büyük bir sefere çıkmaz. Bunun dışında kalan, Darius gibi hırsına yenilen komutanlar veya hükümdarlar ise uçsuz bucaksız bozkırdan kaçamamıştır.

4. AMAÇ NOKTASINDA SAVAŞIN SONU

4.1. Siyasi Hedefler ve Antlaşmalar

Her insan gibi bozkırda yaşayanlar da ömürlerinin hiçbir döneminde zorunlu olmadıkça savaşmamışlardır. Aksini düşünmek onların savaşmayı seven insanlar olduğu izlenimini vermektedir. Yöneten kesimin geniş topraklara hâkim ve farklı kavimleri bünyesine katmış yani kısaca imparatorluklar kurma hedefleri kimi zaman yönetilenleri de savaşa sürüklemiştir.

Bozkırlı her hükümdarların fırsat buldukça savaş çıkarma peşinde olduğu ve dünyayı yönetmeye çalıştığını düşünmemek gerekir. Kut almış bir bozkır hükümdarı her şeyden önce halkının ihtiyaçlarını ve isteklerini göz önünde bulundurmak zorundadır. Mo-tu'nun M.Ö. 176 yılında Çin imparatoruna gönderdiği mektup bunu kanıtlar niteliktedir. Mo-tu'nun bu mektubunda istediklerini aldığı için artık savaşmak istemediğini ve halkının huzur içinde yaşamasını arzuladığını görmekteyiz.

*... Yay çeken halkların hepsi tek [bir] aile içinde toplanmış [böylece] kuzey bölgelerinde huzur sağlanmıştır. [Şimdi] askerlerimi dinlendirip atlarımı besiye çekmek, önceki olayları bir tarafa bırakarak antlaşmamızı yenilemek, sınır halkının güvenliğini sağlamak, eskiden olduğu gibi küçüklerin büyümesini, yaşlıların bulundukları yerlerde huzur içinde olmalarını temin etmek ve bu barış ve mutluluğu nesilden nesile devam ettirmek istiyorum.*⁶⁶⁸

Savaşlar sadece hükümdarlar istediği için çıkmamıştır. Hatta çoğu zaman çıkan arbedelerden, çete baskınlarından ve yağma akınlarından hükümdarların haberi dahi olmamıştır. Daha sonra yazılan mektuplar ve gelip giden elçilik heyetleri arasındaki bilgi aktarımlarından bozkır devletlerine bağlı bazı halkların yağma ve akın yaptığı bilgisi gelmiştir.

Yine Mo-tu döneminde M.Ö. 177 yılında Sağ Bilge Beyi, Sarı Nehrin güney topraklarına habersiz akınlar düzenlemiş, yağmalarda bulunmuş ve bu topraklara yerleşmeye çalışmıştır.⁶⁶⁹ Aslında bu olay Çin'in Hunlar üzerine yürümesi için bulunmaz bir fırsattır. Antlaşma sonrası Mo-tu'ya bağlı askerler sınır ihlali yapmış ve

⁶⁶⁸ Onat, vd., s. 14.

⁶⁶⁹ Onat, vd., s.13.

yağma faaliyetlerinde bulunmuştur. Fakat Çin imparatoru içinde bulunduğu zor durumu bildiğinden dolayı Mo-tu'ya savaş ilan etmektense Sağ Bilge Bey'in üstüne askerler göndermiştir.⁶⁷⁰ Yukarıda alıntıladığımız kısım bu olaydan sonra Çin'e giden mektubun bir parçasıdır. Bu olay sonrası Çin kendi içinde Hunlara saldırıp saldırmamaları gerektiğini değerlendirmiştir:

*"Ch'an-yü Yüeh-chih'ları daha yeni mağlup etmiştir. Galibiyetin verdiği avantajlara sahiptir. [ona karşı] saldırıya geçilemez. Ayrıca Hsiung-nu topraklarını ele geçirsek [dahi] tuzlu ve bataklık [olan bu bölgelerde] oturmak mümkün değildir. En uygunu ho-chi'in (:evlilik yoluyla uyum) antlaşmasının devam etmesidir."*⁶⁷¹

Görüldüğü üzere Hun döneminde Çin ile olan antlaşma sebeplerinden biri halkın huzurlu ve güvenli bir hayat sürmesi gayesidir. İşin temeline tek başına bunu koymak yanlış olacaktır. Antlaşmalarda konuşulan ve mutabakata bağlanan konuların yerine getirilmesi ile halk huzurlu ve güvenli şekilde yaşayabilmektedir.

Göçebelerin toprakları fethetmekten çok toprak üzerinden geçme hakkını ellerinden bulundurmamak istediklerinden daha önce bahsetmiştik. Bunun sebebi ise tamamen iktisadidir. Hayvancılığın temel geçim kaynağı olduğu bu topraklarda verimli meralara gitmek için geçiş hakkını her zaman ellerinde bulundurmamak istemektedirler. Bu yüzden Çin'i defalarca savaş meydanlarında yenmiş ve fethetme şansını elinde bulunduran Mo-tu işgal politikası yerine kuzeydeki verimli toprakların kullanım hakkını almıştır. Bundan sonra ise savaşmak istememiş ve sınırlarında huzurlu bir ortam yaratmaya çalışmıştır.

Bozkır imparatorluklarının siyasi hedeflerine baktığımız zaman onların fiili işgalden ziyade antlaşma yaptıkları toplumlara üstünlüklerini kabul ettirme çabasını görmekteyiz. Küçük bozkır devletlerinde ya da bodunlarında ise durum daha farklıdır. Düşmanlarından kaçan küçük bozkır gruplarının toprak istediği durumlar olmuştur. Bunun örneğini Avar döneminde görmekteyiz. Avarlar, Doğu Roma'ya gönderdikleri ilk elçilik heyetinin talepleri arasında yaşayabilecekleri verimli topraklar da vardı. Daha sonra Justinianos'un Avarlara Tuna'nın batısında bir toprak vermeyerek, üstüne üstlük

⁶⁷⁰ Onat, vd., s.13.

⁶⁷¹ Onat, vd., s.15.

dalga geçercesine Gepidlerin yaşadığı bölgeyi onlara yurt olarak göstermesi bir savaş sebebi olmuştur.⁶⁷²

Kaynaklar Attila döneminde Doğu Roma ile yapılan antlaşmaların maddelerini aktardığı için siyasi hedeflerini daha iyi anlayabiliyoruz. Bu antlaşmalardan biri M.S. 434 yılında yapılan Margus Antlaşmasıdır. Daha antlaşma görüşmeleri başlamadan önce bugünkü Dobruca kentine gelen Attila atının üstünden dahi inmeden isteklerini barış şartları olarak kabul ettirmiştir. Priskos olayı şöyle anlatır:

*"Görüşme yapmaya gelen elçilik heyeti ve şehrin vatandaşları at üzerindeki muhteşem İskit kralı ile karşılaştılar. Romalı elçiler kendi şereflerini hatırlayarak bizzat yayaların atlılarla tartışması gerekmesin diye, aynı teçhizatla İskitler'le görüşmeye karar verdi."*⁶⁷³

Atilla'nın bu şekilde davranması daha görüşme başlamadan kendisinin ve halkının Doğu Roma'dan daha üstün olduğunu ispatlama çabasıdır. Sadece bu hareketi bile ileride Doğu Roma üzerine kurmak istediği hâkimiyeti göstermektedir. Nitekim antlaşma şartları da bunu doğrular şekildedir:

*"Şunlar karara bağlandı: Esir edilmiş Romalılar'la ve daha önce Roma'ya kaçmış olan birçokları ile birlikte Hunlar'dan kaçacaklar Roma hududuna kabul edilmeyecek; Romalı mülteciler ve esir alınmış olanların her biri için 8 aureos⁶⁷⁴ kurtarma ücreti verecekler ki ancak, bu fidyeyi verdikten sonra esirler geri dönebilecekler. Romalılar, Hunlar'ın hâkimiyeti altında olan kabilelerle ortaklık yapmayacaklar; ticaret yapmak için eşit şartlar içinde bir araya gelinecek. Romalılar ve Hunlar emniyet içerisinde olacaklar, yapılan anlaşma devamlı olacak ve bu antlaşmaya riayet edilecek. Romalılar tarafından Hun kralının adına daha evvel 300 altın librae⁶⁷⁵ ödenen vergi yerine, senede 700 altın librae vergi ödenecek."*⁶⁷⁶

⁶⁷² Osman Karatay, İbrahim Doğukan Dokur, "Avarlar", **Ortak Türk Tarihi I**, (ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay), Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, s. 472.

⁶⁷³ Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, s. 24.

⁶⁷⁴ Altın

⁶⁷⁵ Ölçek

⁶⁷⁶ Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, s. 24.

Bu Attila'nın Doğu Roma'yı sindirmek için attığı ilk adımdır. Antlaşma şartlarına baktığımız zaman iktisadi maddeler öne çıkmaktadır. İlk adımda siyasi olarak Doğu Roma'ya üstünlüğünü iktisadi anlamda kabul ettirmiştir. Aldığı vergilerin Doğu Roma'ya ne kadar zarar verdiği ayrı bir tartışma konusudur. Zira 700 altının Doğu Roma için büyük bir mebla olup olmadığı meselesi iktisat tarihinin kapsamına girer. Fakat yıllık vergi alınması şüphesiz Doğu Roma'ya gücünü kabul ettirdiği anlamına gelmektedir. Doğu Roma Hunların askeri gücünden çekinmese vergi vermeyi kabul etmezdi, şeklinde düşünülebilir.

Daha sonra Margus psikoposunun Hun mezarlarını talan etmesini bahane gösteren Attila, Doğu Roma üzerine seferler düzenledi. I. Balkan ve II. Balkan seferi olarak adlandırılan bu seferler sonrasında Doğu Roma'nın kuzey sınırlarında kontrolün büyük bir bölümünü kaybettiğini görmekteyiz. Bunun sonucunda ise M.S. 447 yılında Anatolius adlı bir elçi vasıtasıyla antlaşma imzalamıştır. Antlaşmanın maddelerini Priskos şöyle aktarır:

*"Chersones (Gelibolu)'de yapılan savaştan sonra, Romalılar Anatolius adlı bir elçi vasıtasıyla Hunlar'la sulh yaptılar ve şu şartlarda anlaştılar: Kaçakların Hunlar'a iadesine, geçmiş borçlar (vergiler) karşılığında 6000 libra altın ve her yıl olmak üzere 2100 altın vergi ödenmesine karar verdiler. Her Romalı esir başına 12 altınlık ceza verilmesini (yani parasını ödemedi Romalılar'ın ülkesine kaçmış olanlar için), ödenmediği takdirde esirin sahibine iadesini kabul etmeyeceklerini taahhüt ettiler."*⁶⁷⁷

M.S. 434 ve 447 yıllarındaki antlaşma şartlarına baktığımızda daha önce bozkırdaki köleliğin hangi çerçevede olduğunu tekrar görmekteyiz. Bozkırda bir geçim kaynağı olan savaş esirlerinin fidye karşılığında satılması iki antlaşmada da üst sıralarda bulunmaktadır. Vaziyet, fidye karşılığında savaş esirlerinin serbest bırakılmasının bozkırda önemli bir geçim kaynağı olduğunu bize göstermektedir. Aynı zamanda M.S. 447 yılında yapılan Anatolius Antlaşmasıyla Attila, Doğu Roma üzerindeki hâkimiyetini tam anlamıyla kurmuştur. Priskus'un *"Romalılar, her şeyde Attila'nın*

⁶⁷⁷ Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, s. 26.

sözünü dinliyorlardı.⁶⁷⁸ Onun talimatlarını bir efendinin emirleri telakki ediyorlardı"⁶⁷⁹ cümlesi bunu doğrular niteliktedir. Bu hâkimiyetin kurulması ile artık Attila yüzünü Batı Roma'ya dönebilmiştir.

Attila hâkimiyet kurma siyasetini Batı Roma'ya karşı da sürdürmüştür. M.S. 440 yılında Honoria'nın Attila'ya nişan yüzüğü göndermesi bunun sonucunda Attila'nın Batı Roma tahtında hak iddia etmesi ve akabinde meydana gelen Campus Mauriacus savaşıyla Attila Batı Roma üzerinde hâkimiyetini yavaş yavaş kurmaya başlamıştır. M.S. 452 yılında çıktığı Roma seferi aynı Anatolius Barışı gibi Batı Roma üzerinde kuracağı hâkimiyeti kesinleştirecektir. Zor geçen Aquileia kuşatmasından sonra İtalya'nın içlerine doğru ilerlemeye başlar. Bu ilerleyiş Batı Roma tarafından dehşet içinde karşılandı ve bir an önce antlaşma sağlanması için elçilik heyeti gönderilmiştir. Bu üç kişilik elçilik heyetine Papa I. Leo liderlik ediyordu. Vandallarla başarılı diplomatik ilişkiler kuran Trygetius'da elçilik heyetinde bulunuyordu. Üçüncü kişi ise servet sahibi 450 yılının konsülü Gennadius Avienus'tur.⁶⁸⁰

Böyle önemli üç şahsiyetin Attila ile barış antlaşması yapmak için gelmesi kuşkusuz Attila'nın Batı Roma üzerinde kurduğu hâkimiyeti ve saldırdığı korkuyu göstermektedir. Attila da bunun farkında olmuş olacak ki seferi daha fazla uzatmamıştır. Bunun altında yatan başka sebepler de vardır. Bunlardan ilki Aquileia kuşatmasında çok asker kaybetmesidir. Savaşlarda ölenlerin gömülmemesinden kaynaklı ortaya çıkan hastalıklar bir başka etkidir. Aynı zamanda Doğu Roma'dan gelebilecek olası bir yardımın Attila'yı zor duruma sürükleyeceğinden çok fazla durmadı ve dönüş yolunu farklı bir güzergâhtan seçti.⁶⁸¹

Batı Roma ile girdiği mücadele sırasında Doğu Roma'ya karşı kurduğu hâkimiyet doğal olarak zayıflamıştı ve bunu tekrardan tahsis etmek için Marcius'a bir mektup göndermiştir. Mektupta biriken vergilerin ödenmesi gerektiğini yoksa Doğu

⁶⁷⁸ Priskus'un Attila'yı olduğundan daha büyük bir hükümdar olarak göstermeye çalıştığını yazan bazı araştırmacılar vardır. Bunun sebebi ise Priskus'un II. Theodosius'un dış siyasetini beğenmemesidir. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Turhan Kaçar, "Priskus'u Nasıl Okumalıyız," **Toplumsal Tarih**, Sayı: 286, 2017, s. 56.

⁶⁷⁹ Ahmetbeyoğlu, Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları, s. 29.

⁶⁸⁰ Thompson, s. 178.

⁶⁸¹ Ahmetbeyoğlu, Avrupa Hun İmparatorluğu, s. 104.

Roma üzerine bir sefer düzenleyeceğini söylüyordu. Fakat Attila'nın ömrü bu büyük seferi yapmaya yetmedi.⁶⁸²

Bozkırlıların antlaşmalar aracılığı ile ulaşmaya çalıştıkları siyasi hedeflerden biri hâkimiyetlerini kabul ettirmektir. Avrasya'nın fazla insan besleyemeyen coğrafi koşulları onları bu yöne itmiştir. Zira kendilerinden daha kalabalık olan yerleşik bölgelere yapacaklar fetih ve işgal hareketleri onların asimile olmasına sebebiyet vereceği için bu yolu çok tercih etmemişlerdir. Bunun yerine hediyeler adı altında aldıkları vergiler ile ekonomilerini canlı tutmuşlardır. Bu vergiler aynı zamanda hâkimiyetlerini tescillemiştir. Tabi şunu belirtmek gerekir ki antlaşmalarla elde edilmeye çalışan tek şey bu değildir.

Hiç kuşkusuz antlaşma/mutakabat durumları belirli bir askeri gayretin neticesinde şekilleniyordu. Bu gayret ve ekonomik harcamaların neticesinde karşı tarafta varılan sulh, kendi tarafındaki kayıpların teminine yönelikti. Dolayısıyla özellikle bağlı boyları memnun etmek gayesiyle alınan savaş tazminatları onları çatı altında tutmaya yarıyordu. Sürekli seferler ekonomik finansman meselesi gündeme getirdiği için bu açıklar antlaşmalar vasıtasıyla kapatılabilirdi.

⁶⁸² Thompson, s. 187.

SONUÇ

Coğrafyanın insana neyi ne şekilde yapacağını söylemesi sonucunda ortaya farklı yaşam tarzları çıkmıştır. Avrasya bozkırlarında yaşayan halklar ise kendilerini Karasuk ile beraber tam randımanlı şekilde göçebe yaşam içinde bulmuşlardır. Göçebe yaşam doğaldır. Tercih edilen değil zorunluluktur. Bu yüzden göçebelere yüklenen olumsuz anlamların yanı sıra medeni hayatı tercih etmeyen insanlar olduğu görüşü ne yazık ki objektiflikten uzaktır. Yerleşik yaşamın ortaya çıkardığı çiftçilik ne kadar doğalsa, göçebe yaşamın ortaya çıkardığı çobanlıkta bir o kadar doğaldır. Bu iki yaşam tarzını kıyaslamak elma ile armudu kıyaslamak gibidir. Tutarlı olmadığı gibi makul şekilde incelenmelerine engel teşkil eder.

Bu nedenle Avrasya bozkırlarında paylarına göçebe yaşam düşen tahlilini gerçekleştirirken dikkat edilmesi yapılması gereken en elzem şey kıyaslama yöntemine gitmektedir. Yaşadıkları coğrafyanın dinamiklerini göz önünde bulundurarak davranışlarının altında yatan sebepleri araştırmaktır. Sonuçları sebep gibi görmeye çalışan araştırmacıların yaptığı da tam olarak budur. Avrasya denildiği zaman tarihinin zihninde uyanan coğrafyanın sınırlarının doğru çizilmesi kimlerin göçebe olup olmadığını tespit etmede önemlidir. Zira bu çizilen sınırların içinde kalan bölgenin jeopolitik ve jeokültürel yapısı aslında bozkır göçebeliğinin ne olduğunu anlatmaktadır.

Biz dar bir alanda dar bir tarihi çalışmak yerine alanımızı ve tarih aralığımızı geniş tutarak bozkırın toplumsal ve iktisadi yapısı hakkında detaylı bilgiler vermeye çalıştık. Kesinlikle bu nihai bir çalışma değildir. Böyle bir konu üzerinde de nihai bir çalışma yapmak mümkün gözükmemektedir. Fakat aynı topraklar üzerinde yaşayan insanlar ne kadar zaman geçerse geçsin benzer alışkanlıkları yaşatmaya devam edeceklerdir. Bu nedenle Hun döneminde gördüğümüz bozkırlı ile Uygur döneminde gördüğümüz bozkırlının yaşam standartları ve zorunlulukları arasında çok büyük farklılıklar yoktur. Dünyaya aynı topraklardan baktıkları için gördükleri hemen hemen aynıdır ve ona göre davranmak zorundadırlar. Bu nedenle Batı Avrasya, Doğu Avrasya gibi coğrafi ayrımlar ya da M.Ö., M. S. gibi zamansal ayrımlar yapmaktansa geniş perspektifli taramalar yaparak ortaya bozkırlıların nasıl iyi savaşçılar olduklarını ortaya koymaya çalıştık. Zaten bozkır halklarının iktisadi ve sosyal yapısına dair yapılan

Çalışmaların ne yazık ki Türkiye'de makale seviyesinde olduğunu söylemekten de üzüntü duyuyoruz.

Ana kaynaklar ve araştırma eserler yanlı ya da yansız olsun hepsinin bulunduğu nokta bozkır halklarının çok iyi savaşçılar olduklarıdır. Bunu kimi zaman objektif bir şekilde yaparlarken kimi zaman onları sadece silah kullanmayı bilen barbarlar ya da Tanrı'nın yoldan ıkmışlara gönderdiği ceza olarak dile getirmişlerdir. Maddi ya da manevi dayanaklarını ne olursa olsun kesin olan şey onların savaş meydanlarının ustaları olduklarıdır. Fakat savaşılıkta nasıl ustalaştıklarına dair yapılan çalışmalar özellikle ülkemizde çoğu zaman romantiktir. Sanki bozkırlılar savaşmak için doğmuşlar gibi bir algı yaratılmış ve bu üstün bir erdem ve eşi benzeri olmayan bir meziyet gibi lanse edilmiştir.

Hâlbuki göçebeler nasıl bu kadar iyi savaşıyordu sorusunun cevabını bulmak için onların yaşam tarzlarına ve hayat standartlarına bakmak gerekmektedir. Bu yüzden ilk olarak bozkırın toplumsal yapısının oluşturan etmenler üzerinde durulmalıdır. Bozkırın hareketli yaşam tarzı toplumsal yapıyı da hareketli hale getirmiştir. Bu hareketlilik toplumsal sınıfların oluşması ve onlar arasında geçişlerin yaşanması şeklinde değil, coğrafyanın insanın isteğini karşılama noktasında gelişmiştir. İçeriden evliliklere şiddetle karşı çıkılmış ve zorlu topraklarda hayatta kalmak için bozkırlılar dışarıdan evliliklere yönelmiş ve gelenin nereli olduğu çoğu zaman yönetilenler için problem yaratmamıştır. Bu şekilde aileler urugları, uruglar boyları, boylar bodunları ve bodunlar birleşerek bozkır devletlerini oluşturmuşlardır.

Herkesin savaşmayı meslek edindiği Avrasya bozkırlarında daha iyi savaşanlar kendi aralarında ittifak kurma eğilimi göstermiştir. Bu yüzden eğer yöneten olmak ve güçlü uruglar ile güçlü bağlar kurmak istiyorsanız, savaşmayı iyi bilmeniz gerekmektedir. Çünkü insan doğası gereği elindekinden daha azına yönelmez. İki urug arasında ittifak kurulacaksa mutlaka terazide ağırlıklarının eşi olması gerekir. Öteki türlü zaten diğer uruğa fıkri sorulmaz. Kendi isteği ile tebaa olarak katılmak bir seçenektir. Eğer bu seçeneği de seçmezse g kullanarak zorla katılır. Bozkırın kar topu gibi birleşerek büyüyen bu toplumsal yapısında kendine yer bulmak isteyenler savaşmayı en iyi bilenler olmak zorundadır.

Bozkırın geçim kaynakları onların savaşmayı iyi bilmelerine büyük katkı sağlamıştır. Hayvancılık bunun başında gelir. Zira hayvancılık bozkırın temel geçim kaynağıdır ve tüketim değil bir üretim ekonomisidir. Meralar için verilen mücadele ne yazık ki her zaman barışçıl yollar ile çözülmez. Savaşmayı çok iyi bilen insanların savaşması savaşçılıklarının daha da gelişmesine şüphesiz katkı sağlamıştır. Avlara verdikleri anlam onların savaş yeteneklerini diri tutmuştur. Savaşın provasını yaptıkları avlarda silahlarını ve taktiklerini kullanmayı unutmamışlardır. Göçebelerin dış dünya ile iletişime geçtikleri ticaret ise çoğu zaman onların savaş marifetleri dolayısıyla canlı kalmıştır. Ticaret ile alamadıklarını ise yağmalar ile almaktan ise çekinmemişlerdir.

Bozkırın sosyal ve iktisadi yapısı onların neden iyi savaşçılar olduğunun nedenlerini tek tek ortaya koymaktadır. Bu çalışmayı dar bir alan ve zaman içinde yapmamamızın en önemli nedeni budur. Çünkü bozkır savaşçılığı sadece Göktürk ya da Hun döneminde meşhur değildir. Avrasya tarihinin çok büyük bir bölümü kapsar. Bu sebeple ayrı başlıklar altında açıklamaya çalıştığımız göçebe savaşçılığına dair eksik bilgiler verdiğimiz ya da düşünemediğimiz hususlar olabilir. Bu hataların hepsi yazara aittir. Sosyo-kültürel tarih alanında yazmaya çalıştığımız tezimiz bu tarz çalışmalara şevk vermesini temenni ediyoruz. Bu tarz meselelerin inter-disipliner bakış açılarına ihtiyacı vardır ancak ülkemizde buna yönelik girişimci hareketler ne yazık ki gözlemlenememektedir.

KAYNAKÇA

Agathias The Histories. çev. Joseph D. Frendo, Walter De Gruyter, Berlin, 1975.

Ahincanov, Sercan M. **Türk Halklarının Katalizör Boyu Kıpçaklar**, 2. Basım, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Ahmetbeyoğlu, Ali, "Bizans Tarihiçisi Menandros'un Türkler (Gök-Türkler) Hakkında Verdiği Bilgiler," **Tarih Dergisi**, Cilt: 0, Sayı: 50, 2012, ss. 11 - 25.

Ahmetbeyoğlu, Ali. **Avrupa Hun İmparatorluğu**, TTK Yayınları, Ankara, 2001.

Ahmetbeyoğlu, Ali. **Grek Seyyahı Priskos (V. Asır)'a Göre Avrupa Hunları**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul, 1995

Akarca, Akşıdil. **Şehir ve Savunması**, TTK Yayınları, Ankara, 1998.

Akdere, Mevlüt. **Konstantinos Porphyrogenitus, De Administrando Imperio (Açıklama ve Değerlendirme)**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2008.

Alaadin Ata Melik Cüveynî. **Tarih-i Cihan Güşa**, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Aleman, Agusti. **Sources on the Alans: A Critical Compilation**, Brill, 2000.

Almas, Turgut. **Uygurlar**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Alpar, Güray. **Uluslararası İlişkilerde Strateji ve Savaş Kültürünün Gelişimi**, Palet Yayınları, Konya, 2015.

Ammianus Marcellinus. çev. John C. Rolfe, Harvard University Press, Londra, 1986.

Anthony, David W. **The Horse, The Wheel and Language**, Princeton University Press, Oxfordshire, 2007.

Antoine Henri Jomini, **Savaş Sanatının Ana Hatları**, çev. Selma Koçak, Doruk Yayıncılık, İstanbul, 2002.

Antropolojik Açıdan Şiddet, haz. David Riches, çev. Dilek Hattatoğlu, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1989.

Aristoteles, **Politika**, çev. Mete Tuncay, Remzi Kitapevi, İstanbul, 1975.

Aristoteles. **Ekonomi**, çev. Furkan Akderin, Say yayınları, İstanbul, 2016.

Artamonov, Mihail İllarionoviç. **Hazar Tarihi**, 5. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Artamonov, Mihail İllarionoviç. **Kimmerler ve İskitler**, çev. Muhammet Şen, Selenge Yayınevi, İstanbul, 2020.

Ayşe Onat, "Han Döneminde Hun-Çin Ekonomik İlişkileri (M.Ö 206 –M.S. 220), **Belleten**, Cilt: LI, Sayı, 200, 1987, ss. 611 - 624.

Aytan, Ozan Arslan. "Hareketli Avcı-Toplayıcı Grupların Yaşam Biçimiyle Yerleşik Çiftçi Toplamların Yaşam Biçimi Arasındaki İnsan Mekân İlişkisinin Mukayesesi," **Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: 18, Sayı:2, 2021, ss. 979 - 1012.

Aziz B. Erdeşir-i. Esterâbadî. **Bezm u Rezm**, çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 1990.

B.N. Grakov, **İskitler**, 2. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2008.

Bahaeddin Ögel, **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt II**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Bailly, Agueste. **Bizans Tarihi I. Cilt**, çev. Haluk Şaman, Tercüman, İstanbul.

Barfield, Thomas J. **The Perilous Frontier Nomadic Empires and China 221 BC to AD 1757**, Blackwell, İngiltere, 1992.

Baştav, Şerif. "Sabir Türkleri," **Belleten**, Cilt: V, Sayı: 17-18, 1982, s. 53 - 99.

Bayat, Fuzuli. **Türk Mitolojik Sistemi 1,1**. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2007.

Bayur, Y. Hikmet. **Hindistan Tarihi Cilt I**, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Belek, Kayrat. "Eski Türklerde At ve At Kültürü," **Gazi Türkiyat**, Ankara, 2015, ss. 111 - 128.

Bender, Barbara. "Gatherer-Hunter to Farmer: A Social Perspective," **World Archeology**, Vol. 10, No. 2, Oxfordshire, 1989, s. 204 - 222.

Bozkurt, Gülnihal. "Eski Hukuk Sistemlerinde Kölelik," **Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi**, Cilt: 38, Sayı: 1, 1981, ss. 65 - 103.

Braidwood, Robert J. **Tarih öncesi İnsanları**, çev. Bilgi Altınok, Arkeoloji ve Sanat yayınları, İstanbul, 2008.

Caferoğlu, Ahmet. "Türklerde Av Kültü ve Müessesesi," **IV. Türk Tarih Kongresi**, Ankara, 1973, ss. 169 - 174.

Christian, David. "Silk Roads or Steppe Roads?" **Journal of World History**, Vol. 11, No. 1, Amerika, 2000, ss. 1 - 26.

Chronicon Paschale 284 - 628 AD, çev. Micheal Whitby ve Mary Whitby, Liverpool, 2007.

Clastres, Pierre. **Şiddetin Arkeolojisi İlk Toplumlarda Savaş**, çev. Sarp Tuna, Nora Yayınevi, İstanbul, 2017.

Clastres, Pierre. **Vahşi Savaşçının Mutsuzluğu**, çev. Alev Türker, Mehmet Sert, Ayrıntı Yayınevi, İstanbul, 1992

Clausewith, Carl Von. **Savaş Üzerine**, çev. Selma Çorak, Doruk Yayınevi, İstanbul, 2015.

Colin Mackerras. "Uygurlar", **Erken İç Asya Tarihi**, 6. Basım, (ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Creveld, Martin Van. **The Art of War - War and Military Thought**, Cassel & Co, Londra, 2000.

Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi, 2. Basım, çev. Özkan İzgi, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Çirkin, Sergen. **Güney Sibirya Arkeolojisi ve Şamanizm**, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2019.

D'Ohsson, A. Konstantin. **Moğol Tarihi**, çev. Bahadır Apaydın, Nesnel Yayınlar, İstanbul, 2008.

Darwin, Charles. **Türlerin Kökeni**, 2. Basım, çev. Öner Ünalın, Onur Yayınları, Ankara, 1970.

Davie, Maurice R. **The Evolution of War a Study of Its Role In Early Societies**, Dover Publications, New York, 2003.

Demirtaş, Turgut. **Tarihte Bıraktığı İzlerle Hazar Devleti**, Karakum Yayınevi, Ankara, 2018.

Di Cosmo, Nicola. "Hun İmparatorluğu Kuruluş ve Yükselik Tarihi," **Türkler Ansiklopedisi Cilt I**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 709 -719.

Di Cosmo, Nicola. **Ancient China and Its Enemies**, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

Direk, Mithat. **Tarım Tarihi ve Deontoloji**, 2. Basım, Eğitim Yayınevi, Ankara, 2012.

Divitçioğlu, Sencer. **Orta Asya Türk İmparatorluğu**, Alfa Tarih, İstanbul, 2016.

Dokur, İbrahim Doğukan, Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri, Karakum Yayınevi, Ankara, 2019.

Dokur, İbrahim Doğukan. "Avrasya Konar Göçerlerinin Sosyoekonomik Yapıları ve Yaşam Tarzları Üzerine Bir İnceleme", **Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Dergisi**, Sayı: 6/4, 2017, s. 2811 - 2824.

Dokur, İbrahim Doğukan. "Uzaktan gelip Uzaktan Savaşanlar Turan Taktiğinin İktisadi Açısından Değerlendirilmesi", **Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 2, Ordu, 2017.

Donuk, Abdulkadir. "Çeşitli Topluluklarda ve Eski Türklerde Aile" **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi**, Sayı: 33, İstanbul, 1982, ss. 147-168.

Durmuş, İlhami. "Eski Türk Savaş Araç - Gereç ve Taktiği," **Selçuklu Medeniyeti Araştırmaları Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 4, 2019, ss. 49 - 70.

Dursun, Yücel. "Şiddetin İzini Sürmek: Şiddet Nedir?" **FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı: 12, Ankara, 2011, ss. 1 - 18.

Eberhard, Wolfram. **Çin Tarihi**, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Eberhard, Wolfram. **Çin'in Şimal Komşuları**, 2. Basım, çev. Nimet Uluğtuğ, TTK Yayınevi, Ankara, 1996.

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Cahiz, **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türkler'in Faziletleri**, çev. Ramazan Şeşen, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1988.

Ecsedy, Ildikó. "Nomads in History and Historical Research", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, Vol. 35, No. 2/3 (1981), s. 201 – 227.

Emiroğlu, Kudret - Aydın, Suavi. **Antropoloji sözlüğü**, Bilim ve Sanat Yayınları, Ankara, 2019.

Engin Eroğlu, **Onuncu Yüzyıla Kadar Türklerde Ticaretin Seyri**, Kriter, İstanbul, 2018.

Eralp, T. Nejat. **Tarih Boyunca Türk Ordusunda Silah Kavramı ve Osmanlı İmparatorluğunda Kullanılan Silahlar**, TTK Basımevi, Ankara, 1993.

Ercilasun, Konuralp. **Türk Tarihinde Asya Hunları**, Dergah Yayınları, İstanbul, 2019.

Erdoğan, Hasan Göktürk. **Türk Töresi – Eski Türklerde Töre Uygulamaları**, Karakum Yayınevi, Ankara, 2018.

Ergin, Muharrem. **Dede Korkut Kitabı**, 1. Basım, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1969.

Ergin, Muharrem. **Orhun Abideleri**, Hisar Kültür Gönüllüleri, 2003.

Eroğlu, Engin. **"Bozkır Kavimlerinden İktisadi ve Mesleki Yapı (Başlangıçtan Uygur Dönemine Kadar),"** (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2014.

Ertekin, İrfan. "Klasik Örgüt Kuramları," **Journal of Emerging Economies and Policy**, Vol. 2, Issue 2, İstanbul, 2017, ss. 65 - 73.

Freedman, Lawrence. **Strateji**, 3. Basım, çev. Belkıs Çorakçı Dişbudak ve Taciser Belge, Alfa Yayınları, İstanbul, 2017.

Gabriel, Richard A. **Subotai the Valiant: Genghis Khan's Greatest General**, Greenwood Publishing Group, Londra, 2004.

Gervers, Michael ve Wayne A Schlepp. "Felt and "Tent Carts" in The Secret History of the Mongols," **Journal of the Royal Asiatic Society**, Third Series, Vol 7, No.1, 1997, pp. 93 - 116.

Golden, Peter B. **Hazar Çalışmaları**, 3. Basım, çev. Egemen Çağrı Mızrak, Selenge Yayınları, İstanbul, 2019.

Golden, Peter B. **Studies on the Peoples And Cultures of the Eurasian Steppes**, ed. Cătălin Hriban, Romanian Academy Institute of Archaeology, Bükreş, 2011.

Golden, Peter B. **Türk Halkları Tarihine Giriş**, çev. Osman Karatay, 2. Basım, Karam, Çorum, 2006.

Göksu, Erkan "Türkler Kuşatma Araç-Gereçleri ile Teknolojisi ile Ne Zaman Tanıştı?" **Antakiyat/ Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, Cilt/Volume:2 Sayı/Number:1, s. 40 – 51.

Göksu, Erkan. **Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı**, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

Göksu, Erkan. **Türk Kültüründe Silah**, 1. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2008.

Gökyay, Orhan Şahin. **Dede Korkut Hikâyeleri**, 5. Basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2021.

Göl, Hacer. "**Orta Asya Türk Devletlerinin Çin İle Ticareti**," (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2000.

Gömeç, Saadettin Y. **Türk Kültürünün Ana Hatları**, 4. Basım, Berikan Yayınevi, İstanbul, 2018.

Gömeç, Saadettin Y. **Uygur Türkleri Tarihi**, 4. Basım, Berikan Yayınevi, Ankara, 2011.

Gömeç, Saadettin Y., "Uygurlar," **Ortak Türk Tarihi II**, (ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay), Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, ss. 65-165.

Gömeç, Saadettin. "Türklerde Devlet ve Hâkimiyet Düşüncesi Üzerine Bir Değerlendirme," **Türk Kültürü El Kitabı**, ed. İhsan Çapcıoğlu ve Hayati Beşirli, Ankara, 2015.

Gördegir, Ercan. "İlhanlı Hükümdarlarının Levitarus Geleneklerine Uygun Evlilikleri", **Tarih Okulu Dergisi**, Sayı: XLIII, İzmir, 2019, ss. 1324 - 1340.

Grousset, René. **Bozkır İmparatorluğu**, 7. Basım, Ötüken Yayınevi, İstanbul, 2014.

Gumilëv, L. N. **Eski Türkler**, 7. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2011.

Gül, Bülent. **Eski Türk Tarım Terimleri**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2004.

Günel, Zerrin. "Nöker", **İslam Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Cilt: 33, 2007.

Güneş, Cüneyt. **Avrupa Hun İmparatorluğunda Ordu ve Savaş**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Muğla Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Muğla, 2012.

Gürcistan Tarihi, çev. Hrand D. Andreasyan, TTK Yayınları, Ankara, 2003.

Güven, Özbay ve Gülten Hergüner. "Türk Kültüründe Avcılığın Temel Dayanakları," **PAÜ. Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 5, Denizli, 1999, s. 33 - 47.

Has Hacıp, Yusuf. **Kutadgu Bilig**, 9. Basım, çev. Ayşegül Çakan, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Herodotos, **Tarih**, çev. Furkan Akderin, Alfa Yayınları, İstanbul, 2007.

Herşak, Emil. *"Avarlar: Etnik Yaratılış ve Tarihlerine Bir Bakış,"* **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 641 - 657.

Hildinger, Erik. **Warriors of the Steppe**, Sarpedon, New York, 1997.

Hobbes, Thomas. **Leviathan**, 17. Basım, çev. Semih Lim, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Howorth, H. H. "The Avars," **Journal of the Royal Asiatic Society**, Vol: 21, Issue: 4, 1889, ss. 721 - 810.

Hudaykov, Yuly Sergyeviç. "Hun-Siyenpi Dönemi Orta Asya Göçebelerinin Askeri Teşkilatının Oluşum ve İşleyişinin Hususları," çev. Yusuf Akbaba ve Oktay Berber, **ESOGÜ Tarih Dergisi**, Cilt: 4, Sayı: 1, 2021, ss. 75 - 82.

Hudûdü'l Alem Mine'l Meşrik İle'l-Magrib, 2. Basım, çev. Abdullah Duman ve Murat Ağrı, Ayışığı Kitapları, İstanbul, 2018.

Hüseyin Salman – Osman Gazi Özgüdenli, "Yabgu", **İslâm Ansiklopedisi**, TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, Cilt. 43, 2013.

İbn Fadlan Seyahatnamesi, 1. Basım, çev. Ramazan Şeşen, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2016.

İbn Haldun. **Mukaddime**, haz. Süleyman Uludağ, 6. Basım, Dergah Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn'i Battuta Seyahatnamesi, 5. Basım, çev. A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2016.

İbn-i Arabşah, **Acâibu'l Makdûr**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2012.

İnan, Abdulkadir. **Tarihte ve Bugün Şamanizm Materyaller ve Araştırmalar**, Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, 3. Baskı, Ankara, 1986.

İşyar, Göksel Ömer. **Avrasya ve Avrasyacılık**, Dora Yayınları, Bursa, 2018.

J.Jolly. "Slavery" **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hasting, T & T Clark, Edinburg, Volume XI, 1910.

Jagchid, Sechin ve Symons Van Jay. **Peace, War, and Trade Along The Great Wall**, Indiana University Press, Amerika, 1989.

Kaan Polatlar, **Göçebe-Çoban Halkların Tarihsel Roller**, Doğu Kitabevi, İstanbul, 2016.

Kaçar, Turhan. "Eskiçağ Tarih Yazıcılığında Barbarların Görünüşü," **XIV. Türk Tarih Kongresi Bildiri Kitabı**, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2005.

Kaçar, Turhan. "Priskus'u Nasıl Okumalıyız," **Toplumsal Tarih**, Sayı: 286, 2017, ss. 50 - 58.

Kafesoğlu, İbrahim. **Türk Milli Kültürü**, 26. Basım, Ötüken Neşriyat, İstanbul, 2005.

Kalankatlı Moses, **Albanlar Tarihi**, çev. Yusuf Gedikli, Selenge Yayınları, İstanbul, ss. 161-163.

Karatay, Osman, Turgut Demirtaş. "Hazarlar," **Ortak Türk Tarihi II**, (ed. Bilgehan Atsız Gökdağ, Saadettin Y. Gömeç, Osman Karatay), Yeni Türkiye Stratejik Araştırma Merkezi, Ankara, 2019, s. 315 - 355.

Karatay, Osman. "Doğu Avrupa Türk Tarihinin Ana Hatları –Altın Orda Öncesi Dönem", **Karadeniz Araştırmaları**, Sayı: 3, Kırıkkale, 2004, s. 1 - 70.

Karatay, Osman. "Göçebe toplumu ve Türklük," **Turan**, Sayı: 15, 2011, s. 1 - 9.

Karatay, Osman. "Suvarlar: Doğu Avrupa'nın Esrarengiz Kavmi," **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi**, Cilt: X, Sayı: 1, 2010, ss. 99 - 116.

Karatay, Osman. **Bulgarlar Yitik Bir Türk Kavmi**, 1. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2018.

Karatay, Osman. **İlk Oğuzlar Köken, Türeyiş ve Erken Tarihleri Üzerine Çalışmalar**, 1. Basım, haz. Umut Üren, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Karatay, Osman. **Türklerin Kökeni**, 4. Basım, Kripto, Ankara, 2012.

Keegan, John. **Savaş Sanatı Tarihi**, çev. Füsun Doruker, Sabah Yayınları, İstanbul, 1995.

Kerîmuddin Mahmud-i Aksarayî, **Müsâmeretü'l - Ahbâr**, çev. Mürsel Öztürk, TTK Yayınları, Ankara, 2000.

Khazanov, Anatoly M. **Göçebe ve Dış Dünya**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2015.

Kılıç, Luzia. **Güney Sibirya'da Hun Türklerine Ait Kurganlar, Mezarlar ve Şehirler**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 2018.

Kıran, Abdullah. "Aristoteles, Devlet, Köleler ve Vatandaşlık," **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Sayı: 44, Ankara, 2019, ss. 350 - 359.

Kırilen, Gürhan, **Eski Çin'in Ötekisi Türkler**, Gece Kitaplığı, Ankara, 2015.

Klyashorniy, Sergey Grigoryevich, **Kadim Avrasya'nın Bozkır İmparatorlukları**, çev. Serkan Acar, Abdullah Temizkan, Muvaffak Duranlı, Alihan Havuşî ve Erhan Aktaş, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

Koç, Dinçer ve Yıldırım, Kürşat. "Hun Tarihi Kaynağı Olarak Yan Tie Lun," **Türk Dünyası Araştırmaları**, s. 220, İstanbul, 2016, s. 51 - 62.

Kurat, Akdes Nimet. "Avarlar," **Tarih İncelemeleri Dergisi**, Cilt: XXVI, Sayı: 1, 2011, s. 81 - 110.

Kürşat Koçak, "Kuzey Kafkasya ve Kuzey Karadeniz'deki İskit Kurganlarının Ortaya Çıkışı", **Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi**, Sayı 25, Ankara, 2015, s. 66-78.

L. Henry Morgan, **Eski Toplum**, çev. Ünsal Oskay, İnkilap Yayınevi, İstanbul, 2015

Lambert, J.C. "Blessedness", **Encyclopedia of Religion and Ethics**, ed. James Hasting, T & T Clark, Edinburg, Volume II, 1910.

Ligeti, L. **Bilinmeyen İç Asya**, çev. Sadrettin Karatay, TTK Basımevi, Ankara, 1986.

Lindner, Rudi Paul. "Nomadism, Horses and Huns," **Past & Present**, No: 92, 1981, ss. 3 - 19.

Machiavelli, Niccoló. **Savaş Sanatı**, çev. A. Berna Hasan, Özne Yayınları, İstanbul, 1999.

Macit, Ensar. **Timurlu Devleti'nin Askeri Teşkilatı**, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum, 2012.

Malinowski, Bronislaw. **Büyük, Bilim ve Din**, çev. Saadet Özkal, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 1990.

Mangaltepe, İsmail. "Arkeolojik buluntulara göre Avar, Peçenek, Kuman ve Kıpçaklarda Askeri Teçhizat," **Eskiçağ'dan Modern Çağ'a Ordular -Oluşum, Teşkilat ve İşlev-** (ed. Feridun M. Emecen), Kitabevi, İstanbul, 2008.

Mangaltepe, İsmail. **Bizans Kaynaklarında Türkler**, Doğu Kütüphanesi, İstanbul, 2009.

Marko Polo Seyahatnamesi İkinci Cilt, haz. Filiz Dokuman, Tercüman.

Mauricius. **Strategikon**, haz. George T. Dennis, çev. Volkan Atmaca, Kırmızı Kedi Yayınevi, İstanbul, 2011.

Mau-Tsai, Liu. **Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri**, 1. Basım, çev. Ersel Kayaoğlu ve Deniz Banoğlu, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

May, Timothy. "The Training of an Inner Asian Nomad Army in the Pre-Modern Period," **The Journal of Military History**, Vol: 70, No: 3, 2006, ss. 617 - 635.

Mesudî. **Murûc Ez-Zehab**, 3. Basım, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2014.

Metin, Tülay. "İran İslâm Cumhuriyeti Eğitim Müfredatında Selçuklu Tarihi ve İran'daki Selçuklu Eserlerinin Durumu," **Selçuklu Tarihi ve Tarihçiliğinin Temel**

Meseleleri, (ed. Mehmet Ali Hacıgökmen vd.) Selçuklu Araştırmaları Merkezi Yayınları, Konya, 2019.

Michoud, Yves. **Şiddet**, çev. Cem Muhtaroglu, İletişim Yayınları, İstanbul.

Mirza Haydar Duğlat, **Tarih-i Reşidî**, çev. Osman Karatay, Selenge Yayınları, İstanbul, 2006.

Moğolların Gizli Tarihi, 2. Basım, çev. Ahmet Temir, TTK Yayınları, Ankara, 1986.

Mori, Masao. "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilatı," **İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 9, İstanbul, 1978, ss. 210 - 226.

Négyesi, Lajos ve Gökhan Dilbaş. "Muhi Muharabesi," **Tarih Okulu Dergisi**, Cilt: 2013, Sayı: XIV, 2013, s. 246 - 265.

Nelson, Harold Hayden. **Battle of Megiddo**, The University of Chicago Libraries, Chicago, 1913.

Németh, Gyula. **Atilla ve Hunları**, çev. Şerif Baştav, DTCF Yayınları, Ankara, 1982.

Nicolle, David. **Malazgirt 1071**, çev. Özgür Kolçak, Ospery Askeri Tarih Dizisi, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2013.

Nivkovi, Tibor. "Avarlar ile Slavlar Arasındaki İlişkiler," **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, s. 658 - 663.

Nomads of The Eurasian Steppes In The Early Iron Age, (ed. Jeannine Davis-Kimball, Vladimir A Bashhilov ve Leonid T. Yablonsky,) Zinat Press, Berkeley, 1995.

Onat, Ayşe, Sema Orsoy ve Konuralp Ercilasun. **Han Hanedanı Tarihi, Hsiung-nu (Hun) Monogorafisi**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Orkun, Hüseyin Namık. **Türk Tarihi**, Akba Kitabevi, 1946, Ankara.

Osman Karatay, "Hunlardan Haberler: Venedik ve Aquileia," **Tarihin ve Tarihçinin İzinden Kazım Koparman Armağanı**, Seçkin Yayıncılık, Ankara, 2014.

Osman Karatay. **Hazarlar Yahudi Türkler Türk Yahudiler ve Ötekiler**, 1. Basım, Kripto, Ankara, 2014.

Ostrogorsky, Georg. **Bizans Devleti Tarihi**, 9. Basım, çev. Fikret Işıltan, TTK Yayınları, Ankara, 2017.

Otkan, Pulat. **Tarihçinin Kayıtlarına (Shi-ji) Göre Hunlar**, 2. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2018.

Ögel, Bahaeddin. "Türk Kılıcının Menşei Ve Tekâmülü Hakkında," **DTCF Dergisi**, Cilt: 6, Sayı: 5, 1948.

Ögel, Bahaeddin. **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi Cilt I**, TTK Yayınları, Ankara, 2015.

Ögel, Bahaeddin. **İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi**, 3. Basım, TTK Yayınevi, Ankara, 1988.

Ögel, Bahaeddin. **Türk Kültür Tarihine Giriş I**, TTK Yayınevi, Ankara, 2000.

Özder, Adem. "Avrasya Kavramı ve Önemi", **Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)**, Cilt: II Sayı: 2, 2013, ss. 65 - 88.

Özer, Yusuf. "Savaşın Değişen Karakteri: Teori ve Uygulamada Hibrit Savaş", **Güvenlik Bilimleri Dergisi**, Cilt: 7, Sayı: 1, Ankara, 2018.

Öztürk, Murat. **Asya Hunlarında İktisadi Hayat**, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ, 2013.

Özyetgin, Melek. "Turfan Uygarlarında Ceza Hukukuyla İlgili Uygulamalar," **Belleten**, Cilt: 75, Sayı: 273, 2011, s. 349.

Parlatır, İsmail. "Türk Sosyal Hayatında Kölelik," **Belleten**, TTK, Cilt: XLVII, Sayı: 187, s. 809 - 825.

Paul The Deacon. **History of the Langobards**, çev. W. D. Foulke, Departman of History University of Pennsylvania, Philadelphia, 1907.

Pirenne, Henri. **Ortaçağ Kentleri**, 13. Basım, çev. Şadan Karadeniz, İletişim Yayınları, İstanbul, 2014.

Plano Carpini'nin **Moğolistan Seyahatnamesi**, çev. Ergin Ayan, Gece Kitaplığı, İstanbul, 2015.

Porphyrogenitus, **De Administrando Imperio**, ed. G. Y. Moravcsik, çev. R. J. H. Jenkins, Dumbarton Oaks, Washington, Washington, 1967.

Priscus, **Fragmenta Et Excerpta Attila ve Bizans Tarihi**, çev. Turhan Kaçar, Alfa Yayınları, İstanbul, 2020, s. 99.

Prokopios, **The Wars of The Justinian**, çev. H.B. Dewing, Hackett Publishing Company, Amerika, 2014.

Pulleybank, Edwin G. **The Background Of The Rebellion Of An Lu-Shan**, Oxford University Press, London, 1955.

Rásonyi, László. **Tarihte Türklük**, 3. Basım, Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 1993.

Robert N. Taaffe. "Coğrafi Ortam,", **Erken İç Asya Tarihi**, 6. Basım, (ed. Denis Sinor), İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Roux, Jean Paul. **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, 2. Basım, çev. Lale Arslan, Kabalcı Yayınevi, İstanbul, 2006.

Sahlins, Marshall. **Taş Devri Ekonomisi**, 2. Basım, çev. Taylan Doğan ve Şirin Özgün, Bgst Yayınları, İstanbul, 2016.

Salih Demirbilek, "Sun Zi'nin Savaş Sanatı ile Orhon Yazıtları Arasındaki İlişki Üzerine", **Journal of Old Turkic Studies**, Cilt: 2/1, 2018, s. 24 – 37.

Salim Koca, "Eski Türklerde Devlet Geleneği ve Teşkilat," **Türkler Ansiklopedisi Cilt II**, (ed. Hasan Celal Güzel, Kemal Çiçek, Salim Koca), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, 2002, ss. 823 - 844.

Savelyev, Alexander. "Farming Related Terms in Proto-Turkic and Proto Altaic" **Language Dispersal Beyond Farming**, (ed. Martine Robbeets, Alexander Slavyev), Amsterdam, 2017, ss. 123 - 141.

Sherman, Nancy. **Stoic Warriors, The Ancient Philosophy Behind the Military Mind**, Oxford University Press, Oxford, 1990.

Sima Qian Records Of The Grand Historian çev. Burton Watson, Columbia University Press Book, New York.

Sinor, Denis (Ed.). **Erken İç Asya Tarihi**, 6. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul, 2012.

Spengler, Robert. **Botanical Resource Use in the Bronze and Iron Age of the Central Eurasian Mountain/Steppe Interface**, Ph.D. Dissertation, Washington University, Antropolgy Department, Washington, 2013.

Sun-Tzu. **Savaş Sanatı**, 4. Basım, çev. Adil Demir, Kastaş Yayınevi, İstanbul, 2008.

Şâmî, **Zafernâme**, çev. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara, 1987.

Şenel, Alaeddin. **Eski Yunanda Siyasal Düşünüş**, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, Ankara, 1968.

Şenol, Mesude. "Bir Macar Kroniği Chronica Hungarorum'daki Türk Kültür Öğeleri, **9. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildiri Kitabı**, Ankara, 2019.

Şeşen, Ramazan. **İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri**, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2017.

Taşagıl, Ahmet. **Çin Kaynaklarına Göre Eski Türk Boyları**, 2. Basım, TTK Yayınları, Ankara, 2013.

Taşagıl, Ahmet. **Kök Tengrinin Çocukları**, 1. Basım, Bilge Kültür Sanat, İstanbul, 2013.

Tellioğlu, İbrahim. "İslam Öncesi Türk Toplumunda Kadının Konumu Üzerine," **A.Ü Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi**, Sayı: 55, Erzurum, 2016, ss. 209 - 224.

Tezcan, Mehmet. **"İpek Yolu'nun İran Güzergâhı ve İpek Yolu Ticaretine İran Engellemesi," Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitimi (TEKE) Dergisi**, Cilt: 3, Sayı: 1, 2014.

The Chronicle of Theophanes Confessor Byzantine and Near Eastern History AD 284-813, çev. Cyril Mango, Roger Scott ve Geoffrey Greatrex, Claredon Press, Oxford, 1997.

The Cronicle of Johannes Malalas. çev. Elizabet Jeffreys, Micheal Jeffreys ve Roger Scott, Australian Association for Byzantine Studies, Melbourne, 1986.

The Gothic History of Jordanes, haz. Charles Christopher Mierow, Princeton University Press, Londra, 1915.

The Secret History of the Mongols, çev. Urgunge Onon, RoutledgeCurzon Press, Oxford, 2001.

The Tragedies of Aeschhylos. çev. E.H. Plumptre, Strahan & Co. Publishers, Londra, 1868.

Thompson, Edward Arthur. **Hunlar**, 2. Basım, çev. M. Sibel Dinçel, Phoenix Yayınları, Ankara, 2012.

Toğan, A. Zeki Velidi. **Umumi Türk Tarihine Giriş**, 1. Basım, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 2019.

Turan, Osman. **Selçuklular Zamanında Türkiye**, 15. Basım, Ötüken Yayınları, İstanbul, 2017.

Türkçe Sözlük, haz. Şükrü Halûk Akalın... vd, 11. Basım, Türk Dil Kurumu, Ankara, 2011.

Usta, Aydın. **Haçlı Seferlerinde Kuşatma**, 1. Basım, Yeditepe Yayınevi, İstanbul, 2015.

Ünsal, Artun. "Genişletilmiş Bir Şiddet Tipolojisi", 9. Basım, **Cogito**, Sayı: 6-7, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2018.

Üren, Umut. **Avrasya'nın Bozkır Halkları, Alanlar ve Aslar**, Akçağ Yayınevi, Ankara, 2019.

Üstün, Abdullah. **Geç Roma Tarih yazımında Hunlar – Batı Avrasya'da Erken Türk Varlığı**, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara, 2013.

V. Minorsky. "Tamim ibn Bahr's Journey to the Uyghurs," **Bulletin of the School of Oriental and African Studies**, Vol. 12, No. 2, Londra, 1948, ss. 275 - 305.

V.V. Barthold, **Orta Asya Tarih ve Uygarlık**, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul, 2010.

Vladimirtsov, B. Y. **Moğolların İctimai Teşkilatı**, çev. Abdulkadir İnan, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1995.

Von Rubruk, Wilhelm. **Moğolların Büyük Hanı'na Seyahat**, çev. Ergin Ayan, Kronik Kitap, İstanbul, 2019.

TEŞEKKÜR

Doktora eğitimi boyunca yanımda olup, maddi ve manevi olarak beni destekleyen herkese teşekkür etmek isterim.

Tabi ki burada en büyük teşekkürü bu süreçte en az benim kadar uğraşıp didinen aileme etmek istiyorum. Babam Yalçın Dokur, Annem Münüre Dokur ve ailemizin en zekisi ve çalışkanı olan kardeşim Orçun Dokur doktora eğitimi boyunca bana her türlü desteği sağlamak için ellerinden geleni yaptılar. Tez döneminde tanıştığım ve şu anda evlilik planları yaptığım sevgili nişanım Mine Turkut'a ayrıca teşekkür etmek istiyorum. Onun çabaları ve gayretleri beni daha da gayretlendirdi.

Sosyal bilimler Enstitüsüne kabul edildiğim andan itibaren abiliğini benden hiçbir zaman esirgemeyen, ne zaman arasam telefonun diğer ucunda olan sanki kendi teziymiş gibi tezimle ilgilenen Dr. Öğretim Üyesi Umut Üren'in tezimle ilgilenmesi ve yardımları sayesinde bu tez çok daha kalite bir hal almıştır. Savaş ve askerlik bahisleri ile ilgili bana yeni fikirler veren ve fikirlerimi tetkik noktasında bana yardımcı olan Prof. Dr. Erkan Göksu'ya ayrıca teşekkür etmek isterim. Yine ne zaman arasam ulaşabildiğim ve zor zamanlarında tezimle ilgilenme nezaketi gösteren çok değerli hocam Dr. Öğretim Üyesi Muhammed Şen'e çok teşekkür ederim. Kaynakça eksiklerimi gösteren ve bu tezi daha kaliteli bir hale gelmesinde katkılarını esirgemeyen Doç. Dr. Serkan Acar hocama da çok teşekkür ederim.

Yabancı kaynakları çevirme noktasında zorladığım anlarda imdadıma yetişen Yuji Seko'ya ayrıca teşekkür etmek isterim. Bazı kaynaklara ulaşma noktasında da deyim yerindeyse elim ayağım olan, Ankara'daki bütün kütüphaneleri ayaklarımın altına seren Anıl Kaldırım'a Türk tarihçiliğinin gelişmesi için yaptığı katkılardan dolayı ayrıca teşekkür etmek isterim. Onlarca yılı geçen dostlarım Doğa Değerli, İbrahim Özyağcı, Erman Yörük, Erdem Yenice ve Yaşar Furuncu'ya maddi manevi olarak beni her zaman destekledikleri için çok teşekkür ediyorum.

Yavuz Altuntaş ve kıymetli eşi Funda Altuntaş olmasaydı yurt dışındaki kitaplara bu kadar kolay ulaşamazdım. O yüzden onlara ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Verdiği kıymetli derslerle ufkumuzu genişleten ve bize analitik düşüncenin kapılarını aralayan çok kıymetli Prof. Dr. Nadim Macit hocama ve bütün enstitü çalışanlarına teşekkür ederim.

Eğer ki tez danışmanım Prof. Dr. Ali Osman Karatay olmasaydı bu tez var olamazdı. Sadece beni değil, enstitüdeki her bir öğrenciyi kendi evladından ayırmayan, desteğinin kaybolduğunu bir an bile hissetmediğim, bizlere kendi araştırmacı ruhunu aşılayan, bizlere yazmayı öğreten ama daha önemli okumayı tekrardan öğreten çok kıymetli hocamın hakkını nasıl öderim hiç bilmiyorum. Yetmeyeceğini bilsem de hocama buradan bugüne kadar bizim için yaptığı her şey için çok teşekkür ediyorum.

ÖZGEÇMİŞ

2008 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih bölümüne girdi. 2012 yılında bu bölümden mezun oldu. Aynı yıl Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı'nda yüksek lisansa başlayıp 2016 yılında "Göçebe Bozkır Ordularının Kuşatma Usülleri" isimli yüksek lisans teziyle uzmanlığını kazandı. Aynı yıl yine Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı doktora eğitimine başladı. 2018 yılında "Bozkır Orduları Savaş ve Kuşatma Stratejileri" isimli kitabı yayınladı. Yeni Türkiye Yayınlarından çıkan Ortak Türk Tarihi adlı 6 Ciltlik eserin düzenleme kurulunda bulundu. Aynı zamanda Osman Karatay ile birlikte "Avarlar" bölümünü kaleme aldı. 2016'dan bu yana çeşitli ulusal ve uluslararası dergilerde makaleler ve kitap bölümleri kaleme almıştır. Aynı zamanda çeşitli uluslararası sempozyumlarda bildiriler sunmuştur. Şu anda TRT Belgesel'de yayınlanacak olan "Tarihin Ölümsüz Savaşçıları" isimli belgeselin danışmanlığını yapmaktadır.